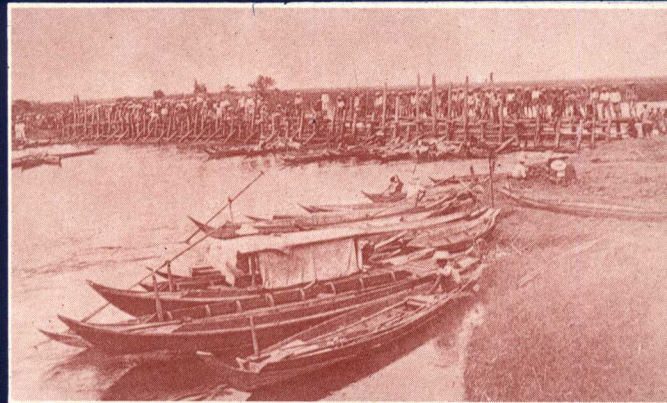
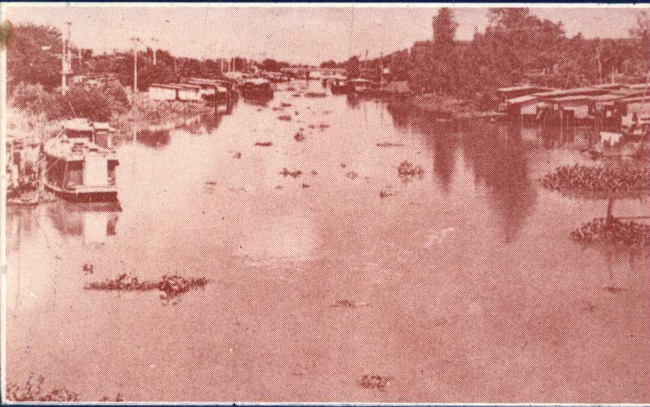

ประวัติศาสตร์ของรังสิต

การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457

สุนทรีย์ อาสะวีย์

ประวัติคลองรังสิต :

การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457

ประวัติคลองรังสิต :

การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457

สุนทรী อาสะวีย์

นักวิจัยประจำสถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ร่วมกับ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

2530

สุนทร อาสะไวย์

ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบ

ต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457.

1. ที่ดิน, การปฏิรูป--ประวัติ. 2. คลองรังสิต--ประวัติ.
3. ชลประทาน--ประวัติ. 4. ข้าว--ราคา--ประวัติ.

(1) ชื่อเรื่อง

HD890.57ส7

333.31593

ISBN 974-571-253-1

ลิขสิทธิ์ของ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 เดือนพฤศจิกายน 2530

จำนวน 2,000 เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้น 5 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 223-9232

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 221-0633

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายเพิ่มพล โพธิ์เพิ่มเหม

ราคาเล่มละ 79.- บาท

แต่

ศาสตราจารย์ ดร. อัมมาร สยามวาลา

คำแถลงของ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมมือแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่างๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิเมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้ โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิ ร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้ เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยณะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานจากการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่มและความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึง ทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านกำหนดยุทธศาสตร์สร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำราเหล่านั้น ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนาตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล—เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวมงานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึง

ปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม – กลั่นกรอง – ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบายได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น “ชุด” ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น “ชุดชีวิตและงาน” ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามีใช้กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปลเรียบเรียงหรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายชื่อคณะกรรมการบริหาร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายวิชาชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
นายนวนิติ เศรษฐบุตร์	กรรมการ
นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา สุจริตรักษ์	กรรมการ
นางอมรา พงศาพิชญ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสวีธรรม	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายรังสรรค์ ชนะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ
นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	ที่ปรึกษากฎหมาย
นายบดินทร์ อัครวานิชย์	ที่ปรึกษากฎหมาย

คำนำโดย

ศาสตราจารย์ ดร. อัมมาร สยามวาลา

งานของคุณสุนทรี อาสะไวย์เป็นการศึกษาเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์เมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว แต่สิ่งที่ปรากฏอยู่ในหลายส่วนหลายตอนของหนังสือเล่มนี้ ก็ดูเหมือนกับเป็นเหตุการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความสัมพันธ์และข้อตกลงที่รัฐบาลจะพึงมีกับธุรกิจเอกชน (โดยเฉพาะธุรกิจเอกชนที่มีชาวต่างประเทศเป็นผู้ร่วมลงทุนด้วย) เรื่องของการแบ่งปันผลประโยชน์ที่จะได้จากธุรกิจนั้น ระหว่างรัฐบาล ผู้ลงทุน กับราษฎร เรื่องของความขัดแย้งระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ภายในระบบราชการด้วยกันเอง เรื่องของปัญหาการถือครองที่ดินที่เกิดจากโครงการจัดสรรที่ดิน นอกจากนั้นกรณีบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามจำกัด ก็เป็นธุรกิจการเกษตร (agri-business) รายแรกๆ หนึ่งของประเทศ ที่รับจะดำเนินโครงการโดยอ้างว่าการดำเนินธุรกิจของตนจะมีส่วนช่วยให้เกษตรกรมีฐานะดีขึ้น

จะเห็นได้ว่า หลายสิ่งหลายอย่างที่เราคิดกันในปัจจุบันว่าเป็นของใหม่นั้นไม่ได้เป็นเช่นว่า ปัญหาที่เราคิดว่าเป็นปรากฏการณ์ “ใหม่” ๆ เหล่านี้ ต่างก็เป็นปัญหาที่คนไทยในอดีตได้เผชิญมาก่อนแล้ว ได้ขบคิดหาทางแก้ไขกันแล้ว และอาจจะแก้ไขสำเร็จหรือล้มเหลวไปแล้ว แต่ผู้ที่เผชิญกับปัญหาเหล่านั้นต่างก็แก้ไขกันเป็นเรื่อง ๆ ไป เมื่อเสร็จแล้วก็แล้วกันไป แม้ว่าจะมีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้เอาไว้บ้าง แต่ก็ยังมีน้อยคนที่คิดจะนำบทเรียนที่ได้มาประยุกต์กับสถานการณ์ปัจจุบัน คนรุ่นหลังที่ไม่สนใจอดีตจึงต้องมาคลำทางกันใหม่ และปฏิบัติกรรมผิด ๆ พลาด ๆ ซ้ำซากอยู่ร่ำไป มิหนำซ้ำบางรายยังอ้างแต่ประสบการณ์ในช่วงชีวิตตนเองมากลบเกลื่อนอวิชาของตนอีก

ผลงานการศึกษาชิ้นนี้ คงช่วยให้เราเริ่มถ่อมตัวกันได้บ้างว่า ใน 100 ปีที่ผ่านมาประเทศเรามีได้เจริญขึ้นเท่าใดนัก จริงอยู่ระบบการปกครองของเราและอีกหลายสิ่งหลายอย่างได้เปลี่ยนแปลงไป บัดนี้เรามีวดยานพาหนะสำหรับการขนส่งซึ่งเดินทางได้รวดเร็วกว่าในสมัยนั้นมาก เรามีเครื่องมือสื่อสารที่ดีขึ้นและมีจำนวนเพิ่มขึ้น แต่สิ่งที่น่าสังเกตสำหรับผู้ที่ทำงานชิ้นนี้ก็คือ ความ

“ทันสมัย” ของปัญหาและปรากฏการณ์ที่ได้กล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ ในเรื่องนี้เราคงต้องยอมรับว่า เราไม่ได้ก้าวไกลไปกว่าบรรพบุรุษของเราแต่อย่างใด

อัมมาร สยามวาลา

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

กรุงเทพฯ

ตุลาคม พ.ศ. 2530

จากผู้เขียน

“ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457” มีที่มาจากรายงานผลการวิจัยเรื่อง “บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2457” ซึ่งเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปี พ.ศ. 2521 ผลงานดังกล่าวสำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาช่วยเหลือจากท่านอาจารย์และเพื่อนร่วมงานจำนวนมาก

ศาสตราจารย์ ดร. อัมมาร สยามวาลา ได้กรุณาสันับสนุนให้ผู้เขียนได้ทำการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ รวมถึงได้กรุณาให้ความคิดเห็น คำแนะนำและความช่วยเหลืออย่างมากในฐานะอาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย ซึ่งนอกจากจะเป็นประโยชน์ต่องานวิจัยนี้แล้วก็ยังช่วยผู้เขียนให้ได้รับความรู้และประสบการณ์ในการทำงานอย่างจริงจัง ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ ในฐานะประธานสถาบันไทยคดีศึกษาขณะนั้น ได้กรุณาอ่านต้นฉบับและให้คำแนะนำในการปรับปรุงแก้ไขทำให้งานมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อาจารย์ ดร. นิออน สนิทวงศ์ รองศาสตราจารย์ยุทธ ศักดิ์เดชะยนต์ และรองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ อดีตผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา ได้กรุณาให้ความช่วยเหลือและคำแนะนำในด้านต่าง ๆ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณทุก ๆ ท่านเป็นอย่างสูง

ความร่วมมือและความช่วยเหลืออย่างจริงใจจากเพื่อนร่วมงานเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อความสำเร็จของงานนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณเพื่อนร่วมงานทั้งในอดีตและปัจจุบันที่สถาบันไทยคดีศึกษา คือ คุณสาวภา กำเหนิดรัตน์ คุณนิตี กสิโกศล คุณมณีรัตน์ แยมประเสริฐ คุณสุมาลย์ โทมัส และคุณเรฟิร วงศ์เหรียญทอง สำหรับเพื่อนร่วมการศึกษาที่แผนกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คือ อาจารย์ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ อาจารย์กิตติ ตันไทย อาจารย์สุวิทย์ ไพทยวัฒน์ อาจารย์พรธณี อวนสกุล อาจารย์สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์ และคุณธรรมเกียรติ กั่นอริ แห่งหนังสือพิมพ์มติชน ผู้เขียนขอขอบคุณสำหรับคำแนะนำและวิพากษ์วิจารณ์อันมีตรที่ได้ให้แก่ผู้เขียน

สำหรับความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ทุก ๆ ท่านของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดสถาบันไทยคดีศึกษา และหอสมุด

(12)

ธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งทำให้งานของผู้เขียนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ขอได้รับความขอบคุณ
อย่างยิ่งจากผู้เขียน

ท้ายสุดนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณต่อสถาบันไทยคดีศึกษาที่ได้สนับสนุนให้เกิดงานวิจัยเรื่องนี้
และงานในรูปเล่มของหนังสือจะไม่อาจเป็นไปได้หากปราศจากความสนับสนุนของมูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งผู้เขียนขอขอบ
คุณไว้ ณ โอกาสนี้

สุนทรী อาสะไวย์

สถาบันไทยคดีศึกษา

30 ตุลาคม 2530

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 1 ประวัติโครงการรังสิต	1
การตั้งบริษัทชุดคลองแกลคูนาสยาม	
และการดำเนินงานเพื่อขอพระบรมราชานุญาตชุดคลอง	1
สัญญาพระบรมราชานุญาตชุดคลอง	5
บทบาทของรัฐบาลในการอนุญาตให้บริษัทชุดคลอง	8
ปัญหาที่เกิดขึ้นเมื่อเริ่มมีการชุดคลองตามสัญญาพระบรมราชานุญาต	14
บทที่ 2 การชุดคลอง	18
ประวัติของการชุด	18
การใช้แรงงานในการชุดคลอง	27
การใช้เครื่องจักรในการชุดคลอง	31
ปริมาณการชุดคลองและผลประโยชน์ที่บริษัทได้รับ	33
บทที่ 3 การใช้จ่ายเงินของบริษัท	39
ที่มาของทุนในการดำเนินงาน	39
ค่าใช้จ่ายในการชุดคลอง	45
รายได้จากการขายที่ดินของบริษัท	47
รายได้ประเภทอื่น ๆ ของบริษัท	52
ผลประโยชน์ที่บริษัทต้องตอบแทนให้แก่รัฐบาล	55
บทที่ 4 การจัดสรรที่ดินของรัฐบาล	62
ระเบียบและวิธีการจัดสรรที่ดินของรัฐบาล	62
การจัดสรรที่ดินในเขตโครงการรังสิต	66
ปัญหาที่เกิดขึ้นในการจัดสรรที่ดินที่จะนำไปสู่การวิวาทแย้งซึ่งที่ดิน	69
คดีวิวาทเรื่องทีนา และการแก้ปัญหาของรัฐบาล	73

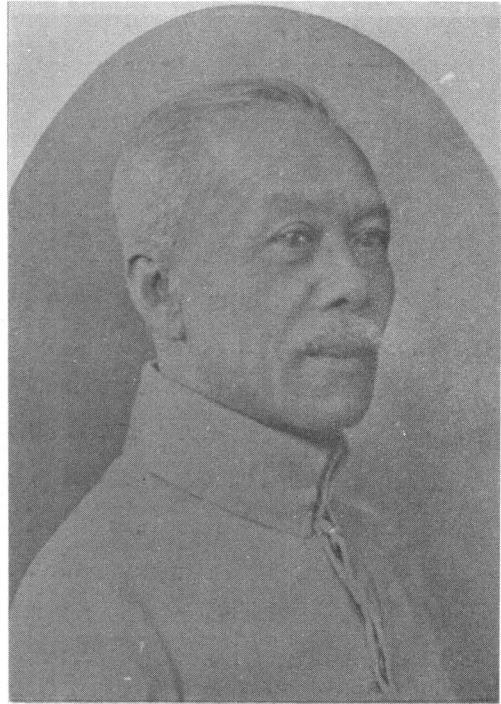
	หน้า
บทที่ 5 ชาวนา	89
การตั้งถิ่นฐานของชาวนาในเขตรังสิต	89
การใช้ที่ดิน แรงงาน และทุนในการผลิตข้าว	98
การปลูกข้าวในเขตรังสิต	123
ผลผลิตและการค้าข้าว	127
ปัญหาของชาวนา	130
ความพยายามที่จะส่งเสริมการเพาะปลูกในเขตรังสิต	136
บทที่ 6 คลองส่งน้ำ	140
แหล่งน้ำตามธรรมชาติที่ใช้ในการเพาะปลูก	140
การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการปลูกข้าวก่อนโครงการรังสิต	142
คลองส่งน้ำตามโครงการรังสิต	144
ความเสื่อมของคลองรังสิต	152
ความเห็นที่จะปรับปรุงแก้ไขคลองรังสิต	154
โครงการป่าสักใต้	159
บทที่ 7 การขยับขยายโครงการของบริษัท	171
ความคิดเห็นของรัฐบาลในการที่จะให้บริษัทขุดคลองตามโครงการใหม่	172
โครงการทุ่งฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา	176
โครงการทุ่งนครนายกหรือทุ่งดงละคร	182
สัญญาพระบรมราชานุญาตขุดคลองทุ่งดงละคร	185
ปัญหาของทุ่งดงละคร	187
บทส่งท้าย	200
ภาคผนวก	213
ภาคผนวกที่ 1 ตราถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการ	215
ภาคผนวกที่ 2 สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง	217
ภาคผนวกที่ 3 ไขข้อสัญญา	221

	หน้า	
ภาคผนวกที่ 4	ประกาศเรื่องอนุญาตชุดคลอง	223
ภาคผนวกที่ 5	หนังสืออนุญาตชุดคลอง กระทรวงเกษตรราชการ	226
ภาคผนวกที่ 6	คลองที่ขุดในโครงการรังสิต	231
ภาคผนวกที่ 7	หุ้นส่วนในบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม	235
ภาคผนวกที่ 8	ข้อแก้ไขแลเพิ่มเติม	237
ภาคผนวกที่ 9	ประกาศการขายที่ดินของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม	238
ภาคผนวกที่ 10	เพิ่มเติมไขข้อสัญญา	242
ภาคผนวกที่ 11	ประกาศบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม	244
ภาคผนวกที่ 12	นาคูโคแลนาฟางลอย	247
ภาคผนวกที่ 13	สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทชุดคลอง- แลคูนาสยามชุดคลองในทุ่งฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำนครนายก	255
ภาคผนวกที่ 14	รายชื่อเสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการ ระยะปี พ.ศ. 2431-2473	259
บรรณานุกรม		260

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

ม.ร.ว. สுவพรรณธ์ สนิทวงศ์

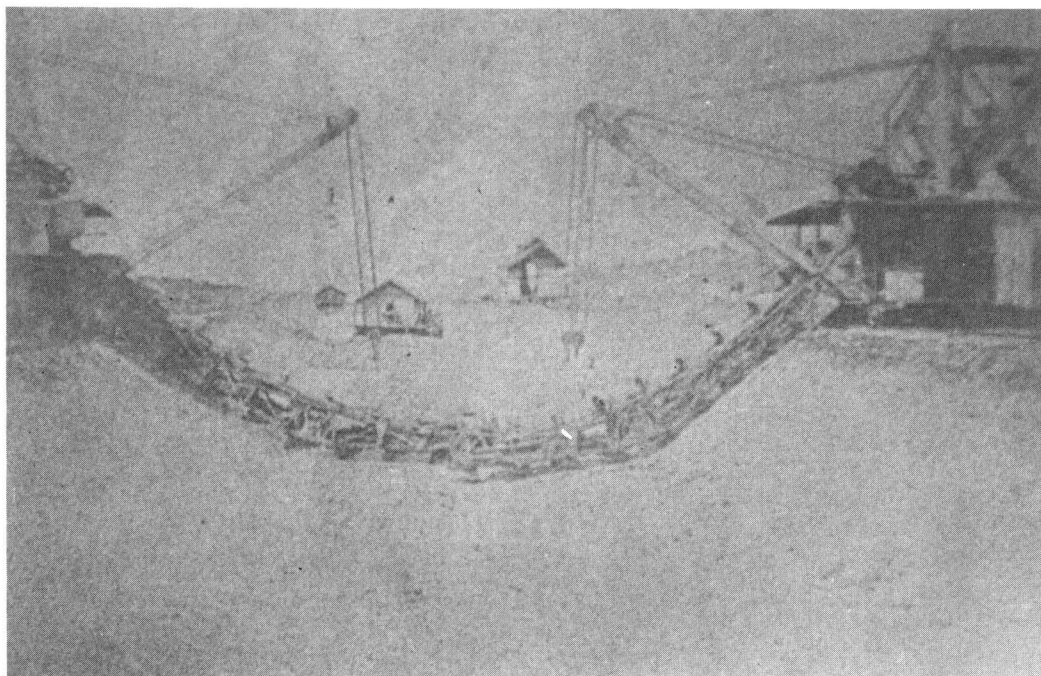
คลองรังสิตขุดขึ้นครั้งแรกโดยบริษัท
ขุดคลองแลคูนาสยาม

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

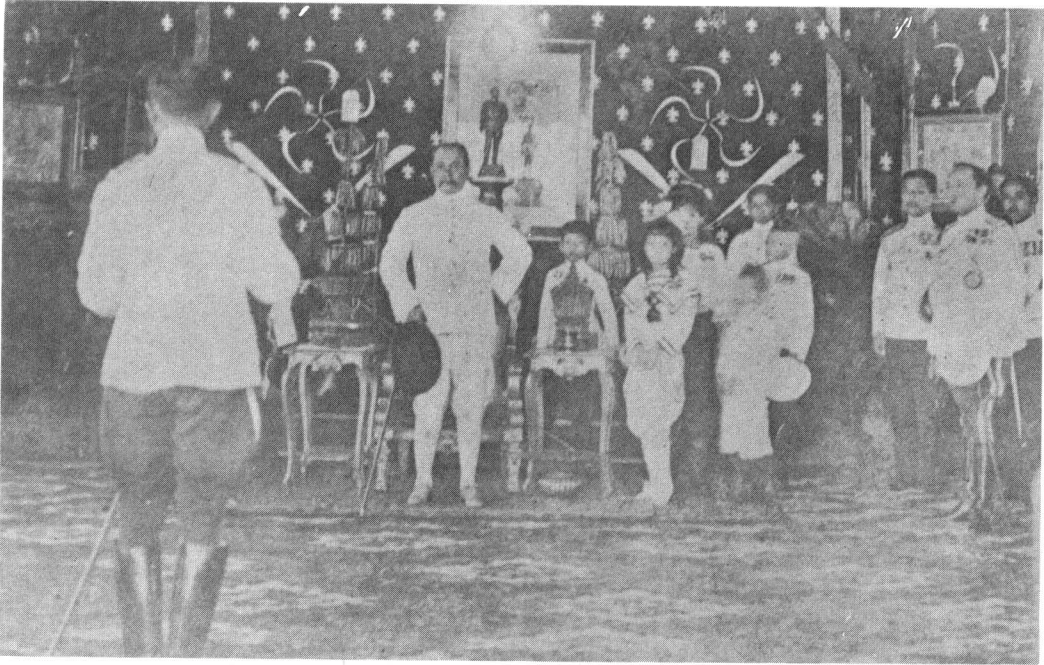

สมเด็จพระกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์

บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามกำลังขุดคลองรังสิต

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินเปิดการแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรม ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2453

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

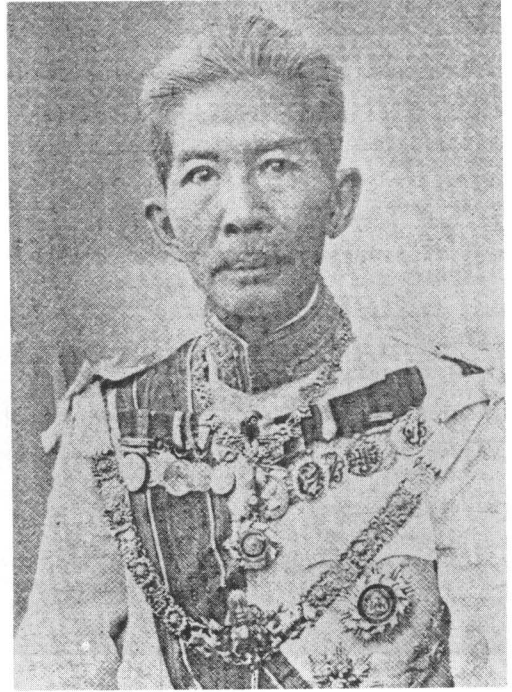

เจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์
(ม.ร.ว. หลาน กุญชร)

นายโยคิม แกรซซี

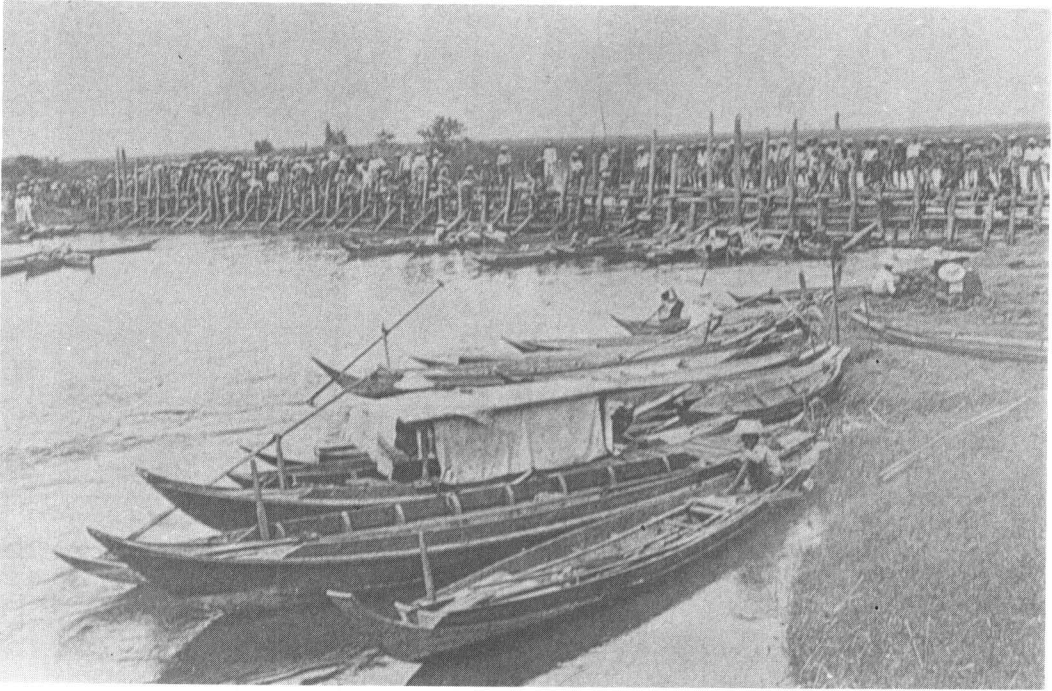

กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

เกษตรกรในทุ่งรังสิตสมัยบุกเบิกยังมีน้ำ
ไม่เพียงพอสำหรับใช้ทำนา

เจ้าหน้าที่และราษฎรช่วยกันปิดทำนบ

ตำข้าวด้วยครก

ขนส่งข้าวด้วยเกวียน

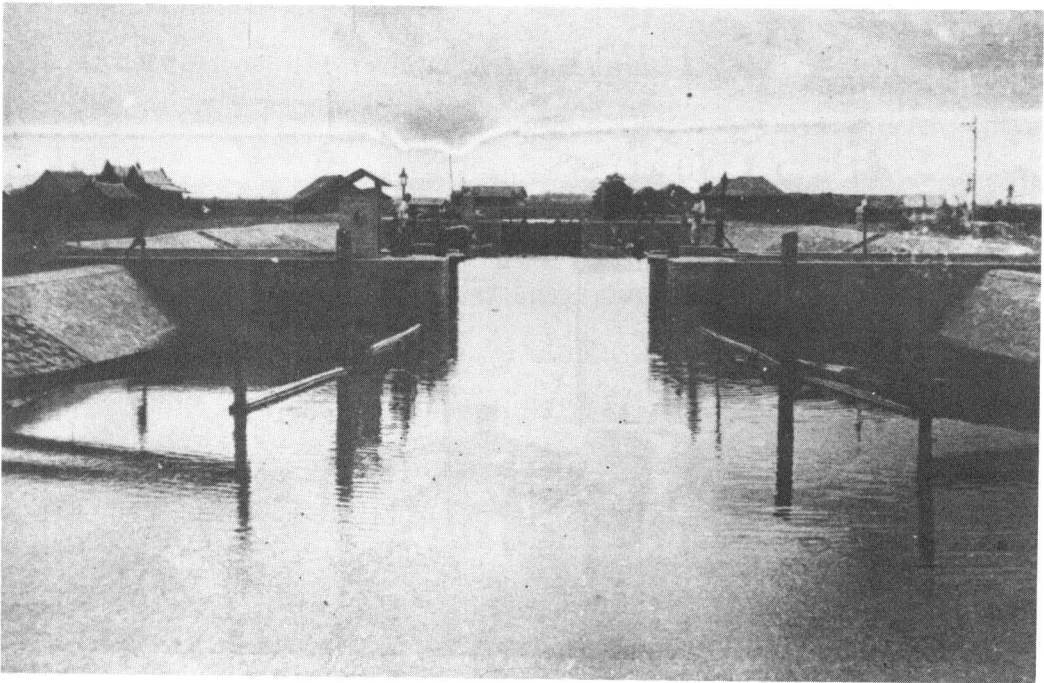

เรือข้าวในคลองรังสิต

นายเย. ไฮมาน วันเดอร์ ไฮเต

เซอร์ทอมัส วอร์ด

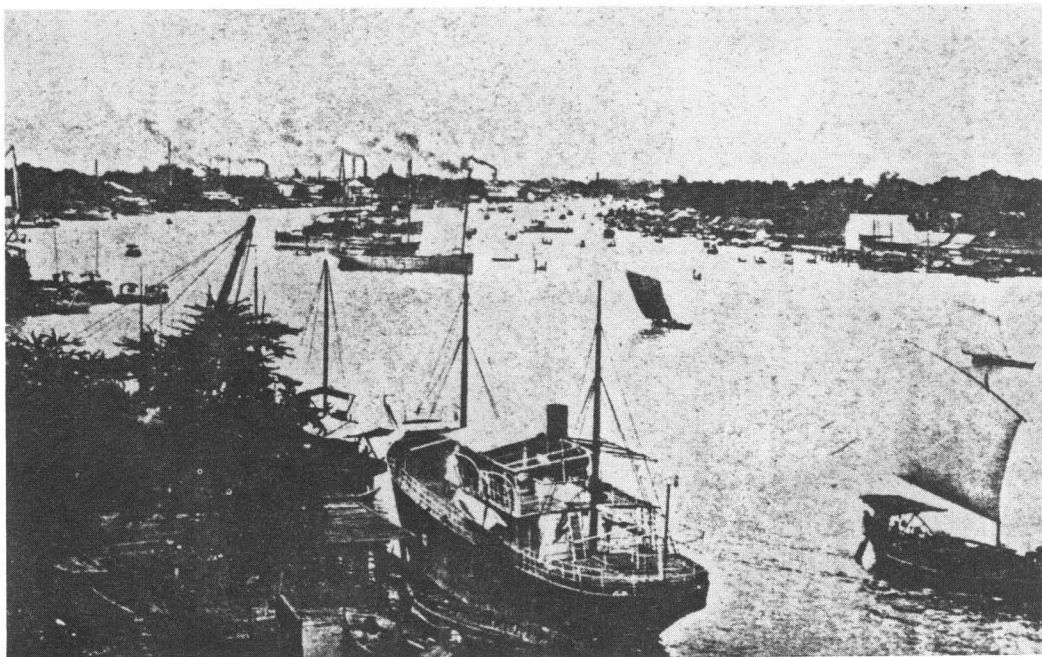
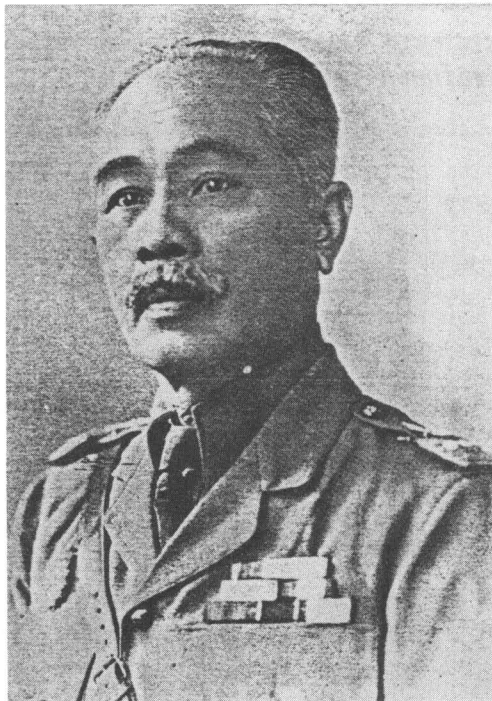

โครงการชลประทานป่าสักใต้
ประตูน้ำปลายคลอง 6 วาสายบนต่อคลอง 1

พระเจ้านั่งยาเซอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์

เจ้าพระยาวางษาประพัทธ์
(ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์)

กรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงและเป็นศูนย์กลางของการจำหน่ายข้าวไทย
ไปขายทั่วโลก ภาพที่เห็นเป็นโรงสีทางตอนใต้ของกรุงเทพฯ

บทที่ 1

ประวัติโครงการรังสิต

ช่วงกลางรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ถือได้ว่าเป็นช่วงที่การขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวโดยวิธีการขุดคลองได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าพิจารณาในช่วงระยะสิบปี นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2430-2440 ในช่วงนี้โครงการรังสิตถือได้ว่าเป็นโครงการขุดคลองที่สำคัญอย่างเด่นชัดที่สุด จุดเด่นของโครงการนี้ นับตั้งแต่เริ่มต้นก็คือ การที่ผู้ลงทุนเป็นผู้ที่อยู่ในวงการที่ใกล้ชิดกับรัฐบาล และในขณะเดียวกันโครงการดังกล่าวก็สอดคล้องกับความต้องการของรัฐบาลในการที่จะให้มีการผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้น มีผลให้โครงการนี้ได้รับความสนับสนุนอย่างมากจากรัฐบาลในขณะนั้น

การตั้งบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม

และการดำเนินงานเพื่อขอพระบรมราชานุญาตขุดคลอง

ได้มีการจัดตั้งบริษัทขึ้นเพื่อดำเนินงานขออนุญาตขุดคลองตามโครงการรังสิต ในปี พ.ศ. 2431¹ โดยใช้ชื่อว่า กอมปนีขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งในระยะต่อมาเรียกชื่อว่า บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม (Siam Lands, Canal and Irrigation Company) ปราบกฏรายชื่อผู้ร่วมหุ้นในระยะแรก 4 คน อันประกอบด้วยเจ้านาย ข้าราชการ และพ่อค้า คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระนานาพิรภักษ์ (ชื่น) นายโยคิม แกรซี (Joachim Grassi) และนายยม แต่สำหรับหุ้นส่วนรายสุดท้ายนี้มีหลักฐานต่อมากล่าวว่า ไม่ได้เข้าร่วมงานและบริษัทถือว่าได้ถอนหุ้นนับแต่ต้น ผู้ที่เข้ามารับหุ้นส่วนแทนคือ ม.ร.ว. สุพรรณธร์ สนิทวงศ์ ทั้งนี้โดยมีนายโยคิม แกรซีเป็นผู้จัดการบริษัท

จากรายชื่อบุคคลผู้เข้าร่วมหุ้นดังกล่าว เราอาจจะหันมาพิจารณาประวัติส่วนตัวของเขาประกอบบ้างสักเล็กน้อย เพื่อจะได้มองเห็นพื้นฐานความเป็นมาของบริษัทดังกล่าวได้ชัดเจนยิ่งขึ้นจากหลักฐานเท่าที่ปรากฏมีดังต่อไปนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/3 เล่ม 1 หนังสือพระบรมราชานุญาตขุดคลอง, วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2431.

1. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงเป็นพระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์ชายงาม พระราชโอรสที่ 49 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ทรงได้รับการสถาปนาพระยศเป็นพระองค์เจ้าวรวงศ์เธอในปี พ.ศ. 2415 และโปรดให้เป็น ปรีวี เคาซิล (Privy Council) รัับราชการเป็นแพทย์ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แพทย์ในพระองค์ เป็นอธิบดีกรมหมอหลวง ว่าการกรมแสง เป็นเจ้าพนักงานใหญ่ ผู้บัญชาการทหารเรือ เป็นนายพลโทในกรมทหารเรือ และเป็นอัครราชทูตพิเศษออกไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักต่าง ๆ ในประเทศยุโรป และไปราชการพิเศษในมณฑลต่าง ๆ หลายครั้ง

โดยส่วนพระองค์ทรงสนพระทัยในการเรือ การค้า และการเพาะปลูก เคยได้รับมอบหมายจากพระบิดาในการแต่งเรือกำปั่นไปค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งได้แก่การค้าข้าว น้ำตาลทรายเกลือ ปลาหูเค็ม ได้ทรงต่อเรือกำปั่นหลายลำบรรทุกสินค้าไปขายนอกสันดอน ในคราวที่เสด็จไปราชการยุโรปได้ทรงซื้อเรือกลไฟอย่างที่สองใช้จับปลาในทะเลเหนือ ระวังบรรทุก 10 ตัน มีที่ทำน้ำแข็ง และห้องเย็นสำหรับเก็บปลาสดมาเที่ยวรับซื้อปลาและปลาสดจากชาวประมงในอ่าวไทยเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ ในส่วนของการเพาะปลูกปรากฏว่าทรงสนพระทัยมาก นอกเหนือจากโครงการขุดคลองรังสิต ก็ได้ทดลองทำนาที่อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี มีการนำเอาแรงงานเครื่องจักรเข้ามาใช้แทนแรงคนหลายชนิด เช่น แรงไอน้ำ แรงระเบิด แรงลม แรงไฟฟ้า แม้แต่เครื่องที่ใช้ความร้อนจากแสงอาทิตย์ก็ได้ทดลองใช้ ก่อนสิ้นพระชนม์ปรากฏว่าท่านทรงคิดจะนำเครื่องจักรที่ใช้แสงอาทิตย์อย่างใหม่ขนาดใหญ่เข้ามาทดลองวิดน้ำเข้านาก็พอดีสิ้นพระชนม์เสียก่อน²

2. พระนานาพิทักษ์ (ชั้น บุนนาค) เป็นบุตรพระยานานาพิทักษ์ (โต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้าในรัชกาลที่ 5 พระนานาพิทักษ์มีน้องสาวชื่อถนอมเป็นภรรยาพระนาวาพลพยุหรัักษ์ (ม.ร.ว. พิณ สนิทวงศ์) ในพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์³

3. นายโยคิม แกรซ เป็นสถาปนิกชาวอิตาลี อยู่ในบังคับฝรั่งเศส (French Subject) อยู่ในกรุงเทพฯ เป็นเวลา 23 ปี โดยมีอาชีพรับเหมาก่อสร้าง⁴

² พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการสถาปนากิจศพ นางสาวเพลินดา สนิทวงศ์, 2508 และ พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์, *โชคตาในชีวิตที่พอใจ* ในหนังสือประวัติเจ้าพระยาวรวงษ์พัฒนและคนอื่น ๆ, กรุงเทพฯ 2506.

³ *อธิบายราชินิกุลบางช้าง*, ฉบับชำระใหม่, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, พ.ศ. 2471, หน้า 54-55.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/3 เล่ม 1* เรื่องเดิม และ *เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4* เรื่องเดิม.

4. นายขมหรือเจ้าสัวขม มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสาธตราชายุติ เป็นบุตรเจ้าสัวขม คือ พระภาชีวิเศษ ผู้คิดชุดคลองภาษีเจริญในรัชกาลที่ 4 ต่อมาเป็นพระยาพิสมนต์สมบัติบริบูรณ์ เป็นเจ้าคุณตาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ พระยาพิสมนต์เป็นเจ้าสัวชื่อดังคนหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 เกี่ยวกับการผูกขาดทำภาษีอากร⁵

5. ม.ร.ว. สุวพรรณธ (ใหญ่) สนิกวงศ์ บุตรคนโตในพระองค์เจ้าสายสนิกวงศ์ จบการศึกษาปริญญาตรีทางการแพทย์จากสกอตแลนด์ โดยได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงกลับมารับราชการในทางการแพทย์ ได้รับยศเป็นนายพันตรี มีตำแหน่งในการแพทย์ทั้งในฝ่ายทหารบกและทหารเรือ เมื่อพระองค์เจ้าสายขอพระบรมราชานุญาตชุดคลองรังสิตระยะแรก ม.ร.ว. สุวพรรณธก็ยังคงรับราชการอยู่จนถึง พ.ศ. 2432 เมื่อพระองค์เจ้าสายเป็นราชทูตไปยังประเทศยุโรป ม.ร.ว. สุวพรรณธได้ตามเสด็จในตำแหน่งเลขานุการด้วย เมื่อกลับจากราชการ พระองค์เจ้าสายก็เริ่มประชวรเรื้อรัง ต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ม.ร.ว. สุวพรรณธซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติบิดาทั้งในส่วนพระองค์และกิจธุระก็ออกตามไปด้วย ช่วยกันคิดอ่านชุดคลองโดย ม.ร.ว. สุวพรรณธเป็นแต่เพียงผู้ช่วยในระยะแรก ครั้นต่อมาพระอาการประชวรของพระองค์เจ้าสายทำให้ไม่สามารถอำนวยความสะดวกได้ จึงต้องมอบงานให้ ม.ร.ว. สุวพรรณธทำแทนมากขึ้น จนในที่สุดก็ได้อำนวยความสะดวกทั้งหมด นับจากนั้น ม.ร.ว. สุวพรรณธก็มีได้กลับเข้ารับราชการอีก ในสมัยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเห็นว่า ม.ร.ว. สุวพรรณธมีความสามารถดีพอควรต่อพระองค์เจ้าสาย พระองค์เจ้าสายทรงอนุญาต แต่ ม.ร.ว. สุวพรรณธชี้แจงว่า ไม่มีความรังเกียจที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณ จะให้เป็นตำแหน่งอันหนึ่งอันใดก็ตามขอแต่อย่าให้เกี่ยวข้องหรือขัดกับการชุดคลองซึ่งได้รับพระของพระบิดา และได้ลงทุนไว้มาก ถ้าหาตำแหน่งเช่นนั้นไม่ได้ก็ขอให้ปล่อยไว้ทำการเรื่องชุดคลองแต่อย่างเดียว สมเด็จพระยาดำรงจึงไม่ได้ ม.ร.ว. สุวพรรณธเข้ารับราชการ และปรากฏว่ากระทรวงอื่น ๆ ก็ได้ชักชวนและก็ได้รับความขัดข้องเช่นกัน⁶

ลักษณะการขอชุดคลองของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามโดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องปกติ เพราะในสมัยนั้นได้มีการขอชุดคลองอยู่เสมอทั้งในส่วนของรัฐบาลและเอกชน ใน

⁵ พระยาอนุমানราชชน, *พื้นความหลัง*, เล่ม 1, สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, 2513, หน้า 117-118.

⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัตินายพันตรี ม.ร.ว. สุวพรรณธ สนิกวงศ์ คำนวณในหนังสือ *เรื่องข้าวของประเทศสยาม* ของ ม.ร.ว. สุวพรรณธ สนิกวงศ์ พิมพ์ในงานศพพันตรี ม.ร.ว. สุวพรรณธ สนิกวงศ์, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, พ.ศ. 2470, หน้า 1-12.

เวลาที่ใกล้เคียงกับที่บริษัทขอพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ก็มีเอกชนรายอื่น ๆ ขอขุดคลองเช่นในปี พ.ศ. 2431 หลวงแพ่งกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ขอขุดคลองหลวงแพ่ง⁷ ที่ตำบลทุ่งกาหลงฝั่งเหนือ แขวงนครเขื่อนขันธ์ พ.ศ. 2433 พระราชาภิมล (เพ็ง) ขอขุดคลองพระราชาภิมล⁸ ตำบลทุ่งบางบัวทอง แขวงเมืองนนทบุรี และพระยาดำรงราชพลขันธ์ (พระยามหาโยธาต่อมา) ขอขุดคลองเจริญ⁹ จากคลองหลวงแพ่ง ถึงทุ่งไชล์ แขวงกรุงเทพฯ ในปีเดียวกัน เป็นต้น แต่เนื่องจากการดำเนินงานของโครงการรังสิต เป็นไปในรูปของบริษัทที่ดูเหมือนว่ามีฐานะค่อนข้างมั่นคง มีโครงการที่จะสร้างระบบชลประทานเพื่อเพิ่มพูนการผลิตข้าว มีระยะเวลาของการได้สัมปทานที่ยาวนาน มีขอบเขตของที่ดินที่จะทำการขุดคลองอย่างกว้างขวาง รวมทั้งมีเงื่อนไขของสัญญาที่จะก่อให้เกิดปัญหาระหว่างบริษัท รัฐบาล และราษฎรนานาประการ จะทำให้โครงการนี้มีลักษณะที่แตกต่างไปจากผู้อื่นอย่างมาก

สำหรับการดำเนินงานเพื่อขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองตามโครงการรังสิต กล่าวได้ว่าผู้ริเริ่มงาน คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทั้งนี้เนื่องจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำรัสกับพระองค์เจ้าสายมาแต่ก่อนว่า “ในพระราชอาณาเขตสยามนี้ คลองเป็นสิ่งสำคัญ ในปีหนึ่งควรให้ได้มีคลองขึ้นสักสายหนึ่งจะทำให้บ้านเมืองเจริญถึงจะออกพระราชทรัพย์ปีละพันชั่งหรือสองพันชั่ง ก็ไม่ทรงเสียดาย”¹⁰ พระองค์เจ้าสายจึงปรารถนาจะกระทำการสนองพระราชดำรินั้น ประกอบกับที่ทรงคุ้นเคยกับนายแกรซี ซึ่งมีความรู้ในด้านการขุดคลองอยู่บ้าง เนื่องจากเป็นสถาปนิก ได้เคยทรงปรึกษากับนายแกรซีถึงการที่จะปรับปรุงและพัฒนาทรัพยากรของประเทศ และนายแกรซีได้ทูลแนะนำว่า ควรจะทำในลักษณะของงานชลประทานในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน* ซึ่งเป็นบริเวณที่ใช้ในการเพาะปลูกเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้

⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 เรื่องที่ 3800 หลวงแพ่งขอขุดนามคลองที่ขออนุญาตขุดและขอตราจองที่นาริมฝั่งคลองนั้นด้วย, พ.ศ. 2431.

⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 เรื่องที่ 3805 พระราชาภิมล ขออนุญาตขุดทุ่งบางบัวทอง, พ.ศ. 2433.

⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 เรื่องที่ 3802 พระยาดำรงราชพลขันธ์ขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองตำบลทุ่งกาหลง แขวงกรุงเทพฯ, พ.ศ. 2433.

¹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/1 เล่ม 1 เรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของบริษัทขุดคลอง ในพิธีเปิดประตูน้ำคลองรังสิต, วันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ. 2439.

* คือบริเวณที่ราบภาคกลาง ซึ่งได้แก่ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ทำจีน เจ้าพระยา และบางปะกง

โดยการสร้างระบบคลองส่งน้ำขึ้น เพื่อจะสามารถนำเอาความอุดมสมบูรณ์มาสู่หน้าข้าว¹¹ ด้วยเหตุนี้พระองค์เจ้าสายจึงได้ทรงคิดที่จะขุดคลอง และทรงเห็นว่าหากมิให้ต้องเสียพระราชทรัพย์ จึงได้ทรงเที่ยวตรวจหาทุ่งต่าง ๆ ในที่สุดก็ได้้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองในพระราชอาณาเขตเองในนามของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ทั้งนี้โดย “ให้ได้เลือกขุดก่อนผู้อื่น” เพื่อที่จะป้องกันกรที่จะต้องลงทุนมาก คือเป็น “พระบรมราชานุญาตพิเศษ” ที่ได้ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทาน ซึ่งจะปรากฏเป็นสัญญาที่จะกล่าวถึงต่อไปและปรากฏในตราสั่งถึงผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองปทุมธานีว่า

ได้พระราชทานประโยชน์พิเศษ เป็นการอุดหนุนแก่คอมปนีขุดคลองนี้ เพื่อที่จะให้คอมปนีได้ตั้งการขุดคลองใหญ่คลองนาให้มากสายหลายแห่งขึ้นในพระราชอาณาเขต เป็นเหตุให้การเพาะปลูก ทำนาไร่ ไร่กรสวนจะได้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งทางที่จะบรรทุกสินค้าไปมาในลำคลองทั่วไปนี้¹²

สัญญาพระบรมราชานุญาตขุดคลอง

หนังสือสัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2431 เป็นสัญญาอนุญาตฉบับแรกที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ทำกับรัฐบาล และถือว่าเป็น “พระบรมราชานุญาตพิเศษ” นั้นประกอบด้วยข้อสัญญารวม 13 ข้อ¹³ สารสำคัญของสัญญาฉบับนี้คือการที่ให้บริษัททำการขุดคลองได้เป็นเวลา 25 ปี โดยมีเงื่อนไขในสัญญาข้อ 1 ว่า “...ผู้อนุญาตยอมให้ผู้อนุญาตมีโอกาสที่จะเป็นผู้ได้รับเลือกก่อนผู้อื่นในที่ทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตสยาม” (ในการขุดคลอง) คือเป็นการให้สิทธิเป็นพิเศษแก่บริษัท ขณะที่สัญญาข้อ 3 ก็เป็นการจำกัดสิทธิของผู้อื่นที่จะเข้ามาแข่งขันกับบริษัทที่ว่า “ถ้าจะมีผู้ใดผู้หนึ่งมาขออนุญาตขุดคลองในที่ตำบล ซึ่งผู้อนุญาตเห็นว่าสมควรจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ควรจะยอมให้ขุดได้ก็จะแจ้งความให้ผู้อนุญาตทราบ ถ้าผู้อนุญาตก่อนว่าคลองตำบลนั้น ๆ ผู้อนุญาตจะขุด

¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4 เล่ม 2 Scheme of Irrigation in Siam by Joachim Grassi (Architect), p.4.

¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/3 เล่ม 1 สารตราเจ้าพระยาพลเทพเกษตราธิบดีถึงพระยาพิทักษ์ทวยหาร ผู้ว่าราชการเมืองปทุมธานี และกรมการเมือง, 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2431, โปรดุฎภาคผนวกที่ 1.

¹³ โปรดุฎ “สัญญาพระบรมราชานุญาต” ในภาคผนวกที่ 2.

หรือไม่ ถ้าผู้รับอนุญาตไม่ขุดจึงจะยอมให้ผู้ขออนุญาตขุดตามความประสงค์ ถ้าผู้รับอนุญาตจะรับขุดก็จะอนุญาตให้ขุด...” ขณะเดียวกันบริษัทก็ได้รับประโยชน์จากสัมปทานตามสัญญาข้อ 4 ที่ว่า “คลองใดคลองหนึ่งที่ได้รับอนุญาตได้รับอนุญาตให้ขุดใหม่และได้ออกทุนของผู้รับอนุญาตขุดเองนั้น ถ้าได้ขุดคลองเสร็จแล้วเมื่อไร ที่แผ่นดิน 2 ฟังคลองเว้นจากที่หลวง 1 เส้นขึ้นไปปากละ 40 เส้น ตลอดลำคลองที่ขุดใหม่ให้ผู้รับอนุญาตถือเอาได้ว่าเป็นที่ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้แล้วตั้งแต่วันที่ได้ขุดคลองนั้นมาผู้หนึ่งผู้ใดจะมาจับจองที่นาในกำหนดนั้นไม่ได้---” สัญญาข้อนี้เป็น การพระราชทานที่ดินให้บริษัท โดยมีเงื่อนไขตามข้อที่ 8 ให้บริษัททูลเกล้าถวายกำไรร้อยละ 20 ส่งขึ้นพระคลังมหาสมบัติ

ดูจากสัญญาพระบรมราชานุญาตฉบับนี้ ซึ่งถือว่าเป็น “ต้นสัญญา” จะเห็นได้ว่าเป็น สัญญาที่กล่าวถึงหลักการต่าง ๆ อย่างกว้าง ๆ ไม่รัดกุม และอาจตีความได้หลายทาง เช่น สัญญาข้อ 1 ที่ว่า บริษัทมีโอภาสเป็นผู้ได้เลือกขุดคลองก่อนผู้อื่นทั่วประเทศสยาม ขอบเขตของที่ดินที่บริษัทมีสิทธิ์ขุดคลองได้นั้นมีอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ ซึ่งทำให้บริษัทขุดคลองเปราะไปหมด แม้แต่ในที่ที่มีคลองอยู่เดิม คลองที่ขุดจึงมิได้ให้ประโยชน์แก่ผู้ใดมากนัก นอกจากบริษัทที่ได้รับที่ดิน ขณะเดียวกันบริษัทก็จะอ้างสัญญาข้อนี้เสนอโครงการขุดคลองใหม่ๆ ที่จะก่อให้เกิดปัญหาภัยกับรัฐบาลต่อไป ว่าควรจะให้อนุญาตหรือไม่อย่างไร ในส่วนของสัญญาข้อ 3 ที่ว่า ในกรณีที่มิผู้อื่นขอขุด รัฐบาลจะถามบริษัทก่อนว่าจะขุดหรือไม่ ถ้าบริษัทไม่ขุดจึงจะให้ผู้ที่ขอได้ขุด ในข้อนี้มีได้มีการวาง กฎเกณฑ์ที่แน่นอนในการที่จะตัดสินใจอนุญาตหรือไม่อนุญาตแก่ผู้ขอรายอื่น ๆ หากขึ้นอยู่กับบริษัท ว่ามีความต้องการจะขุดหรือไม่ จึงทำให้เกิดกรณีที่บริษัทคัดค้านการที่ผู้อื่นขอขุดคลองอยู่เสมอ ๆ และในข้อ 4 ที่พระราชทานที่ดิน 2 ฟังคลองให้บริษัทฟังละ 40 เส้น โดยถือว่าได้จับจองตั้งแต่นั้นเริ่มขุดคลอง และจะเป็นเจ้าของได้ต่อเมื่อคลองขุดแล้วเสร็จ สัญญาข้อนี้มีได้ให้ที่เป็นกรรมสิทธิ์ สมบูรณ์โดยทันทีที่ขุดคลอง จะต้องขุดคลองเสร็จเสียก่อน แต่ก็ให้ถือว่าได้ “จับจอง” เอาไว้แล้วตั้งแต่วันที่ขุดคลอง ในแง่หนึ่งจะทำให้เกิดปัญหาที่มีผู้จับจองที่นาตัดหน้าคลอง เพราะกำหนดการ ขุดคลองไม่ใช่เป็นความลับที่จะปกปิด ซึ่งเป็นข้อที่บริษัทดูจะเสียเปรียบ แต่ถ้าพิจารณาในอีกแง่ หนึ่งสัญญาข้อนี้ก็ทำให้บริษัทเข้าครอบครองที่ดินได้โดยง่าย ไม่ว่าบริษัทจะขุดคลองแล้วหรือยังมิได้ขุดก็ตาม เพราะแม้จะมีสัญญาข้อ 2 ระบุว่า บริษัทจะต้องแจ้งกำหนดเวลาการขุดคลองที่แน่นอน แต่ในทางปฏิบัติบริษัทก็ได้ทำสม่ำเสมอ นอกจากนั้นสัญญาฉบับนี้ก็มิได้มีการระบุถึงกรณี ที่ที่ดินนั้นมีผู้จับจองแล้วว่าบริษัทจะมีสิทธิในที่นั้นหรือไม่เพียงใด ผู้จับจองเดิมจะต้องเสียค่าขุด

คลองหรือไม่ ฉะนั้นกล่าวโดยส่วนรวม สัญญาจะสร้างปัญหาอย่างมากให้แก่รัฐบาล ขณะเดียวกันก็เป็นสัญญาที่ฝ่ายบริษัทได้เปรียบมาก และรัฐบาลจำเป็นต้องขอแก้ไขอีกหลายครั้ง

อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่เกี่ยวกับการทำสัญญาระดับแรกนี้มีอยู่น้อยมาก เท่าที่ปรากฏมีเพียงว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ คอมมิตติกรมพระนครบาล ได้ปรึกษาตกลงกับพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และได้ร่างหนังสือสัญญาระดับนี้ตามข้อความหนังสือที่พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เรียบเรียง และนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2431 เพื่อขอพระราชดำริ¹⁴ หลังจากนั้นก็มีพิธีเซ็นสัญญาในวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2431 โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฏ์ คอมมิตติกรมพระนครบาล* ลงพระนามในฐานะผู้ให้อนุญาตและบริษัทชุตคลองแควนสยาม โดยพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสาย และผู้ร่วมหุ้นลงนามเป็นผู้รับอนุญาต¹⁵

¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ กรบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2431.

* การปกครองเขตพระนครโดยเฉพาะความสงบเรียบร้อย หน่วยงานที่มีหน้าที่ควบคุม จะได้แก่กรมพระนครบาลหรือกระทรวงนครบาลในระยะต่อมา นอกจากการควบคุมดูแลแล้ว กรมนี้ก็มีหน้าที่ในการได้ส่วนพิจารณาเรื่องโทษผู้กระทำผิด โดยเฉพาะในคดีที่เป็นลหุโทษ คือ มีศาลกรมพระนครบาลอยู่ซึ่งเห็นได้ว่าเป็นการให้อำนาจฝ่ายบริหารในการตัดสินความ แทนที่จะเป็นฝ่ายตุลาการ ข้อบกพร่องจึงเกิดขึ้นเสมอ ๆ ในปี พ.ศ. 2417 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลรับสั่งพิเศษขึ้นทำหน้าที่แทนแต่ปรากฏว่าในปีเดียวกันนั้นก็เกิดกิจการตำรวจ สังกัดกรมกองตระเวนขึ้นในกรมพระนครบาล ซึ่งเมื่อจับผู้ร้ายได้ก็จัดการชำระความเอง เท่ากับเป็นการดึงอำนาจกลับคืนไปบางส่วน

ในปี พ.ศ. 2429 ระหว่างที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูวเรศราชรังสฤษฎ์ได้บังคับบัญชากรมพระนครบาลอยู่ ได้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นชุกชุม คดีความก็ยุ่งยากมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะคอมมิตติกรมพระนครบาลขึ้น ทำหน้าที่บังคับบัญชากรมพระนครบาล ประกอบด้วยคอมมิตติ 4 คน ซึ่ง 2 ใน 4 นั้นได้แก่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ ประธานคอมมิตติ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสวัสดิวัตน์วิศิษฏ์ ซึ่งมีชื่อปรากฏในสัญญาพระบรมราชานุญาตให้บริษัทชุตคลองในฐานะผู้ให้สัญญา ในการทำงานของคอมมิตติกรมพระนครบาลในส่วนเกี่ยวกับการชำระความ มีการตั้งศาลที่เรียกว่า ศาลโปรวิสาขัน จนถึงปี พ.ศ. 2436 จึงได้มีการโอนศาลนี้ไปสังกัดกระทรวงยุติธรรม ซึ่งจะเป็นต้นกำเนิดของศาลแขวง ขณะที่มีการยุบคอมมิตติกรมพระนครบาลลง ตั้งเป็นกระทรวงนครบาลขึ้น โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิเป็นเสนาบดีคนแรก

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/3 เล่ม 1 หนังสือพระบรมราชานุญาตชุตคลอง, วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2431 (ภาคผนวกที่ 2).

บทบาทของรัฐบาลในการอนุญาตให้บริษัทขุดคลอง

จากสัญญาพระบรมราชานุญาต ปี พ.ศ. 2431 นั้น มิได้เป็นสัญญาที่ให้บริษัทขุดคลองได้โดยทันที แต่ได้ระบุไว้ในสัญญาข้อ 2 ว่า บริษัทจะขุดคลองหรือขอข้อมคลองเก่าในที่ใด ๆ จะต้องทำแผนที่กำหนดจะขุดกว้าง ยาว และลึก เวลาที่จะลงมือขุด และเวลาแล้วเสร็จให้รัฐบาลทราบ เมื่อได้รับหนังสือสำคัญจากรัฐบาลจึงจะลงมือขุดหรือข้อมคลองได้ การอนุญาตให้บริษัทขุดคลองสายแรกกระทำในปี พ.ศ. 2433 คือเมื่อมี “หนังสืออนุญาตขุดคลองรังสิต” เมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433¹⁶ ซึ่งห่างจากเวลาที่ทำสัญญาพระบรมราชานุญาต 2 ปี ปัญหาที่น่าพิจารณาก็คือในช่วงเวลาดังกล่าว ความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาลเป็นอย่างไร ในปี พ.ศ. 2439 เมื่อเกิดคดีวิวาทแย่งชิงที่นาระหว่างบริษัทกับราษฎรหลายคดี บริษัทได้กล่าวพาดพิงถึงปัญหาที่บริษัทเผชิญเมื่อเริ่มขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองว่า

เจ้าหน้าที่ของราชาธิปไตย ได้ทำการขัดขวางต่าง ๆ ดังคำร้องของบริษัทแต่ก่อน ๆ คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ในเวลาเป็นคอมมิตตีกรมนครบาล ทาการขัดข้องต่าง ๆ เลื่อนเวลาให้อนุญาตขุดคลองโดยไม่มีเหตุผลสมควร ทำให้เวลา 2 ปีที่กำหนดในอนุญาตเปลืองไป จนในที่สุดก็ผลัดการให้พระยาภาสกรวงศ์ พระยาภาสกรวงศ์ก็หน่วงการให้อนุญาตลงมือขุดคลองไว้...¹⁷

จากข้อกล่าวอ้างของบริษัท ปัญหาที่จะต้องพิจารณาก็คือ การที่รัฐบาลเลื่อนกำหนดที่จะให้ขุดคลอง และมีการโอนความรับผิดชอบต่อบริษัทจากกรมพระนครบาลมายังกรมนี้ เป็นเพราะมีปัญหาความขัดแย้งภายในใช่หรือไม่ ในระยะที่ทำสัญญาพระบรมราชานุญาตฉบับแรกนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ประธานคอมมิตตีกรมพระนครบาลเป็นผู้มีหน้าที่รับผิดชอบ ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่ามีเหตุผลอย่างใดหรือไม่ที่ทำให้กรมพระนครบาลได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ หัง ๆ ที่มีได้เป็นงานที่เกี่ยวข้องกับกรมนี้ และกรมนี้ก็ไม่มีความรู้ในด้านเทคนิคการขุดคลองที่จะช่วยในการตัดสินใจให้บริษัทขุดคลอง กรมหมื่น

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/1 เล่ม 1 หนังสืออนุญาตขุดคลองรังสิต, วันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433.

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4 ก/35 เล่ม 2 เรื่องคดีความที่นา พ.ศ. 2439 คำชี้แจงของบริษัทต่อคณะกรรมการตัดสินคดีที่นา.

นเรศวรพุทธจึงต้องทรงขอให้กรมโยธาธิการและกรมนา* เสนอความเห็น¹⁸ ซึ่งในครั้งนั้นพระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์** เสนาบดีกรมโยธาธิการทรงให้ความเห็นว่า

การขุดคลองนี้ควรที่รัฐบาลจะขุดเอง แต่ก็เห็นว่าเป็นเรื่องเหลือกำลังอยู่ กรมโยธาธิการเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ การอื่นที่สำคัญก็ยังมีอีกมากถ้าทำเองก็คงทำเสร็จโดยเร็วไม่ได้ อีกประการหนึ่งเงินแผ่นดินซึ่งจะต้องใช้ก็มาก ราชการที่สำคัญที่จำเป็นต้องทำโดยเร็วก็มี เพราะเหตุนี้จึงเห็นสมควรที่จะอนุญาตให้บริษัททำการขุดคลองนี้ได้ แต่ก็ขอให้ส่งเช็ทขึ้นมาตรวจเสียก่อน¹⁹

ส่วนพระยาภาสกรวงศ์*** เสนาบดีกรมนา ให้ความเห็นว่า เห็นด้วยกับกรมโยธาธิการที่รัฐบาลควรจะขุดคลองเอง โดยเฉพาะคลองในลักษณะที่บริษัทขุดคือคลองส่งน้ำเข้านา โดยกล่าวว่า

คลองเหล่านี้กรมได้คิดที่จะขุดเป็นของรัฐบาลค่อยทำค่อยไปที่ละแห่ง หรืออาจจะให้คนอื่น ๆ มาลงชื่อช่วยขุด จะได้มีคลองนาขึ้นอีกมากกว่าที่บริษัทจะขุดตามกำหนดเวลานั้นทีเดียวและจะทำให้กรมนี้คงอำนาจไว้ ถ้าขุดแล้วน้ำมากไปน้อยไปเป็นอันตรายแก่การเพาะปลูก ก็จะได้มีตราให้เปิดปิดทำนบตามที่เห็นควร²⁰

* ระเบียบยังมีได้แบ่งส่วนราชการเป็นกระทรวง เฉพาะกรมนาบางครั้งก็ปรากฏเรียกชื่อว่ากรมเกษตรธิการ จนถึงปี พ.ศ. 2435 จึงมีการตั้งเป็นกระทรวงเกษตรพาณิชย์การขึ้น

¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายพระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนเรศวรพุทธกราบทูลพระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์, วันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2433 และถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ วันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2433 ขอความเห็นเรื่องบริษัทจะขุดคลอง 8 สาย

** พระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นพระเจ้าอภัยราชาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ระหว่างปี พ.ศ. 2433 เป็นต้นสกุลจิตรพงศ์ (จากหนังสือราชสกุลวงศ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น บุณยศิริพันธ์ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2512 หน้า 63-64)

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายพระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กราบทูลพระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนเรศวรพุทธ, วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2433.

*** พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ (ดิศ) เป็นเสนาบดีกรมนา พ.ศ. 2431-2435 จากนั้นได้ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการและได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (ดูเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ ประวัติกระทรวงเกษตร เล่มเดิม หน้า 24-25)

²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายจากพระยาภาสกรวงศ์กราบทูล พระเจ้าอภัยราชาเชอกรมขุนนเรศวรพุทธ, วันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2433.

นอกจากนั้น พระยาภาสกรวงศ์ก็ไม่เห็นด้วยกับสัญญาพระบรมราชานุญาตปี พ.ศ. 2431 โดยเฉพาะในข้อ 4 ที่พระราชทานที่ดินให้บริษัทถึงผั่งละ 40 เส้น เพราะแต่เดิมเมื่อมีผู้ขอขุดคลอง เคยพระราชทานเพียงผั่งละ 20, 25 หรือ 30 เส้นเท่านั้น แม้แต่ผู้อื่นที่ขุดในระยะเดียวกันกับบริษัท เช่น รายพระราชามิถล พระยาดำรงราชพลขันธ์ ก็ได้รับเพียง 25 เส้นเท่านั้น และอีกประการหนึ่งก็คือ ผู้ถือหุ้นของบริษัทคือนายแกรซีเป็นคนต่างประเทศ ซึ่งพระยาภาสกรวงศ์รังเกียจว่า แม้จะอ้างเป็นคนในบังคับสยามแต่การที่มีทุนรอนต่างประเทศเป็นการลำบาก และเสนอความเห็นว่ “ถ้าสัญญาอนุญาตพิเศษนี้ระงับไปแล้วจะเป็นการดีย่างยิ่ง”²¹

กล่าวได้ว่า ความเห็นของกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์และพระยาภาสกรวงศ์เห็นพ้องกัน ในประการหนึ่งว่า การขุดคลองนั้นควรที่รัฐบาลจะขุดเอง แต่ฝ่ายกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ก็ไม่ขัดข้อง ถ้าจะยินยอมให้บริษัทขุดคลอง หากได้รับรายละเอียดเรื่องเช็คชั้นคลอง* ขณะที่ฝ่ายพระยาภาสกรวงศ์ยืนยันว่า รัฐบาลโดยกรมนาควรทำเอง พร้อมทั้งโจมตีสัญญาที่ฝ่ายกรมพระนครบาลทำกับบริษัทว่ามีข้อบกพร่องหลายประการ ความเห็นของพระยาภาสกรวงศ์ จึงดูเหมือนว่าจะสร้างความไม่พอใจให้กับกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์อยู่ไม่น้อย เห็นได้จากจดหมายกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ขอให้โอนงานรับผิดชอบต่อบริษัทนี้ไปยังกรมนา ด้วยเหตุผลที่ว่า “กรมเกษตรราชการ มีหน้าที่เกี่ยวข้อง โดยตรงกับผลประโยชน์ในเรื่องไร่นา สมควรให้ได้ดำเนินการเองโดยตรง ไม่เป็นการยืดยาวเสียเวลาเหมือนที่กำลังเป็นอยู่”²²

ขณะที่ฝ่ายรัฐบาลยังโต้เถียงกันอยู่ว่าควรจะอนุญาตให้บริษัทขุดคลองหรือไม่นั้น บริษัทก็โจมตีรัฐบาลว่าประวิงเวลาไว้ และทำให้บริษัทได้รับความเสียหาย เนื่องจากได้ลงทุนไปมากแล้ว เช่น ในปัญหาที่กรมพระนครบาลขอให้บริษัทส่งเช็คชั้นขนาดคลองตามคำแนะนำของกรมโยธา เพื่อจะพิจารณาถึงผลได้เสียของแผ่นดินก่อนที่จะให้อนุญาต บริษัทไม่ยอมส่งโดยตอบเพียงว่า “ในเรื่องที่ขอให้บริษัทส่งเช็คชั้นและระดับน้ำมาตรวจนั้น แต่เดิมบริษัทได้สำรวจแล้วทั้ง 4 ลำน้ำ เห็นว่าลำน้ำเสมอเท่ากัน มีบางแห่งที่มีบึงหนองบ้างเล็กน้อย เห็นว่าน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยามีเพียงใด ก็คงมีในลำแม่น้ำทั้ง 3 เสมอกัน จึงไม่มีระดับน้ำ”²³ คำตอบของบริษัทเห็นได้ชัดว่าเป็นการ

21 เอกสารเดียวกัน.

* Section คือ ขนาดของคลอง—ผู้เขียน

22 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

23 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายพระยานาพิศภายี (ชั้น) กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์, วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2433.

ตอบอย่างขอไปทีเพียงเพื่อให้ได้รับอนุญาตเท่านั้น เมื่อกรมพระนครบาลทักท้วงว่าถ้าไม่ส่งก็จะไม่ให้อนุญาต บริษัทก็เปลี่ยนมาชี้แจงว่า “ในเรื่องที่กรมโยธาธิการขอให้ส่งระดับน้ำมาให้พิจารณา นั้น บริษัททำไม่ได้ เพราะสัญญาอนุญาตเหลือเพียง 75 วันเท่านั้น ไม่มีเวลาพอที่จะสำรวจ แต่จะลงมือสำรวจในเดือนธันวาคมและจะส่งมาถวายภายหลัง”²⁴ การที่บริษัทชี้แจงว่าสำรวจไม่ทัน เพราะตามสัญญาพระบรมราชานุญาต พ.ศ. 2431 ข้อ 12 ระบุว่า ให้บริษัทลงมือขุดคลอง ในกำหนด 2 ปี นับแต่วันได้ทำสัญญาฉบับนั้น²⁵

การให้อุญาตยังเห็นนานออกไปอีกเมื่อมีการโอนความรับผิดชอบในการให้อุญาตบริษัท จากกรมพระนครบาลมายังกรมนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริ เห็นชอบด้วยตามคำกราบบังคมทูลแนะนำของกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ และได้โปรดเกล้าฯ ให้ส่งสัญญาพระบรมราชานุญาตขุดคลองมายังกรมนาในวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433²⁶ การเปลี่ยนมือผู้ให้อุญาตในครั้งนี้ทำให้บริษัทเดือดร้อนมากกว่า “ทำให้งานของบริษัทต้องล่าช้าและเสียหาย เพราะบริษัทได้ลงทุนไปแล้วถึง 200 ปอนด์ (2,000 บาท) ในการจัดหาเครื่องจักรสำหรับขุดคลอง และอีก 80 ชั่ง (6,400 บาท) ในการสำรวจที่ดินและค่าใช้จ่ายอื่น”²⁷ โดยที่ยังไม่ได้รับอนุญาตให้ทำการแต่อย่างใด

เมื่อตกลงโอนการอนุญาตบริษัทขุดคลองมาขึ้นกับกรมนา บริษัทก็หันมาเร่งรัดให้กรมนา รีบให้อุญาต โดยอ้างว่าบริษัทได้รับพระบรมราชานุญาตไว้แล้วตามสัญญา พ.ศ. 2431 ด้วยเหตุนี้ พระยาภาสกรวงศ์จึงต้องหันมาพิจารณาสัญญา พ.ศ. 2431 ใหม่ โดยเฉพาะสัญญาข้อที่ถกเถียงกันมาก คือ ข้อที่ 1 ที่บริษัทมีสิทธิได้เลือกขุดคลองก่อนผู้อื่น ซึ่งพระยาภาสกรวงศ์เห็นว่า “เป็นการเอาเปรียบมาก อยากจะให้เปลี่ยนแปลง”²⁸ กรมนาได้ตกลงร่างสัญญาใหม่ ในข้อนี้ในตอน

²⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายจากบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์, วันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

²⁵ โปรดดูสัญญาพระบรมราชานุญาตในภาคผนวกที่ 2

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ว่ามีพระบรมราชโองการ ให้กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ส่งสัญญาเรื่องขุดคลองให้กรมเกษตรธิการ, 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายมิสเตอร์แกรซี กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์, วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/2 เล่ม 1 จดหมายบริษัทขุดคลอง กราบทูล กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ในเรื่องที่พระยาภาสกรวงศ์เปลี่ยนแปลงสัญญาใหม่, วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

แรกบริษัทไม่ยอมรับ โดยอ้างว่า “การที่ให้เลิกชดก่อนก็เพราะได้ลงทุนไปมากแล้วในการซื้อเครื่องจักร ถ้าไม่ได้เลิกก่อนบริษัทก็จะเสียหาย”²⁹ พระยาภาสกรวงศ์ถึงกับต้องขู่ว่าถ้าไม่ยอมก็จะไม่ให้ชดชดคลอง ในที่สุดก็ตกลงกันได้ มีการร่างสัญญาที่เรียกว่า “ไขข้อสัญญา”³⁰ ลงวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2433 ซึ่งเป็นการเพิ่มเติมหรือขยายความสัญญาพระบรมราชานุญาต พ.ศ. 2431 มีข้อความรวม 3 ข้อ คือ ในข้อที่ 1 ที่ว่า บริษัทมีโอกาสได้เลิกก่อนนั้น ให้ขยายความว่า “ผู้หนึ่งผู้ใดจะขออนุญาตชดชดคลองก็ได้ แต่บริษัทจะขอชดก่อน ถ้าราคาค่าจ้างของบริษัทแพงไปจะจ้างผู้อื่นชดก็ได้ ถ้าราคาน้อยกว่าหรือเสมอกันต้องจ้างบริษัท” ในเรื่องส่งระดับน้ำ ไขข้อสัญญาข้อ 2 ระบุว่า “ถ้ารัฐบาลต้องการตรวจระดับน้ำ ถ้าผู้ที่ขออนุญาตอื่น ๆ ต้องทำระดับน้ำและยื่นเช็คชั้นในเรื่องที่จะชดเหมือนอย่างที่เขาพนักงานเรียกร้องเสมอหน้ากันแล้ว บริษัทก็จะยอมตรวจระดับน้ำตามที่เจ้าพนักงานเรียกร้อง แต่ในชั้นนี้จะขอชดชดคลองที่ 1 ก่อน และจะส่งระดับน้ำต่อภายหลัง” ส่วนในข้อที่ 3 บังคับว่า “ให้มิสเตอร์แกรซี ซึ่งเข้าหั้นเข้ามาเป็นคนในบังคับสยาม” ซึ่งในข้อสุดท้ายนี้จะมีปัญหาในระยะต่อมา เมื่อกรมฯ ได้ตกลงให้อนุญาตชดชดคลองแล้วปรากฏว่ามิสเตอร์แกรซีไม่ได้เปลี่ยนจากการเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสมาเป็นคนในบังคับสยาม ทำให้เกิดการโต้สวนกันขึ้น พระยาภาสกรวงศ์ถูกที่ประชุมตำหนิว่า ให้อนุญาตทั้ง ๆ ที่มีมิสเตอร์แกรซียังไม่ได้เข้ามาอยู่ในบังคับสยาม³¹ ในที่สุดมิสเตอร์แกรซีก็ถูกบังคับให้ต้องถอนหุ้นไปเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2435 และพระปฏิบัติราชประสงค์ (Erwin Müller)* ได้เข้ามารับหุ้นส่วนแทน

29 เอกสารเดียวกัน.

30 โปรดดู “ไขข้อสัญญา” ในภาคผนวกที่ 3.

31 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 เล่ม 1 จดหมายเหตุในที่ประชุมเสนาบดีว่าด้วยสัญญาชดชดคลอง, วันที่ 17 และวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2435 ปัญหาที่รัฐบาลขณะนั้นวิตกมากคือ การที่บริษัทชดชดคลองแลดูนาสยามมีหุ้นส่วนเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ซึ่งถ้าเกิดเหตุยุ่งยาก ศาลกงสุลจะถือโอกาสเข้ามาแทรกแซง โดยเฉพาะหุ้นส่วน คือ มิสเตอร์แกรซีอยู่ในบังคับฝรั่งเศส ขณะนั้นในเวลานั้นไทยกับฝรั่งเศสกำลังมีปัญหาความขัดแย้งกันหลายประการก่อนที่จะเกิดกรณี ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)

* พระปฏิบัติราชประสงค์ (Erwin Müller) ได้รับบรรดาศักดิ์ครั้งแรกเป็นหลวงปฏิบัติราชประสงค์ เป็นชาวเยอรมัน (ออสเตรียน) ผู้จัดการห้างบี.กริม (B. Grimm & Co.) ซึ่งเดิมเป็นห้างจำหน่ายยา แต่ต่อมาขยายกิจการขายสินค้าทั่วไป พระปฏิบัติเคยทำหน้าที่กงสุลไทยประจำกรุงเวียนนา เป็นผู้ที่พระเจ้าอนงยาเรอกรมหลวงแหวงษ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศทรงไว้วางพระทัยและเชื่อถือ ได้สนับสนุนนายคาร์ลเบทเก (Karl Bethge) วิศวกรเยอรมันให้เข้ามาสำรวจการท่ารถไฟในประเทศไทย จนในที่สุดรัฐบาลไทยได้ตกลง

ไขข้อสัญญาฉบับนี้ถือได้ว่า เป็นความพยายามของพระยาภาสกรวงศ์ที่จะแก้ปัญหาค่าที่ดินสัญญาเดิมรัฐบาลเป็นฝ่ายเสียเปรียบ แต่ก็เห็นได้ชัดว่ายังมีได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ที่น่าสังเกต เช่นในเรื่องที่ดินสองฝั่งคลองที่พระยาภาสกรวงศ์เห็นว่าบริษัทได้รับมากเกินไป คือฝั่งละ 40 เส้น ไขข้อสัญญาฉบับนี้ก็มิได้กล่าวถึง อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าเมื่อบริษัทขุดคลองรังสิตแล้ว และเกิดมีปัญหาวิวาทแย่งชิงที่ดินกับราษฎร กรมนาโดยพระยาภาสกรวงศ์ได้ออกพระราชบัญญัติขุดคลอง พ.ศ. 2434³² กำหนดจำนวนที่ดินที่ผู้ขุดคลองซึ่งรวมทั้งกรณีบริษัทขุดคลองแลคนาสยามจะได้รับตามขนาดคลองเป็น 3 ขนาด (พระราชบัญญัติข้อ 4) คือ

คลองกว้าง	3 วา	จะหวงห้ามที่ไว้ได้เว้นจากที่หลวง	6 วา	ฝั่งละ	25 เส้น
„	„ 4-6 วา	„	„	„	30 „
„	„ 7 วาขึ้นไป	„	„	„	40 „

นั่นคือ กรมนายพยายามจะลดจำนวนที่ดินที่บริษัทจะมีสิทธิครอบครองในการขุดคลองสายต่อไป โดยเฉพาะในกรณีที่บริษัทขุดคลองขนาดเล็กสำหรับส่งน้ำเข้านา พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงดูเหมือนว่าเป็นการกระทบกระเทือนผลประโยชน์ที่บริษัทพึงมีพึงได้เดิมอยู่มาก เพราะตามสัญญาแต่เดิมบริษัทจะได้รับที่ดินฝั่งละ 40 เส้นในทุก ๆ คลอง ซึ่งบริษัทได้โจมตีว่าเป็น “การออกกฎหมายสำหรับการขุดคลองเสมอให้พระบรมราชานุญาตนั้นล้มเสีย”³³ แต่ทว่าสำหรับปัญหานี้จะปรากฏในระยะหลังว่า บริษัทสามารถหาทางออกได้ กล่าวคือในปี พ.ศ. 2442 เมื่อมีการตกลงร่วมมือกันระหว่างรัฐบาลและบริษัทเพื่อแก้ปัญหาวิวาทแย่งชิงที่นา (ซึ่งจะกล่าวถึงอีกครั้งในบทที่ 4) ปรากฏว่าบริษัทได้ขอให้ได้รับที่ดินเป็นไปตามสัญญาอนุญาตเดิม คือ 40 เส้น ซึ่งก็ได้รับพระบรมราชานุญาต³⁴

จางนายเบทเกเข้ารับราชการเป็นเจ้ากรมรถไฟ และทำให้เยอรมันมีอิทธิพลมากในกิจการรถไฟไทย (จากพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 กระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2513 คำอธิบายในเชิงอรต หน้า 173 และวิทยานิพนธ์ เรื่องบทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวของ น.ส. สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2517 หน้า 55)

³² โปรดดู “พระราชบัญญัติขุดคลอง พ.ศ. 2434” ในภาคผนวกที่ 4.

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทขุดคลองแลคนาสยาม, พ.ศ. 2440.

³⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 รายงานการประชุม ณ ศาลว่าการกระทรวงมหาดไทย, วันที่ 14-15 กันยายน พ.ศ. 2442.

อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการตกลงกันได้ตามไขข้อสัญญา วันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2433 ก็ได้มีการทำหนังสืออนุญาตชุดคลอง ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433³⁵ ซึ่งอนุญาตให้บริษัทชุดคลองสายเดียวก่อน คือ คลองรังสิตประยูรศักดิ์ หนังสืออนุญาตชุดคลองฉบับนี้ได้มีข้อบังคับแก่บริษัทเพิ่มเติมจากสัญญาพระบรมราชานุญาต และไขข้อสัญญาอยู่ด้วย เช่น สัญญาข้อที่ 2 กล่าวว่า ในกรณีที่บริษัทชุดคลองกินค่าเข้าไปในเนื้อที่ที่มีโฉนดตราจอง* มีเจ้าของอยู่แล้วจะต้องเจรจาซื้อขายแลกเปลี่ยนเนื้อที่กัน ห้ามมิให้บังคับกดขี่ผู้เป็นเจ้าของโดยอ้างอำนาจที่ได้รับอนุญาต นอกจากนี้ในข้อที่ 6 ว่าเท่านั้นที่จะชุดคลองผ่านที่เจ้าของจะขัดขวางไม่ได้ และสัญญาข้อที่ 3 กล่าวว่า เนื้อที่สองฝั่งคลองที่บริษัทชุด บริษัทมีสิทธิที่จะจับจองนับตั้งแต่ได้ชุดคลองนั้นไป และจะต้องรับโฉนดตราสารไว้เป็นสำคัญ นอกจากนี้ก็มีข้อบังคับให้บริษัทต้องทำสะพาน (ข้อ 5) ทำประตูเปิดเปิดน้ำหรือทำนบ (ข้อ 6) ตลอดจนระบุถึงอำนาจของรัฐบาลในการที่จะควบคุมบริษัท (ข้อที่ 11-15)

ปัญหาที่เกิดขึ้นเมื่อเริ่มมีการชุดคลองตามสัญญาพระบรมราชานุญาต

เมื่อบริษัทเริ่มทำการชุดคลอง ปัญหาที่บริษัทต้องประสบนับแต่แรกประการหนึ่ง คือ ปัญหาที่มีกลุ่มเอกชนอื่น ๆ เข้ามาทำการชุดคลองในบริเวณเดียวกับที่บริษัทมีโครงการจะชุด เมื่อดูหลักฐานเราพบว่าในระยะก่อนที่บริษัทจะได้รับอนุญาตให้ชุดคลองรังสิต ได้มีผู้ขอจับจองที่นาต่อข้าหลวงกรมนาหลายกลุ่ม คือ³⁶

1. พระยาตำราวงราชพลชั้น** กอมปนิ ย่นเรื่องราวขอจองนาตำบลทุ่งโหล่ ฝั่งใต้ แขวง-กรุงเทพฯ จำนวน 30,000 ไร่

35 โปรดดู “หนังสืออนุญาตชุดคลอง” ในภาคผนวกที่ 5.

* โฉนดตราจองหรือตราจอง ตามร่างพระราชบัญญัติที่ดิน พ.ศ. 2434 ระบุว่า คือหนังสือสำหรับที่นา ฟังลอยหรือที่ไร่ ซึ่งผู้ถือโฉนดนั้นมีอำนาจห้ามที่คนนั้นไว้ได้เป็นครั้งเป็นคราวในเวลาทำการเพาะปลูก ไม่ได้ทิ้งร้างไว้จนเกินกำหนดในกฎหมายและได้เสียอากรค่าที่ประจำป้อยู่ ตราจองนี้จะไปทับที่โฉนดอย่างอื่นไม่ได้

36 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.4.4/2 เรื่องขออนุญาตจับจองที่นา, จดหมายจากพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ, วันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433.

** พระยาตำราวงราชพลชั้น (นกแก้ว คุชเสนีย์) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ต่อมาได้เป็นพระยามหาโยธา เคยเป็นแม่กองในการจ้างจีนชุดคลองของหลวง คือ คลองประเวศบุรีรมย์ พ.ศ. 2421 ต่อมาได้ขอพระบรมราชานุญาตชุดคลอง โดยขอรับพระราชทานที่ดินฝั่งคลองในคลองแยกจากคลองประเวศหลายคลอง ในปี พ.ศ. 2442 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการที่นาวิวาทที่ทุ่งรังสิตและที่คลองประเวศ (จากประวัติกระทรวงเกษตร และ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 ของ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ)

2. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศโรตตมาเดชา* กับพระญาติวงศ์รวมกันเป็นกอมปนี
ขอจองนาทุ่งแสนแสบฝั่งตะวันออก 53,900 ไร่

3. นายพักกับญาติ 44 คน ขอจองนาตำบลลำไทร ปลายบึงลำทองกลาง แขวงกรุงเทพฯ
ฝั่งตะวันตก จำนวน 5,400 ไร่

การที่ขอจับจองที่นาจำนวนมากของบุคคลเหล่านี้ จุดมุ่งหมายก็คือ เพื่อที่จะขุดคลองใน
บริเวณดังกล่าว โดยหลีกเลี่ยงสัญญาพระบรมราชานุญาตของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ข้อ 3
ที่ให้บริษัทได้เลือกก่อนในการขุดคลอง เมื่อเกิดปัญหานี้จะต้องหันมาพิจารณาความเห็นของเจ้า-
หน้าที่รัฐบาล พระยาภาสกรวงศ์ได้มีจดหมายกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ราชเลขาการว่า การจะให้อนุญาตในกรณีนี้ “เป็นการเสียและลำบากอยู่คือกระทรวง รั้อยู่แล้ว
ว่าผู้จับจองประสงค์ประโยชน์จะขุดคลอง แต่ทำเหมือนไม่รู้เท่า เป็นการหลีกเลี่ยงจากความจริง
... ถ้ายอมให้จองและขุดคลองก็จะเป็นแบบให้คนอื่นทำอีก... คลองที่ขุดจะถือเป็นคลองบ่บลิด
ไม่ได้ เจ้าของอาจจะปิดทำนบอย่างไรก็ได้ก็ได้ ถ้าเกิดคดีขึ้นจะตัดสินลำบาก”³⁷ แต่ในจดหมาย
ฉบับต่อมา พระยาภาสกรวงศ์ได้กราบทูลว่า “... การขอจองนารวมชื่อติดต่อกันเช่นนี้คงจะ
มากขึ้นทุกที ในเวลาที่บริษัทขุดคลองได้รับผลประโยชน์พิเศษ และขออนุญาตขุดคลองอีก 5 สาย
กำหนด 7 ปีให้แล้วนั้น ถ้าประโยชน์พิเศษซึ่งได้ให้แก่บริษัทจะระงับเลิกเสียได้ในการหนดนี้
เจ้าพนักงานจะคิดการอุดหนุนหาหัวหน้าและราษฎรลงชื่อขุดคลองนาทุกปี คงจะได้มากกว่าบริษัท
จัดรูป”³⁸ จากจดหมายฉบับแรกดูเหมือนพระยาภาสกรวงศ์ไม่เห็นด้วยกับการที่จะให้เอกชน
รายอื่นขุดคลองโดยเฉพาะเป็นการขุดโดยหลีกเลี่ยงสัญญาของบริษัท ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาขัดแย้ง
ระหว่างรัฐบาลกับบริษัท และคลองที่ขุดก็ไม่ใช่นองสาธารณะ การควบคุมจะทำได้ลำบาก แต่
จดหมายฉบับหลังมีแนวโน้มที่จะสนับสนุน โดยพยายามที่จะลิดรอนสิทธิของบริษัทลง

อย่างไรก็ตามในปัญหานี้ บริษัทรู้สึกเดือดร้อนใจและโจมตีรัฐบาล มีข้อความระบุถึง
ผู้จับจองบางคนที่ได้กล่าวถึงข้างต้น รวมถึงบุคคลอื่น ๆ อีกว่า

* พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศโรตตมาเดชา เป็นพระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้า เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ ตำแหน่งปลัดทัพภักในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นสกุลสุขสวัสดิ์ (จากหนังสือราช-
สกุลวงศ์ เล่มเดิม, หน้า 50).

³⁷ เอกสารเดียวกัน (จดหมายฉบับลงวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2433).

³⁸ เอกสารเดียวกัน (จดหมายฉบับลงวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433).

พระยาภาสกรวงศ์แห่งการให้อนุญาตลงมือขุดคลองไว้ ปล่อยให้ผู้อื่นรับประโยชน์ก่อน เอาเปรียบแก่บริษัทโดยการนี้ ด้วยระหว่างที่ชักชวนก็ได้อนุญาตให้พระราชาภิรมลทำอุบายขุดคูนา แต่กลายเป็นคลองในแผนที่ของบริษัท โดยเสียสินบนให้พระยาประชาชีพ* นา 200 ไร่ และเจ้าพนักงานในกระทรวงนั้นก็ได้รับซื้อที่ดินเหล่านั้นด้วย กับนายพลพนักก็ได้ขุดคลองตำบลแสนแสบในที่ของบริษัทด้วย และพระยามหาโยธาขุดในที่อื่น ๆ โดยกระทรวงได้อนุญาตผิดจากสัญญา³⁹

ข้อกล่าวหาดังกล่าวนี้ เมื่อตุลห้ฐานการได้รับพระบรมราชานุญาต ก็ปรากฏได้มีการอนุญาตให้ขุดคลองบริเวณดังกล่าวจริง กล่าวคือพระราชาภิรมลได้ยื่นเรื่องราวขอขุดคลองพระราชาภิรมลต่อพระยาภาสกรวงศ์⁴⁰ วันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 และโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2433 ขุดตั้งแต่ทุ่งบางบัวทอง นนทบุรี ไปออกทุ่งบางปลา บางภาษี แขวงเมืองนครไชยศรี พระยาดำรงราชพลขันธ์ขอขุดคลองเจริญ⁴¹ วันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตในเดือนเมษายน พ.ศ. 2434 ขุดตั้งแต่คลองหลวงแพ่ง ถึงทุ่งโขลก กรุงเทพฯ ส่วนกรณีนายพลพนักไม่มีหลักฐานว่า ได้ขออนุญาตขุดอย่างเป็นทางการ แต่ก็ได้มีการขุดคลองจริง ๆ ชื่อคลองนายพลพนัก⁴² ขุดตั้งแต่ตำบลหนองจอก ทุ่งแสนแสบ กรุงเทพฯ ขึ้นไปจดกับคลองที่ 13 ของบริษัท ทำให้เกิดการแย่งชิงที่ดินกันขึ้น จนถึง ปี 2444 นายพลพนักได้ยอมความให้กระทรวงเกษตรจัดแบ่งที่ดินให้

อาจกล่าวได้ประการหนึ่งว่า หลังจากได้รับพระราชทานพระบรมราชาพิเศษให้ขุดคลองบริษัทได้สงวนสิทธิของบริษัทในการที่จะขุดคลองทั้งในฝั่งตะวันออกและตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีโอกาสได้เลือกขุดก่อนผู้อื่น แต่ถ้าพิจารณาในแง่ความเป็นจริง รัฐบาลก็ปล่อยให้ผู้อื่นได้ขุดคลองด้วย โดยไม่ฟังเสียงคัดค้านของบริษัทที่ว่ารัฐบาลทำผิดสัญญา ถ้าเห็นว่าการขุด

* พระยาประชาชีพวิบาล (เหมือน) เป็นข้าหลวงกรมหน้าทำหน้าที่เก็บค่าและออกตราจองมณฑลกรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2431

³⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4 ก/35 เล่ม 2, เรืองเดิม.

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 เรื่องที่ 3805, พระราชาภิรมลขออนุญาตขุดคลองบางบัวทอง.

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 เรื่องที่ 3802, พระยาดำรงราชพลขันธ์ ขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองตำบลกาหลง แขวงกรุงเทพฯ.

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 แผนกขุดคลอง เล่มที่ 30 เรื่องที่ 1313, นายพลพนักยอมความ เรื่องที่นำตำบลหนองจอกซึ่งเป็นความกัน.

คลองนั้น ๆ จะมีประโยชน์ ความขัดแย้งจึงเกิดขึ้น^๕ ระหว่างบริษัทกับผู้ขอขุดคลองรายอื่น และระหว่างบริษัทกับรัฐบาล

นอกจากนั้น บริษัทก็ต้องประสบปัญหาวิวาทในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินกับราษฎรเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่พระยาภาสกรวงศ์ได้เคยมีหนังสือกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ว่า

แต่การให้อนุญาตขุดคลองนี้มีอยู่ข้อหนึ่งที่ว่าเจ้าพนักงานไม่ได้ตรวจที่ซึ่งจะขุดว่าจะถูกที่มีโฉนดตราจอง เป็นของหวงห้าม และเสียประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างไรบ้าง เหมือนหนึ่งหลับตาให้อนุญาต ครั้นจะให้เจ้าพนักงานไปตรวจเดี๋ยวนี้ก็ไม่ทันด้วยน้ำยังไม่แห้งใช้เรือและม้าไม่ได้ ช่างโคลงก็ชุกชัดช้องอยู่ ถ้าจะพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จะให้เจ้าพนักงานไปตรวจ ก็ได้แต่ต้นคลองปลายคลองเท่านั้น^๕ 43

การที่รัฐบาลมิได้มีการตรวจสอบในเรื่องการถือสิทธิ์ครอบครองที่ดินที่ถูกต้องแน่นอน ได้ทำให้บริษัทมีเรื่องทะเลาะวิวาทกับราษฎรอย่างใหญ่โตอยู่เสมอ นับแต่เริ่มทำการขุดคลอง ขณะเดียวกันคดีที่เกิดขึ้นกลายเป็นเรื่องยืดเยื้อและเป็นภาระของรัฐบาลในการที่จะต้องเข้ามาแก้ไข ซึ่งเป็นเรื่องที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

กล่าวโดยสรุป การที่เอกชนตระหนักถึงความสำคัญของการเกษตรที่กำลังทวีขึ้น และพยายามที่จะปรับปรุงการผลิตโดยการนำเอาเทคนิคใหม่ๆ เช่น ระบบคลองส่งน้ำเข้ามาใช้ ในแง่หนึ่งถือได้ว่าเป็นผลดีต่อการเกษตร ทำให้คนตื่นตัวหันมาประกอบอาชีพนี้เพิ่มมากขึ้น การที่ผู้ลงทุนคือบริษัทขุดคลองฯ ซึ่งเป็นเอกชนทำตามโครงการนั้น แน่แน่นอนว่า เขาก็ย่อมแสวงหาผลประโยชน์จากการลงทุนให้ได้มากที่สุด สิ่งที่รัฐบาลควรจะทำก็คือ พยายามที่จะเบนบ้ายและควบคุมเป้าหมายของบริษัทให้หันมาก่อประโยชน์แก่ส่วนรวมด้วย วิธีการที่จะกระทำได้ดีคือทำสัญญากำหนดขอบเขตของอำนาจบริษัทให้รัดกุม และเมื่อทำสัญญาแล้วก็จำเป็นต้องควบคุมการทำงานของบริษัทให้เป็นไปตามสัญญา แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ รัฐบาลได้ถ่วงตัวทำสัญญาที่ไม่รัดกุมพอ และมาพยายามข่มขู่บังคับบริษัทในตอนหลัง ซึ่งบางครั้งก็เลยเกินขอบเขตของรัฐบาลที่กำหนดไว้ในสัญญาฉบับต้น ๆ การกระทำแบบนี้ย่อมก่อให้เกิดความขัดแย้งได้ง่าย ความขัดแย้งต่างๆ เหล่านี้เป็นเรื่องที่เราจะวิเคราะห์ในบทต่อไป

43 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ.๑.4 ก/35 เล่ม 2, เรื่องเดิม.

บทที่ 2

การขุดคลอง

ประวัติของการขุด

ในการขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามนั้น ในครั้งแรก บริษัทยื่นขออนุญาตขุดคลองรวม 8 สาย เป็นคลองในฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา 7 สาย และฝั่งตะวันตก 1 สาย¹ กล่าวคือ

คลองที่ 1 เป็นคลองสายใหญ่ ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านแก้ว ใต้เกาะใหญ่ ปทุมธานี ไปออกเมืองนครนายก ยาว 2,000 เส้น ขนาดกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

คลองที่ 2 ขุดตั้งแต่คลองที่ 1 ไปออกแม่น้ำบางปะกง บริเวณคลองบางขนาก ยาว 90 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

คลองที่ 3-7 เป็นคลองคูนา ขุดตั้งแต่คลองที่ 1 และ 2 มายังคลองแสนแสบและคลองบางขนาก ยาว 900, 600, 830, 600 และ 760 เส้นตามลำดับ กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก

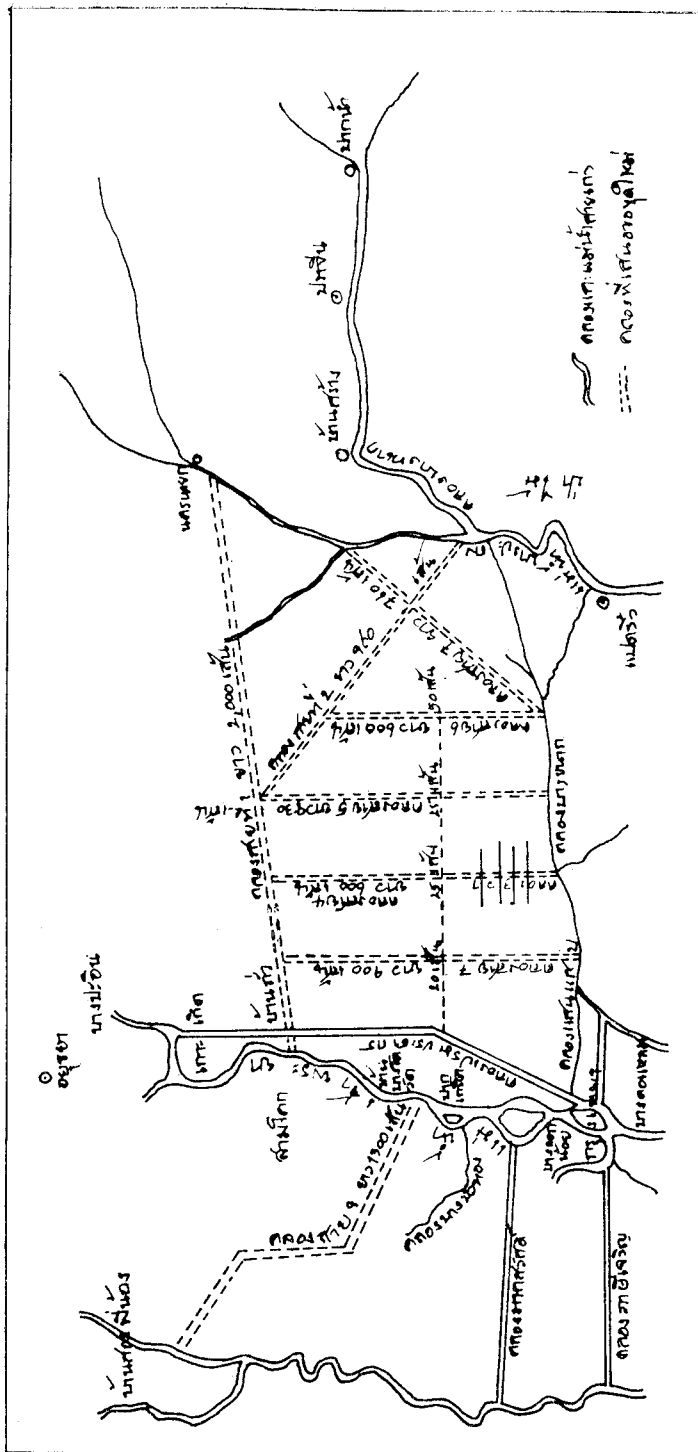
คลองที่ 8 ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก บริเวณบางโค้วัดไปออกแม่น้ำท่าจีนที่บ้านสองพี่น้อง ยาว 1,300 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก

แต่เมื่อกรมนาในสมัยพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดี ตกลงใจที่จะให้อนุญาต ได้อนุญาตให้ขุดเพียงคลองเดียวก่อน คือ คลองที่ 1 ซึ่งจะได้แก่คลองรังสิตประยูรศักดิ์ต่อมา

จากหนังสืออนุญาตฉบับแรก ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 บริษัทได้รับอนุญาตให้ขุดคลองที่ 1 โดยเริ่มขุดที่ตำบลบ้านใหม่ ใต้เกาะใหญ่ แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนครนายก ขนาดคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 1,400 เส้น* โดยเริ่มการขุด วันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2433 อย่างไรก็ตามปรากฏว่าการขุดคลองสายนี้จนถึงปี พ.ศ. 2436 บริษัทก็ยังขุด

¹ โปรดดูแผนที่ที่ 1.

* ตามคำขอเดิมของบริษัท ขอขุดยาว 2,000 เส้น แต่หลักฐานตามหนังสืออนุญาตขอขุดเพียง 1,400 เส้น และย้ายที่ขุดจากตำบลบ้านแก้วมาเป็นตำบลบ้านใหม่

แผนที่ 1 คลองตามโครงการรังสิตทปบริษัทคลองแลคูนาสยามขุดในครั้งแรก
 พ.ศ. 2433
 ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4/1

ไม่เสร็จ คือ เพิ่งชุดไปได้เพียง 100 เส้นเศษเท่านั้น² ในปีนี้เองบริษัทได้ขอเลื่อนเวลากำหนด แล้วเสร็จออกไปจากปี พ.ศ. 2435 เป็น พ.ศ. 2440 และขอขยายขนาดคลองจากขนาดกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก เป็นกว้าง 8 วา ลึก 5 ศอก³ ทั้งนี้โดยบริษัทอ้างเหตุผลขัดข้องที่ทำให้ชุดไม่เสร็จว่าเป็นเพราะนายแกรซผู้จัดการบริษัทคนก่อน ซึ่งเป็นผู้วางโครงการชุดคลองทั้งหมดในระยะแรกคิดจะจัดการในคลองคูน้ำก่อน ประกอบกับที่นายแกรซไม่ประพฤติตามสัญญาเรื่องการเข้าเป็นคนในบังคับสยาม ทำให้เสียเวลาได้เพียงกับรัฐบาลถึงปีเศษ กระทรวงเกษตรพาณิชย์การ (คือกรมนาเดิม) ในสมัยของพระยาสุรศักดิ์มนตรี* เมื่อพิจารณาแล้วก็ยินยอมตามที่บริษัทขอการชุดคลองสายนี้มาสำเร็จบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2440

ในส่วนของคลองที่เหลืออีก 7 สาย บริษัทได้ยื่นหนังสือขอชุดต่อกรมนาอีกหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่ได้รับอนุญาตให้ชุด ในปี พ.ศ. 2435 บริษัทได้มีจดหมายถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี ชี้แจงที่ความขัดข้องของบริษัทในสมัยที่พระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีว่า

คอมปนีได้มีหนังสือเรียนเจ้าคุณเกษตราธิบดีเนื่อง ๆ ให้อนุญาตตามสัญญา ให้ได้ชุดคลองในที่หลวงซึ่งยังไม่มีผู้จับจอง ชุดตั้งแต่คลองแสนแสบถึงสระบุรี และตั้งแต่บางบัวทองถึงบางหวาย แต่เจ้าคุณหาได้ถือตามสัญญานั้นไม่ แต่ได้มีหนังสือถึงคอมปนี ลงวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2434 ว่ามีคนหลายจำพวกจะไปชุดคลองเป็นอันมากในที่ซึ่งคอมปนีได้ทำแผนที่ไว้แล้ว คอมปนีจะได้ตัดทอนต่อการหาขอขบรมนั้นไม่ และได้ทำเรื่องรាយยื่นต่อพระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ** ก็ได้ทรงพระ-

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4/1 จดหมายพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์, วันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436.

³ เอกสารเดียวกัน.

* พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นบุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสงชูโต) เคยรับราชการเป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เป็นอุปทูตไปพร้อมกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ในการไปเจรจาความคดีพระปรีชาและกงสุลนอกซ์ที่ประเทศอังกฤษ เป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อ 2 ครั้ง ตำแหน่งสุดท้ายเป็นเสนาบดี กระทรวงเกษตราธิการในปี พ.ศ. 2435 และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาในปี พ.ศ. 2439

** พระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ขณะนั้น การที่นายแกรซยื่นหนังสือถึงพระองค์ท่านด้วยเข้าใจว่าเนื่องจากเขาอยู่ในฐานะคนในบังคับต่างประเทศ ซึ่งอาจขอความร่วมมือช่วยเหลือจากกระทรวงต่างประเทศได้อีกทางหนึ่ง

กรุณาสัญญาว่าจะช่วยคอมปนีให้ได้หนังสือแข่งขัน ซึ่งควรจะให้ตามในหนังสือขอพระบรมราชานุญาตของคอมปนี⁴

และการที่บริษัทไม่ได้รับอนุญาตดังกล่าว บริษัทได้มีหนังสือ ลงวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2434 ถึงพระยาภาสกรวงศ์ว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่าเจ้าคุณมียอมจะอนุญาตให้แข่งขันแก่คอมปนีตามที่ขอ เพราะเช่นนั้นคอมปนีจึงคิดเห็นว่า คอมปนีควรที่จะลงมือขุดคลองในที่นั้นตามแผนที่ของคอมปนีไม่ต้องวิตกต่อความผิด ถึงแม้ว่าจะไม่ได้รับอนุญาต เหตุฉะนั้นคอมปนีก็ได้ลงมือขุดคลองเป็นอันมาก ซึ่งมีในแผนที่ของคอมปนีนั้นในทันที”⁵ ฉะนั้นในปี พ.ศ. 2434 นี้เองจึงกล่าวได้ว่าบริษัทได้ลงมือขุดคลองอื่น ๆ นอกจากคลองรังสิต แม้จะมีได้มีการให้อนุญาตจากรัฐบาลอย่างเป็นทางการ

อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงปี พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นสมัยที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีบริษัทได้ยื่นเรื่องราวขออนุญาตอีก ทั้งนี้โดยขอขยายการขุดเพิ่มเติมมากกว่าเดิม คือ

1. ขอบขุดคลอง กว้าง 8 วา ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาปากตะวันตกริมวัดบ้านทนายปากเกร็ด ถึงบ้านดารา ที่แม่น้ำสุพรรณบุรี ยาวประมาณ 1,300 เส้น

2. ขอบขุดคลอง กว้าง 8 วา ตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาปากตะวันออกเหนือคลองบ้านใหม่ตรงข้ามบางประทุนไปศาลเจ้าองค์รักษ์ ที่แม่น้ำเมืองนครนายก ยาวประมาณ 1,400 เส้น

3. ขออนุญาตให้ขุดในที่ตำบลซึ่งยังมีได้มีผู้ใดจับจอง แต่บริษัทได้ทำแผนที่ไว้แล้วตั้งแต่คลองแสนแสบ ถึงสระบุรี คลองน้ำเบอร์ที่ 1-8 เป็นแม่คลอง กว้าง 4 วา คลองน้ำเบอร์ที่ 9 กว้าง 6 วา คลองน้ำเบอร์ 10-21 รวม 12 คลอง กว้าง 4 วา รวมทั้งหมดยาว 20,000 เส้น คลองน้ำเบอร์ 8 ยาวประมาณ 1,100 เส้น

4. ขอบขุดคลอง เขตแดนกว้าง 6 วา ยาวประมาณ 1,700 เส้น ล้อมที่เหล่านั้นทั้งสิ้น และจะมีประตูน้ำเพื่อกักน้ำให้ข้ามไปในนาได้⁶

การขออนุญาตครั้งนี้ดูเหมือนว่าเป็นเพราะคลองตามแผนที่เดิมของบริษัท โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีผู้เข้าไปขุดแล้ว บริษัทจึงต้องเปลี่ยนที่ขุดใหม่ พร้อมกันนั้นบริษัท

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86 เรื่องที่ 3833 หนังสือมิสเตอร์แกรซ์ ขแจ้งการที่จะลงมือขุดคลอง, วันที่ 5 พฤษภาคม 2435.

⁵ เอกสารเดียวกัน.

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86 เรื่องที่ 3833 จดหมายมิสเตอร์แกรซ์ ถึงนายผังมหาดเล็ก ผู้แทนปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ, วันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2435.

ก็ขอขยายการขุดคลองในฝั่งตะวันออกให้มากยิ่งขึ้นด้วย อย่างไรก็ตาม การขอในครั้งนั้นก็ยังไม่ได้รับอนุญาตอีก เนื่องจากเป็นระยะที่บริษัทมีปัญหาเรื่องนายแกรซีที่ได้กล่าวถึงแล้ว จนถึงปี พ.ศ. 2436 เมื่อพระปฏิบัติเข้ามาเป็นหุ้นส่วน บริษัทจึงได้มีหนังสือขอขุดคลองใหม่ ดังนี้

1. ขอขุดคลองแยกจากคลองรังสิตฝั่งใต้ เป็นคลองกว้าง 6 วา ลึก 5 ศอกตามลำคลองที่ 1 ยาว 53 เส้น แล้วเลี้ยวไปหาคลองที่ 2 ลงไปตามแนวคลองนั้น 73 เส้น จนเสมอแนวปลายคลองกรมหมื่นภูเรศ แล้วเลี้ยวขึ้นไปออกตำบลบางลูกเสือ แม่น้ำนครนายก โดยยาวประมาณ 1,600 เส้น จะให้เสร็จในปี พ.ศ. 2444

2. ขอขุดอีกสายหนึ่งฝั่งเหนือคลองรังสิต ตั้งแต่ปลายคลองเชียงรากน้อย ขุดไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ถึงบ้านนาเล็ง ยาว 1,500 เส้น คลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก

3. ขอขุดคลองแยกเป็นคลองคูนา กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก เหนือรังสิต 18 สาย และขุดคลองฝั่งเหนือเป็นคลองขอบนาในปลายคลองตลอดต่อกัน ฝั่งใต้คลองรังสิตจะขุดเป็นคูนา 21 สาย แต่คลองคูนาฝั่งใต้จะขุดเป็นคลองกว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก และเป็น 2 ตอน รวมระยะทางคลองคูนาและขอบนา ทั้งฝั่งเหนือและใต้ 41 คลอง ยาวประมาณ 43,000 เส้น กำหนดทำการตามข้อ 2-3 ให้แล้วใน พ.ศ. 2456 โดยจะลงมือขุดใน พ.ศ. 2436⁷ ซึ่งในครั้งนั้นปรากฏว่ากระทรวงเกษตรพาณิชย์การอนุญาตให้ขุดได้

ถ้าพิจารณาในด้านเหตุผลที่กระทรวงเกษตรอนุญาตในครั้งนั้น จะทราบได้เมื่อดูคำชี้แจงของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี* ต่อคณะกรรมการตรวจตัดสินที่นา พ.ศ. 2439 ได้ชี้แจงว่า เข้าใจว่าบริษัทเป็นผู้ได้รับพระบรมราชานุญาตขุดคลองตามแผนที่เดิมเป็นคลอง 7 สายแล้วด้วยเหตุผลที่ว่า

1. ตามหนังสือสัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ข้อ 2 มีว่า ผู้รับอนุญาตจะคิดขุดคลองใหม่ตำบลใด ต้องทำแผนที่แบบคลอง กำหนดขุด กว้าง ยาว ลึก แจ้งการต่อผู้ให้อนุญาตเห็นชอบด้วยทุกราวก่อน ถ้าข้อใดขัดขวางผู้ให้อนุญาตจะแจ้งเหตุให้ทราบในกำหนด 1 เดือน

2. เมื่อเวลาลงมือขุดคลองรังสิตก็ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานนาม มีพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปทำพิธีในที่นั้น ถ้าบริษัทไม่ได้พระบรมราชานุญาตเหตุใดจะทำการได้

⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 80 เรื่องที่ 3838 บริษัทขุดคลองขออนุญาตขุดคลองแยกฝั่งใต้คลองรังสิต, พ.ศ. ๒๔๓๖.

* พระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ เป็นเจ้าพระยา ในปี พ.ศ. 2439.

3. คอมนิตตกรรมพระนครบาลผู้ทำสัญญาให้อนุญาตแก่บริษัทได้ส่งสัญญามาให้กรม-
เกษตรราชการเป็นผู้อำนวยการนั้นจนกว่าจะหมดสัญญา ต่อมาบริษัทอ้างว่ามีผู้มาจองที่นาสกักกัน
หน้าคลองที่ทำแผนที่ไว้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้มีตราให้หลวงภักดีธรรมชาติได้สวนเรียกตราจองคืน
เสียให้ถูกต้อง⁸

ฉะนั้นเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมาดำรงตำแหน่ง ได้ตรวจแผนที่ขุดคลองเดิมซึ่งมี
7 สาย เห็นว่ายังไม่พอกับความเจริญของบ้านเมือง จึงได้พูดแก่บริษัทว่าควรขยายคลอง⁹ คือคลอง
6 วา ขยายเป็น 8 วา คลอง 4 วา ขยายเป็น 6 วา และคลอง 3 วา ขยายเป็น 4 วา และคลอง
ซอย 6 คลองที่ห่างกันควรจัดคลองแทรกลงไปเต็ม คือฝั่งใต้คลองรังสิต 23 สาย ฝั่งเหนือคลอง
รังสิต 18 สาย ให้ตรงกับฝั่งที่บริษัทได้รับอนุญาตไว้แล้ว ซึ่งบริษัทได้ตกลงทำแผนที่และกระยะ
คลองมายื่น รวมเป็นคลอง 3 ขนาด 43 สาย กำหนดแล้วเสร็จ พ.ศ. 2440, 2444 และ 2456
ตามลำดับ ซึ่งกระทรวงเห็นชอบด้วย แต่ให้เปลี่ยนกำหนดปีแล้วเสร็จจาก พ.ศ. 2456 เป็น พ.ศ.
2446 และได้นำขกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต ฉะนั้นคลองที่บริษัทขุดในครั้ง
ส่วนใหญ่จะกลายเป็นคลองที่บริษัทขุดต่อมา ซึ่งได้แก่ คลองหกวาสายบน คลองหกวาสายล่าง
และคลองซอยที่แยกจากคลองทั้งสอง¹⁰

อย่างไรก็ตาม การให้อนุญาตของเจ้าพระยาสุรศักดิ์ในตอนนั้น ตามคำกราบบังคมทูลชี้แจง
เรื่องการจัดการบริษัทขุดคลองที่ติดขัดของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยได้กล่าวว่
“พระยาสุรศักดิ์มนตรีนำแผนที่กับร่างขันทูลเกล้าฯ ตั้งแต่วันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436 แต่
มิได้มีตราอนุญาต เพราะเป็นเวลาที่มิใช่ราชการฉุกเฉิน* บริษัทตั้งเดือนมาพระยาสุรศักดิ์ก็บอก
ให้ขุดไปก่อน”¹¹ การที่ไม่มีพระบรมราชานุญาตอย่างเป็นทางการ จะทำให้เกิดปัญหาต่อมาในเรื่อง
ของกรรมสิทธิ์ของที่ดินในฝั่งคลองต่าง ๆ ระหว่างรัฐบาลกับบริษัท และระหว่างราษฎรกับบริษัทเป็น
เวลาหลายปี แต่ในที่สุดก็ได้มีการประกาศออกอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2442 ให้ถือว่าบริษัท
ได้รับอนุญาตขุดคลองในทุ่งหลวงตามแผนที่ที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ยื่นไว้ต่อกระทรวงแล้ว

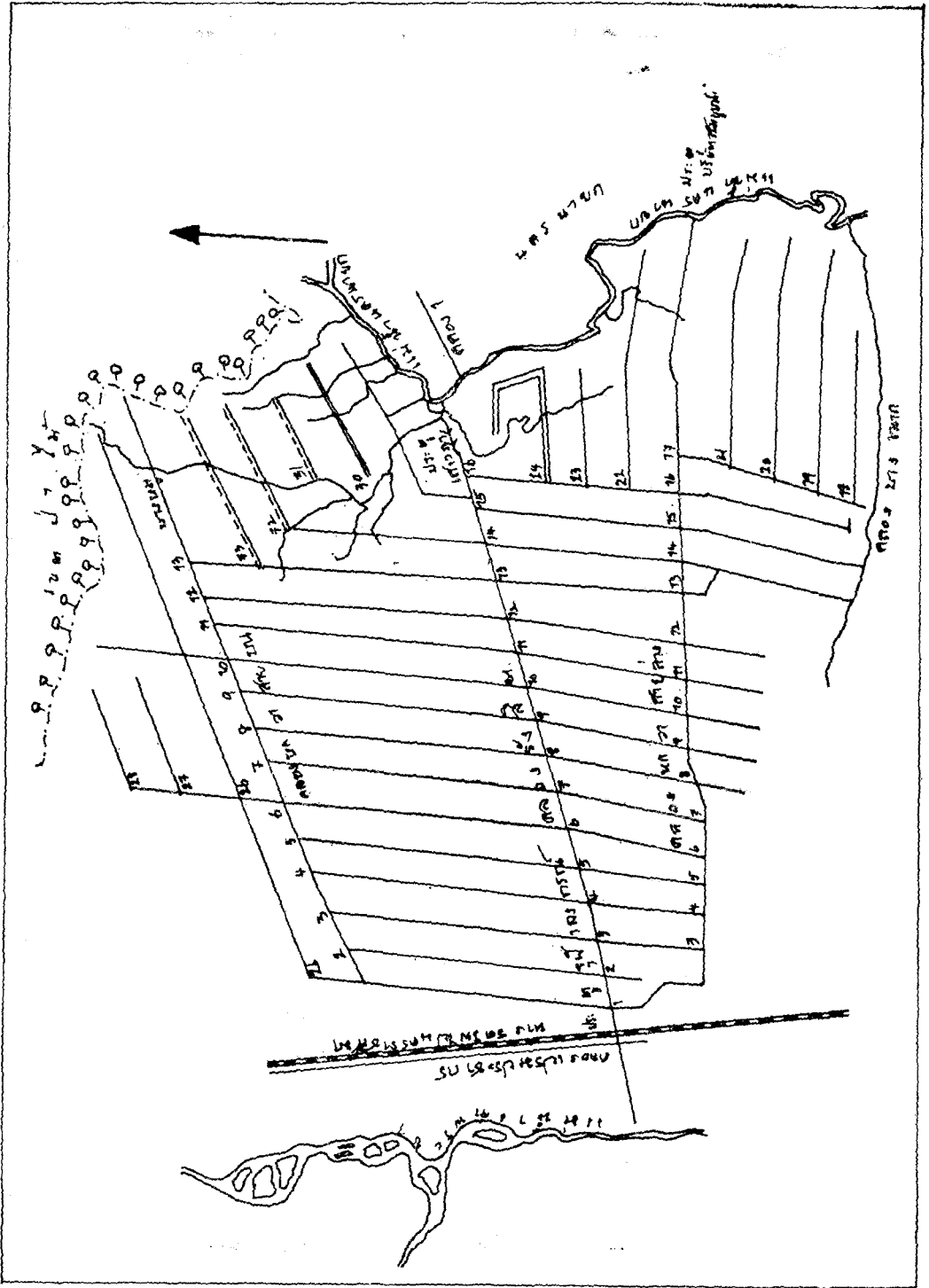
⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม

⁹ เอกสารเดียวกัน.

¹⁰ โปรดดูแผนที่ที่ 2.

* เกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112

¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4/1 คำกราบบังคมทูลของพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เรื่องการขัดข้องของบริษัทที่ไม่สามารถขุดคลอง, วันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2441.

แผนที่ ๒ คลองตามโครงการรังสิตที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ชุดในทุ่งหลวงฝั่งตะวันออก
 ของแม่น้ำเจ้าพระยา
 ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. ๑.4/10

ส่วนคลองแยกในฝั่งเหนือและฝั่งใต้คลองรังสิตที่ไม่เกิน 43 คลอง ให้บริษัทยื่นกำหนดการขุดให้กระทรวงทราบ¹² ซึ่งจะเป็นการรับรองสิทธิของบริษัทในการขุดคลองที่ได้ขอในปี 2436 ทั้งหมด

ข้อที่ต้องพิจารณาในตอนนี้อย่างหนึ่งก็คือ การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีอนุญาตให้บริษัทขุดคลองขึ้นอีกจำนวนมาก แต่เป็นการตัดซอยจากคลองเดิมนั้น มิได้คำนึงถึงประโยชน์ว่าเมื่อขุดแล้วจะมีน้ำในคลองหรือไม่ จะก่อให้เกิดปัญหาต่อมา คือ คลองที่ขุดไม่ได้ให้ประโยชน์แก่การทำนาในแง่ของการชลประทาน (ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป) ประโยชน์ที่มีจึงได้กับบริษัทซึ่งปรากฏว่าเมื่อบริษัทขุดคลองซอยเต็มพื้นที่ทั้งหมด จะทำให้บริษัทได้กรรมสิทธิ์ที่ดินทั้งหมดในเขตนี้ ดังที่พระเจ้าฟ้าเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงกล่าวไว้ในปี พ.ศ. 2459 ว่า “บริษัทที่ตั้งสีกมขุดคลองระยะห่างกันพอดี ๆ ให้กินที่ในทุ่งรังสิตเป็นของบริษัทไม่เหลือ คือขุดคลองซอยห่างกัน 60 เส้น ได้ที่เป็นของบริษัทพากละ 30 เส้น สองคลองยันกันเป็น 60 เส้น ไม่มีที่ดินเหลือในทุ่งรังสิตเลย”¹³ ซึ่งในข้อนี้เราก็ไม่อาจตำหนิบริษัทได้มากนัก เพราะเจ้าพระยาสุรศักดิ์ได้ยืนยันเองว่าเป็นความคิดของท่านเองที่ให้ขุดดังนั้น¹⁴ ในแง่หนึ่งจึงกล่าวได้ว่า เจ้าหน้าที่ของรัฐจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ได้กระทำการที่มีผลให้ประโยชน์ส่วนใหญ่ตกเป็นของบริษัท โดยมีได้คำนึงถึงผลประโยชน์ของประเทศชาติโดยส่วนรวม

โดยสรุปบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ขุดคลองเฉพาะในทุ่งรังสิตนับตั้งแต่ พ.ศ. 2433—พ.ศ. 2447 ดังหลักฐานต่อไปนี้

1. คลองขนาดใหญ่ 3 สาย คือ

1.1 คลองรังสิตประยุรศักดิ์* ขุดในปี พ.ศ. 2433 เสร็จปี พ.ศ. 2440 ขนาดกว้าง 16 เมตร ลึก 3,20 เมตร ยาว 1.324 เส้น 18 วา 2 ศอก

¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/47 ประกาศบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม โดยพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ, ลงวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2442 ข้อที่ 1.

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 6 กษ. 5 เล่ม 1 บันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, วันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2459.

¹⁴ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 4.

* นามคลอง “รังสิตประยุรศักดิ์” เป็นนามที่ได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 5 เข้าใจว่าทรงพระราชทานเพื่อเป็นเกียรติแก่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาไชยนาทนเรนทร) พระราชโอรสในเจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. เนือง สนิทวงศ์ ซึ่งเป็นธิดาในพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และเนื่องจากคลองนี้เป็นคลองสายใหญ่ที่สุด เขตที่คลองนี้ผ่านซึ่งเคยเรียกมาแต่เดิมว่า “ทุ่งหลวง” จึงถูกเรียกว่าทุ่งรังสิตไปด้วย

1.2 คลองหกวาสายล่าง ขุดในปี พ.ศ. 2436 เสร็จในปี พ.ศ. 2440 ขนาดกว้าง 12 เมตร ลึก 3.20 เมตร ยาว 1,527 เส้น 2 วา 2 ศอก

1.3 คลองหกวาสายบน ขุดในปี พ.ศ. 2446 เสร็จในปี พ.ศ. 2444 ขนาดกว้าง 12 เมตร ลึก 3.20 เมตร ยาว 977 เส้น

2. คลองซอยต่าง ๆ ที่แยกออกจากคลองใหญ่ คือ

2.1 คลองซอยฝั่งใต้คลองรังสิต 18 สาย ขุดในปีต่าง ๆ กันตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ถึง พ.ศ. 2446 ขนาดคลองกว้างตั้งแต่ 6-10 เมตร ลึก 2-3.20 เมตร ยาวตั้งแต่ 64 เส้น ถึง 433 เส้น 07 วา

2.2 คลองซอยฝั่งใต้คลองหกวาสายล่าง 14 สาย ขุดในปีต่าง ๆ กันตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ถึง พ.ศ. 2446 ขนาดคลองกว้างตั้งแต่ 6-10 เมตร ลึก 2-4 เมตร ยาวตั้งแต่ 20 เส้น ถึง 462 เส้น

2.3 คลองซอยฝั่งเหนือคลองรังสิต 20 สาย ขุดในปีต่าง ๆ กันตั้งแต่ พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2447 ขนาดคลองกว้างตั้งแต่ 10-12 เมตร ลึก 3.20 เมตร ยาวตั้งแต่ 85 เส้น ถึง 556 เส้น 16 วา

2.4 คลองซอยฝั่งเหนือคลองหกวาสายบน 6 สาย ขุดในปีต่าง ๆ กันตั้งแต่ พ.ศ. 2444 ถึง พ.ศ. 2446 ขนาดคลองกว้างตั้งแต่ 10-12 เมตร ลึก 3.20 เมตร ยาวตั้งแต่ 126 เส้น 17 วา ถึง 993 เส้น 15 วา

2.5 คลองรถไฟ (Railway Canal)¹⁵ ขุดในปี พ.ศ. 2448 กว้าง 10 เมตร ลึก 3.20 เมตร ยาว 26 เส้น

นอกจากนั้นบริษัทก็ได้สร้างประตูน้ำขึ้น 3 แห่ง คือ ประตูน้ำที่คลองรังสิต ทางด้านตะวันตก คือ ประตูจุฬาลงกรณ์ และด้านตะวันออก คือ ประตูเสาวภา สร้างในปี พ.ศ. 2439 เสร็จในปี พ.ศ. 2440 และทางด้านตะวันออกของคลองหกวาสายล่าง คือ ประตูบริษัทสมบูรณ์ ทั้งนี้เพื่อใช้สำหรับบังคับน้ำตามต้องการ

ในเรื่องประวัติการขุดคลองรังสิตนี้ นายเย โยมาน วันเดอร์ ไฮเต ได้กล่าวไว้ในรายงานของเขาเมื่อปี พ.ศ. 2446 ว่า เมื่อถึงปีนี้บริษัทขุดคลองได้รวมทั้งสิ้น 668 กิโลเมตร

¹⁵ โปรดดูรายละเอียดการขุดคลองตามโครงการรังสิตเพิ่มเติมในภาคผนวกที่ 6 และดูแผนที่คลองที่ขุดในแผนที่ 3

(16,700 เส้น) ซึ่งบริษัทจะจับจองที่ดินได้ตามสัมปทานจำนวน 135,000 H.A. (840,000 ไร่) ถ้าเทียบจากโครงการที่บริษัทได้ขอไว้เดิม บริษัทยังมีคลองจะต้องขุดอีก 668 กิโลเมตร และสามารถจับจองที่ได้ราว 154,285 H.A. (960,000 ไร่)¹⁶ แต่บริเวณที่เหลือดังกล่าวนี้ บริษัทเองก็ไม่สนใจที่จะขุดตามโครงการเดิมอีกต่อไป เห็นได้จากการที่บริษัทได้ขอเปลี่ยนแปลงโครงการในระยะ 2 ปีที่แล้วถึง 3 ครั้ง ซึ่งไฮเดได้ให้ความเห็นว่า เนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นที่สูงซึ่งเมื่อขุดคลองเข้าไปแล้วจะไม่มีน้ำ คลองที่ขุดจะได้ผลก็ต่อเมื่อทำเป็นคลองชลประทานอย่างแท้จริง มิใช่ทำในแบบที่บริษัทได้ทำแล้ว กล่าวคือจะต้องให้ผู้เชี่ยวชาญของรัฐบาลเป็นผู้จัดวางโครงการ¹⁷ ซึ่งในปัญหานี้จำเป็นจะต้องพิจารณาต่อไป แต่อาจสรุปได้ประการหนึ่งในตอนนี่คือ หลังปี พ.ศ. 2446 บริษัทได้ละความสนใจจากการขุดคลองในเขตนี้ การขุดคลองแม้จะยังมีอยู่ แต่ก็มิได้เป็นไปตามโครงการเดิม อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาตามบันทึกการขุดคลองของบริษัทจะพบว่า บริษัทก็ยังขุดคลองในปีต่อมาในปริมาณที่มาก กล่าวคือในปี พ.ศ. 2447 ขุดคลองได้ยาว 2,889 เส้น 15 วา .04 ศอก จนเมื่อถึงปี พ.ศ. 2448 จึงได้ลดจำนวนที่ขุดลงเหลือเพียง 733 เส้น 4 วา 2.24 ศอก¹⁸

การใช้แรงงานในการขุดคลอง

การขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 ตอนต้นก็เช่นเดียวกับงานอื่น ๆ โดยทั่ว ๆ ไป ที่ได้อาศัยแรงงานจากการจ้างกุลิจีนซึ่งเป็นแรงงานที่หาได้ง่าย ค่าจ้างถูก และทำงานได้ผลดีกว่า สกินเนอร์ (Skinner) ได้กล่าวว่า “การขยายตัวของเศรษฐกิจไทยหลังปี พ.ศ. 2398 ได้มีส่วนสำคัญต่อการเพิ่มความต้องการแรงงาน และก่อให้เกิดการจ้างชาวจีนเพื่อเป็นกุลิรับใช้แรงงานในไทย และคนจีนได้เริ่มอพยพเข้ามาในประเทศไทยเป็นจำนวนมากในระยะปี พ.ศ. 2423-2432”¹⁹

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/72 Memorandum concerning an Application of The Siam Canal Lands & Irrigation Company; dated March 30th 1904 (2446) for excavation of Canals on The west Side of The Chow Phya and concerning the present concession and works of the Company by J. Homan Van der Heide

¹⁷ เอกสารเดียวกัน.

¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791 ประวัตคลองต่าง ๆ, พ.ศ. 2452.

¹⁹ Skinner, G. William, *Chinese Society in Thailand*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1975, p. 109.

การใช้แรงงานจ้างจากกุลีจีนเท่าที่ปรากฏ ได้เริ่มใช้ในรัชกาลที่ 2 ที่โปรดให้จ้างจีนชุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ในปี พ.ศ. 2362²⁰ ในรัชกาลที่ 3 ได้โปรดให้จ้างจีนชุดคลองทุ่งแสนแสน ตลอดถึงบางขนาก ออกแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา และชุดที่บางจะเกรงลัดออกแม่น้ำเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ได้ปากคลองสำโรงในปี พ.ศ. 2380²¹ ในรัชกาลที่ 4 ก็โปรดให้จ้างจีนในการขุดคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม) ในปี พ.ศ. 2394 และคลองมหาสวัสดิ์ในปี พ.ศ. 2399²² การจ้างแรงงานจีนได้แพร่หลายยิ่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 คือมีการจ้างทั้งโดยรัฐบาลและเอกชน เช่น ในการขุดคลอง สร้างถนน ทางรถไฟ งานในเมืองแร่ และโรงสีข้าว เป็นต้น²³

ลักษณะการจ้างกุลีจีนทำงาน โดยปกติเป็นการจ้างเหมาโดยผ่านหัวหน้าคนจีน ดังที่สมเด็จพระยาตำราภิบาลราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า

(ในตอนปลายรัชกาลที่ 4)...ในสมัยนั้นประจวบเวลาค้าขายในประเทศสยาม กำลังเจริญ เกิดมีโรงจักรสีข้าว และเลื่อยไม้ มีเรือลำเลียงสินค้า และมีการก่อสร้างต่าง ๆ อันต้องการแรงงานทวีขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็มีจีนใหม่เข้ามาหากินในทางรับจ้างซึ่งมักเรียกกันว่า “จับกัง” หรือ “กุลี” มาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มาก ที่ออกไปตั้งทำมาหากินหรือไปรับจ้างเป็นแรงงานอยู่ตามหัวเมืองก็มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็เกิดมีจีนหัวหน้าขึ้นอีกพวกหนึ่ง เรียกว่า “เถ่าแก” ทำการงานอันมีกุลีอยู่ในปกครองมากบ้างน้อยบ้าง...²⁴

นั่นคือเมื่อรัฐบาลหรือเอกชนก็ตามมีงานจ้างจะมอบงานนั้นให้กับหัวหน้าคนจีน แล้วหัวหน้าคนจีนจะทำหน้าที่จัดหากุลีมาทำงาน ตลอดจนควบคุมดูแลให้กุลีทำงานจนแล้วเสร็จ การจ้างในลักษณะนี้จะเห็นได้เมื่อดูประกาศขุดคลองของรัฐบาล ในปี พ.ศ. 2420 มีกล่าวไว้ว่า “การขุดคลองแต่ก่อนโปรดเกล้าฯ ตั้งนายงานจ้างเถ่าแกขุดคลอง คลองหนึ่งก็เป็นเงินหลายชั่ง”²⁵

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, คุรุสภา, หน้า 153.

²¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, คุรุสภา, เล่ม 1, หน้า 187.

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, คุรุสภา, เล่ม 1 หน้า 75-76.

²³ Skinner, G. William, *Chinese Society in Thailand*, op.cit, pp. 114-115.

²⁴ สมเด็จพระยาตำราภิบาลราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, คุรุสภา, หน้า 353-354.

²⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 85/3799 ประกาศขุดคลอง, ปี ๑๑๑ นพศก 1239 (พ.ศ. 2420).

ในส่วนของบริษัทชุดคลองแลคนาสยามในตอนเริ่มแรกชุดคลอง ได้ใช้แรงงานกุลิจีนชุด จากรายงานของพระยาอินทราธิบดี เจ้ากรมกองตระเวนขวา วันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2437 ได้กล่าวว่า "...บริษัทได้รับอนุญาตชุดคลองในปี พ.ศ. 2431 เสร็จในปี 2432* บริษัทได้ลงมือชุดคลองแปดวา กับจ้างจีนมีชื่อชุดคลองจักอีกหลายคลอง"²⁶ ซึ่งน่าจะเข้าใจได้ว่า ในส่วนของคลองรังสิตบริษัทดำเนินการชุดเอง แต่ในส่วนคลองจักหรือคลองชอยบริษัทได้ใช้วิธีให้หัวหน้าชาวจีนรับเหมาไปทำเพื่อแบ่งเบาภาระของบริษัท

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏ ตัวผู้รับเป็นหัวหน้าหรือเจ้าแก้มชุดคลองมีแต่ที่เป็นคนไทย ซึ่งในกรณีนี้ก็มิได้หมายความว่า ตามที่เป็นจริงจะไม่มีผู้รับเหมาที่เป็นคนจีนเพราะโดยปกติการที่คนจีนประกอบกิจการงานใดๆ มักไม่ค่อยอยากให้เกิดคดีความถึงโรงถึงศาล ฉะนั้นหลักฐานการจ้างคนจีนเป็นผู้รับเหมาจึงไม่มี มีแต่หลักฐานที่เป็นคนไทยซึ่งถือได้ว่าเป็นกรณีพิเศษ เช่น นายจำปา จางวาง ขุนประสิทธิ์ภักดี และนายคง²⁷ ได้ทำหนังสือสัญญาต่อบริษัทรับเป็น "หัวหน้าเจ้าแก้มชุดคลองของบริษัท" โดยบริษัทได้จ่ายเงินล่วงหน้าให้เป็นเงิน 2,000 บาท แต่ปรากฏว่าการว่าจ้างรายนี้ ผู้รับจ้างไม่ประพฤติตามสัญญา โดยไม่ได้ชุดคลองให้ และบริษัทได้ยื่นฟ้องต่อกระทรวงยุติธรรม ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436

นอกจากนี้ก็มีหลวงโยธาภิบาล กรมพระสุรัสวดี²⁸ ได้รับจ้างบริษัทชุดคลองที่ 6-7 มีการทำหนังสือสัญญาระหว่างทั้งสองฝ่าย ลงวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2435 ในส่วนที่เกี่ยวกับการชุดคลอง สัญญาข้อ 2 ระบุว่า "หลวงโยธาภิบาลต้องเป็นธุระให้เงินชุดคลอง นำเบอร์ที่ 6-7 นั้นให้ดี กับต้องเป็นธุระปลูกโรงให้เงินกุล้อยู่ กับเมื่อไรเงินชุดคลองนี้ได้เท่าไร หลวงโยธาภิบาลต้องวัดตรวจให้ถูกต้องดี และพาเงินชุดคลองนั้นมายังออฟฟิศ คอมปนีจะได้ให้เงินแก่จีน

* พระยาอินทราธิบดีคงจะเข้าใจผิดเพราะตามสัญญาอนุญาตชุดคลองของบริษัทอนุญาตให้บริษัทเริ่มลงมือชุดคลองในปี 2433 เสร็จในปี 2435

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 41.4/13 เล่ม 1 รายงานพระยาอินทราธิบดีสี่หาราชรองเมือง เจ้ากรมกองตระเวนขวา กระทรวงนครบาล กราบทูลพระเจ้าที่นั่งขะกอกรมหมื่นนเรศวรวัฑฒันเสนาบดีกระทรวงนครบาล, วันที่ 9 กันยายน 2437.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 41.4/14 เล่ม 1 เรื่อง ม.ร.ว. สุวพรรณธัช บริษัทชุดคลองแลคนาสยามว่าได้แต่งตั้งนายพ้องนายจำปา ขุนประสิทธิ์ นายคงว่ารับเงินล่วงหน้าแล้วไม่ชุดคลองต่อศาลยุติธรรม แต่นายจำปาหนี ขอให้สืบจับด้วย.

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 87 เรื่องที่ 3863 สัญญาว่าจ้างชุดคลองระหว่างคอมปนีชุดคลองสยามกับหลวงโยธาภิบาล, วันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2435.

ชุดคลองตามที่ได้ชุดแล้ว” ซึ่งในการนี้หลวงโยธาภิบาลจะได้รับค่าตอบแทนตามสัญญาข้อ 3 คือ “คอมปนีจะยอมรางวัลให้แก่หลวงโยธาภิบาล ร้อยละ 5 เป็นเงินสดที่คอมปนีได้รับจากผู้ที่ตั้งชื่อจ้างของนาต่อคอมปนีมากและน้อย” ทั้งนี้โดยมีข้อแม้ว่าหลวงโยธาภิบาลจะต้องชักราชฎมา จ้างของที่นาต่อคอมปนีตามสัญญาข้อที่ 1

กรณีของหลวงโยธาภิบาล ตามสัญญาดูเหมือนว่าหลวงโยธาภิบาลเพียงแต่รับเป็นผู้คุม กุลีเงินชุดคลองเท่านั้น โดยที่บริษัทเป็นผู้จ่ายค่าจ้างกุลีเงินเอง แต่ในทางปฏิบัติตามคำชี้แจงของ หลวงโยธาภิบาลกล่าวว่า ได้เข้าหุ้นกับพระเทพผลออกเงินไปในการจ้างเงินชุดคลองนั้น แล้วใช้ วิธีหักเอาเนื้อที่นาจากบริษัทเป็นค่าจ้าง²⁹ ทั้งนี้หลวงโยธาภิบาลได้ลงทุนเป็นเงิน 18,090 บาท 1 เฟือง 1 สลึง กล่าวคือ

1. คลองที่ 6 กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก ยาว 32 เส้น 11 วา 2 ศอก ราคาเส้น ละ 35 บาท

กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก ยาว 170 เส้น 14 วา 2 ศอก ราคาเส้น ละ 50 บาท

2. คลองที่ 7 กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก ยาว 85 เส้น 15 วา ราคาเส้นละ 35 บาท

กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก ยาว 99 เส้น 15 วา ราคาเส้นละ 50 บาท

3. คลองที่ 11 กว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก ยาว 14 เส้น 15 วา ราคาเส้นละ 35 บาท

ปรากฏว่า การจ้างชุดคลองรายนี้ ได้เกิดกรณีวิวาทขึ้นระหว่างหลวงโยธาภิบาลกับ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม³⁰ เมื่อบริษัทสั่งให้หลวงโยธาภิบาลหยุดการชุดเพื่อจะใช้เครื่องจักร แทน หลวงโยธาภิบาลได้ยื่นฟ้องต่อกระทรวงเกษตราฯ ได้ไปขอหักเงินค่าจ้างชุดคลองที่ยังค้าง อยู่ โดยให้เพิ่มลงในใบรับเงินที่ราชฎและญาติของหลวงโยธาภิบาลได้ซื้อที่นาบริษัทไว้แต่ก่อน แต่บริษัทกลับคิดราคาค่าที่นาเพิ่มจากเดิมไร่ละ 1 บาท เป็นไร่ละ 3 บาท ขณะที่บริษัทก็ได้แย้ง

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 87 เรื่องที่ 3863 หลวงโยธาภิบาลร้องว่าได้รับจ้างบริษัทชุดคลองที่ 6, 7, 11 และขอซื้อนาบริษัทให้ราชฎไว้ บริษัทจะเอาเงินเกินอัตราและไม่ยอมให้หักเงินค่าจ้างด้วย, พ.ศ. 2437.

³⁰ เอกสารเดียวกัน.

ว่าการซื้อที่นาของบริษัทมีธรรมเนียมว่า เงินสดไร่ละ 2 บาท เงินค้ำไร่ละ 3 บาท การซื้อที่นาของหลวงโยธาภิบาลจึงถือเป็นเงินค้ำ³¹ จึงกล่าวได้ว่าการที่บริษัทจ้างให้ผู้อื่นรับขุดนั้นก็มีปัญหาอยู่ไม่น้อย

การขุดคลองโดยกุลีจีนในเขตรังสิต พบว่าเริ่มใช้ตั้งแต่แรกเริ่มที่มีการขุดคลอง คลองที่ปรากฏหลักฐานว่าได้ใช้กุลีจีนขุดได้แก่ คลองรังสิต คลองซอยฝั่งใต้คลองรังสิต คือคลองที่ 2, 3, 5, 6, 7, 9, 13 และ 14 และคลองฝั่งใต้คลองหกวาสายล่างได้แก่คลองที่ 8, 11, 12, 13, 15, 17, 19 และ 20³² คลองดังกล่าวนี้มีทั้งที่ขุดโดยกุลีจีนตลอดทั้งสาย และที่ขุดแต่เพียงบางส่วน คลองที่ขุดตลอดสายได้แก่ คลองซอยฝั่งใต้คลองรังสิต เฉพาะคลองที่ 2, 6, และ 7 กับคลองซอยฝั่งใต้คลองหกวาสายล่าง คือคลองที่ 8 และคลองที่ 13³³ ที่เหลือนอกนั้นขุดเป็นบางส่วน ทั้งนี้เนื่องจากการที่บริษัทหันไปใช้เครื่องจักรขุดแทน อย่างไรก็ตามก็มีคลองอีกบางส่วนเช่นกันที่ปรากฏว่าได้ใช้กุลีจีนขุด แม้เมื่อมีการใช้เครื่องจักรแพร่หลายแล้ว เช่นในช่วงปี พ.ศ. 2445-2446³⁴ ซึ่งในกรณีนี้เข้าใจว่า เนื่องจากเป็นบริเวณที่ใช้เครื่องจักรขุดไม่ได้

อย่างไรก็ตาม กล่าวโดยสรุปแล้วการใช้แรงงานกุลีจีนในเขตรังสิตพบว่าเป็นส่วนน้อย กล่าวคือ ในจำนวนคลองที่ขุดยาว 22,879 เส้น 17 วา 13 คอก ปรากฏว่าได้ใช้แรงงานกุลีจีนขุด ยกเว้นเฉพาะคลองรังสิตซึ่งไม่ทราบจำนวน รวมทั้งสิ้นเพียง 1,385 เส้น 18 วา คือประมาณ 6%³⁵ ที่เหลือนอกจากนั้นจะใช้เครื่องจักรขุดทั้งสิ้น มองในแง่นี้ การขุดคลองของบริษัทจึงมิได้ช่วยให้คนว่างงานได้มีงานทำเพิ่มขึ้น อันจะเป็นประโยชน์โดยส่วนรวมแต่อย่างใด

การใช้เครื่องจักรในการขุดคลอง

การที่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามหันมาใช้เครื่องจักรในการขุดคลอง เหตุผลประการหนึ่งอาจจะเป็นไปเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาที่เกิดจากการจ้างเหมาดังได้กล่าวมาแล้ว แต่เหตุผลอีกประการ

³¹ เอกสารเดียวกัน.

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/4, 7, 9 เล่ม 1* รายงานการขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, พ.ศ. 2441-2443, และ *เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791* ประวัตคลองต่าง ๆ, พ.ศ. 2452, และโปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมจากภาคผนวกที่ 6

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791* เรื่องเดิม.

³⁴ เอกสารเดียวกัน.

³⁵ เอกสารเดียวกัน.

หนึ่ง เนื่องจากการขาดคล่องโดยกฤตเงินชุดได้ช้าและได้ปริมาณงานน้อยกว่า ถ้าเทียบกับการใช้เครื่องจักร และยังมีผลตามมาถึงปัญหาการเงินของบริษัทด้วย ดังปรากฏในเรื่องราวเล่าถึงกิจการของบริษัทในพระประวัติของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ว่า "...ในขั้นต้นได้ใช้แรงเงินชุดก่อนจึงชุดได้เข้ามา และรายได้ไม่ใคร่คุ้มกับรายจ่าย การขาดคล่องนั้นจนจะไม่สำเร็จ"³⁶ ซึ่งถ้าดูรายงานการขาดคล่องก็จะเห็นได้ว่า บริษัทขาดคล่องได้น้อยมาก และมักขาดเป็นตอน ๆ ไม่ติดต่อกัน ซึ่งทั้งนี้ก็ประกอบกับที่บริเวณขาดคล่องมีกรณีวิเวกด้วย เช่น ในปี พ.ศ. 2437 คล่องที่ชุดได้มีดังนี้

1. คล่องรังสิต ชุดได้ประมาณ 300 เส้นเศษ
2. คล่องซอยที่ 1 ,, ,, 300 ,, ,,
3. คล่องซอยที่ 2 - 3 ชุดบรรจบคล่องรังสิต
4. คล่องซอยที่ 4 - 15 ยังไม่ได้ชุดบ้าง ชุดไปแล้วประมาณ 100, 200 และ 300 เส้นบ้าง³⁷

การนำเอาเครื่องจักรเข้ามาใช้เป็นความริเริ่มของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์จากการที่ได้รับพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเสด็จออกไปราชการในยุโรปในปี พ.ศ. 2432 และท่านได้เสด็จไปทอดพระเนตรการขาดคล่องในประเทศเยอรมันระหว่างทะเลเหนือ และทะเลบอลติก คือ คล่องนอร์ทซีหรือคล่องคิล ได้ทรงเห็นการขาดคล่องด้วยเครื่องจักร ซึ่งชุดได้เร็วและง่ายมากทั้งประหยัดค่าแรงและโสหุ่ย เมื่อเสด็จกลับจึงได้สั่งเครื่องจักรชนิดนั้นเข้ามาทดลองใช้ดู³⁸ ซึ่งตามหลักฐานการขาดคล่องก็พบว่า ได้มีการใช้เครื่องจักรชุดเป็นครั้งแรกในการขาดคล่องรังสิตในปี พ.ศ. 2433³⁹ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าเครื่องจักรที่บริษัทสั่งเข้ามาใช้ในขณะนั้นใช้ไม่ค่อยได้ผลดีนัก กล่าวคือชุดคล่องได้ไม่ตรงโดยเฉพาะที่คล่องรังสิต ซึ่งกรณีนี้พระปฏิบัติราชประสงค์ได้เคยกราบบังคมทูลชี้แจงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ว่า เป็นเพราะเครื่องจักรที่สั่งเข้ามาตั้งแต่สมัยนายแกรซผู้จัดการคนก่อน เป็นเครื่องสำหรับใช้ซ่อมคล่องเก่า ทำให้ชุดคล่องใหม่ไม่ได้ดี ทั้งเป็นเครื่องที่อยู่ในเรือไม่มีหลักฐานมั่นคง แต่ในสมัยพระ-

³⁶ พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พมพ์เป็นอนุสรณ์ในการสถาปนากิจศพ นางสาวเพลินดา สนิทวงศ์ โรงพิมพ์กรุงศรีบุรี, พ.ศ. 2508, หน้า 16.

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/13 เล่ม 1 รายงานพระยาอินทราชิบัติศัหาราชรองเมือง, วันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2437.

³⁸ พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 16-17.

³⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791 เรื่องเดิม.

ปฏิบัติราชการประสงค์ได้เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรรถเดินในรางเหล็กบนบกแทน และสามารถขุดคลองได้ตรงดี⁴⁰

การใช้เครื่องจักรในการขุดคลองของบริษัทนับว่าประสบผลสำเร็จมาก ทั้งนี้จากการที่ค่าใช้จ่ายถูกกว่าใช้แรงกสิณ ตามรายงานของไฮเดกได้กล่าวไว้ว่า การที่บริษัทใช้เครื่องจักรขุดค่าใช้จ่ายจะถูกกว่าใช้แรงงานคนขุดถึง 1 ใน 3 ทั้งนี้โดยเทียบกับค่าใช้จ่ายของกรมรถไฟในการจ้างแรงขุดคลองจะตกถูกบาทครึ่งเมตรละ 32 อัฐ⁴¹ ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่า บริษัทได้ขยายการใช้เครื่องจักรออกไปอย่างกว้างขวาง โดยลงทุนสั่งซื้อเครื่องจักรเข้ามาเพิ่มเติมอีก เช่น พบว่าในปี พ.ศ. 2439 บริษัทโดยพระปฏิบัติราชการประสงค์ได้ขอกู้เงินจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ จำนวน 20,000 ปอนด์ หรือประมาณ 320,000 บาทเศษ ในการสั่งซื้อเครื่องจักรเข้ามาใหม่ 10 เครื่องเพื่อใช้ในการขุดคลองซอย⁴²

ปริมาณการขุดคลองและผลประโยชน์ที่บริษัทได้รับ

จากหลักฐานการขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ทั้งที่ขุดโดยแรงงานกสิณ และที่ขุดโดยเครื่องจักรพบว่า ในระยะต้นๆบริษัทขุดคลองได้น้อยมาก ทั้งนี้ด้วยเหตุผลดังที่ได้กล่าวถึงแล้วบ้าง เช่น ปัญหาในการจ้างเหมาแรงงาน ปัญหาค่าใช้จ่ายในการขุดคลองสูง แต่ปัญหาอีกประการหนึ่งที่น่าจะสำคัญมากก็คือ การที่บริษัทเองในระยะแรก ๆ ก็มีทุนน้อยด้วย ซึ่งในกรณีนี้จะได้กล่าวถึงอีกครั้งในบทที่ 3 ฉะนั้นเมื่อบริษัทสามารถหาเงินทุนมาเพิ่มเติมได้ เช่น จากเงินกู้ดังที่ได้กล่าวถึงแล้ว และต่อไปจากการขายที่ดินจะทำให้ฐานะของบริษัทดีขึ้น ก็สามารถขยายกิจการขุดคลองออกไปได้อย่างกว้างขวาง ดังจะพิจารณาได้จากปริมาณงานขุดคลองของบริษัทนับตั้งแต่เริ่มต้น ดังตารางที่ 1 และแผนภูมิ

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.2/10 พระปฏิบัติขี้แจงเรื่องขุดคลองรังสิตไม่ตรงมาแต่เดิม, วันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2438.

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 รายงานโครงการทอน้ำของนายเย โสมาน วันเดอร์ ไฮเด, พ.ศ. 2445.

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 ค.22.2/23 เรื่องพระปฏิบัติขี้เงินแผ่นดินใช้ในการขุดคลองของบริษัท, วันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2439.

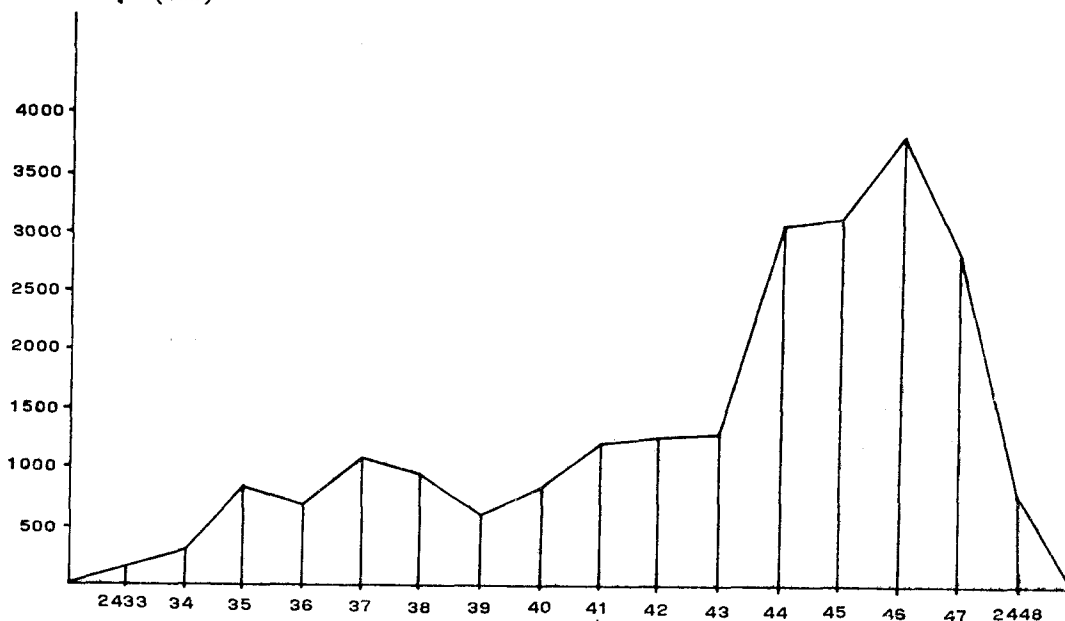
ตารางที่ 1

ปริมาณการขาดคลองของบริษัทขาดคลองแลคูนาสยามในโครงการรังสิต พ.ศ. 2433-2448

พ.ศ.	เส้น	วา	ศอก
2433	165	5	2.8
2434	263	8	2.04
2435	869	14	3.16
2436	718	6	1.6
2437	1,051	—	1.92
2438	990	16	1.6
2439	660	17	2
2440	957	2	1.64
2441	1,314	19	1.12
2442	1,327	7	2.2
2443	1,034	8	—
2444	3,011	7	2.32
2445	3,063	18	1.2
2446	3,788	4	2.56
2447	2,889	15	.04
2448	773	4	2.24
รวม	22,879	17	.13

ที่มา กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791 ประวัติคลองต่าง ๆ พ.ศ. 2452.

ปริมาณคลองที่ขุด (เส้น)

ที่มา จากตารางที่ 1

จากตัวเลขตามตารางที่ 1 และแผนภูมิ จะเห็นได้ว่าในช่วงต้น ๆ ของการขุดคลองคือ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 เรื่อยไปจนถึงปี พ.ศ. 2439 ปริมาณการขุดคลองของบริษัทยังค่อนข้างน้อย และยังไม่สม่ำเสมอ แต่นับจากปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นไป การขุดคลองจะเริ่มเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด คือ เฉลี่ยในระยะปี พ.ศ. 2440 ถึง พ.ศ. 2443 ประมาณปีละ 1,000 เส้น ที่เห็นได้ชัดว่าขุดมากที่สุดก็คือ ช่วงปี พ.ศ. 2444 ถึง พ.ศ. 2447 คือ เฉลี่ยปีละ 3,000 เส้น จากนั้นปริมาณการขุดคลองก็จะลดลง

ขณะเดียวกัน เมื่อหันมาพิจารณาในเรื่องของผลประโยชน์ที่บริษัทได้รับ พบว่าการที่บริษัทขุดคลองเป็นจำนวนมาก จะมีผลให้บริษัทได้รับที่ดินสองฝั่งคลองตามสัญญาจำนวนมหาศาล จากหนังสือพระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์กล่าวว่า มีเนื้อที่นาสองฝั่งคลองที่

ชุดทั้งหมดในโครงการรังสิต รวมประมาณ 1,337,225 ไร่⁴³ จึงปรากฏว่าในช่วงที่บริษัทขาดคล่องมาก คือ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 บริษัทจะเริ่มมีกิจการขายที่ดินอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ขณะเดียวกันก็พบว่า ในระยะนี้ความนิยมของผู้คนในการซื้อที่ดินของบริษัทก็เพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะระยะหลังจากปี พ.ศ. 2442 เมื่อปัญหาการวิวาทเรื่องที่ดินได้ลดน้อยลง บริษัทจะเริ่มได้กำไรจากการขาดคล่องอย่างเห็นได้ชัด ดังที่มีการยอมรับว่า “แม้แต่คิดจำหน่ายที่ดินสองฝั่งคลองอย่างต่ำที่สุดก็คุ้มค่าเสียหาย และพอมีกำไรได้บ้าง”⁴⁴ ซึ่งถ้าพิจารณาหลักฐานตัวเลขที่เกี่ยวกับค่าใช้จ่าย และผลประโยชน์ของบริษัทในการขาดคล่อง (ดูตารางที่ 2) ประกอบด้วยก็จะยิ่งเห็นภาพได้ชัด

พิจารณาจากการขาดคล่องของบริษัทในช่วงปี พ.ศ. 2440-2447 (ตามตารางที่ 2) จะเห็นได้ว่าในช่วงปีแรก ๆ ค่าใช้จ่ายในการขาดคล่องค่อนข้างจะสูง เมื่อเปรียบเทียบกับรายได้ที่ได้รับจากการขายที่ดิน ถ้าพิจารณาในระยะ 2 ปีแรก คือ พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2441 ดูเหมือนบริษัทจะยังไม่ได้กำไร กล่าวคือ ค่าใช้จ่ายในการขาดจะตกราว 306,240 บาท และ 405,750 บาท ขณะที่ขายที่ดินได้ระหว่าง 130,500-326,250 และ 157,400-393,500 บาท ตามลำดับ แต่ในระยะต่อมา คือ ปี พ.ศ. 2442 และ พ.ศ. 2443 มีแนวโน้มว่าบริษัทจะเริ่มตั้งตัวดี และน่าจะมีกำไรในกรณีที่ขายที่ดินได้สูงกว่าราคาต่ำสุด จากค่าใช้จ่าย 300,080 บาท และ 308,480 บาท บริษัทจะขายที่ได้ระหว่าง 262,680-1,050,720 บาท และ 250,480-1,001,920 บาท ช่วงที่เห็นได้ชัดว่าบริษัทได้กำไร และเป็นกำไรที่สูงอยู่มากจะได้แก่ช่วงปี พ.ศ. 2444 ถึง พ.ศ. 2447 จากค่าใช้จ่ายในการขาดประมาณ 1 ล้านบาทบาท บริษัทจะมีรายได้จากการขายที่ดินตั้งแต่ 5 ล้านบาทขึ้นไป ตามลำดับ

อย่างไรก็ตาม การคำนวณดังกล่าวข้างต้นก็เป็นเพียงการคำนวณอย่างคร่าว ๆ เท่าที่พอจะหาตัวเลขได้ ซึ่งอาจมีข้อผิดพลาดอยู่ แต่อย่างน้อยที่สุดก็ชี้ให้เห็นว่าบริษัทประสบความสำเร็จอยู่มากในแง่ของการขายที่ดิน

โดยสรุป ตามโครงการที่บริษัทขอขาดคล่องในระยะแรกขอขาดเพียง 8 สาย แต่แล้วในระยะต่อมาบริษัทก็ขยายการขาดเพิ่มขึ้น รวมประมาณ 50 สาย การที่บริษัทขยายการขาดคล่องออกไปได้มาก วิธีที่ทำได้ง่ายก็คือ การเปลี่ยนจากใช้แรงงานคนมาเป็นแรงงานเครื่องจักรทั้งหมด ซึ่งก็ดูเหมือนว่ากิจการของบริษัทขาดคล่องแลคนุสาสยามจะเป็นกิจการระยะแรก ๆ ในประเทศไทยที่น่า

⁴³ พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 17.

⁴⁴ เล่มเดียวกัน.

ตารางที่ 2

การขุดคลองระยะปี พ.ศ. 2440-2447 แสดงปริมาณคลองที่ขุด เนื้อที่ที่ได้รับ
ค่าใช้จ่ายในการขุด และรายได้จากการขายที่ดิน

พ.ศ.	(1) ปริมาณคลองที่ขุด (เส้น)	(2) เนื้อที่ที่ได้รับ (ไร่)	(3) ค่าใช้จ่ายในการขุด (บาท)	(4) รายได้จากการขายที่ดิน (บาท)
2440	957	65,250	306,240	130,500-326,250
2441	1,268	78,700	405,760	157,400-393,500
2442	1,094	65,670	350,080	262,680-1,050,720
2443	964	62,620	308,480	250,480-1,001,920
2444	3,309	200,000	1,058,880	5,000,000
2445	3,317	203,300	1,061,440	5,082,500
2447	3,916*	293,813	1,253,120	7,345,325

* ตัวเลขเฉพาะปีนั้นค่อนข้างสูงเพราะได้รวมเอาปริมาณคลองที่ขุดในโครงการนครนายกเข้าไว้ด้วย

ที่มา : (1) และ (2) ได้จากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9. 4/4, 7, 9, 10, 13, รายงานการขุดคลองของบริษัทขุดคลองของบริษัทยุทธศาสตร์และคูนาสยาม พ.ศ. 2440-2447 สำหรับ (1) มีข้อที่น่าสังเกตว่า ตัวเลขปริมาณคลองที่ขุดใน 7 ปี จะแตกต่างจากที่ปรากฏในตารางที่ 1 อยู่บ้าง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะตัวเลขใน 7 ปีนี้ บริษัทเป็นผู้รายงานต่อกระทรวงเกษตร โดยแยกกันรายงานเป็นรายปี ขณะที่ตัวเลขตามตารางที่ 1 ได้จากการเฉลี่ยปริมาณคลองที่ขุดในปีต่าง ๆ ที่มีการขุดคลองคาบปีกันอยู่

(3) ได้จากการคำนวณค่าขุดคลองต่อเส้น โดยใช้อัตราที่บริษัทระบุไว้ในปี พ.ศ. 2447 ว่าในการขุดคลองในโครงการรังสิตที่ผ่านมา คลองขนาด 5-6 วา ซึ่งเป็นคลองขนาดกลางประมาณค่าขุดคลอง เป็นเงินเส้นละ 320 บาท ซึ่งเป็นตัวเลขที่กระทรวงเกษตรเองก็ยอมรับ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4/13) อย่างไรก็ตามตัวเลขที่เกี่ยวกับค่าขุดคลองของบริษัทนั้นก็มีตัวเลขจากแหล่งอื่นที่แตกต่างไปอยู่บ้าง เช่น ค่าขุดของนาย แอล. อี. เบนเน็ต (L.E. Bennett) ซึ่งขอรัฐบาลขุดซ่อมคลองภาษีเจริญ กล่าวว่า บริษัทเคยขุดคลองขนาด 6 วา ประมาณเส้นละ 400 บาท (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 กษ. กรมคลอง เล่ม 2 เรื่องที่ 18) แต่ผู้เขียนมิได้ใช้ตัวเลขจำนวนเหล่านั้น เนื่องจากเห็นว่าเป็นตัวเลขที่ค่อนข้างสูงเกินไป

(4) จำนวนตามราคาที่ดินที่บริษัทขาย ซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามที่ตั้งและขนาดของคลองที่ขุด (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 91/3907 และ กษ. 9. 4/7, 8) โดยใช้อัตราเฉลี่ยของราคาที่ดินดังต่อไปนี้

พ.ศ. 2440-2441	ราคาไร่ละ	2-5 บาท
2442-2443	” ”	4-16 ”
2444-2447	” ”	25 ”

เอาแรงงานประเภทนี้เข้ามาใช้อย่างเป็นล่ำเป็นสัน ปัญหาที่น่าจะต้องพิจารณาก็คือ คลองที่บริษัทขุดจำนวนมากมายนี้ให้ประโยชน์แก่ใครบ้าง ที่แน่นอนก็คือบริษัทได้ประโยชน์ เพราะยิ่งขุดคลองมากสายเท่าใด บริษัทก็ได้ที่ดินสองฝั่งคลองมากขึ้นเท่านั้น อีกฝ่ายหนึ่งที่น่าจะได้ประโยชน์ก็คือ ผู้ที่เข้ามากว้านซื้อที่นาเอาไปขายต่อหรือให้เช่า ส่วนหนึ่งที่ยังเป็นปัญหาอยู่ สำหรับชาวนานั้นคือ คลองที่บริษัทขุดให้ประโยชน์หรือไม่เพียงใดในการส่งน้ำ ระบายน้ำ หรือเก็บกักน้ำไว้สำหรับข้าวในนา ถ้าหากคลองสามารถทำหน้าที่ดังกล่าวอย่างได้ผล ก็นับได้ว่าโครงการขุดคลองไม่เสียประโยชน์เปล่า คือได้ผลสมความมุ่งหมายที่ได้วางไว้ แต่ถ้าผลตรงกันข้ามก็น่าจะถือได้ว่าเป็นความล้มเหลวของโครงการนี้ ซึ่งเป็นปัญหาที่จะต้องพิจารณาต่อไป

บทที่ 3

การใช้จ่ายเงินของบริษัท

ที่มาของทุนในการดำเนินงาน

ในการเริ่มดำเนินงานตามโครงการรังสิต นายแกรซีผู้ร่วมหุ้นคนหนึ่งได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในระยะแรกเริ่มที่ได้ขอพระบรมราชานุญาตว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ด้วยความห่วงใยในความเจริญก้าวหน้าของประเทศ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ดำเนินงานตามโครงการโดยทันที โดยมีเงื่อนไขว่าควรจะมอบหมายให้บริษัทไทยเป็นผู้ดำเนินงาน”¹ ซึ่งถ้าดูจากสัญญาพระบรมราชานุญาต ปี พ.ศ. 2431 ข้อ 9 จะได้ความที่ตรงกันคือ “การที่ให้อนุญาตผลประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามสัญญานี้ ผู้รับอนุญาตต้องเข้าใจว่ายอมให้เฉพาะคอมปนีที่อยู่ในกฎหมายสยาม เมื่อผู้รับอนุญาตจะตั้งคอมปนีหุ้นส่วนจัดการชุดคลองตามอนุญาตนี้แล้ว คอมปนีจะต้องอยู่ในบังคับสยาม จึงจะรับประโยชน์ตามสัญญานี้ได้”² และในข้อสัญญาววันที่ 16 ธันวาคม 2433 ซึ่งระบุถึงกรณีนายแกรซีเองได้กล่าวว่า “มิสเตอร์โยคิม แกรซี เป็นคนต่างประเทศ ผู้มีชื่อเข้าหุ้นในคอมปนีชุดคลองนี้ จะได้กลับเป็นคนในบังคับสยามตามหนังสือสัญญา ตั้งแต่วันที่ได้รับอนุญาตชุดคลองไป แลทุนรอนผลประโยชน์ของคอมปนีชุดคลองนี้ไม่เกี่ยวข้องแก่ต่างประเทศอย่างหนึ่งอย่างใดเลย การประพฤติของคอมปนีชุดคลองนี้ จะอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้ว ถ้าจะมีต่อไปทุกประการ”³ จากการทำหน้าที่กำหนดให้บริษัทต้องเป็นบริษัทไทย ผู้เข้าร่วมหุ้นต้องอยู่ในบังคับไทย นายแกรซีได้ชี้ให้เห็นถึงผลที่เกิดขึ้นในตอนนั้นว่า

เงื่อนไขข้อนี้มีขึ้นโดยเหตุผลทางการเมือง ทำให้ผู้ลงทุนชาวยุโรปหมดโอกาสเข้ามาร่วมโครงการ ซึ่งเขาอาจจินตนาการที่จะให้ยืมทุนที่จำเป็น โรงสีข้าวอาจถูกสร้างขึ้นด้วยตามผังแม่น้ำ และในตอนกลางของที่ราบอันกว้างใหญ่ใกล้ที่นา ยิ่งกว่านั้นแม่น้ำทาง 4 * ที่ได้

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 2 หนังสือเรื่อง *Scheme of Irrigation in Siam* โดยนาย Joachim Grassi หน้า 4 ผู้เขียนแปล

2 โปรดดูภาคผนวกที่ 2.

3 โปรดดูภาคผนวกที่ 3.

* แม่น้ำทาง 4 ที่กล่าวถึงในที่นี้เข้าใจได้แก่ แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำบางปะกง

กล่าวถึงสามารถใช้สำหรับเรือสินค้าที่จะเดินผ่านไปมายังฝั่งทะเล ชาวสามารถจะ
 บันทึกรเรือเพื่อส่งเป็นสินค้าออก โดยไม่ต้องถ่ายเรือ 3-4 ครั้งดังปัจจุบัน ข้อจำกัด
 ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทำให้จำเป็นต้องชักชวนผู้ลงทุนคนไทยมาลงทุน
 แต่ชาวไทยที่มั่งคั่งเป็นเจ้าของที่นาอยู่มาก ซึ่งเขาทำการเพาะปลูกในวิธีเก่า และเขา
 ปฏิเสธที่จะให้ทุนแก่บริษัทซึ่งต้องการที่จะนำเอาโครงการใหม่เข้ามา ด้วยกลัวว่าอาจจะ
 เป็นการทำลายผลประโยชน์ของเขา⁴

เมื่อชาวต่างประเทศไม่อาจเข้ามาลงทุนได้โดยสะดวก กล่าวคือจะต้องโอนมาเป็นคนใน
 บังคับสยามเสียก่อน ขณะที่คนไทยเองก็ไม่สนใจที่จะมาลงทุน นายแกรซีได้มาสรุปลงความเห็น
 “แผนงานที่สะดวกและเป็นไปได้เพียงอันเดียวในขณะนี้ คือ การรวมตัวกันของกลุ่มผู้ลงทุน 4-5
 คน ซึ่งเต็มใจที่จะให้เงินทุนที่จำเป็นในการดำเนินงาน”⁵ ด้วยเหตุนี้จึงได้จัดตั้งบริษัทชุกคลองแลคูนา
 สยามขึ้น โดยมีหุ้นส่วนในระยะแรก 4 คน คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระ
 นานาพิธภานี (ชื่น) นายแกรซี และนายยม (ซึ่งหุ้นรายหลังนี้ ม.ร.ว. สุวพรรณธน์ สนิทวงศ์
 จะเข้ามาแทนนับตั้งแต่ต้น)

ในการเข้าหุ้นครั้งนั้นไม่ปรากฏแน่ชัดว่าหุ้นส่วนแต่ละคนได้ลงทุนไปมากน้อยเพียงใด
 เพียงพอสำหรับที่จะดำเนินงานหรือไม่ ในกรณีนี้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ได้
 ทรงวิจารณ์ว่า

... ถ้ารัฐบาลต้องการจะให้บริษัททำการใดได้ เท่ากับรัฐบาลตั้งใจจะให้ล้มลง
 มากสายไว้ในสมัยนั้น และในสมัยต่อไปอีกถึง 25 ปี เป็นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ครั้งนั้น
 จะต้องเลือกหาบริษัทที่มีทุนมาก ๆ และเป็นหลักฐานก่อนจัดให้รัฐบาลทำหนังสือสัญญา
 ดังที่ได้ทำมา วิถีธรรมดาอย่างหนึ่งนั้น คือ ให้บริษัทแสดงทุนว่ามีมากน้อยเพียงไร
 จะได้คะเนดูว่าการจะเป็นไปเหมือนความคิดหรือไม่ แต่ไม่ปรากฏในเวลานี้ว่าบริษัท
 ชุกคลองแลคูนาสยามจะได้แสดงทุนไว้หรือทำกันประการใด จะเป็นได้ก็ว่าผู้ถือหุ้นใน
 บริษัทชั้นเดิมมีชื่อว่าเป็นคนมีเงิน ไม่มีใครประมาณ⁶

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 2 เรื่องเดิม.

⁵ เอกสารเดียวกัน.

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/4 เล่ม 1 หน้า 65 บันทึกเรื่องบริษัทชุกคลองแล
 คูนาสยาม พระเจ้าฟ้าเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงบันทึกระหว่างเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรา ในสมัย
 รัชกาลที่ 6.

อย่างไรก็ตาม เท่าที่มีหลักฐานในปี พ.ศ. 2435 เมื่อนายแกรซึจะถอนหุ้นออกไป เราพบว่า นายแกรซึซึ่งดำรงตำแหน่งผู้จัดการบริษัทมีหุ้นอยู่ถึง 73,440 บาท⁷ ซึ่งน่าจะเป็นหุ้นใหญ่ที่สุด เพราะทุนของบริษัทในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2436 เมื่อขึ้นทะเบียนเป็นบริษัทจำกัดมีเพียง 80,000 บาท⁸ นั่นคือ นายแกรซึจะมีหุ้นอยู่มากกว่า 3 ใน 4 ส่วน ด้วยเหตุนี้เมื่อเขาจะถอนหุ้นออกไป พระองค์เจ้าสายจิงทรงเดือดร้อนมาก เพราะไม่มีเงินจะใช้คืน พระปฏิบัติราชประสงค์ (Erwin Müller) ได้เคยกราบบังคมทูลว่า “ในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2435 ม.ร.ว. สุพรรณธรได้มาชักชวนให้เข้าหุ้นส่วนในบริษัทนี้ แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ปฏิเสธไป พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์จึงมาขอร้องด้วยพระองค์เอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าแกรซึเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสกำลังหาเรื่องสยามอยู่ ประกอบกับเสียอรรถนอมน่าจะได้จึงยอมเข้าหุ้น”⁹ ซึ่งเมื่อพระปฏิบัติเข้ามาก็ต้องจ่ายเงินใช้ให้นายแกรซึไปตามจำนวนหุ้นของเขา

สัดส่วนของทุนเริ่มมองเห็นชัด เมื่อพระปฏิบัติเข้ามาเป็นหุ้นส่วนของบริษัทกล่าวคือจะเป็นผู้ที่มีหุ้นมากที่สุด และจะมีบทบาทในการดำเนินงานของบริษัทควบคู่กับ ม.ร.ว. สุพรรณธร ถ้าพิจารณาถึงความตกลงที่หุ้นส่วนเดิมของบริษัททำกับพระปฏิบัติ ในปี พ.ศ. 2435 จะเห็นว่าพระปฏิบัติอยู่ในฐานะที่เหนือกว่า เช่นในข้อ 4 กล่าวไว้ว่า

ถ้าแม้ว่ากำปะนี้มีเงินเหลือใช้ในการที่ชู้ดคลอง ข้าพเจ้า พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงศ์สุพรรณธร และพระน่านาพิธภาณี ยอมให้ท่านหลวงปฏิบัติถอนทุนออกจากกำปะนี้ ให้ถอนตามใจของท่านหรือท่านยังอยากเอาเงินทุนทั้งหมดหรือบ้างไว้ในกำปะนี้ต่อไปก็ตาม แต่ถึงท่านจะถอนเงินทุนขึ้นทั้งหมดหรือบ้างถึงเช่นนั้นท่านคงเป็นหุ้นส่วนตามเดิม แลท่านคงได้กำไรซึ่งแบ่งเป็นสี่ส่วนเต็มตามที่กล่าวมาแล้วในข้อ 2 เหมือนกัน กว่ากรชู้ดคลองแลคูนาสยามที่ได้พระบรมราชานุญาตแล้ว

10
ตลอด

⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 1 จดหมายพระปฏิบัติราชประสงค์ กราบบังคมทูล, วันที่ 9 ธันวาคม 2437.

⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทชู้ดคลองแลคูนาสยาม.

⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 1 เรื่องเดิม.

¹⁰ โปรดดูภาคผนวกที่ 7.

ข้อตกลงนี้เป็นการให้ประโยชน์แก่พระปฏิบัติในแง่ที่ว่า จะถอนทุนไปในเวลาใดและจำนวนเท่าใดก็ได้ ในกรณีที่บริษัทมีเงินเหลือใช้ แต่พระปฏิบัติยังคงได้รับส่วนกำไรเหมือนหนึ่งว่าไม่ได้ถอนทุนไปเลย แต่ข้อที่จะต้องพิจารณาในข้อตกลงนี้ก็คือกำไรซึ่งจะแบ่งกัน 4 ส่วนนั้น ตามข้อ 2 กล่าวว่า “เป็นจำนวนที่เท่า ๆ กัน”¹¹ ซึ่งน่าจะหมายความว่าหุ้นส่วนทั้ง 4 ต้องลงทุนเท่า ๆ กัน ข้อตกลงนี้ในทางปฏิบัติจึงเป็นไปได้ เพราะหุ้นของบริษัทมีได้มีจำนวนเท่ากัน ด้วยเหตุนี้ในปีต่อมาจึงได้มีการแก้ไขเพิ่มเติม เมื่อปรากฏว่ามีหุ้นส่วนใหม่อีกคนหนึ่งเพิ่มเข้ามา คือ นายฮันส์ เมสเลอร์ (Mr. Hans Metzler) ข้อตกลงที่หุ้นส่วนเดิมได้ทำในตอนนั้นได้ระบุว่า

...โดยเหตุที่ในเวลา^๕ ข้าพเจ้าทั้งสาม (คือพระองค์เจ้าสาย ม.ร.ว. สุวพรรณธ และ พระนาถา) มีเงินไม่พอที่จะลงทุนพอกับการ และไม่เท่ากับท่านแล้ว ฉะนั้นข้าพเจ้าทั้งสามยอมไม่ถอนเงินทุนแลเงินกำไรของข้าพเจ้าขึ้นก่อนเวลาที่เงินทุนแลเงินกำไรของข้าพเจ้าได้เท่าเงินของท่านทุกคนนั้น ถ้าแลเงินซึ่งบริษัทมีเหลือใช้แล้ว ข้าพเจ้ายอมให้ท่าน (พระปฏิบัติ) และมิสเตอร์ฮันส์ เมสเลอร์ ถอนเงินของท่านขึ้นได้พอสมควรกับการ จนทุนของท่านทั้งสองแลทุนของข้าพเจ้าทั้ง 3 เท่ากันทั้ง 5 หุ้น^{๑๒}

และระบุถึงเสียงในที่ประชุมไว้ว่า “ในประชุมที่ปรึกษาการของบริษัทนั้น ถ้าผู้หุ้นส่วนไม่พร้อมใจกันแล้ว จะต้องประพฤติตามชั้นจำนวนเงินที่ได้ลงทุนมากแลน้อย ถ้าแลหุ้นส่วนมีเท่ากันทุกคนแล้วจำเป็นต้องประพฤติตามความเห็นคนมาก”^{๑๓}

จากการที่พระปฏิบัติ และมิสเตอร์ฮันส์ เมสเลอร์ มีทุนมากกว่าหุ้นส่วนคนไทย ทำให้เขามีบทบาทมากในการดำเนินงานของบริษัท และที่สำคัญที่สุดก็คือ บทบาทของพระปฏิบัติ (สำหรับนายฮันส์ เมสเลอร์ หลักฐานในตอนต่อไปมิได้กล่าวถึงอีก เข้าใจว่าคงจะถอนหุ้นออกไป) งานที่สำคัญของพระปฏิบัติก็คือ การจัดหาเงินทุนมาเพื่อขยายการขุดคลองออกไปอย่างกว้างขวาง นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 ตามหลักฐานปรากฏว่า ทุนของพระปฏิบัติผู้เดียวที่ลงไปในการของ บริษัทได้เพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2435 เมื่อเข้ามาได้ลงทุนไปประมาณ 50,000-

¹¹ โปรดดูภาคผนวกที่ 7.

¹² โปรดดูภาคผนวกที่ 8.

¹³ โปรดดูภาคผนวกที่ 8.

60,000 บาท¹⁴ พ.ศ. 2437 ได้ลงทุนเพิ่มเป็น 272,615 บาท¹⁵ ถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2441
 เพิ่มถึง 440,000 บาท¹⁶ และเมื่อถึงเดือนธันวาคม 2441 ได้เพิ่มขึ้นเป็น 522,000 บาท¹⁷
 และจะลงทุนอีกประมาณ 696,000 บาท เพื่อซื้อเครื่องจักรใหม่มาใช้ชุดคลอง¹⁸

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าการเข้ามาของพระปฏิบัติในที่สุดได้ทำให้หุ้นส่วนเก่าผู้หนึ่งถอน
 หุ้นออกไป นั่นคือ พระนานาพิรภักษ์ได้ถอนหุ้นในปี พ.ศ. 2440¹⁹ หลังจากที่เกิดทะเลาะกับ
 พระปฏิบัติราชประสงค์ พระปฏิบัติอ้างถึงการที่ต้องลงทุนมากและทำงานหนักว่า

... การนี้เดิมข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าเป็นแต่ผู้ออกเงิน บัดนี้กลับต้องเป็นผู้ทำการ
 ทั้งสิ้น จนไม่มีเวลาหยุดเลย ทำการของบริษัททั้งกลางวันกลางคืน การออฟฟิศก็ต้อง
 ประจำ การชุดคลองทั้งสิ้นก็ต้องจัดผู้เดียว ... ข้าพระพุทธเจ้ายังต้องออกเงินเสมอ
 จนเกินสัญญาหลายเท่าแล้วต้องเสียดอกเบี้ยจนการที่ทำทุกวันนี้มีแต่ขาดทุนเท่านั้น เวลา
 ภายหลังการเรียบร้อยแล้ว การน้อยลงใคร ๆ ก็ทำได้ และผู้ที่ไม่ทำการทุกวันนั้น เวลา
 มีประโยชน์แล้วจะมารับเอาแต่ประโยชน์นั้นอย่างไรอยู่²⁰

ขณะที่ฝ่ายพระนานาพิรภักษ์ชี้แจงว่าถูกบีบบังคับเพื่อให้ถอนหุ้น กล่าวคือ “ทั้งหุ้นส่วน
 ก็เกิดความเกียดงอนกันด้วยการในบริษัทเจริญขึ้น ต่างคนต่างเห็นว่าจะมีประโยชน์เป็นอันมาก
 แล้วจึงได้คิดตัดหุ้นส่วนข้างฝ่ายหนึ่งออกหาเหตุต่าง ๆ ใส่กันให้เป็นที่เคืองรำคาญใจแก่กัน”²¹ จึง
 ถอนหุ้นออกไปเป็นเงิน 15,846 บาท การวิวาทกันครั้งนั้นใครจะเป็นฝ่ายผิดหรือถูกก็แล้วแต่แต่มี

¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 91 (3976) สัญญาตกลงระหว่าง
 พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ ม.ร.ว.สุพรรณธร พระนานาพิรภักษ์ กับพระปฏิบัติราชประสงค์, วันที่ 31 มีนาคม
 พ.ศ. 2435.

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 เล่ม 1 จดหมายพระปฏิบัติราชประสงค์ กราบ
 บังคมทูล, วันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2437.

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 92 (3992) จดหมายพระปฏิบัติ ทูล
 กรมหม่อมมหิศรราชหฤทัย, 27 สิงหาคม พ.ศ. 2441.

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86 (3842) บริษัทชี้แจง เรื่อง
 การชุดคลอง พ.ศ. 2441.

¹⁸ เอกสารเดียวกัน.

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม.

²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/5 ภาคผนวก เล่ม 2 บันทึกเรื่องบริษัทชุดคลอง
 แลคูนาสยาม.

²¹ เอกสารเดียวกัน.

ปัญหาที่น่าพิจารณาประการหนึ่งก็คือ ในเวลานั้นกิจการของบริษัทดูเหมือนจะตกอยู่ในมือของพระปฏิบัติทั้งหมดจากการที่มีหุ้นส่วนอยู่มาก ดังที่พระนานาพิธภาสิกราบบังคมทูลว่า

ครั้นข้าพเจ้าจะจำหน่ายหุ้นส่วนหากำไรบ้างเล็กน้อยก็คงจะได้ ด้วยการในบริษัทนี้มีความเจริญขึ้นเป็นอันมากแล้ว... แต่ครั้นจะจำหน่ายเขาไป ส่วนประโยชน์ที่จะได้รับก็คงตกเป็นสมบัติของคนต่างประเทศโดยมาก เพราะมีหุ้นทำการยาวกว่า และเวลานี้ฝ่ายพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายเองก็ไม่มีหุ้นที่จะลงในบริษัท หลวงปฏิบัติออกให้และคิดดอกเบี้ยถึงซังละ 2 สลึง การข้างหน้าต่อไปหุ้นส่วนในบริษัทคงจะตกอยู่ในมือของคนต่างประเทศทั้งหมด ด้วยได้มีหุ้นส่วนอยู่โดยมาก²²

จากกรณีที่พระนานาพิธภาสิทะเลาะกับพระปฏิบัตินี้เอง ทำให้พระนานาพิธภาสิเสนอต่อรัฐบาลผ่านเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตร์พินิจการว่า ควรให้บริษัทคืนสัญญาพระบรมราชานุญาตและให้รัฐบาลเข้าดำเนินการชดเชยแทน โดยให้บริษัทเป็นผู้รับจ้างชุด ทั้งนี้เพื่อไม่ให้ผลประโยชน์ทั้งหมดต้องตกไปอยู่ในมือของชาวต่างประเทศ แต่ปรากฏว่า ข้อเสนอฝ่ายรัฐบาลมิได้สนใจมากนัก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกระแสพระราชดำริว่า “ถ้าได้ตั้งความคิดของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็คืออยู่ แต่ต้องเข้าใจว่า จะไม่กลับเป็นข้อที่ชดเชยตามพระราชบัญญัติสาธารณประโยชน์ ถ้าต้องซื้อแล้วคอยเก็บค่าที่ได้ไปเล่าดีกว่า เพราะจะชดเชยทางใดที่จะไม่มีคนจองไว้ก่อนเห็นจะไม่มี เว้นแต่จะหยุดทางนี้จับทางอื่นไม่ยอมให้จองก่อนชดเชยจึงจะทำได้”²³ เท่าที่รัฐบาลคิดว่า เมื่อลงทุนเป็นเงินไปแล้วจะต้องได้ผลประโยชน์เป็นเงินแก่รัฐบาลกลับคืนมา ซึ่งแท้จริงการที่มีชานาจับจองก็เป็นประโยชน์ได้เหมือนกัน และแท้ที่จริงรัฐบาลก็สามารถเก็บค่าจากเจ้าของที่ดินที่ได้ผลประโยชน์เพิ่มขึ้น แต่รัฐบาลสมัยนั้นไม่คิดอย่างนั้น และถึงแม้จะมองแบบรัฐบาลสมัยนั้นก็มิชอบสมมุติอีกอันหนึ่ง คือ บริษัทเอกชนก็ติดกันชานาติดจองได้เก่งกว่ารัฐบาล

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพระปฏิบัติจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ลงทุนมาก แต่ถ้าพิจารณาในอีกแง่หนึ่งเงินที่พระปฏิบัติลงทุนส่วนหนึ่งก็มี โชเงินส่วนตัวของเขาเอง แต่ได้มาจากการกู้ยืม หลักฐานอัน

²² เอกสารเดียวกัน.

²³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทชดเชยแลคนุาสยาม.

หนึ่งที่ปรากฏ คือ ในปี พ.ศ. 2439 พระปฏิบัติได้ขอกู้เงินพระคลังมหาสมบัติโดยขอกู้ในพระนามของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ²⁴ เป็นจำนวน 330,000 บาท เพื่อนำไปใช้ในการซื้อเครื่องจักรใหม่ ดูนั่นเงินที่ซื้อมีใช้ทุนต่างประเทศ แต่เป็นทุนของไทยเองที่อาศัยผู้ดำเนินการเป็นชาวต่างประเทศ เพราะฉะนั้นเงินก็จึงดูเหมือนเป็นที่มาที่สำคัญแหล่งหนึ่งของเงินทุนของบริษัท ดังที่ ม.ร.ว. สุพรรณธรได้เคยกล่าวไว้ในระยะหลังว่า “เมื่อบริษัทตั้งต้นลงมือชดเชยก็ต้องกู้เงินเขามาลงทุนซื้อเครื่องจักรและชดเชยเสียค่าบริการร้อยละ 7 1/2 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434-2446 ประมาณ 12 ปี จึงได้ผ่อนใช้หนี้ได้บ้าง”²⁵

แหล่งเงินทุนที่นับว่าสำคัญอีกแหล่งหนึ่ง ได้แก่เงินที่ราษฎรนำมาลงทุนด้วยการมัดจำและซื้อที่ดินที่บริษัทได้ไว้เป็นกรรมสิทธิ์ ซึ่งกรณีนี้จะได้พิจารณาโดยละเอียดอีกครั้ง

ค่าใช้จ่ายในการชดเชย

ในการชดเชยของบริษัท บริษัทมีความจำเป็นต้องใช้จ่ายเงินทุนจำนวนหนึ่งเพื่อดำเนินงาน คือ เป็นค่าจ้างแรงงานกุลิ ค่าเครื่องจักรชดเชย ค่าจ้างพนักงานสำรวจ วิศวกร ค่าจ้างเสมียนพนักงาน ตลอดจนค่าวัสดุก่อสร้างสำหรับสะพาน ประตูน้ำและทำนบ ฉะนั้นเมื่อมีการขอชดเชยทุกครั้งทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายบริษัทต่างก็พยายามที่จะกะงบประมาณค่าใช้จ่ายในการชดเชยและผลกำไรขาดทุนออกมา ซึ่งจะสังเกตได้ว่าประมาณการของทั้งสองฝ่ายมักจะไม่ตรงกันอยู่เสมอ กล่าวคือรัฐบาลคาดว่าบริษัทลงทุนเพียงเล็กน้อยแต่จะได้กำไรมาก ขณะที่บริษัทเห็นว่าต้องลงทุนมาก แต่จะขาดทุนหรือได้กำไรก็เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ดังเช่นในปี พ.ศ. 2435 นายแกรซี ได้ประมาณรายรับรายจ่ายจากการชดเชยรังสิตคลองเดี่ยวดังต่อไปนี้

²⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 ค.22.2/23 เรื่องพระปฏิบัติขืมเงินแผ่นดินใช้ในการชดเชยของบริษัท, วันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2439.

²⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกบริษัทชดเชย เล่มที่ 28/1233/16 เรื่องจะยกเลิกพระบรมราชานุญาตและสัญญา กับบริษัทชดเชยแลคนาสยาม จดหมาย ม.ร.ว. สุพรรณธร ถึงพระยาประชาชีพบริบาล, วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2454.

รายรับ	รายจ่าย
จากการขายที่ดิน 369,600 บาท ค่าชุดคลอง 1,400 เส้น	333,000 บาท
ค่าปลูกบ้านสำหรับกุลี	6,000 „
ค่าสำรวจที่ดิน	5,800 „
ค่าเช่าเรือและค่าจ้างคน	6,400 „
ค่าทำประตูน้ำ 2 คู่	24,000 „
ค่าดอกเบียเงินต้นเป็นเวลา 2 ปี	13,464 „
ค่าลูกจ้างและเสมียน	9,000 „
	<u>400,664 บาท</u>

บริษัทจะยังคงขาดทุนอยู่ 31,064 บาท จะได้กำไรก็ต่อเมื่อเริ่มชุดคลองซอยซึ่งค่าใช้จ่ายถูกกว่า²⁶ ในครั้งนั้นปรากฏว่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ ขณะนั้นได้แย้งว่า ค่าชุดคลองที่คิดนั้นแพงมาก เพราะรัฐบาลได้ลองคิดหักค่าใช้จ่ายแล้ว เห็นว่ายังมีกำไรไม่ต่ำกว่า 1,200,000 บาท จึงเห็นว่าบริษัทควรจะลดราคาที่ดินที่จะจำหน่ายลง²⁷

และเมื่อถึงสมัยที่พระปฏิบัติราชประสงค์เข้ามาบริหารงานในปี พ.ศ. 2436 มีการชุดคลองเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งขอขยายเวลาการชุดเพิ่มจากเดิม คือ ขอชุดจำนวน 42 สาย เป็นเวลา 20 ปี ซึ่งในครั้งนั้น พระยาสุรศักดิ์มนตรีคัดค้านว่า เวลาที่ขอชุดนานเกินไปโดยที่ดินสองฝั่งคลองก็จะไม่ได้ใช้ให้เป็นประโยชน์ แต่บริษัทชี้แจงว่าจะชุดปีละ 2,000 เส้น โดยเสียค่าใช้จ่ายปีละ 100,000 บาท ถาลดเวลาชุดลงเหลือ 8 ปีเท่าสัญญาเดิม บริษัทจะต้องชุดถึงปีละ 5,000 เส้น ซึ่งจะได้

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 88 (8833) เอกติเมตสำหรับค่าใส่หุ้ยประมาณในการชุดคลอง กับราคาประมาณสำหรับขายที่นา และหนังสือนายแกรซซี่ชี้แจงการที่จะลงมือชุดคลอง, 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2435.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 88 (8633) จดหมายจากพระยาสุรศักดิ์มนตรี ถึง นายแกรซซี่, วันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2435.

ที่ดินมาก และไม่มีคนซื้อหมด ทุนจะจมและบริษัทจะขาดทุน²⁸ แต่พระยาสุรศักดิ์โยนยันว่า บริษัทจะไม่ขาดทุน โดยประมาณค่าใช้จ่ายว่าเป็นเงินประมาณ 546,000 บาท ขณะที่บริษัทจะขายที่ได้เป็นเงิน 740,000 บาท ซึ่งบริษัทจะมีกำไรเมื่อยังไม่หักค่าภาคหลวง 194,000 บาท²⁹ การกระทบประมาณที่ต่างกันนี้ ทำให้บริษัทกังวลใจอยู่มาก แต่ในที่สุดบริษัทก็ยินยอมลดระยะเวลาการขุดคลองจากที่ขอเดิม 20 ปี เหลือเพียง 10 ปี คือ จากปี พ.ศ. 2436-2446

อย่างไรก็ตาม พิจารณาจากการดำเนินงานของบริษัทโดยเฉพาะถ้าดูในระยะยาวจะพบว่า บริษัทมิได้ขาดทุนดังที่คาดหมายและชี้แจงต่อรัฐบาล เมื่อเปรียบเทียบค่าใช้จ่ายในการขุดคลองของบริษัทกับรายได้ที่บริษัทได้รับจากการขายที่ดิน ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2 ก็จะได้เห็นได้ชัดว่าไม่ได้ขาดทุน จริงอยู่ในระยะเริ่มแรกบริษัทอาจขาดทุนอยู่บ้างหรือเมื่อมีกำไรก็มีกำไรเพียงเล็กน้อยกรณีเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นเรื่องปกติในการดำเนินธุรกิจ ซึ่งต้องขลุกขลักอยู่บ้างในระยะเริ่มแรก แต่จะเห็นได้ชัดว่าในระยะหลัง ๆ โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ. 2442 บริษัทกลับจะมีกำไรอย่างงดงาม อันมีเหตุผลมาจากหลายประการด้วยกัน ที่สำคัญก็คือ การที่ค่าใช้จ่ายในการขุดคลองได้ลดลง จากการที่บริษัทหันมาใช้เครื่องจักรขุดคลอง ความนิยมในการซื้อที่ดินของคนได้เพิ่มมากขึ้น รวมถึงการที่ราคาที่ดินก็สูงขึ้นเรื่อย ๆ³⁰

รายได้จากการขายที่ดินของบริษัท

รายได้จากการขายที่ดิน ถือได้ว่าเป็นรายได้หลักอย่างหนึ่งของบริษัทจากการที่บริษัทมีทุนเป็นของตนเองน้อย รวมถึงการที่ต้องกู้เงินมาลงทุน ทางที่บริษัทจะหาเงินมาลงทุนเพิ่มเติมทางหนึ่งก็คือ การขายที่ดินก่อนที่จะมีการขุดคลองจริง ๆ แล้วนำเงินจากผู้ซื้อที่ดินมาเป็นค่าใช้จ่ายในการขุดคลอง³¹ ในเรื่องการขายที่ดินของบริษัทกรมหลวงราชบุรีได้เคยทรงวิจารณ์ไว้ว่า

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 80 (3833) คำชี้แจงของบริษัทขุดคลองแควนาศยาม ถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี, วันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2436.

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 80 จดหมายพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ เสนาบดีกระทรวงมรุชาคร, พฤศจิกายน พ.ศ. 2436.

³⁰ เกี่ยวกับการลงทุนของบริษัทขุดคลองแควนาศยามและความสำเร็จในด้านการเงิน อาจดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก D.B. Johnston, *Rural Society and the Rice Economy*, ch. 2.

³¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/72 Memorandum Concerning an Application of the Siam Canal, Land & Irrigation Company, March, 30, 1904 for excavation of Canals on The West Side of The Menam Chow Phya and concerning the present concession and works of the Company.

ในการชดเชยของบริษัทมิได้ส่งสื่อกการใหญ่หรือมากมายกว่าที่ได้ส่งแล้ว เพราะการชดเชยเป็นเร็ว ๆ เป็นวิธีที่บริษัทจะได้ที่หลวงไว้หมดไม่เหลือนั้นให้ได้กำไร บริษัทต้องขายที่ดินได้เร็ว ๆ หาเงินมาหมุนทำการชดเชย ถ้าไม่มีคนซื้อเร็ว ๆ แล้วบริษัทก็ต้องการทุนมากมายนอนหนึ่งคอยอยู่กว่าจะเก็บเงินขึ้น ในชั้นต้นบริษัทหาคนมาซื้อที่ดินในทุ่งรังสิตยาก ด้วยราษฎรมิไม่เท่าไร ก็มีที่ดินพอๆ ทำกินอยู่แล้ว พวกที่ไม่มีที่ดินต้องเป็นคนอยากได้ที่ใหม่ที่บริษัทได้เบิกทางให้ ต่อมาพลเมืองทวีขึ้นบ้าง มีคนเข้าไปอาศัยโดยบริษัทไม่ห้าม ในชั้นต้นที่คนเหล่านั้นบุกกรุกเข้าไปว่าซื้อว่าตروق จนบริษัทเก็บเงินได้พอมาชดเชย ถ้ามีคนมากกรูๆ บริษัทก็รวยหาน้อยไม่ เป็นเคราะห์ของบริษัทที่ว่ามาเกิดมีคนกรุงเทพลงทุนซื้อที่นาของบริษัทคนละหลายๆ โดยหวังว่าจะเป็นสิ่งที่มีราคาในเบื้องหน้า เล่นซื้อเล่นขายกันมากในพระนคร แล้วก็ลามไปจนถึงทุ่งรังสิต พอบริษัทมีกำลังก็เพียรหาที่ใหม่ที่บริษัทจะชดเชยอีก³²

ในการขายที่ดินของบริษัท ซึ่งเป็นการขายที่ดินก่อนการชดเชยนั้น ถ้าพิจารณาตามข้อบังคับในสัญญาพระบรมราชานุญาต จะเห็นได้ว่าบริษัทยังไม่มีสิทธิ์จะขายได้จนกว่าการชดเชยสายนั้นจะแล้วเสร็จ เมื่อบริษัทต้องการเงิน บริษัทจึงเลี้ยงโดยการให้ผู้ซื้อจ่ายเงินเป็นค้ำมัดจำในที่ดินนั้นส่วนหนึ่งให้แก่บริษัท โดยบริษัทจะออกหนังสือสำคัญของบริษัทให้เรียกว่า “ใบตروق”³³ กล่าวคือเป็นความตกลงระหว่างบริษัทกับผู้ซื้อโดยรัฐบาลมิได้มาเกี่ยวข้อง จำนวนเงินมัดจำมีตั้งแต่ 1 ใน 3 ครั้งหนึ่งหรือทั้งหมดของราคาที่ดิน นั่นคือยังมีได้เป็นการจำหน่ายเด็ดขาด การซื้อขายจะเป็นอันเสร็จสมบูรณ์เมื่อบริษัทชดเชยนั้นเสร็จแล้ว ผู้ตروقจะต้องนำเงินส่วนที่เหลือมาชำระ แล้วรับเอาตราจองซึ่งเป็นหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินของทางราชการไปไว้เป็นหลักฐาน

จากหลักฐานเราพบว่าการที่ราษฎร “ขอตروقที่ดิน” จากบริษัท ได้เริ่มมีขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 มีผู้ขอตروقที่ดินปรากฏอยู่ 14 ราย รายหนึ่ง คือนายหว่าง³⁴ ตروقที่นาบริษัท ตำบลลำไทร ทุ่งคู้ โดยตروقครั้งแรกไร่ละ 1 บาท และจะจ่ายเมื่อคลองขุดไปถึงไร่ละ 1 บาท จำนวน 100 ไร่ โดยเสียเงินให้ในชั้นแรก 100 บาท และจ่ายเมื่อคลองขุดไปถึงอีก 100 บาท อย่างไร

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/4 เล่ม 1 บันทึกเรื่องบริษัทชดเชยและกนาสยาม.

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 รายงานกรรมการตรวจตัดสินที่นา พ.ศ. 2439.

³⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/14 ผู้ซื้อที่นา.

ก็ตาม การให้ตรอกของบริษัทในระยะแรกๆ มักประสบปัญหาขลุกขลักเสมอ เนื่องจากมีผู้เข้าไปแย่งจับจองที่ดิน ในปี พ.ศ. 2437 พระปฏิบัตินราชประสงค์ได้กราบบังคมทูลว่า บริษัทจะขุดคลองเล็กใช้ให้แก่ราษฎรที่ขอตรอกตั้งแต่สมัย มร. แกรซีย์ แต่ติดขัดที่มีผู้มาจองค้ำหน้าคลองและด้วยเหตุที่ไม่มีเงิน เช่น บริษัทจะขายที่ดินคลอง 6 วาซึ่งขุดไปยาว 450 เส้น แต่ราษฎรเข้าไปทำนาค้ำหน้าไว้เกือบตลอดทั้งสองฝั่งคลอง แต่จำหน่ายไม่ได้จนบาทเดียว เงินไม่มีเข้ามีแต่ออก³⁵ ซึ่งทำให้บริษัทมีปัญหาที่จะต้องหาเงินมาลงทุนเพิ่มเติม

การขายที่ดินเริ่มดีขึ้นในราว พ.ศ. 2440 เนื่องจากบริษัทสามารถขายที่ดินในเขตคลองรังสิตและคลอง 6 วาสายล่างให้แก่ผู้ขอตรอกตั้งแต่ พ.ศ. 2435-2439 ได้เป็นการเด็ดขาด³⁶ ซึ่งทำให้ผู้จะเข้ามาซื้อที่นาบริษัทรู้สึกว่ามีหลักฐานที่เชื่อถือได้ ประกอบกับที่รัฐบาลได้ยื่นมือเข้ามาช่วยแก้ปัญหาวิวาทที่นา ที่สำคัญก็คือบริษัทใช้วิธีชักชวนคนให้เข้ามาซื้อที่นาโดยการออกประกาศและแจ้งความต่าง ๆ ซึ่งได้ผลมาก ดังที่กรมหลวงราชบุรีทรวงกล่าวไว้ว่า “บริษัทได้พยายามหาคนมาตรอกให้มาก เพื่อเก็บเงินใช้วิธีแอดเวอร์ไตส์สมกับเมืองไทยจนซื้อทุ่งรังสิตเป็ร่องพระนคร กระทำให้กรมสรรพากรคิดว่าเป็นนาวิเศษตั้งค่านาเป็นนาเอก”³⁷ การขายที่ดินยิ่งแพร่หลายมากยิ่งขึ้นนับจากปี พ.ศ. 2441 จนถึง พ.ศ. 2447 โดยเฉพาะเมื่อมีผู้เข้ามาซื้อที่ดินขนาดใหญ่ ๆ เพื่อไว้ให้ชาวนาเช่า ซึ่งส่วนใหญ่จะได้แก่เจ้านาย ข้าราชการ บาทหลวงในคริสต์ศาสนา และพ่อค้าชาวจีนในกรุงเทพฯ ซึ่งการขายที่ดินแปลงใหญ่ ๆ นี้ทำให้ฐานะการเงินเพิ่มความมั่นคงยิ่งขึ้น ตัวอย่างที่เห็นได้ในระยะปี พ.ศ. 2441-2442 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติได้ซื้อที่นาของบริษัทบริเวณคลองซอยที่ 6, 8 และ 10 เหนือคลองรังสิต รวมเนื้อที่ 17,945 ไร่³⁸ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ซื้อที่นาคลองซอยที่ 7 ฝั่งใต้คลองรังสิต จำนวน

³⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 เล่ม 1 จดหมายเหตุหลวงปฏิบัตินราชประสงค์ กราบบังคมทูล, วันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2437.

³⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/5 เล่ม 1 รายงานที่ดินฝั่งคลอง 6 วา ฝั่งเหนือฝั่งใต้ พ.ศ. 2440.

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.8 กษ.5/4 เล่ม 1 เรื่องเดิม และคูประกาศการขายที่ดินในภาคผนวกที่ 9.

³⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกบริษัทขุดคลอง เล่ม 8 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ซื้อที่นาบริษัท พ.ศ. 2442.

7,000 ไร่³⁹ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจซื้อที่นาคลองที่ 10 และ 11 จำนวน 7,000 ไร่⁴⁰ และบริษัทลำไทรซึ่งประกอบด้วยหุ้นส่วนคือ บาทหลวงเดซาล นายห้างเคียงฮัวเฮง นายห้างกวางฮัวฮิว คีเซียง เคียงฮัวเส็ง บ้วนฮัวเส็ง และพรรคพวกซื้อที่นาคลองซอยที่ 10-12 จำนวน 9,000 ไร่ เป็นต้น⁴¹

เมื่อที่ดินเริ่มขายดีบริษัทก็จะยิ่งเร่งขุดคลองมากขึ้น มีการส่งเครื่องจักรขุดคลองเข้ามาเพิ่มเติม และนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา มีรายงานของกระทรวงนครบาลว่า บริษัททำการขุดคลองทั้งกลางวันกลางคืนตลอด 24 ชั่วโมง⁴² ขณะเดียวกัน ถ้าดูจำนวนคลองที่บริษัทได้ขุด เนื้อที่ดินที่บริษัทได้รับในสองฝั่งคลอง เปรียบเทียบกับราคาขายของที่ดินในช่วงปี พ.ศ. 2440-2447 ซึ่งได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2 อาจกล่าวได้ว่า บริษัทประสบความสำเร็จอย่างงดงามในด้านธุรกิจการขายที่ดิน สภาพของเขตรังสิตในยามที่การซื้อขายที่ดินกำลังเฟื่องฟู จะเห็นได้ชัดเมื่อดูคำกราบบังคมทูลของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงขอพระบรมราชานุญาตขุดคลองในเขตฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ตำบลตะไคน้ แขวงเมืองนนทบุรี ไปออกแม่น้ำสุพรรณ ทรงแกล่าวถึงเขตรังสิตว่า

ในที่นาของข้าพระพุทธเจ้า ณ คลองรังสิต มีคนเข้ายึดเยียดเต็มหมดแล้ว และยังมีญาติพี่น้องพวกพ้องของพวกที่เข้านามว่าเช่าอีกมากกว่ามาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ไปว่าซื้อที่นาในทุ่งหลวงต่อบริษัทขุดคลอง ๆ ว่าที่ป่าซึ่งยังมีได้ขุดคลอง แม้แลเห็นมีอยู่ มากก็มีผู้ลงชื่อรับซื้อแล้วหลายเท่าที่นาที่จะมีขาย เป็นอันข้าพระพุทธเจ้าหาที่นาจะซื้อ ในราคาสมควรอีกไม่ได้เลย หากจะซื้อได้ในทุ่งหลวงก็ต้องรับซื้อต่อจากผู้รับซื้อจากบริษัทขุดคลองแล้วในนาป่า ราคาขึ้นเท่าตัวบ้าง กว่าบ้าง แต่กระนั้นจะให้เป็นที่แผ่นเดียวกันมาก ๆ ก็ยาก ราคาโคงและแย่งกันขึ้นไปทุกที่แม่น้ำที่ต่อเนื่องกัน⁴³

³⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.3 ก/15 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ซื้อที่นาบริษัท พ.ศ. 2442.

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.3/20 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ ซื้อที่นาบริษัท พ.ศ. 2441.

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 22 เรื่องที่ 446 บริษัทลำไทรซื้อที่นาบริษัท พ.ศ. 2441-2442.

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/5 เล่ม 1 รายงานนายพวน สารวัตรแขวง ถึงพระยาอินทราธิบดี เจ้ากรมกองตระเวนขวาชั้นนอก, 4 สิงหาคม พ.ศ. 2440.

⁴³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 15/28 เรื่องกรมหมื่นนราธิปขอขุดคลองนาตั้งแต่ตำบลตะไคน้ แขวงเมืองนนทบุรีไปออกแม่น้ำเมืองสุพรรณ.

จากคำกราบบังคมทูลนี้ทำให้น่าเชื่อได้ว่า บริษัทสามารถจะขายที่ดินได้หมดในช่วงนี้และขายได้ในราคาดีด้วย เนื่องจากมีผู้แย่งกันซื้อ ม.ร.ว. สุวพรรณธองก็ได้แสดงความเห็นไว้ในทำนองเดียวกันว่า ในช่วงที่บริษัทขายที่ดินนี้ “คนรับตรอกไร่ละ 4 บาทอย่างช้าที่สุด 4 ปีก็ได้ทุนคืนมีกำไรที่ดินไว้ คนมีทรัพย์จึงพากันมาลงชื่อขอตรอกต่อบริษัท จนบริษัทไม่มีที่ดินจะจำหน่ายต้องรับซื้อต่อกันโดยราคาสูงกว่าบริษัทตั้งแต่ไร่ละ 6-24 บาท ที่สุดแม้ไม่เห็นที่นาเลยก็รับซื้อกันในราคาสูง”⁴⁴

อย่างไรก็ตาม ในการขายที่ดิน รัฐบาลก็ได้พยายามเข้ามาควบคุมการตั้งราคาขายของบริษัทด้วย ในปี พ.ศ. 2435 พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ทำสัญญาเพิ่มเติม⁴⁵ ข้อที่ 1 ระบุถึงการที่รัฐบาลจะเข้าไปควบคุมราคาที่ดินไม่ให้สูงเกินไป เพราะก่อนหน้านั้นบริษัทได้ตั้งราคาไว้มากคือ คลอง 8 วา ไร่ละ 6 บาท คลอง 6 วา ไร่ละ 5 บาท คลอง 4 วา ไร่ละ 3 บาท และที่มุมคลองเพิ่มอีกไร่ละ 2 บาท ซึ่งรัฐบาลขอให้ลดลงไร่ละ 1 บาทสำหรับคลองทุกขนาด⁴⁶ สัญญานี้ตกลงกันได้ในปี พ.ศ. 2436 โดยบริษัทมีข้อแม้ว่ายอมให้รัฐบาลตั้งราคาได้ แต่ราคานั้นต้องขอเป็นคราว ๆ ไป⁴⁷ การที่รัฐบาลเข้ามากำหนดราคานี้ บริษัทไม่พอใจอย่างมาก เพราะทำให้เสียประโยชน์ดังที่พระปฏิบัติราชประสงค์กล่าวว่า การที่รัฐบาลทำเช่นนั้นเพื่อจะเป็นประโยชน์แก่บุคคลพวกหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามบริษัทที่จะซื้อที่ดิน และนำไปขายได้ในราคาแพง เนื่องจากการที่ที่ดินมีราคา⁴⁸ ส่วนผู้ที่รับซื้อนั้นจะขายต่อในราคาเท่าใดรัฐบาลก็ได้พยายามควบคุมซึ่งก็มีความจริงอยู่บ้าง เพราะรัฐบาลสามารถควบคุมได้แต่เพียงราคาที่บริษัทขายเท่านั้น อย่างไรก็ตามก็ตีปรากฏในระยะต่อมาว่า บริษัทก็ได้ขอขึ้นราคาอีก เช่นในปี พ.ศ. 2440 บริษัทขอขึ้นราคาที่ดินริมคลองที่ขุดใหม่ ซึ่งมีขนาดกว้าง 5 วา เป็นไร่ละ 4 บาท และรัฐบาลก็ยินยอมให้ขึ้น

⁴⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 รายงานความเป็นของบริษัทบุคคลคลองแลคูนาสยาม เรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง, 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2449.

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 ไซข้อสัญญา, ลงวันที่ 2 กันยายน พ.ศ. 2435.

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/1 เรื่องร่างสัญญาเพิ่มเติม, วันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2437.

⁴⁷ โปรดดูไซข้อสัญญา วันที่ 2 กันยายน พ.ศ. 2435 ในภาคผนวกที่ 10.

⁴⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/8 จดหมายเหตุปฏิบัติราชประสงค์ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, วันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2443.

อย่างไรก็ตาม แม้รัฐบาลจะควบคุมแต่เมื่อมีการขายที่ดิน ๆ กันราคาที่ดินก็ขึ้นไปสูงมาก โดยเฉพาะในที่ดินที่ทำนาได้ดี ปรากฏในปี พ.ศ. 2447 บางแห่งขึ้นไปถึงไร่ละ 50 บาทก็มี⁴⁹

รายได้ประเภทอื่น ๆ ของบริษัท

นอกจากบริษัทจะมีรายได้จากการขายที่ดินในเขตสัมปทาน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นรายได้ส่วนใหญ่ของบริษัท บริษัทก็มีรายได้จากทางอื่นอีกหลายทาง คือ

1. ค่าธรรมเนียมประตุน้ำ บริษัทได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้เรียกเก็บจากเรือที่ผ่านไปได้ ประตุน้ำของบริษัทที่สำคัญมี 3 ประตู คือ ประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ และประตูน้ำเสาวภาซึ่งปิดกันคลองรังสิตทั้ง 2 ด้าน และประตูบริษัทสมบุญรณกันคลองทวารวดีสายล่าง พบว่าเฉพาะที่ประตูน้ำจุฬาลงกรณ์ประตูเดียว พระยามหาโยธาข้าหลวงพิเศษสำรวจนามณฑลกรุงเทพฯ ได้รายงานพระยาเทเวศร์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราครว่า บริษัทเก็บได้ปีหนึ่งประมาณ 40,000 บาท⁵⁰

2. ค่าเช่านา ในที่ดินซึ่งบริษัทยังมีได้ขาย หรือเป็นที่วิวาทยังไม่ได้ตัดสินตกลงเป็นของฝ่ายใดอย่างเป็นทางการ ซึ่งมีจำนวนไม่น้อย ในปี พ.ศ. 2443 พบว่ามีอยู่ประมาณ 20,000 ไร่ ซึ่งที่ดินเหล่านี้บริษัทยอมให้คนเข้าไปทำนาได้โดยเรียกค่าเช่าไร่ละ 2 บาท⁵¹ หรือเรียกเก็บเป็นข้าวไร่ละ 2 ถัง⁵² ตามรายงานของพระยามหาโยธาครว่าว่า เงินในส่วนนี้ของบริษัทเก็บได้ประมาณปีละ 40,000 บาท⁵³

3. เงินค่าคลอง เป็นเงินที่บริษัทเรียกเก็บจากเจ้าของนาที่มีที่นาเป็นของตนเองอยู่แล้ว เมื่อบริษัทได้ขุดคลองผ่าน โดยถือว่าเจ้าของนาได้รับประโยชน์จากการที่มีคลองทั้งนี้ขึ้นไปตามข้อ

⁴⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 รายงานโครงการทอน้ำไขน้ำสำหรับเขตทรวบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของนายเย. โยมาน วันเตอร์ ไฮเด พ.ศ. 2445.

⁵⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/7 เรื่องบริษัทขุดคลองกล่าวโทษกระทรวงเกษตราครและพระยามหาโยธา จดหมายพระยามหาโยธาถึงพระยาเทเวศร์ ช้างแจงเรื่องราวตามที่บริษัทกล่าวหา, วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2443.

⁵¹ เอกสารเดียวกัน.

⁵² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/51 คดีที่นาบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, 2 กันยายน—12 ตุลาคม พ.ศ. 2443.

⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/7 เรื่องเดิม.

ตกลงที่บริษัททำกับรัฐบาล เมื่อมีการแก้ไขสัญญาระหว่างบริษัทกับรัฐบาลในปี พ.ศ. 2443⁵⁴ กรณีที่บริษัทมีสิทธิ์เรียกเก็บเงินค่าคลอง คือ

1. กรณีที่ที่นานั้นไม่มีตราจอง กล่าวคือ เป็นที่ที่ผู้ทำนาได้เข้ามาจับจองไว้ก่อนบริษัทจะขุดคลอง และได้หักรางวัลทำนา โดยไม่มีตราจองเป็นหลักฐานมีเพียงใบเหี้ยบย่ำหรือใบเสร็จว่านา หรือบางรายก็ไม่มี และบางรายเป็นผู้ที่บริษัทเคยยินยอมให้ทำนาไปก่อนได้โดยยังมีได้เสียเงินสำหรับที่นั้น จากหลักฐานพบว่าเจ้าของนาประเภทนี้เมื่อถึงปี พ.ศ. 2444-2445 ได้ยื่นเรื่องราวต่อกระทรวงเกษตรฯ ยอมเสียค่าคลองให้บริษัทประมาณ 50 ราย รวมเนื้อที่ประมาณ 8,500 ไร่⁵⁵ ซึ่งเมื่อบริษัทเรียกค่าคลองไร่ละ 5 บาท⁵⁶ ก็จะได้เงินถึง 42,500 บาท

2. กรณีที่ที่นานั้นเป็นตราจองเดิม ซึ่งออกโดยพระเสวียนรานุการในปี พ.ศ. 2431 ก่อนบริษัทขุดคลองเล็กน้อย และเกิดปัญหาที่บริษัทฟ้องว่าเป็นการจับจองที่ดินที่คลอง กรรมกรตัดสินที่นาในปี พ.ศ. 2443 ตัดสินให้บริษัทชนะ โดยให้ยกเลิกใบจองของพระเสวียนรานุการที่ออกในเขตจังหวัดปทุมธานีและนนทบุรี⁵⁷ ผู้ถือตราจองนี้จึงต้องเสียค่าคลองให้แก่บริษัท

3. กรณีที่ที่นานั้นขาดจอง กล่าวคือ ตามพระราชกำหนดกฎหมายเกี่ยวกับที่นาแต่เดิมมาได้กำหนดว่า เจ้าของนาจะมีสิทธิ์หวงห้ามที่นาไว้ได้ตามตราจอง คือ หนังสือสำคัญแสดงสิทธิในการครอบครองที่ดินตราบเท่าที่ใช้ที่ดินนั้นทำกินอยู่ หากทิ้งร้างไว้ 3 ปี ถือว่าตราจองนั้นหมดอายุหรือขาดจอง ที่นั้นจะต้องตกเป็นของหลวง⁵⁸ และในกรณีที่ที่ดินนั้นได้ขุดคลองขึ้นให้เพิ่มอายุตราจองอีก 2 ปี เป็น 5 ปี เพื่อบำรุงราษฎรที่ต้องลงทุนหรือแรงในการขุดคลอง⁵⁹ กรณีของที่นาในเขตรังสิต ซึ่งมีผู้จับจองไว้เดิมและทิ้งร้างไว้ บริษัทจึงถือโอกาสเรียกค่าคลอง

54 โปรดดูประกาศบริษัทขุดคลองแกลคูนาสยาม วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2442 ข้อ 5 ในภาคผนวกที่ 11.

55 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกบริษัทขุดคลอง เล่ม 4 เรื่องที่ 53-60 เล่มที่ 5 เรื่องที่ 86-130 เรื่องราษฎรยื่นเรื่องราวขอเสียค่าขุดคลอง พ.ศ. 2444-2445.

56 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/7 รายงานพระยามหาโยธา ถึง พระยาเทเวศร์ ช้างเรื่องราวตามที่บริษัทกล่าวหา, วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2443.

57 โปรดดูประกาศบริษัทขุดคลองแกลคูนาสยาม วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2442 ข้อ 10 ในภาคผนวกที่ 11.

58 ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองกรมการ และเสนากำนัน ซึ่งจะออกเดินประเมินนา ป้อจ ฉอศก ศักราช 1236, หน้า 250.

59 ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 ประกาศขุดคลอง ปีฉลุ นพศก ศักราช 1239, หน้า 224.

4. กรณีที่นาเกินไปจากตราจองเดิม เนื่องจากการรังวัดที่นาแต่โบราณกับในสมัยเมื่อมีกรรมแผนที่ ผิดกันทั้งในด้านการจัดรูปนาและขนาดเชือกที่ใช้วัด ปรากฏว่าในการออกตราจองใหม่ให้กับบริษัทหลังจากชุดคลอง เนื้อที่ตามตราจองเดิมจะมีเกินไปจากตราจองใหม่ ส่วนเกินนี้บริษัทได้ขอเก็บค่าคลองด้วยเช่นกัน พบว่านาประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะในแถบทุ่งบางพูน ตำบลบ้านใหม่ แขวงเมืองปทุมธานี นนทบุรีระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองเปรมประชากร⁶⁰ การเรียกค่าคลองในกรณีนี้ได้ก่อให้เกิดปัญหา มาก เพราะราษฎรไม่ยอมเสีย โดยถือว่าได้ทำนามาทุกปีตามเนื้อที่นั้นตามตราจองเดิม

5. นอกจากนั้นก็มีกรณีอื่น ๆ อีกที่บริษัทเรียกค่าคลอง เช่น ที่นาที่นั้นไม่มีตราจองเพราะไฟไหม้ มีแต่ใบเสร็จเสียค่านาบ้าง บางรายมีตราจองได้ทำมาทุกปี แต่ไม่ได้เก็บใบเสร็จไว้ บริษัทก็เรียกเก็บเช่นกัน⁶¹

การเรียกเงินค่าชุดคลองของบริษัทนี้ มองในแง่หนึ่งจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ยุติธรรมนักสำหรับเจ้าของนาหรือผู้ทำนาซึ่งได้จับจองและทำนามาแต่เดิม เพราะในบางกรณีคลองที่บริษัทขุดก็ไม่ใช่ว่าเขาต้องการ หรือเป็นประโยชน์สำหรับเขา การเรียกเงินของบริษัทจึงเป็นการที่บริษัทจួយเอาประโยชน์ไปเพียงผู้เดียวดังที่นายเอ. โสมาน วันเดอร์ ไฮเด ได้วิจารณ์ไว้ว่า

...บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้เคยทำเช่นนั้น และเวลานี้ที่ทุ่งนครนายกก็ยังทำอยู่เหมือนกัน ด้วยในตำบลนั้นมีคลองเดิมอยู่หลายสายซึ่งจะใช้ได้ดี แต่บริษัทได้ชุดคลองสายใหม่ๆ ขึ้นใกล้เคียงคลองเดิม คลองสายใหม่ๆ นี้ก็ไม่เห็นจะมีประโยชน์อะไรสำหรับราษฎรเหล่านั้น จะเป็นประโยชน์อยู่ก็แต่สำหรับบริษัทที่จะได้รับเอาที่ดินของราษฎรซึ่งเป็นผู้ยากจนเข็ญใจ หรือเรียกเอาเงินแพงๆ ไม่มีธรรมเนียมที่บริษัทมีอำนาจเรียกเงินจากราษฎร ถึงแม้การนั้นจะเป็นประโยชน์สำหรับราษฎรเหล่านั้น และยังซ้ำร้ายกว่าเมื่อรัฐบาลจะบังคับให้ราษฎรเสียเงินหรือขับไล่เขาออกจากที่ดินของเขา สำหรับบริษัทซึ่งได้ชุดคลองขึ้นโดยไม่มีประโยชน์สำหรับราษฎรเหล่านั้น และบางทีกลับทำให้ราษฎรเหล่านั้นได้รับความเสียหายโดยการชุดคลองไปในที่นาของเขาบ้างและทำให้ข้าวของเขาซึ่งกำลังงอกงามอยู่นั้น เสียหายโดยมิได้เสียค่าเสียหายให้เขา⁶²

⁶⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4./7 จดหมายพระยามหาโยธา, วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2443.

⁶¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4.ก./41 เล่ม 2 รายงานพระยามหาโยธา เรื่องที่นาวิวาท, วันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2443

⁶² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.2/48 รายงานของมิสเตอร์วันเดอร์ ไฮเด เรื่องชุดคลองฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา, วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2448.

โดยสรุป นอกจากการขายที่ดินซึ่งถือได้ว่าเป็นที่มาของรายได้ส่วนใหญ่แล้ว บริษัทก็มีรายได้ประเภทอื่น ๆ อีกไม่น้อย รายได้เหล่านี้คือที่มาของทุนหมุนเวียนในการดำเนินกิจการของบริษัท ถ้าเราพิจารณาฐานะของบริษัทที่เริ่มต้นอย่างไม่มั่นคงนัก เพราะมีทุนน้อย และการขาดคล่องทำได้อย่างเชื่องช้า ทำบ้างทิ้งบ้างจนถึงเมื่อมีฐานะมั่นคงสามารถขยายการขาดคล่องออกไปอย่างกว้างขวาง อันเป็นผลจากการดำเนินธุรกิจการขายที่ดินเป็นส่วนสำคัญ ก็อาจจะหาข้อยุติได้ประการหนึ่งว่า กิจการของบริษัทที่ดำเนินมาเป็นเรื่องของการ “จับเสือมือเปล่า” เพราะมีได้ลงทุนด้วยเงินทองมากมายแต่อย่างใด เพียงแต่อาศัยความเชี่ยวชาญทางด้านการค้าเท่านั้น ก็ทำให้บริษัทสามารถกอบโกยผลประโยชน์จากทรัพยากรของชาติไปได้อย่างมากมาย

ผลประโยชน์ที่บริษัทต้องตอบแทนให้แก่รัฐบาล

ในการที่บริษัทขาดคล่องแลคูนาสยามได้รับอนุญาตให้ขาดคล่องตามโครงการรังสิตนั้น สัญญาปี พ.ศ. 2431 ข้อ 8 ได้ระบุถึงการที่บริษัทจะต้องจ่ายค่าตอบแทนให้รัฐบาล โดยคิดจากส่วนกำไรที่บริษัทได้รับร้อยละ 20⁶³ และในข้อสัญญาปี พ.ศ. 2436 ข้อ 4 กำหนดว่าเงินซึ่งเรียกว่า ค่าภาคหลวง ให้บริษัทจ่ายให้รัฐบาลทุกปีจนกว่าคลองจะเสร็จ⁶⁴ ปรากฏว่านับแต่เริ่มขาดคล่องและขายที่ดินไปแล้วเป็นจำนวนมาก จนถึงปี พ.ศ. 2442 บริษัทมิได้แบ่งส่วนกำไรให้แก่รัฐบาลเลย⁶⁵ ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงต้องยกเลิกสัญญาข้างต้นเปลี่ยนมาเป็นเรียก ค่าธรรมเนียมตรวจจ้องเมื่อมีการออกโฉนดตรวจที่ดินให้แก่บริษัท โดยเรียกเก็บร้อยละ 1 สลึง ดังปรากฏในประกาศของบริษัทขาดคล่องแลคูนาสยาม ปี พ.ศ. 2442 ข้อ 7⁶⁶ ทั้งนี้โดยรัฐบาลอ้างว่าสามารถจะจัดทำได้ง่ายและสะดวกกว่าการเรียกค่าภาคหลวง ด้วยเหตุนี้ผลประโยชน์โดยตรงที่รัฐบาลได้รับจากบริษัทในการอนุญาตให้บริษัทขาดคล่องครั้งนี้จึงมาจากทางเดียว คือ จากค่าธรรมเนียมตรวจจ้องซึ่งจะเริ่มเก็บในปี พ.ศ. 2443 เมื่อรัฐบาลส่งพระยามหาโยธาเป็นข้าหลวงออกไปจัดการที่นาและออกตรวจจ้อง⁶⁷

จากหลักฐานการขายที่ของบริษัทให้แก่ผู้ซื้อที่เรียกว่า “ตรวจจ้องที่ดิน” ซึ่งเป็นหลักฐานที่บริษัทส่งมาให้กระทรวงเกษตราธิการหลังจากสัญญาหมดอายุ พบว่าบริษัทได้ขายที่ในเขตคลอง

63 โปรดดูภาคผนวกที่ 2.

64 โปรดดูภาคผนวกที่ 10.

65 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9.4/6 พระยามหาโยธาข้าหลวงพิเศษ จัดการที่นาและออกตรวจจ้องตำบลคลองรังสิต พ.ศ. 2443.

66 โปรดดูภาคผนวกที่ 11.

67 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/6 เรื่องเดิม.

ต่าง ๆ ในโครงการรังสิตจำนวน 798,692 ไร่⁶⁸ ซึ่งในจำนวนนี้ไม่คิดรวมเนื้อที่ยังไม่ได้ให้ผู้ใดครอบครองหรือเหลือจากการขาย ที่ดินจำนวนนี้ถ้าคิดค่าธรรมเนียมตราจองจะเป็นเงินประมาณ 199,673 บาท ซึ่งถ้าคิดรวมถึงที่ที่บริษัทไม่ได้ให้ครอบครอง หรือเหลือจากการขายจำนวนเงินก็จะสูงขึ้นไปอีก แต่ปรากฏว่าเงินจำนวนดังกล่าวนี้ แท้จริงแล้วบริษัทก็ได้ชำระให้รัฐบาลครบจำนวน กล่าวคือ หลังจากที่บริษัทรับโฉนดตราจองไปแล้วหลายครั้ง หลังประกาศบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม พ.ศ. 2442 ซึ่งขจัดปัญหาในเรื่องที่ดินให้หมดไป และทำให้บริษัทไม่ประสบปัญหาในการขายที่ดิน บริษัทได้ชำระเงินค่าธรรมเนียมตราจองไป ในระหว่างปี พ.ศ. 2442-2449 รวมประมาณ 113,000 บาท⁶⁹ แต่หลังจากปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นไป บริษัทเริ่มไม่เต็มใจที่จะรับตราจองอีก มีหลักฐานอยู่หลายครั้งที่บริษัทค้างชำระค่าธรรมเนียมตราจองโดยไม่มารับตราจองเพิ่ม และกระทรวงเกษตรราชการได้เตือนให้บริษัทมารับตั้งนี้

1 กันยายน พ.ศ. 2449 พระยาวิเศษโกชนาเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรฯ แจ้งแก่บริษัทว่าที่ดินคลองซอยที่ 1-3 ท้องที่อำเภอคลองหลวง แขวงธัญญบุรี ทำโฉนดเสร็จแล้ว ค่าธรรมเนียมเป็นเงิน 21,662 บาท 36 อัฐ ขอให้บริษัทมารับโฉนดและเสียค่าโฉนด⁷⁰

2 มีนาคม พ.ศ. 2450 พระยาศรีสุนทรโวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรฯ แจ้งต่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า บริษัทค้างเงินค่าธรรมเนียมตราจองในทุ่งหลวงรังสิตไม่ต่ำกว่า 202,000 บาท⁷¹

1 พฤษภาคม พ.ศ. 2451 ม.ร.ว. สุพรรณธร ผู้อำนวยการบริษัทมีหนังสือถึงพระยาศรีสุนทรโวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรราชการ ชี้แจงเรื่องบริษัทค้างชำระค่าโฉนด เป็นเงิน 244,771 บาท⁷²

⁶⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกชุดคลอง เล่มที่ 30 คำชี้แจงของกระทรวงเกษตรราชการ ถึง เจ้ากรมทะเบียนที่ดิน เรื่องเงินค่าของตามประกาศบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ข้อ 7 (พ.ศ. 2442), วันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2463.

⁶⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกชุดคลอง เล่มที่ 30 คำชี้แจงของนายอาร์. ด. เกรก เจ้ากรมทะเบียนที่ดิน เรื่องเงินค่าของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม, วันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2463.

⁷⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกชุดคลอง เล่มที่ 29 ข้อเรื่องเงินค่าโฉนดค้างบริษัทชุดคลอง.

⁷¹ เอกสารเดียวกัน.

⁷² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 /1 น. 4.1.1 เล่ม 5 เรื่องที่ 205 ส่งสำเนาหนังสือกับบัญชีบริษัทชุดคลอง จะขอเอาที่ดินดีไว้แทนเงินค่าของนา และค่าธรรมเนียม, วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2451.

22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2453 กระทรวงเกษตรฯ มีหนังสือเตือนบริษัทให้นำค่าธรรมเนียมมาชำระเป็นเงิน 219,053 บาท 98 สตางค์⁷³

ปรากฏว่าเงินที่ค้างชำระดังกล่าวนี้ บริษัทมิได้ชำระให้รัฐบาลแต่อย่างใด ถ้าเราหันมาพิจารณาเหตุผลของการที่บริษัทไม่ยอมรับตราจองและค้างค่าธรรมเนียม พบว่ามีเหตุผลหลายประการที่นับว่าสำคัญคือ

1. การที่ความนิยมในการซื้อขายที่ดินเริ่มเสื่อมลง การซื้อขายที่ดินในเขตรังสิตในช่วงปี พ.ศ. 2440-2447 เป็นระยะที่คนแตกตื่นกันเข้ามาซื้อที่ดินเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะคนกรุงเทพฯ ซึ่งมิทั้งขุนนาง ข้าราชการ ที่เรียกว่า “ผู้มีบรรดาศักดิ์” และสามัญชนซึ่งเป็น “ผู้มีทรัพย์” ซึ่งส่วนใหญ่ของบุคคลเหล่านี้จะซื้อที่เป็นแปลงใหญ่ ๆ โดยที่มิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะเข้าไปทำนาเอง หากแต่เอาไว้ให้ราษฎรเช่าหาผลประโยชน์ หรือไม่ก็เอาไว้ขายต่อเมื่อราคาที่ดินสูงขึ้น แต่เมื่อถึงช่วงปี 2449-2453 เมื่อเกิดปัญหาที่ดินฟ้าอากาศไม่ปกติ มีน้ำมากไป ทำให้นาเสีย คลองดินเขิน ดินเปรี้ยว เกิดศัตรูพืช ข้าวอากรค่านาที่เรียกเก็บในแถบนี้ก็สูงขึ้น ทำให้ราษฎรผู้เช่านาพากันอพยพออกจากถิ่นเดิม⁷⁴ ผลก็คือ ราคาที่ดินจะตกต่ำลง ทำให้บริษัทไม่สามารถขายที่ดินในเขตนี้อีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้บริษัทจึงไม่ต้องการจะรับตราจองเพิ่มขึ้นอีก

2. การที่บริษัทนำเงินซึ่งเป็นผลกำไรจากทุ่งรังสิตไปลงทุนขาดคลองในโครงการทุ่งนครนายก ซึ่งเริ่มขาดตามสัญญาเดือนมกราคม พ.ศ. 2447⁷⁵ แต่บริษัทประสบปัญหาการขาดทุน เพราะเมื่อขาดไปแล้วไม่มีคนซื้อที่ดิน เนื่องจากเป็นช่วงที่ราคาที่ดินตกต่ำ บรรดาผู้มีบรรดาศักดิ์และมีทรัพย์ทั้งหลาย ซึ่งในระยะเริ่มขาดคลองได้ขอตกรอกที่ดินจากบริษัทไว้ ก็ไม่ยอมออกเงินช่วย ขณะที่ราษฎรซึ่งทำนาอยากจะได้ที่ดิน แต่ก็ไม่สามารถจะซื้อที่ดินเป็นเงินสดจากบริษัท เนื่องจากเป็นระยะที่การทำนาไม่ได้ผล⁷⁶ (ระยะปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา) บริษัทถึงกับเสนอให้รัฐบาลเข้ามาเป็นผู้ขายที่ดินเอง โดยให้บริษัทเป็นผู้รับจ้างขาด คือ ให้รัฐบาลขายให้ราษฎรทั่วไปโดยการ

⁷³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.8 กษ.1/19 เรื่องให้บริษัทขาดคลองต่าง ๆ ที่ดินเงิน, วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2454.

⁷⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.8 กษ.1/10 เมมเมอร์แรนดัม เรื่องที่จะแก้ไขการทำงานที่เสื่อมทรามอยู่ที่กลับเจริญดีขึ้น พ.ศ. 2453.

⁷⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 ร่างสัญญาขาดคลองทุ่งฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำบางปะกงหรือแม่น้ำนครนายก, มกราคม พ.ศ. 2447.

⁷⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 เรื่องบริษัทขาดคลองแลคนาสยามไม่ประพฤดิให้ถูกต้องตามข้อสัญญาคือ มิได้ทำประคูน้าตามที่กำหนดไว้ จดหมาย ม.ร.ว. สุวพรรณฯ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2449.

ผ่อนส่งระยะ 5 ปี ในราคาไร่ละ 8 บาท โดยบริษัทได้ค่าจ้างขุดไร่ละ 4 บาท⁷⁷ แต่ไม่มีหลักฐานว่ารัฐบาลได้ให้ความสนใจข้อเสนอของบริษัทแต่อย่างใด เมื่อบริษัทขาดทุนในทุ่งนครนายก จึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้บริษัทไม่มีเงินมาเสียค่าตราจองในทุ่งรังสิต

3. นอกจากนั้น ก็มีสาเหตุอื่น ๆ มาประกอบเข้าด้วย เช่น การที่ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมาสร้างเสร็จ ทำให้คนลาวไม่ลงมาเป็นลูกจ้างทำนาในเขตรังสิต เพราะรถไฟได้เปิดป่าพงขึ้นเป็นนาใหม่ ๆ ข้าวที่ปลูกส่งมาขายกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟ การที่ทางรถไฟสายจะเชิงเทราและประจวบคีรีขันธ์เขตกันน้ำไว้ ราชการเกณฑ์คนไปเป็นทหาร สิ่งเหล่านี้ทำให้การทำนาในเขตรังสิตลดลง และผลประโยชน์ของบริษัทถูกรวบรวบกระเทือน⁷⁸

อาจกล่าวได้ว่า การที่บริษัทไม่ยอมชำระค่าธรรมเนียมตราจอง เหตุผลที่สำคัญที่สุดก็คือ การที่การขายที่ดินของบริษัทได้มาถึงจุดอิ่มตัว คือไม่มีการซื้อที่ดินขนาดใหญ่ ๆ จากบริษัทอีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้บริษัทจึงบิดพลิ้วที่จะชำระเงิน ทั้งที่เป็นหน้าที่โดยตรงของบริษัทตามสัญญาซึ่งระบุว่าบริษัทจะต้องส่งค่าธรรมเนียมให้แก่รัฐบาลไม่ว่าจะขายที่ดินได้สำเร็จหรือไม่ ในเมื่อบริษัทได้กำไรไปแล้วมากมายจากการขายที่ให้ราษฎรไปก่อน ข้าบริษัทยังกลับเสนอให้รัฐบาลรับเอาที่ดินซึ่งราคากำลังตกไปแทนค่าธรรมเนียมตราจองเมื่อรัฐบาลพยายามบีบบังคับบริษัท คือ

1 พฤษภาคม พ.ศ. 2451 เมื่อปลัดกระทรวงเกษตรฯ เสนอความเห็นให้ส่งกรมอัยการฟ้องบริษัทเรื่องเงินค้าง จำนวน 244,771 บาท บริษัทได้ขอใช้เป็นที่ดินแทนจำนวน 70,000 ไร่ ราคาไร่ละ 4 บาท⁷⁹

18 มีนาคม พ.ศ. 2453 เมื่อรัฐบาลมีการตั้งคณะกรรมการพิจารณาว่า จะให้บริษัทคืนสัญญาให้รัฐบาล เนื่องจากไม่ชำระเงินค่าตราจองจำนวน 219,053 บาท บริษัทได้เสนอจะใช้ที่ดินให้ 280,000 ไร่ กับเรือ รถชุดคลองและโรงงาน และสมบัติอื่น ๆ รวมราคา 120,000 บาทให้แก่รัฐบาล⁸⁰

⁷⁷ เอกสารเดียวกัน.

⁷⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.1/31 ปีที่ 6 คำสั่งของพระปฏิบัติราชการประสงค์ เรื่องที่กระทรวงเกษตรฯ จะยึดกิจการของบริษัท, วันที่ 18 มีนาคม 2453.

⁷⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1 เล่ม 5 ส่งสำเนาหนังสือกับบัญชาบริษัทชุดคลอง จะขอเอาที่ดินใช้แทนเงินค่าจองและค่าธรรมเนียม, 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2453.

⁸⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ. 1/31 ปีที่ 6 คำสั่งของพระปฏิบัติราชการประสงค์ เรื่องที่กระทรวงเกษตรฯ จะยึดกิจการของบริษัท, 18 มีนาคม พ.ศ. 2453.

2 มีนาคม พ.ศ. 2454 เมื่อรัฐบาลขู่จะยึดสัญญาคืนอีกครั้ง บริษัทเสนอให้หักที่ดินในทุ่งรังสิตที่บริษัทยังไม่ได้ขายรวมราคา 300,000 บาท (ที่ดินราคาไร่ละ 4 บาท) กับให้รัฐบาลรับซื้อเครื่องจักร โรงกลึง และโรงงาน เพื่อนำไปใช้บำรุงการเพาะปลูก⁸¹

แต่ปรากฏว่า จริงๆ แล้วบริษัทก็ได้จัดการในปัญหา สิ่งที่น่าจะพิจารณาข้อหนึ่งก็คือ รัฐบาลเองมิได้มีมาตรการที่เด็ดขาดแต่อย่างใดในการจัดการกับบริษัท ทั้งที่เป็นสิทธิอันชอบธรรมที่รัฐบาลจะทำได้ เมื่อใช้วิธีขู่ไม่ได้ผล รัฐบาลก็หยุดไปเฉยๆ จนที่สุดในปี พ.ศ. 2457 เมื่อบริษัทหมดอายุสัมปทาน บริษัทได้ตั้งให้นายอี. บรันด์ (E. Brande) เป็นผู้ชำระบัญชี และลงประกาศในหนังสือพิมพ์ *Bangkok Times* ให้ผู้ที่เป็นลูกหนี้หรือเจ้าหนี้ของบริษัทมาติดต่อกับผู้ชำระบัญชีเพื่อตกลงกัน⁸² ก็ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลได้จัดการเรื่องค่าจ้างค้างแต่อย่างใด ข้าผู้ซึ่งถือใบตราออกของบริษัท เมื่อถึงปีนี้กระทรวงเกษตรฯ โดยกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ซึ่งเป็นเสนาบดีขณะนั้น ก็ได้ออกตรวจออกไปโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม เพราะถือว่าตามสัญญา บริษัทต้องเป็นผู้จ่าย⁸³

เรื่องตรวจค้างของ บริษัทเป็นเรื่องที่ไม่ได้มีการพูดถึงอีก จนถึงปี พ.ศ. 2463 เมื่อกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ กระทรวงการคลัง ได้ชำระบัญชีบริษัทโดยมีนายบรุกซ์ เป็นผู้ชำระบัญชี พบว่ามีเงินเหลือพอจะแจกจ่ายให้หุ้นส่วนได้⁸⁴ จึงมีการกลับมาพิจารณาที่จะเรียกเงินค้างค่าตราจองจากบริษัท โดยให้นายอาร์. ดี. เกรก (R.D. Craig) เจ้ากรมทะเบียนที่ดินเสนอความเห็น ปรากฏในครั้งนั้นว่า นายเกรกเสนอว่าไม่ควรจะเรียกเงินจากบริษัท เพราะถ้าดูตามข้อเท็จจริงที่ผ่านมา ถ้ารัฐบาลฟ้องร้อง บริษัทก็สามารถจะแก้ฟ้องได้ และที่สำคัญถ้ารัฐบาลฟ้อง จะ

⁸¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกบริษัทขุดคลอง เล่ม 28 เรื่องที่ 1233/16 เรื่องจะยกเลิกพระบรมราชานุญาตกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม จดหมาย ม.ร.ว. สุวพรรณย์ ถึง พระยาประชากิจบริบาล, วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2454.

⁸² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกขุดคลอง เล่มที่ 30 เรื่องที่ 1312/8 คำชี้แจงของนายอาร์. ดี. เกรก เรื่องเงินค่าจองบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, วันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2463, และมีประกาศภาษาไทยในหนังสือพิมพ์ *กรุงเทพเดลิเมล์*, วันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2457.

⁸³ เอกสารเดียวกัน.

⁸⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกบริษัทขุดคลอง เล่มที่ 30 เรื่องที่ 1312/1 กระทรวงการคลังขอให้สอบสวนเรื่องบริษัทขุดคลองว่าสัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาต ข้อ 8 เรื่องแบ่งกำไร 20% ให้รัฐบาลนั้นยกเลิกหรือยัง, พ.ศ. 2463.

เป็นการฟ้องก่อนการตัดสินเกี่ยวกับฐานะอาชญากรสงครามของพระปฏิบัติราชประสงค์ (Müller)* ที่กรุงเฮก ซึ่งเขาเห็นว่าเป็นเรื่องน่าละอายมากและไม่สะดวก แม้ว่ารัฐบาลอาจจะได้เงินกลับมาบ้างก็ตาม⁸⁵ ขณะที่ความเห็นของนายดับบลิว. เอ. เกรแฮม (W.A. Graham) ที่ปรึกษากระทรวงเกษตรฯ ได้เห็นพ้องกับนายเครกว่า ควรระงับเรื่องนี้ เพราะจากข้อเท็จจริงที่ผ่านมา ซึ่งเขาจำได้จากหนังสือโต้ตอบระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายนั้น เขาเห็นว่า ถ้านำออกเปิดเผยจะเห็นความแปรปรวนของรัฐบาล และทำให้มหาชนคลายความนับถือรัฐบาล เช่นปรากฏครั้งหนึ่งว่า รัฐบาลมีคำสั่งเด็ดขาดให้บริษัทชำระค่าจองค้าง บริษัทกลับแย้งตอบเรียกเงินซึ่งมีจำนวนสูงกว่าเงินค่าจองรัฐบาลนั้นอีก (เงินที่บริษัทกล่าวถึงนี้ บริษัทอ้างว่าได้เสียผลประโยชน์จากการที่รัฐบาลไม่ยอมออกโฉนดให้บริษัท) ซึ่งทำให้ข้อเรียกร้องระงับไป ทำให้ค่าจองค้างมาหลายปี เขาเสนอว่าไม่สู้จะเป็นการดีกับรัฐบาล ถ้าจะยกเหตุผลข้างต้นมาถกเถียงอีกอย่างเปิดเผย และเกรงว่าการที่รัฐบาลบังคับบริษัทแล้ว บังคับไม่สำเร็จจะเป็นการเปิดช่องให้บริษัทยกขึ้นพุดแย้งเรียกเงินจากรัฐบาล⁸⁶ ฉะนั้นในที่สุดเรื่องนี้ก็ถูกระงับไป

โดยสรุป การให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามตามโครงการรังสิต ดูเหมือนว่ารัฐบาลไม่ได้รับผลประโยชน์ทางตรงที่คุ้มค่าเลย ถ้าพิจารณาจากรายได้ของบริษัท บริษัทได้รายได้จากการขายที่ดินจำนวนมาก รวมทั้งยังมีรายได้จากด้านอื่น ๆ อีก แต่บริษัทก็เอาเปรียบรัฐบาลมาโดยตลอด เริ่มต้นจากไม่จ่ายภาคหลวงเลยเป็นเวลา 10 ปี คือจากปี พ.ศ. 2431-2441 จนในที่สุดรัฐบาลทนไม่ไหว จึงหันมาเก็บจากค่าธรรมเนียมจากราจองซึ่งรัฐบาลเป็นผู้ออกให้แก่บริษัท เพราะรัฐบาลมั่นใจว่าสามารถจะเก็บได้แน่ แต่แล้วบริษัทก็ใช้เล่ห์เหลี่ยมกับรัฐบาลอีก โดยการไม่จ่ายค่าตราจองในระยะหลัง ๆ ขณะเดียวกันก็ได้เงินไปเรียบริวยในสวนที่ให้ราษฎรตรอกไว้ เมื่อท้ายที่สุดรัฐบาลได้ออกโฉนดให้ราษฎรที่ถือใบตรอกโดยไม่คิดค่าธรรมเนียม บริษัทก็ไม่ต้องรับผิดชอบเลยไม่ว่ารัฐบาลจะบังคับอย่างไร ยิ่งซ้ำร้ายที่รัฐบาลยินยอมให้บริษัทขุดคลองตามโครงการนครนายก ซึ่งแม้ในระยะนั้นจะยังไม่ได้ทุนคืน แต่บริษัทก็ได้ที่ดินไว้เป็นของตน จึงดู

* ในระบอบปี พ.ศ. 2460 เมื่อไทยประกาศสงครามกับฝ่ายอนาธิปไตยในสงครามโลกครั้งที่ 1 ชาวเยอรมันที่อยู่ในประเทศไทยได้ถูกฟ้องในฐานะอาชญากรสงคราม.

⁸⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกขุดคลอง เล่มที่ 30 เรื่องที่ 1312/8 เรื่องเดิม.

⁸⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกบริษัทขุดคลองฯ เล่มที่ 30 เรื่องที่ 1312/9
ความเห็นของนายดับบลิว. เอ. เกรแฮม, พ.ศ. 2463.

เหมือนว่าในที่สุดแล้ว บริษัทไม่ได้ขาดทุนทั้งในท่งรังสิตและนครนายก ข้อสรุปนี้เห็นได้ชัดว่าเป็นความจริง หากดูจากสิ่งตอบแทนที่ผู้รับสัมปทานได้รับ ดังที่นายดับบลิว. เอ. เกรแฮม ได้กล่าวไว้ภายหลังว่า “โครงการรังสิตนี้ทำให้ความมั่งคั่งให้แก่บรรดาผู้รับสัมปทาน หนึ่งในจำนวนนั้น คือชาวยุโรปคนหนึ่ง ผู้ซึ่งมีกิจการร้านเครื่องเวชภัณฑ์ในกรุงเทพฯ ซึ่งในปัจจุบันได้เป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่ในประเทศของตน”⁸⁷ บุคคลผู้นี้ก็คือ พระปฏิบัติราชประสงค์ (Müller) ผู้ถือหุ้นใหญ่ของบริษัทนั่นเอง ขณะเดียวกันผู้ที่น่าจะเรียกว่าผู้ขาดทุนก็คือรัฐบาล เพราะนอกจากจะไม่ได้ค่าตราจอง รัฐบาลก็ต้องเข้าไปจัดการแก้ปัญหาที่บริษัทสร้างขึ้นในเขตนี้ ไม่ว่าจะเป็นกรณีวิวาทที่นาปัญหาการชลประทาน และปัญหาการเช่าที่นาของราษฎร ซึ่งเป็นผลมาจากโครงการที่บริษัททำไว้อีกเป็นเวลานาน

⁸⁷ W.A. Graham, *Siam*, Vol. II, London: Alexander Morning Limited, The De la more Press,

บทที่ 4

การจัดสรรที่ดินของรัฐบาล

ระเบียบและวิธีการจัดสรรที่ดินของรัฐบาล

1. กรรมสิทธิ์ในที่ดิน

ก่อนที่จะกล่าวถึงระเบียบวิธีการจัดสรรที่ดิน สิ่งซึ่งจำเป็นจะต้องกล่าวถึงก็คือ ลักษณะการถือครองที่ดินของไทยเป็นอย่างไร ในระบบที่ดินของไทยแต่โบราณถือว่า พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในพระราชอาณาจักร หากแต่พระมหากษัตริย์ทรงอนุญาตให้ราษฎรเข้าไปจับจองที่นั้นไว้เพื่อตั้งถิ่นฐานทำมาหากิน ในสมัยอยุธยา กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จมาตรา 42¹ ในค่านำได้กล่าวว่า “ในแคว้นแคว้นกรุงศรีอยุธยามหาดิลกนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่ จะได้เป็นที่ของราษฎรหามิได้” และมาตรา 1 ว่า “ถ้าที่นอกเมืองหลวงอันเป็นแคว้นแคว้นกรุงศรีอยุธยาใช้ที่ราษฎร...” ซึ่งกฎหมายนี้ก็ใช้ได้ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์

ขณะเดียวกัน การยึดถือดังกล่าวได้ถูกเน้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่นเมื่อกระทำการพิธีบรมราชาภิเษก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้อธิบายไว้ในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 3 ว่า มูลเหตุที่ถือว่ากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดิน เนื่องจากที่ที่ประชุมได้พร้อมใจกันยกที่ดินถวายในเวลาทำพิธีบรมราชาภิเษก

...ที่แผ่นดินเหล่านี้ทั่วพระราชอาณาจักร เข้าใจว่าเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ได้ดำรงโดยราชประเพณีที่บรรพบุรุษของเราผู้ประชุมชนยกขึ้นเป็นชาติตั้งราชประเพณีเป็นชาติยะหรือกษัตริย์มาแล้วนั้น เลือกลงเอาตระกูลวงศ์อันหนึ่งซึ่งมีคุณธรรมโดยปรีชาญาณ อันสามารถอาจจะเป็นที่พึ่งที่พานักบำรุงพิทักษ์รักษาเป็นมุขประธานของหมู่ประชุมชนซึ่งตั้งเป็นชาตินั้น... พระองค์นั้นได้รับความยินยอม

¹ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 3, กุสุสภา, พ.ศ. 2506, หน้า 115, 117.

ของประชุมนั้น ได้เลือกสรรพระองค์นั้นขึ้นโดยราชประเพณี มีทำการพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว ภายหลังราชเสวกผู้เป็นพนักงานทำการพิทักษ์รักษาที่แผ่นดินอยู่แต่เดิม ดำรงที่มตยาริบตีจึงได้รวมกันถวายที่แผ่นดินซึ่งรักษาเป็นส่วน ๆ นั้นคืนทูลคราวบรมราชาภิเษก พระองค์ทรงรับที่แผ่นดินไว้แล้ว จึงได้ทรงพระนามาภิไธยโดยคำที่ประชุมนั้นเรียกซึ่งเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในที่ทั้งปวงว่า เจ้าแผ่นดิน อันเป็นที่หมายของพระองค์ผู้ดำรงแผ่นดิน และประชุมนั้นได้ตั้งขึ้นเป็นชาติใหม่²

การที่ถือว่าที่ดินเป็นของพระมหากษัตริย์ ปัญหาที่จะต้องพิจารณาก็คือ พระมหากษัตริย์มีสิทธิจริง ๆ ในที่ดิน โดยเฉพาะที่ที่ยอมให้ราษฎรเข้าไปทำกินนั้นมากน้อยเพียงใด ขณะเดียวกันราษฎรที่ทำกินในที่นั้น มีสิทธิในที่นั้นหรือไม่อย่างไร จากข้อเขียนของลาลูแบร์ซึ่งเขียนเรื่องเมืองไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวถึงสิทธิของพระมหากษัตริย์เหนือที่ดินนั้นเป็นสิทธิที่มีจริง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ สิทธิในการเรียกคืนที่ดินโดยมีต้องชดใช้ค่าที่ให้ "กรรมสิทธิ์ (La pleine propriété) ในที่ดินนั้นคงไว้แก่พระมหากษัตริย์เสมอ และพระมหากษัตริย์อาจเรียกที่ดินคืนได้ตามพระทัยทุกขณะ แม้ที่ที่ใดโปรดขายให้ราษฎรก็เคยเรียกคืนบ่อย ๆ โดยมี "คตินราคาภิ" ³ บาทหลวงปาลกัวซ์ซึ่งเขียนเรื่องราวในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ได้กล่าวถึงสิทธิของพระมหากษัตริย์ในทำนองเดียวกัน ขณะเดียวกันก็ได้กล่าวถึงสิทธิของราษฎรในที่ดินว่าเป็นเพียงสิทธิที่จะทำกินเท่านั้น ไม่ใช่สิทธิในฐานะเจ้าของ แต่ก็เพิ่มเติมว่าการเรียกคืนที่ดินของกษัตริย์อาจมีการชดใช้ค่าเสียหาย

กษัตริย์เป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งหมด ราษฎรมีสิทธิเท่ากันที่จะทำมาหากิน แต่ไม่มีสิทธิที่จะเป็นเจ้าของ ผลประโยชน์ที่ได้จากที่ดินต้องถือเสมือนผลประโยชน์ของแผ่นดินด้วย กษัตริย์จึงเป็นผู้เก็บส่วยอากรจากราษฎร ทรงมีสิทธิที่จะขับไล่ราษฎรออกจากพื้นที่ใด ๆ ก็ได้ ในเมื่อมีพระราชประสงค์ที่จะใช้ที่ดินนั้นสร้างวัดหรือสิ่งอื่น ๆ โดยที่อาจพระราชทานค่าเสียหายในการโยกย้ายให้บางส่วน⁴

² เจ้าพระยาภาสกรวงษ์, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 3, คุรุสภา, พ.ศ. 2504, เรื่องทำสวน, หน้า 175-177.

³ ร. แลงกัต, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (กฎหมายเอกชน) ตอนกฎหมายที่ดิน คำสอนชั้นปริญญาโท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, พ.ศ. 2483, หน้า 16 อ้างถึง La Loubère, Du Royaume du Siam, เล่ม 1, หน้า 160.

⁴ ปาลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, ฉบับแปลของสันต์ ท. โกมลบุตร, พระนคร, ก้าวหน้า, 2506, หน้า 238-239.

อย่างไรก็ตาม ในด้านสิทธิของราษฎร แม้จะถือได้ว่ามีสิทธิเพียงทำกินในที่ดินเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกัน กฎหมายก็ได้กำหนดให้ราษฎรผู้จับจองทำหนังสือสำคัญสำหรับที่ดิน เพื่อเป็นเครื่องยืนยันสิทธิของตนเหนือที่นั้น เห็นได้จากพระราชกำหนดเก่า 44 กำหนดว่า ราษฎรต้อง “ขอโฉนดเสนาเจ้าสัวไว้เป็นสำคัญ”⁵ พร้อมกันนั้นก็ระบุถึงสิทธิของราษฎรในการขาย จำนอง ให้เช่าและการให้เป็นมรดก ปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จมาตรา 45 ถึง 53⁶ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสิทธิของราษฎรมีอยู่พอสมควรในที่นั้น ซึ่งกรมหลวงราชบุรีทรวงอธิบายสิทธิในแง่ที่ว่า เป็นสิทธิในระหว่างราษฎรกับราษฎร แต่ไม่ตัดสิทธิของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินกล่าวคือ

...โฉนด ตราแดง ตราจอง ใบเหยียบย่ำต่างๆ ซึ่งเป็นหนังสือให้อนุญาตให้ราษฎร ทำกินในที่ซึ่งเป็นของพระองค์ท่านนั้น แม้ว่าที่ดินไม่เป็นของพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็จะไม่เรียกพระองค์ว่าเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงไล่คนออกจากที่ดินไม่ได้เลย ราษฎรก็ไม่ต้องถือโฉนดตราแดง ตราจองอย่างไร หนังสือสำคัญต่างๆ สำหรับที่ดินที่ว่าเป็นสิทธิก็ไม่ได้แปลว่าทรงละพระบรมเดชานุภาพจากที่นั้นให้แก่ผู้อื่นไปเป็นเด็ดขาด เห็นได้โดยง่ายโดยการที่ไล่ที่จะมีโฉนดตราแดงก็ตีเหมือนกัน เพราะเหตุนี้คำที่เรียกว่าเป็นสิทธินั้น แปลแต่ว่าเป็นสิทธิในระหว่างราษฎรกันและกัน หากเป็นสิทธิจนถึงตัดพระบรมเดชานุภาพไม่...⁷

ด้วยเหตุนี้ เมื่อมาถึงปัญหาในเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดิน* นักนิติศาสตร์ของไทยในระยะต่อมา จึงยึดถือตามความเห็นของกรมหลวงราชบุรีข้างต้น กล่าวคือ ถือว่าเรื่องของกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่กฎหมายยอมรับจะได้แก่สิทธิที่จะกล่าวอ้างหรือยืนยันได้ระหว่างราษฎรด้วยกันเอง แต่จะอ้างหรือยืนยันต่อพระมหากษัตริย์ไม่ได้⁸

⁵ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 5, ครุสภา, พ.ศ. 2506, หน้า 121-122.

⁶ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 3, ครุสภา, หน้า 118-121.

⁷ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, หัวข้อเล็กเซอร์ที่ดิน, โรงเรียนกฎหมายที่ดิน กระทรวงยุติธรรม, กันยายน พ.ศ. 2443, หน้า 2.

* ร. แลงกาอธิบายว่า กรรมสิทธิ์หมายถึงสิทธิทางกฎหมายเอกชน คือเกี่ยวกับผลประโยชน์ทางการเงินระหว่างบุคคล คำนี้บัญญัติขึ้นในรัชกาลที่ 5 บทกฎหมายที่ใช้ครั้งแรกดูเหมือนจะเป็นประกาศออกตราของคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยก พ.ศ. 2441 ข้อ 17 แต่ยังไม่พบคำพิพากษาที่ใช้คำนี้ก่อน 1-2 ปี

⁸ พระสุธรรมวินิจัย (ใหญ่ วินิจัยกุล), คำอธิบายกฎหมายว่าด้วยที่ดิน, พ.ศ. 2446, หน้า 12-14; หลวงวราหวินิจัย (สวัสดิ์), กฎหมายลักษณะที่ดิน, พ.ศ. 2447; และนาย ร. แลงกาดี, เล่มเดิม, หน้า 30-35.

2. การได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในที่ดิน

การได้กรรมสิทธิ์ในที่ดิน อาจแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การได้ที่ยังไม่มีเจ้าของประเภทหนึ่ง และการได้ที่มีเจ้าของแล้วอีกประเภทหนึ่ง ประเภทแรกได้แก่ การจับจอง และการรับพระราชทาน ส่วนประเภทหลัง คือ การซื้อขาย การให้ การได้ทางมรดก และการได้ทางครอบครอง⁹ ในที่นี้จะพิจารณาเฉพาะเรื่องการจับจอง ซึ่งเป็นลักษณะของการได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินของเขตโครงการรังสิตโดยตรงเท่านั้น

การจับจองหรือการจอง คือการที่เข้าไปพักร้างถางพงในที่ดิน ซึ่งยังรกร้างว่างเปล่าอยู่ และยึดถือที่ดินนั้นไว้เป็นของตนเพื่อเป็นที่ทำมาหากิน ร. แลงกาด์กล่าวว่า การที่ผู้แผ้วถางได้สิทธิเป็นเจ้าของที่ดินเป็นสิ่งที่ยุติธรรม เพราะหากที่ดินมีราคาก็เนื่องจากความบากบั่นของผู้นั้นเอง กรรมสิทธิ์ชนิดนี้นานาชาติทั่วโลกจึงรับรองมานานแล้ว¹⁰ ในส่วนของไทยก็ได้รับรองสิทธิของราษฎรในการจองนี้ ในสมัยสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงประกาศให้ราษฎรทราบ ว่า ผู้ใดลงแรงสร้างสวนขึ้นได้สิทธิในส่วนนั้น และในสมัยอยุธยาตัวบทกฎหมายต่าง ๆ ก็ยอมให้ที่ดินเป็นสิทธิแก่ผู้แผ้วถางเช่นกัน และยังบัญญัติให้ที่ดินนั้นตกเป็นมรดกของลูกหลานด้วย¹¹

ในส่วนของวิธีการจับจอง ประเพณีไทยเดิมผู้ใดจับจองที่ป่า ต้องปักไม้หรือล้อมรั้วไว้เป็นเขตให้เห็นชัดเจน เมื่อปักเขตแล้วจึงมีสิทธิแผ้วถางที่ได้แต่ผู้เดียว ถ้าผู้อื่นทำก็ถือว่าเป็นการละเมิดต้องเสียค่าปรับ¹² แต่มีเงื่อนไขว่า ผู้จับจองจะต้องแผ้วถางทำประโยชน์ให้หมดที่นั้นภายในเวลาที่กำหนด คือ 1 ปีสำหรับที่ไร่ 3 ปีสำหรับนาฟางลอย แต่จะเพิ่มอายุให้อีก 2 ปีสำหรับนาชนิดนี้ ถ้าผู้ถือที่ดินได้ออกเงินหรือแรงช่วยค่าชุดคลอง และ 9 ปีสำหรับที่บ้านเรือน สวน และนาตราแดง ถ้าทิ้งร้างเกินกำหนดก็ไม่มีสิทธิหวงห้ามที่ไว้ได้ต่อไป ผู้อื่นมีสิทธิเข้าไปทำที่นั้นได้¹³ ฉะนั้นการปักหลักเขตจึงเป็นเครื่องหมายแสดงความประสงค์ของผู้จองที่จะหวงห้ามที่นั้นไว้ แต่กั

⁹ ร. แลงกาด์, เล่มเดิม, หน้า 50-74.

¹⁰ เล่มเดียวกัน, หน้า 51.

¹¹ เล่มเดียวกัน, หน้า 51.

¹² เล่มเดียวกัน, หน้า 51.

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.1/4 ความเห็นพระยาประชาชีพ : ความเห็นและวิธีอย่างสังเขปสำหรับจัดการที่ดินและการเพาะปลูกในพระราชอาณาจักร ข้อ 3, 17 ตุลาคม พ.ศ. 2442; และ ร. แลงกาด์, เล่มเดิม, หน้า 37-38.

ยังไม่ถือว่าเป็นเจ้าของ จนกว่าจะได้ทำให้เป็นนาเป็นสวนขึ้น อย่างไรก็ตาม พบว่าการจับจองที่ดินในสมัยอยุธยายังไม่ค่อยมีระเบียบมากนัก กฎหมายบังคับเพียงให้ผู้จองบอกเจ้าพนักงานและเสนา นายระวางก่อนลงมือแผ้วถาง เพื่อจะได้ออกหนังสือรับรองสิทธิในที่ดินให้ บทกฎหมายซึ่งกำหนดให้ผู้จอง ๆ ได้แต่พอควรกำลัง และให้เจ้าพนักงานคอยสำรวจงานที่ผู้จองได้ทำ เพิ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการขุดคลองและที่ดินมีราคามาก¹⁴

อย่างไรก็ตามมองในแง่ของการได้มาซึ่ง “กรรมสิทธิ์ในที่ดิน” กล่าวได้ว่า ลักษณะกรรมสิทธิ์เอกชนที่มีความมั่นคงและสมบูรณ์ได้เริ่มเกิดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 5 นี้เอง โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลเริ่มจัดระบบที่ดินแบบใหม่คือ “ระบบโฉนดแผนที่” กรณีของการจัดสรรที่ดินในเขตรังสิตก็เป็นส่วนหนึ่งของการจัดระบบที่ดินแบบใหม่ และทำให้ลักษณะของ “กรรมสิทธิ์” มีความชัดเจนขึ้นในที่สุด

การจัดสรรที่ดินในเขตโครงการรังสิต

ในเขตโครงการรังสิต อาจแบ่งประเภทของการจัดสรรที่ดินได้เป็น 2 ประเภท ประเภทแรก คือ การจัดสรรที่ดินโดยรัฐบาล ซึ่งเป็นการจัดสรรที่เหมือนกันในเขตอื่น ๆ ทั่วไป กับอีกประเภทหนึ่ง เป็นการจัดสรรที่ดินโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เมื่อบริษัทได้ขุดคลองและมีสิทธิหวงห้ามที่ดินไว้ แล้วบริษัทจัดสรรที่นั้นขายให้แก่ราษฎร

1. การจัดสรรที่ดินโดยรัฐบาล

โดยทั่วไป รัฐบาลมีหน้าที่ตามที่กฎหมายกำหนด ที่จะเข้าไปจัดสรรที่ดินให้แก่ราษฎรตามที่ราษฎรร้องขอ ในสมัยอยุธยาตามพระราชกำหนดเก่าบทที่ 44¹⁵ ได้กำหนดให้ “เสนาเจ้าอำเภอ” เป็นผู้ไปดูนาที่ราษฎรแจ้งความประสงค์ ว่าต้องการจะแผ้วถาง และเสนาเจ้าอำเภอก็จะออกหนังสือสำหรับที่นาให้แก่ราษฎร เรียกว่า “โฉนด”

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การกำหนดให้ข้าราชการจัดสรรที่ทำกินให้แก่ราษฎร ยังคงดำเนินอยู่ต่อมา หากมีการแบ่งแยกหน้าที่เพิ่มมากขึ้น กล่าวคือ ในส่วนของนาฟางลอย คือ นาที่หักร้างถางพงขึ้นใหม่ รัฐบาลจะส่ง “เสนาหรือข้าหลวงเสนา” ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ของกระทรวงเกษตรฯ ไปจัดการตรวจดูที่และออกหนังสือ เรียกว่า “ตราจองหรือใบจอง” ให้เป็นประจำทุกปี ขณะเมื่อ

¹⁴ ร. แลงกัต, เล่มเดิม, หน้า 38.

¹⁵ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, กุสุสภา, พ.ศ. 2506, หน้า 121-122.

เสนาไปเดินร่ววัดเก็บค่านาประจำปี ในส่วนของนาคูโค คือ นาที่ทำได้ผลบริบูรณ์อยู่ทุกปีแล้ว ซึ่งได้แก่นา 4 หัวเมือง คือ กรุงเก่า อ่างทอง ลพบุรี สุพรรณบุรี รัฐบาลจะตั้ง “ข้าหลวง 8 นาย”^{*} เป็นครั้งคราว เพื่อจัดออกหนังสือสำหรับที่เรียกว่า “ตราแดง”^{**} ให้¹⁶

ข้าหลวงเสนา และข้าหลวง 8 นาย เป็นข้าราชการที่รัฐบาลส่งไปจากส่วนกลางเพื่อจัดสรรที่ให้แก่ราษฎร ทว่าในส่วนท้องถิ่นเอง รัฐบาลก็อนุญาตให้เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นนั้นเอง คือ อำเภอกำนันมีอำนาจในการจัดสรรที่ อันได้แก่การจัดออกหนังสือสำหรับที่ เรียกว่า “ใบเทียบบ่่า”¹⁷ ซึ่งจะมีสิทธิหวงห้ามที่ได้ชั่วคราว คือในระหว่างที่ข้าหลวงไม่มาเก็บค่านาและออกหนังสือ เพราะโดยปกติข้าหลวงจะทำการในแต่ละปีเพียง 6 เดือนเป็นอย่างมาก¹⁷ แต่เมื่อถึงเวลาที่ข้าหลวงออกมาก็จะต้องเปลี่ยนมารับหนังสือของข้าหลวง

2. การจัดสรรที่ดินโดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม

ตามเงื่อนไขของสัญญาขุดคลองที่บริษัทได้ทำกับรัฐบาล ได้มีการกำหนดถึงการได้รับกรรมสิทธิ์ในที่ดินของบริษัทไว้ กล่าวคือ ในสัญญาพระบรมราชานุญาตขุดคลอง พ.ศ. 2431 ข้อ 4¹⁸ มีใจความว่า

1. ในการที่บริษัทขุดคลองด้วยทุนของบริษัท ๆ มีสิทธิที่จะจับจองที่ริมฝั่งคลองฝั่งละ 40 เส้น นับตั้งแต่วันที่ได้ลงมือขุดคลองทั้งนี้เฉพาะในที่ที่ไม่มีผู้ใดจับจองเป็นเจ้าของหวงห้ามไว้เดิม

2. ที่ดินดังกล่าวผู้ใดจะเข้ามาจับจองโดยบริษัทไม่อนุญาตไม่ได้ และบริษัทมีสิทธิที่จะขายที่นั้นให้ผู้หนึ่งผู้ใดได้ตามต้องการ

และสัญญาอนุญาตขุดคลองรังสิต พ.ศ. 2433 ข้อ 2, 3 และ 4 มีใจความว่า¹⁹

1. ถ้าบริษัทขุดคลองผ่านที่ไร่นา เรือกสวนของราษฎรผู้ใด ซึ่งมีโฉนด ตราแดง ตราจอง มีเจ้าของหวงห้ามอยู่ ถ้าบริษัทต้องการที่ให้ตกลงซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน ห้ามมิให้อ้าง

* โดยปกติข้าหลวง 8 นาย มีหน้าที่เก็บอากรค่าสวน

** ความหมายของคำว่า นาฟางลอยและนาคูโค โปรดดูรายละเอียดอีกครั้งหนึ่งในภาคผนวกที่ 12.

¹⁶ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์, เรื่องเดิม, หน้า 179-182.

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.1/4 เรื่องเดิม.

¹⁸ โปรดดูภาคผนวกที่ 2.

¹⁹ โปรดดูภาคผนวกที่ 5.

อำนาจที่ได้รับอนุญาตยึดเอาที่เปล่า ๆ หรืออ้างอำนาจอื่นที่ผิดจากความยุติธรรม ยกเว้นในที่กว้าง 6 วา ซึ่งจะขุดคลองเท่านั้นที่เจ้าของจะขุดขวางไม่ได้

2. ที่ที่บริษัทขุดคลอง บริษัทจะหวงห้ามจับจองไว้ได้ตั้งแต่ลงมือขุดคลอง และจะต้องรับโนนตราสารตามพระราชบัญญัติ และจะหวงห้ามที่ไว้ได้ตามกำหนดอายุตราจองตามพระราชบัญญัติเท่านั้น

3. ผู้รับที่ดินต่อจากบริษัท ถ้าบริษัทยังไม่ได้รับโนนตรา ให้ผู้นั้นรับโนนตราจากเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรฯ ถ้าบริษัทได้รับโนนตราสารไว้แล้ว ผู้รับที่ดินต่อจะต้องนำโนนตรามาสลักหลังลงทะเบียนต่อเจ้าพนักงาน จึงจะมีสิทธิหวงห้ามที่ดินต่อไป

จากสัญญาดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่า บริษัทได้ค่าตอบแทนในการขุดคลอง โดยการได้สิทธิที่จะจับจองหวงห้ามที่ดินริมฝั่งคลองไว้ในส่วนที่ยังไม่มีผู้ใดจับจอง ขณะเดียวกัน ในส่วนที่มีผู้จับจองไว้แต่เดิม เมื่อบริษัทขุดคลองผ่าเข้าไปในที่ดินนั้น บริษัทก็ไม่ต้องจ่ายค่าเสียหายให้แต่อย่างใด ซึ่งเข้าใจว่าคงเป็นเพราะรัฐบาลเห็นว่าคลองที่ขุดจะนำประโยชน์มาให้แก่เจ้าของที่อยู่แล้ว พอจะหักลบกับการที่ต้องเสียที่ดินไปบ้างบางส่วน อย่างไรก็ตาม กรรมสิทธิ์ในที่ดินจะเป็นของบริษัทอย่างสมบูรณ์ต่อเมื่อบริษัทรับโนนตรา คือหนังสือสำหรับที่จากรัฐบาล ซึ่งจะต้องเป็นไปตามแบบของการจับจองโดยทั่ว ๆ ไปด้วย ทว่าจากสัญญาดังกล่าว กระบู้ให้บริษัทขายที่ดินนั้นได้ทั้งขณะที่ยังไม่ได้รับโนนตราและเมื่อรับโนนตราแล้ว

การที่บริษัทขุดคลองจำนวนมากดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 2 จะทำให้บริษัทมีสิทธิที่จะจับจองหวงห้ามที่ดินไว้ได้มาก คือจำนวนไม่ต่ำกว่า 800,000 ไร่ บริษัทจึงมีบทบาทอย่างสำคัญในการจัดสรรที่ดินเพื่อขายให้แก่ราษฎร นับแต่เริ่มโครงการขุดคลองเป็นต้นมา จากหลักฐานในการจัดสรรที่พบว่า บริษัทจัดการแบ่งและขายที่ดินก่อนที่บริษัทจะได้ขุดคลองเสียอีก โดยบริษัทประกาศชักชวนให้คนมาลงชื่อเพื่อจับจองที่ของบริษัท และจ่ายเงินค่าที่ให้บริษัท ซึ่งบริษัทเรียกว่า “ช่วยเสียค่าขุดคลองกรอกที่ดิน” ทั้งนี้โดยบริษัทใช้วิธีการให้ผู้ซื้อดังกล่าวผ่อนชำระเงินให้แก่บริษัทเป็นงวด ๆ เช่น ประกาศบริษัทในปี พ.ศ. 2442 และ 2445 ได้กำหนดว่าค่าขุดคลองนี้ (คลองขนาด 5 วา) จะไม่เกินไร่ละ 4 บาท บริษัทจะเรียกเงินมัดจำครั้งแรกเมื่อผู้ซื้อมาลงชื่อในแผนที่ที่ดินของบริษัท เมื่อบริษัทเริ่มตั้งเครื่องจักรเพื่อลงมือขุดคลอง จะเรียกเก็บอีกไร่ละ 1 บาท และส่วนที่เหลือจะเรียกเก็บเมื่อขุดคลองเสร็จ²⁰

²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.๘ กษ.5/5 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม แอปเปินดิกส์ 2.

การจัดสรรที่ดินโดยบริษัทในลักษณะนี้ เป็นการจัดการของบริษัทโดยตรง โดยที่รัฐบาลไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้อง ฉะนั้นในการที่จะทำให้ผู้ซื้อมั่นใจในสิทธิของตนเหนือที่ดิน และมีหลักฐานที่จะยึดถือเพื่อแสดงสิทธิของตน บริษัทจึงทำหนังสือชนิดหนึ่งให้ เมื่อมีการชำระเงินในการขายที่ดังกล่าว เรียกว่า ใบกรอก ใบตรอกหรือตัวกรอก ผู้ซื้อจึงยังไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอย่างสมบูรณ์ จะมีได้ต่อเมื่อบริษัทขุดคลองเสร็จและรัฐบาลจัดการออกตราจองให้แก่บริษัท หรือให้แก่ผู้ซื้อในที่สุด

จากการที่มีการจัดสรรที่ดิน ทั้งโดยรัฐบาลและโดยบริษัท จะทำให้มีการออกหนังสือสำคัญเพื่อแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินหลายชนิด และทำให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติ เมื่อเกิดการออกหนังสือซ้ำซ้อนกัน ทั้งโดยที่ตั้งใจและไม่ได้ตั้งใจ ซึ่งจะเป็นสาเหตุของการวิวาทอ้างสิทธิความเป็นเจ้าของที่ดิน

ปัญหาที่เกิดขึ้นในการจัดสรรที่ดินที่จะนำไปสู่การวิวาทแย้งชิงที่ดิน

ในการจัดสรรที่ดินให้แก่ราษฎร ก่อนระยะที่รัฐบาลจัดให้มีการออกโฉนดแผนที่ อันเป็นหลักฐานกรรมสิทธิ์ที่มั่นคง ซึ่งเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2444 พบว่า มีปัญหาในทางปฏิบัติเกิดขึ้นหลายประการ อันเป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่การวิวาทในเรื่องกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ในเขตโครงการรังสิตเองพบว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นมีลักษณะทั้ง ๆ ที่เหมือนและที่ต่างไปจากเขตอื่น ๆ

ในส่วนของการจัดสรรโดยรัฐบาล ปัญหาที่เกิดขึ้นได้แก่

1. เรื่องหนังสือสำคัญสำหรับที่ดิน หนังสือสำคัญสำหรับที่ดินที่ใช้ได้ค่อนข้างมั่นคงคือ ตราจอง รัฐบาลจัดออกให้เป็นการเฉพาะคราว คือ ปีละ 1 ครั้ง เมื่อข้าหลวงเสนาออกเดินประเมินนา เพื่อเรียกเก็บภาษี เมื่อการเก็บภาษีเสร็จสิ้นก็หยุดออกตราจอง การออกตราจองทำได้ไม่ทั่วถึง ราษฎรที่ต้องการได้ก็ในระยะเวลาที่ไม่มีการจัดออกตราจอง จึงทำได้เพียงใบเหยียบย่ำของกำนัน ซึ่งมีอายุเพียง 1 ปี หรือไม่กี่ทำมาหากินไปโดยไม่มีหนังสือ การที่ออกตราจองโดยรัฐบาลไม่ทั่วถึง ทำให้ราษฎรไม่น้อยขาดหลักฐานอ้างสิทธิของตนในที่ดิน ทั้ง ๆ ที่ได้ทำกินอยู่และทำให้ทะเลาะวิวาทกับบริษัท เมื่อบริษัทเข้ามาอ้างสิทธิในที่ดิน โดยถือว่าเป็นที่ที่ไม่มีหลักฐานคือหนังสือสำหรับ²¹

²¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4ก/17 เล่ม 2 บริษัทขุดคลอง คดีวิวาทที่นา.

นอกจากนั้น หนังสือสำคัญที่ออกในเขตนี้ คือ ใบจองและใบเหยียบย่ำ พบว่ากฎหมายมิได้ให้กรรมสิทธิ์ที่ถาวร กล่าวคือ ใบจองจะต้องทำประโยชน์ใน 3 ปี ถ้าไม่ทำถือว่าขาดจองไม่มีสิทธิในที่นั้น ส่วนใบเหยียบย่ำก็มีอายุสั้นเพียง 1 ปี ต้องขอใหม่หรือไม่ก็ต้องขอใบจอง ความจำกัดของหนังสือพบว่า ทำให้ราษฎรจำนวนหนึ่งจะยึดถือที่ดินทำกิน หรือเป็นเจ้าของที่ดินที่มีหนังสือสำคัญขาดอายุและไม่อาจใช้เป็นหลักฐานได้เช่นกัน

2. ระบบทะเบียนที่ดิน การจัดสรรที่ดินโดยรัฐบาลก่อนการออกโฉนดแผนที่นั้น รัฐบาลมิได้มีระบบการเก็บหลักฐานทะเบียนที่ดิน เมื่อข้าหลวงออกตรวจออกไปแล้วก็ป็นอันแล้วกันไป มิได้มีหลักฐานเก็บไว้ที่ส่วนกลาง เมื่อถึงปีใหม่รัฐบาลส่งข้าหลวงคนใหม่ออกไป จึงมีการออกตรวจซ้ำที่เก่า ซึ่งเป็นกรณีที่เกิดขึ้นได้ทั้งโดยที่รู้อยู่แล้วหรือไม่รู้ ก็เป็นได้ทั้งสองทาง ขณะเดียวกัน ใบจองที่หลวงออกก็ไม่มีหลักฐานที่สามารถตรวจสอบได้ว่าถูกต้องหรือไม่ มีปัญหาว่าจะเชื่อถือได้มากน้อยเพียงใด ปัญหาเห็นได้ชัดจากรายงานของพระเจ้าัน้องยาเชอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ* ทรงกล่าวว่า

สารบาญชีที่ดินก็มีได้มีหลักฐานพอที่จะสอบอ้างได้ และผู้ซึ่งถือที่ดินโดยหนังสือสำคัญของรัฐบาลที่กระทำไปแล้วแต่ก่อน ก็ไม่เป็นหลักฐานซึ่งจะถือมั่นว่า ที่นั้นจะเป็นของผู้ใดโดยไม่มีผู้อื่นซึ่งมีสิ่งสำคัญเช่นเดียวกันเข้ามาว่ากล่าวอ้างได้ ... ด้วยเหตุว่าสิ่งสำคัญสำหรับที่ดินเช่นนั้นไม่ได้มีบาญชีอยู่ในมือเจ้าพนักงาน และหนังสือเช่นนั้นจะหาที่ใดก็ได้²²

* ระหว่างปี พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2442 ได้มีการยกเลิกกระทรวงเกษตร์พินิจการ หลังจากพระเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี ราชการของกระทรวงนี้ได้ถูกนำไปสมทบอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ คือ มีฐานะเป็นกรมเรียกว่ากรมเกษตรากร สังกัดกระทรวงพระคลัง มีหน้าที่ดูแลงบประมาณรายรับรายจ่าย รักษาสารบบบาญชีสำหรับที่สวน ควบคุมกรมแร่ การทำแผนที่ในกรมแผนที่และรักษาพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ราชการอื่น ๆ ได้ถูกแยกย้ายไปยังกระทรวงอื่น เช่น การเก็บค่านาและอากรยกไปอยู่ในกรมสรรพากรในและสรรพากรนอก เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กับเสนาบดีกระทรวงนครบาลรับหน้าที่ไป กรมกลางยกไปอยู่กับกระทรวงวัง การออกประทานบัตร กระทรวงมหาดไทยก็รับไปจัดการโดยตลอด (จากเจ้าพระยาวงษาอนุประพันธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตร์*, พ.ศ. 2484).

²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.แผนกสารบรรณ เรื่องที่ 1 เล่ม 1* รายงานกระทรวงเกษตร์ ฯ ระหว่างที่ยกมาสมทบกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2439—2442.

การที่หลักฐานที่ใช้อ้างสิทธิแก่กันไม่อาจเชื่อถือได้แน่นอน จึงทำให้เกิดการวิวาทได้ง่าย
มาก

3. การทำงานของข้าราชการ ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ ความบกพร่องในการปฏิบัติงานตาม
หน้าที่ของข้าราชการ แม้จะมีกฎหมายที่กำหนดวิธีดำเนินงานในการจัดสรรที่ดิน แต่ในทางปฏิบัติ
ก็มิได้กระทำตรงตามนั้น ดังที่กรมหลวงราชบุรีได้ทรงกล่าวไว้ว่า

ใบเหี้ยบย่ำ ตราจอง ตราแดง โฉนด เป็นหนังสือที่เจ้าพนักงานออกให้ แต่
ใครเป็นเจ้าพนักงานนั้นตอบอย่างไรไม่ เพราะเหตุว่า ในเรื่องมาแล้วไม่เคยมีเวลาที่ไม่มี
การเหลียวแลแต่สักคราวเดียว มีประกาศบ้างไม่มีบ้าง มีอย่างหนึ่งทำอย่างหนึ่ง ปืหน้า
ลิ้มแบบที่เคยทำ บางทีมีคำสั่งเงียบ ๆ ไม่มีใครรู้ นอกจากในใจเจ้าพนักงานนั่นเอง และ
คำสั่งนี้จะถอนเมื่อไรก็ไม่มีใครรู้ นางนองต่าง ๆ การเป็นดังนี้ ในโรงศาลจึงยอมรับ
หนังสือมากกว่าเป็นใบอนุญาตใช้ได้ตามกฎหมาย เพราะถ้าไม่รับและตรวจละเอียดจริงแล้ว
บางทีจะไม่มีหนังสือสักฉบับเดียวที่ใช้ได้ถูกต้อง ประกาศหรือคำสั่งฤๅแบบฤๅการโลเล
ต่าง ๆ ที่เป็นมา²³

ความบกพร่องในการทำงานของข้าราชการมีผลทำให้หนังสือที่ออกมาเกิดปัญหาว่า จะ
เชื่อถือได้มากน้อยเพียงใด

นอกจากนั้น ก็ยังมีปัญหาในเรื่องความไม่ซื่อสัตย์ของข้าราชการจะเกิดขึ้นตลอดเวลา
เช่น ในการทำหนังสือก็มีกรณีที่เจ้าหน้าที่ทำการที่เรียกว่า เป็นการ “ฉ้อโกง” เช่นในการทำ
ตราจองก็มีการทำปลอม ผู้ใดเป็นข้าหลวงเสนา กรมการอำเภอ กำนันในปีหนึ่งแล้ว ก็มีช่อง
ทางจะคบคิดกันออกตราจองมอบที่นาให้แก่ใคร ๆ ได้อยู่เสมอ เพราะดวงตราที่ใช้ประทับอยู่กับเสนา
ตรากรมการก็ยังอยู่ที่กรมการ จนที่สุดบุคคลดังกล่าวถึงแก่กรรม ตราก็ตกไปอยู่กับบุตรภรรยา
พี่น้อง ออกตราจองได้ไม่ว่าเวลาใด เพียงอาศัยอ้างปีซึ่งได้ใช้ดวงตรานั้นเป็นสำคัญ²⁴ หรือในการ
ทำใบเหี้ยบย่ำก็พบว่ามีการฉ้อโกงเช่นกัน เช่น กำหนดอายุใบเหี้ยบย่ำให้ใช้ได้ถึง 3 ปี ทั้ง ๆ ที่
ใบเหี้ยบย่ำมีอายุได้เพียงปีเดียวเท่านั้น²⁵ การฉ้อโกงในลักษณะนี้ จึงก่อให้เกิดความสับสนใน
เรื่องกรรมสิทธิ์อันแท้จริง โดยเฉพาะในเขตรังสิต เมื่อบริษัทขุดคลองแล้ว ได้มีผู้ปลอมตรา
จองอยู่ไม่น้อยเพื่อแย่งชิงที่บริษัท

²³ กรมหลวงราชบุรี, เล่มเดิม, หน้า 6-7.

²⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 เรื่องเดิม.

²⁵ กรมหลวงราชบุรี, เล่มเดิม, หน้า 4.

ส่วนการจัดสรรโดยบริษัทได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นเช่นกัน กล่าวคือ

1. เงื่อนไขของสัญญาพระบรมราชานุญาตขุดคลอง จากสัญญาปี พ.ศ. 2431 ข้อ 4²⁶ ที่ว่าบริษัทมีอำนาจ “จับจอง” ที่ดินสองฝั่งคลองที่ยังไม่มีผู้ “จับจอง” เป็นเจ้าของนั้น ความหมายตามสัญญานเป็นการจับจองที่ตามพระราชบัญญัติ คือผู้จับจองแล้วต้องทำให้มีผลใน 3 ปี ขณะที่คำว่า จับจอง ในความหมายที่คนสามัญเข้าใจ อาจแบ่งได้เป็น 2 ทาง คือ

1.1 หมายถึง การที่สามัญชนเข้าไปหักร้างถางพงในที่ว่างเปล่า ก็เรียกว่า “จับจอง”

1.2 หมายความว่าตามประกาศเดินประเมินนา ที่ว่าผู้มีตราจองแล้วต้องทำประโยชน์ใน

3 ปี

ปัญหาจะเกิดขึ้นกล่าวคือ จะมีราษฎรที่อาศัยอยู่ในที่นั้นโดยไม่มีหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินใดๆ เลย หรือมีหนังสือที่ไม่ใช่ตราจอง เช่น อาจมีใบเหยียบย่ำ โฉนด ตราแดง หรือหนังสือสัญญาซื้อขาย ซึ่งถ้าถือตามสัญญาข้อนี้ ก็ย่อมไม่มีสิทธิในที่ที่ คนได้ทำมาหากินอยู่ ความไม่ชัดเจนของสัญญาดังกล่าว จะเป็นสาเหตุอันหนึ่งที่น่าไปสู่การวิวาทระหว่างบริษัทกับราษฎร กรมหลวงราชบุรีทรวงวิจารณ์สัญญาข้อนี้ว่า “เพราะสัญญาข้อนี้ราษฎรจึงได้เกลียดบริษัท ตั้งวิวาทมาจนถึงรัฐบาลต้องไกล่เกลี่ย มีประกาศใหม่ใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442)”²⁷

2. วิธีให้ผู้ซื้อตรอกที่ดินของบริษัท โดยออกหนังสือที่เรียกว่าใบตรอกนั้น พบว่าในการออกหนังสือดังกล่าวมิได้มีระเบียบวางไว้แน่นอน บางรายบริษัทออกให้โดยมิได้ตรวจเนื้อที่ว่ามีผู้ใดทำอยู่ก่อนหรือไม่ ออกหนังสือให้ตามแผนที่ของบริษัทที่มีที่ทำการอยู่ในกรุงเทพฯ²⁸ เมื่อบริษัทออกหนังสือไปก่อนจะขุดคลองราษฎรอีกพวกหนึ่งก็เข้าไปตั้งทำนาแล้ว โดยมีหนังสือสำคัญชนิดอื่นๆ ที่มีใบตรอกของบริษัท จึงเกิดวิวาทขึ้นกับผู้ถือใบตรอก

3. นอกจากนั้น ก็พบว่าบริษัทเองในระยะแรกที่ขุดคลอง บริษัทได้ปล่อยให้ราษฎรเข้ามาหักร้างถางพงโดยมิได้ห้ามปราม ทั้งนี้เพื่อชักชวนคนให้เข้ามาอยู่ แม้ผู้นั้นจะไม่ได้ซื้อที่นาของบริษัท ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาวิวาทแย่งชิงที่นาตามมา ดังที่กรมหลวงราชบุรีทรวงวิจารณ์ไว้ว่า

บริษัทใช้วิธีแอดเวอร์ไตส์^๕ นี้ก็คือ บริษัทปล่อยให้ราษฎรทำป่าลงเป็นนาฟางให้มากเพื่อให้บริเวณนั้นดูเป็นบริเวณที่มั่งคั่ง จึงเป็นเหตุให้บริษัทกับราษฎรวิวาทกันเป็น

²⁶ โปรดดูภาคผนวกที่ 2.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/4 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม, หน้า 75-78.

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 เล่ม 2 เรื่องเดิม.

การใหญ่...ราชกรเหล่านี้ถือวิสาสะกระทำนาไปจนนาป่ากลายเป็นนาฟาง มีราคาแพงกว่าธรรมดาที่บริษัทให้คนตรอกเป็นนาดีเช่นนั้นแล้ว บริษัทกับผู้ตรอกก็จะแย่งเอาเสียเลย²⁹

จากปัญหาที่ได้กล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า ล้วนเป็นสาเหตุพื้นฐานที่นำไปสู่การวิวาทแย่งชิงที่นาอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ และจะเป็นภาระให้แก่รัฐบาลในการที่จะเข้ามาจัดการแก้ไข

คดีวิวาทเรื่องที่ดิน และการแก้ปัญหาของรัฐบาล

จากปัญหาในการจัดสรรที่ดินดังได้กล่าวแล้ว จะก่อให้เกิดการวิวาทขึ้นอย่างมากมายระหว่างบริษัทกับราษฎร ตลอดจนถึงระหว่างบริษัทกับรัฐบาลเอง ขณะเดียวกันคดีที่เกิดขึ้นก็พบว่ามีความยุ่งเหยิง ซับซ้อน และกินเวลานานหลายปีกว่าจะยุติลงได้ ช่วงที่นับว่าเกิดคดีวิวาทมากที่สุดคือ ระหว่าง พ.ศ. 2436-2441 ซึ่งเป็นระยะที่บริษัทเข้าไปซุดคลอง มีผู้คนพากันเข้าไปจับจอง ซ้อนที่นาตลอดจนเข้าไปทำนา คดีวิวาทที่อาจยกมากล่าวได้เป็นตัวอย่างก็คือ

1. คดีพระเสวีนารุงการ (พ.ศ. 2433-2442)

คดีนี้สืบเนื่องมาจากการจัดออกตรวจจองของรัฐบาลในเขตเมืองปทุมธานี ในปี พ.ศ. 2433 คือ พระเสวีนารุงการ เมื่อครั้งเป็นหลวงภักดีรัตนชาติ ได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงเสนาประจำปี พ.ศ. 2432 ออกรังวัดเก็บค่านาและออกตรวจจองในเขตนี้ ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ เขตที่จัดออกตรวจจองดังกล่าว ได้รวมเอาบริเวณที่บริษัทได้รับอนุญาตให้ซุดคลองเข้าไว้ และขณะที่พระเสวีไปจัดออกตรวจจอง ก็เป็นเวลาใกล้เคียงกับที่บริษัทเริ่มลงมือซุดคลอง กล่าวคือ บริษัทได้รับอนุญาตให้ซุดคลองตามหนังสืออนุญาต วันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2433 และได้รับอนุญาตให้ปักกรุยเขตคลองตามท้องตราของกระทรวงเกษตราฯ ถึงกรมการเมืองปทุมธานีลงวันที่เดียวกัน³⁰ ขณะที่การออกตรวจจองของพระเสวี ตามคำให้การของขุนกลางกรมการเมืองปทุม ซึ่งเป็นผู้กำกับข้าหลวงออกรังวัดบอกว่า เริ่มออกตรวจจองเมื่อ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2433 ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. 2233³¹ ฉะนั้นถ้าพิจารณากำหนดวันทั้งสองนี้ พระเสวีก็มีสิทธิที่จะออกตรวจจองได้

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/4, เล่มเดิม, หน้า 100-105.

³⁰ โปรดดูภาคผนวกที่ 1 และ 5.

³¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องความบริษัทซุดคลองแลคูนาสยาม พ.ศ. 2440, หน้า 54.

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า บริษัทถือว่าการออกตราจองของพระเสวี่ครั้งนั้นมีเจตนาที่จะ โกงบริษัท คือเป็นการจองตักหน้าคลองที่บริษัทจะขุด ในปีนั้นเองบริษัทก็ยื่นเรื่องราวฟ้องมายัง กระทรวงเกษตรฯ เป็นผลให้เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ เสนาบดีต้องเรียกตัวพระเสวี่กลับ และเรียกใบ ตราจองที่ทับที่บริษัทคืน อย่างไรก็ตาม ปรากฏต่อมาว่าพระเสวี่มิได้คืนตราจองดังกล่าวแต่อย่างใด ตราจองที่พระเสวี่ออกจึงถูกใช้เป็นหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ในที่นาในเขตบริษัทด้วย นอกเหนือ จากเขตอื่นที่มิได้เกี่ยวข้อ เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ก็คือ ความกระทบกระทั่ง ระหว่างบริษัทกับราษฎรและบริษัทกับรัฐบาล

คดีวิวาทคดีหนึ่งที่เป็นเรื่องใหญ่ขึ้นมา คือ คดีวิวาทตำบลบางพูน เมืองปทุมธานี ปรากฏว่า บริษัทได้ขับไล่ราษฎรออกจากที่นาเขตนี้ โดยอ้างสิทธิที่ได้รับอนุญาตขุดคลองในระยะ ปี พ.ศ. 2434-2436³² และยังปรากฏว่าในปี 2437 เมื่อกระทรวงเกษตรฯ ส่งข้าหลวงไปตรวจ โฉนดตราแดงตราจอง* ที่บริษัทกล่าวหาว่าออกทับที่ ข้าหลวงในครั้งนั้นได้ตัดสินว่า ตราจอง อ่อนวันกว่าสัญญาอนุญาตขุดคลอง และได้บังคับให้ราษฎรเข้าที่บริษัท ซึ่งราษฎรบางคนก็ยอมเข้า บางคนก็ออกไป และบางคนหนีคืออยู่กัม

เข้าใจว่า การจัดการของข้าหลวงกองกษิการครั้งนี้ ยังไม่เป็นที่พอใจของบริษัท ในปี พ.ศ. 2438 บริษัทก็ยื่นเรื่องราวฟ้องราษฎรตำบลนี้ต่อคณะกรรมการตรวจตัดสินที่นา** ซึ่ง

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/25 สำเนาคำตัดสินตำบลบางพูน แขวงเมือง ปทุมธานี ครั้งที่ 2 คำให้การผู้ถือโฉนด.

* ในปี พ.ศ. 2437 กระทรวงเกษตรฯ ได้ส่งข้าหลวงกองกษิการออกไปตรวจสอบโฉนดตราแดง และ บริเวณที่มีคดีวิวาทในเขตบริษัท 2 ครั้ง คือ เดือนกรกฎาคม ส่งนายขรออกไป และเดือนพฤศจิกายน ส่งหลวง เขตตานบุรีออกไป

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/25 เรื่องเดิม.

** การพิจารณาคดีวิวาทที่มีการฟ้องร้องในเขตรังสิตก่อนปี พ.ศ. 2438 เป็นหน้าที่ของศาลกระทรวง ยุติธรรม ส่วนการระงับเหตุวิวาทและตรวจสอบที่นาวิวาท เป็นหน้าที่ของกระทรวงนครบาล เพราะเขตนี้รวมอยู่ในเขตหลวงกรุงเทพฯ แต่ปรากฏว่า การดำเนินการของหน่วยงานทั้ง 2 ไม่สำเร็จลุล่วงไปได้ มีงานค้างค้ำงมาก ทำให้ การวิวาทไม่อาจสงบลง ในสมัยพระยาสุรศักดิ์เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ (พ.ศ. 2437) ได้เสนอให้กระทรวง เกษตรฯ เข้ามาจัดการกับปัญหาตัวเอง แต่ฝ่ายนครบาลไม่เห็นด้วย ว่าเป็นการปลุกศาลเตชชนชำระความ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ โดยตั้งผู้ตัดสินในรูปของคณะกรรมการ ซึ่งมีตัวแทนจากทั้ง 3 ฝ่ายเข้าร่วมกัน คือ ฝ่ายกระทรวง ยุติธรรม นครบาลและเกษตรฯ ในปี พ.ศ. 2438 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.1/1 ความเห็น ที่จะจัดการเรื่องที่ดินผู้คลองต่าง ๆ ซึ่งยากยุ่งอยู่ให้เป็นการเรียบร้อยตามพระราชประสงค์ของพระยาสุรศักดิ์-มนตรี และ เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 รายงานกรรมการตรวจตัดสินที่นา, วันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439)

ประกอบด้วย พระยาวรเดชศักดิ์ดาฐ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง พระยาประชาชีพบริบาล และหลวงสุนทรโกษา³⁴ คณะกรรมการได้เรียกตัวพระพิทักษ์ทวยหาญ ผู้ว่าราชการเมืองปทุมธานี นายเปีย กำนันท้องที่ตำบลบางพูน ขณะมีการออกตรวจของพระเสวรินราฐการ และราษฎรมาได้สวน ปรากฏว่า คำให้การของพระพิทักษ์ นายเปีย และพระเสวี ต่างยืนยันว่า ไม่ทราบเรื่องที่บริษัทได้รับอนุญาตขุดคลองแน่ชัด โดยพระพิทักษ์ว่า ไม่ทราบวันเดือนปีที่อนุญาตให้ขุดจนเมื่อได้รับท้องตรา ส่วนนายเปียว่า ได้ทราบ 3-4 เดือนหลังออกตรวจ และตัวพระเสวีได้ทราบจากพระนันทพิภพาสี หุ่นส่วนของบริษัทคนหนึ่ง เมื่อได้ออกตรวจไปเสร็จแล้ว ส่วนราษฎรก็ให้การว่า ได้ถือใบเทียบย้ายอยู่ก่อน เมื่อถึง พ.ศ. 2433 กำนันบ่าวร้องให้ไปขอรับตรวจจึงไปรับ และยืนยันว่าได้ทำมาแล้วในปี พ.ศ. 2433 บ้าง ก่อนนั้นบ้างทุกปี³⁵

คณะกรรมการครั้งนั้น ได้ตกลงเห็นพร้อมกันว่า ตรวจที่ราษฎรนำมายืนยันนั้นเป็นตราสุจริต เพราะมีอายุเก่ากว่าหนังสืออนุญาตขุดคลอง ทั้งนี้โดยถือเอาวันที่ออกหนังสืออนุญาตขุดคลอง คือวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 เป็นวันเริ่มที่บริษัทจะมีอำนาจขุดที่ดินได้ตามสัญญา จึงตัดสินคดีในปี พ.ศ. 2439 ให้ถือว่า ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น ถูกต้องตามพระราชบัญญัติว่าด้วยที่นาและสัญญาขุดคลอง ขณะเดียวกันก็สั่งให้บริษัทคืนที่ให้แก่ราษฎร ทั้งที่ยังคงทำนาอยู่และที่ถูกขบไ้³⁶ อย่างไรก็ดี มีข้อน่าสังเกตในการตัดสินครั้งนี้ คือ แม้กรรมการจะตัดสินให้ราษฎรชนะคดี แต่ส่วนตัวกรรมการเองก็เห็นว่า เจตนาในการออกตรวจของพระเสวีครั้งนี้ไม่สุจริตนัก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง กรมหมื่นสมมติว่า “พระยาวรเดชแจ้งออกมาเองว่า ผู้ไปจับจองนาได้จองก่อนบริษัทลงมือขุดคลองเพียงเดือนเดียว เป็นจองดักหน้าตรง ๆ แต่ครั้งจะตัดสินไปตามความจริงใจ ก็เกรงอยู่ด้วยไม่มีหลัก จึงได้ตัดเอาวันอนุญาตเป็นหลัก”³⁷

ปรากฏว่า คำตัดสินของคณะกรรมการไม่เป็นที่พอใจของบริษัท เพราะจะมีผลถึงการออกตรวจของพระเสวีรายอื่น ๆ ในเขตรังสิตด้วย เนื่องจากพระเสวีได้ออกตรวจไว้จำนวน “หลายพันฉบับ” ในปี พ.ศ. 2440 บริษัทได้ทูลเกล้าฯถวายฎีกา กล่าวโทษคำตัดสินของคณะ

34 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 เรื่องเดิม.

35 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/25 เรื่องเดิม.

36 เอกสารเดียวกัน.

37 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/38 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์.

กรรมการในปี 2439 ว่าไม่ยุติธรรม รวมถึงกล่าวโทษพระเสวียนรานการด้วย นอกเหนือจากข้อกล่าวหาอื่น ๆ³⁸ รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรรมการขึ้นอีกชุดหนึ่งทำการไต่สวน ซึ่งมีกรรมการทั้งจากชุดเดิมและที่ตั้งขึ้นใหม่ คือ พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ พระยาवरเดชศักดาทร หลวงจางนดิษฐการ มิสเตอร์สเลเซอร์ และพระยาอินทราชิติ จากเรื่องราวที่บริษัทยื่นฟ้องต่อกรรมการชุดนี้ เมื่อเริ่มการไต่สวนมีข้อที่น่าสนใจหลายประการ คือ

1. เห็นว่าการออกตราจองของพระเสวีในปี พ.ศ. 2433 เป็นการออกตราจองทับที่ของบริษัท ซึ่งบริษัทได้ร้องต่อกระทรวงเกษตรฯ ได้มีคำสั่งให้พระเสวีคืนตรา พระเสวีมิได้ปฏิบัติตาม
2. การรังวัดของพระเสวีไม่ถูกต้องตามพระราชบัญญัติ ด้วยมิได้รังวัดที่ และยังคงเรียกค่าธรรมเนียมจองเกินอัตราเป็นไร่ละ 2 สลึง ซึ่งมีได้ส่งหลักฐานต้นขั้วต่อกระทรวง
3. พระเสวีได้ออกตราจองให้แก่ญาติและพรรคพวกของตนเองโดยมาก โดยประสงค์จะโกงบริษัท ดังปรากฏภายหลัง เช่น ในปี พ.ศ. 2437 ก็ขายต่อให้แก่ภรรยาหลวงนิเทศกลกิจ เป็นต้น

4. ตราจองของพระเสวีได้นำไปออกในภายหลังอีก เช่น ในปี 2437 เมื่อกระทรวงเกษตรฯ ให้ข้าหลวงออกไปตรวจที่นาที่บางแห่งยังเป็นป่าพงอยู่ แต่ภายหลังก็เกิดตราจองพระเสวีขึ้น โดยมีการการเมืองปทุมธานีอำนาจไบจงนี้ไปขับไล่ราษฎรที่เสียเงินให้แก่บริษัท³⁹

ประเด็นที่บริษัทยกมาดังกล่าว ได้โจมตีการบริหารงานและตัวข้าราชการของรัฐบาลโดยตรง เริ่มตั้งแต่กระทรวงเกษตรฯ เองจัดข้าหลวงไปออกตราจองทั้งที่รู้อยู่ว่าเป็นที่ของบริษัท ตัวข้าหลวงผู้ออกตรามีเงื่อนไขในการออกตราจองที่ไม่สุจริตหลายประการ และกรรมการเมืองในท้องถิ่นเองก็มีส่วนร่วมในการกระทำนั้นด้วย ในการพิจารณาคดีนี้ในปี พ.ศ. 2440 คณะกรรมการได้เรียกตัวพระเสวีมาสอบอีกครั้งหนึ่ง พระเสวีได้ให้การแก้ข้อกล่าวหาโดยยืนยันว่าเมื่อขึ้นไปออกตราจองไม่ได้ทราบเลยว่า บริษัทได้รับอนุญาตให้ชุดคลองเข้าไปในบริเวณที่จัดออกตราจอง เข้าใจว่าไม่เกี่ยวข้องกัน ส่วนในเรื่องท้องตราเรียกตราจองคืน พระเสวีให้การว่า ไม่ได้รับท้องตรานั้น และยืนยันว่าเรื่องเรียกค่าจองเกินไม่เป็นความจริง แต่ยอมรับในเรื่องจองที่โดยใส่ชื่อญาติและพรรคพวก โดยอ้างว่าเป็นนาว่างเปล่า⁴⁰ อย่างไรก็ตามจากคำให้การของพยานฝ่ายบริษัทที่อ้างว่า รู้เห็นรับตรามายืนยันต่อศาล เช่น นายอับดุลลามิต นายทอง นายท้วม ประกอบ

³⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องเดิม.

³⁹ เอกสารเดียวกัน, หน้า 48.

⁴⁰ เอกสารเดียวกัน, หน้า 49-50.

กับคำให้การของฝ่ายกระทรวงเกษตรฯเอง คือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์และพระยาประชาชีพบริบาลได้ยืนยันว่า มีการส่งท้องตราไปจริง⁴¹

คณะกรรมการชุดนี้จึงลงความเห็น ว่า พระเสวียนราษการมีความผิดจริงในข้อที่ได้รับคำสั่งแล้วไม่ปฏิบัติตาม ให้ได้รับโทษตามบรรดาศักดิ์ แต่ให้ถือว่าผู้ถือใบจองของพระเสวีไม่ได้มีความผิด เพราะตราจองได้ออกก่อนวันอนุญาตชุดคลอง ให้ใช้ได้ตามกฎหมาย⁴² คำตัดสินครั้งนี้บริษัทก็ไม่ยอมรับอีกตามเคย โดยบริษัทอ้างว่า การลงมือขุดย้อมต้องกระทำแผนที่ก่อน ผู้ตั้งใจตักหน้าคลองจึงทำได้ บริษัทอ้างประกาศชุดคลอง จ.ศ. 1239 เรื่องผู้ตักจองหน้าคลองว่า ถ้ามีผู้ตักจองหน้าคลองซึ่งข้าหลวงเจ้าพนักงานจะบักกรุย โดยคบคิดกับกรมการกำหนด อำเภอกำทำใบจองสักตจะมีโทษ และได้อ้างว่า บริษัทควรมีอำนาจในที่ดินตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตชุดคลองและได้ลงมือทำแผนที่⁴³ นั่นก็คือ เมื่อบริษัทไม่สามารถเอาประเด็นที่ว่า พระเสวีออกตราจองไม่ถูกต้องมาคัดค้านใบจองของราษฎร บริษัทก็หันมาพูดถึงประเด็นใหม่ คือ สิทธิในการจับจองของบริษัท ว่าควรมีตั้งแต่เริ่มการบักกรุยเขตคลอง ซึ่งเมื่อบริษัทร้องมาเช่นนั้น ฝ่ายรัฐบาลเองก็ลังเลไม่รู้จะตัดสินใจอย่างไร ดังปรากฏในจดหมายกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ถึงกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ว่า “ความเห็นก้ำกึ่งกันโดยมีหลักฐานที่เถียงได้ทั้ง 2 ฝ่าย ถ้าเป็นไปตามความเห็นของกรรมการ ซึ่งได้ปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี บริษัทจะได้รับความฉิบหายมิใช่น้อย เพราะใบจองพระเสวีได้ออกไว้เป็นอันมาก ถ้าให้สิทธิบริษัทราษฎรที่ได้ทำนาไปแล้วก็เดือดร้อน”⁴⁴

การที่บริษัทยื่นกรานไม่ยอมรับคำตัดสินของฝ่ายรัฐบาลมาโดยตลอด ทำให้การวิวาทเรื่องที่ดินที่มีใบจองพระเสวีกินเวลายืดเยื้อ และทำให้ผู้ที่เข้าไปทำนาเกิดความระส่ำระสายต้องหันไปหาที่พึ่ง เช่น หันไปหาคนในบังคับต่างประเทศให้ช่วยคุ้มครองบ้าง พึ่งผู้มีบรรดาศักดิ์บ้าง หันมา

⁴¹ เอกสารเดียวกัน.

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 91/9969 เรื่องกรรมการตัดสินเรื่องบริษัท พ.ศ. 2440-2441, จดหมายพระเจ้าอน้อยยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง (ทำหน้าที่ราชการของกระทรวงเกษตรฯ ระหว่างที่ยุบกระทรวงเกษตรฯ และยกงานของกระทรวงเกษตรฯ มาขึ้นกับกระทรวงพระคลัง) ถึงพระเจ้าอน้อยยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์, วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2441.

⁴³ เอกสารเดียวกัน.

⁴⁴ เอกสารเดียวกัน.

หาบริษัทโดยขอยอมเสียค่าชดเชยหรือเช่าบ้าง และก็มีอยู่บ้างที่อพยพออกไป⁴⁵ อย่างไรก็ตามปรากฏว่า เมื่อรัฐบาลไม่สามารถจะบังคับให้บริษัทยอมในลักษณะที่ฝ่ายบริษัทเสียประโยชน์ จะเห็นว่าเสียงของฝ่ายรัฐบาลก็เริ่มอ่อนเอียงมาทางด้านให้ความเห็นใจต่อบริษัท เช่น ความเห็นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนอกกรมหมื่นมทิสรในปี พ.ศ. 2441 ว่า

ในเรื่องใบจองพระเสวี่ ควรตัดสินให้ผู้ถือใบจองเสียค่าชดเชยให้บริษัททุกราย เพราะใบจองนี้ออกในเวลาฉุกเฉินใกล้กับวันชดเชยมาก ถ้าจะยอมให้ผู้ถือใบจองพระเสวี่ไม่ต้องเสียค่าประโยชน์ที่ได้จากคลองของบริษัท ก็ต้องยอมให้บริษัทเก็บค่าเรือจากคนเหล่านั้นเมื่อใช้เรือผ่านไปมา⁴⁶

ด้วยเหตุนี้ ในปีต่อมา คือ พ.ศ. 2448 เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์มาเป็นเสนาบดีเกษตร และได้ทำความตกลงกับบริษัทที่จะแก้ปัญหาวิวาท จึงได้ออกประกาศอันหนึ่งออกมา คือ ประกาศบริษัทชดเชยแลคูนาสยาม⁴⁷ วันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2442 ข้อ 10 ไม่ให้ถือเอาใบจองของพระเสวี่ในรานุกการที่ออกไว้ในแขวงปทุมธานีและนนทบุรี ว่าใช้ได้ตามกฎหมาย ซึ่งจะส่งผลให้ผู้ถือใบจองของพระเสวี่ ซึ่งมีคดีวิวาทอยู่กับบริษัทแพคดีไป และราษฎรต้องยอมเสียค่าชดเชยให้แก่บริษัท

คดีวิวาทคดีนี้ ถ้าจะพิจารณาว่าถึงสาเหตุของคดี จึงพบว่ามาจากหลายด้านด้วยกัน เริ่มตั้งแต่ระเบียบงานที่ดินเองที่สับสนไม่แน่นอน ตัวข้าราชการ เช่น พระเสวี่ทำการทุจริต แล้วก็เป็นฝ่ายได้รับประโยชน์จากการขายที่ดินไป ตลอดจนสัญญาชดเชยระหว่างบริษัทกับรัฐบาลเองมีความหละหลวมที่ตีความได้หลายทาง ซึ่งเมื่อถึงที่สุดแล้ว ดูเหมือนว่าผู้ที่เป็นผู้เดือดร้อนจะได้แก่ราษฎรแต่ฝ่ายเดียว ทั้ง ๆ ที่เขาไม่ควรถูกต้องรับผิดชอบนัก ที่ตราจองไม่สุจริต ทั้งยังเป็นผู้ที่ได้หักล้างทางพงทำประโยชน์ในที่ดินมาเป็นเวลานานโดยมีหนังสือสำคัญเช่นใบเหยียบย่ำอยู่แต่เดิม

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 เรื่องเดิม.

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/1 กรมหมื่นมทิสรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เสนอความคิดเห็นเรื่องจัดการบริษัทชดเชย, วันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2441.

⁴⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/47 ประกาศบริษัทชดเชยแลคูนาสยาม, วันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2442, โปรดดภาคผนวกที่ 11.

2. คดีหลวงวาทีศบรเทศ (พ.ศ. 2433-2442)

คดีนี้เกิดขึ้นบริเวณทุ่งแสนแสบ ซึ่งอยู่ทางฝั่งเหนือของคลองแสนแสบ หรือระหว่างคลองรังสิตกับคลองหกวาสายล่าง ซึ่งเป็นบริเวณที่บริษัทชุดคลองซอยที่ 8, 9 และ 10 ผ่านบริเวณที่เกิดคดีมีอยู่หลายตำบลด้วยกัน คือ ตำบลทุ่งคู้ ตำบลแบนตักบาตร ตำบลลำอิเกาะ ตำบลลำไทร และตำบลไม้ซ่องโพ ปัญหาที่เกิดขึ้นคือ การอ้างสิทธิทับที่ดิน เมื่อเริ่มมีการจับจองที่ดิน ทั้งนี้เนื่องจากบริเวณดังกล่าวยังเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ขาดหลักฐานที่ใช้แสดงกรรมสิทธิ์อย่างทั่วถึงดังปรากฏในรายงานพระยาอินทราธิบดีว่า

ที่ดินซึ่งราษฎรถือเอาว่าเป็นที่ของตน ได้ทำเป็นนาฟางแล้วบ้าง ยังไม่ได้ทำบ้าง นั้นปรากฏว่า 8 ส่วนไม่มีตราจอง จะมีตราจองไม่เกิน 1 ส่วน แต่คลองสกักน้ำ* ได้ขุดมาในที่ซึ่งเป็นฟางแล้วโดยมาก ราษฎรหวงแหนอยากได้ที่ดินของตนไว้ จึงได้อุบายหาตราจอง ซึ่งเจ้าพนักงานแต่ก่อนทำหละหลวมไว้ต่อสู้ ว่าบริษัทได้รับอนุญาตภายหลังตราจอง โดยถือเอาตราจองเป็นหลักฐาน⁴⁸

คดีเริ่มต้นโดยบริษัทร้องทุกข์ต่อกระทรวงเกษตรฯ ในวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2437 ว่า มีผู้มีบรรดาศักดิ์เข้าไปจับจองที่นาฉักหน้าคลองก่อนที่คลองจะขุดไปถึง ครั้นราษฎรที่มาขอตรอกจากบริษัทตามแผนที่จะไปทำนา ก็มีผู้มาห้ามปราม บางแห่งผู้ขอตรอกได้ “พูนโคกปลูกโรงหวดหญ้าไถนา” ไว้ แล้วลงมือหว่านก็มีผู้มาห้าม ซ้ำยังเอาข้าวมาหว่านในที่นั้น ผู้ขอตรอกจึงไม่ได้ทำนา บริษัทได้ให้เจ้าพนักงานไปขอดูหนังสือสำคัญต่อผู้อ้างสิทธิเหล่านี้ ก็ไม่ยอมให้ดู บางพวกก็รับว่าไม่มีตราแดงตราจอง และบริษัทก็ทราบว่ามีผู้ปลอมตราแดงตราจองอยู่มาก จึงขอร้องให้กระทรวงตั้งข้าหลวงไปชำระความ⁴⁹ ปรากฏว่า กระทรวงเกษตรฯ ตกใจส่งนายจร แม่กองเกษิกการ เป็น

* คือคลองหกวาสายล่าง

⁴⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/11 รายงานพระยาอินทราธิบดีสี่ทราขรองเมือง ถึง กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เรื่องที่ดินทุ่งตะวันออก แขวงกรุงเทพ ฯ ซึ่งเกี่ยวข้องกับบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม, วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2437.

⁴⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่ม 86/3839/1 ข้าหลวงตรวจที่นาในฝั่งคลอง บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม จดหมายพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ม.ร.ว. สุพรรณณี และหลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี, วันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2437.

ข้าหลวงไปตรวจสอบตามหนังสือลงวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2437⁵⁰

จากรายงานการตรวจสอบคดี^{๕๑}ของนายขรร พบว่ากลุ่มที่วิวาทกันจะแบ่งเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรก เป็นกลุ่มของผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งมีทั้งเจ้านายและข้าราชการ มีหลวงวาทีศรเทศ เป็นผู้สำคัญ กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มราษฎรถือใบตรอกของบริษัท มีบริษัทช่วยเป็นปากเสียงให้ และกลุ่มสุดท้ายเป็นกลุ่มของราษฎรสามัญที่ไม่มีพรรคพวก^{๕๒} ขณะที่การวิวาทเกิดขึ้นเพราะการกระทำของกลุ่มที่ 1 ต่อกลุ่มที่ 2 และ 3 ซึ่งมีทั้งการขับไล่และการทำร้ายร่างกาย เช่น

นายเอี่ยม นายสี นายกองของหลวงวาทีศ นายพยอม นายกองนาของหม่อมเจ้า-
ปรีดา ให้บ่าวทาสตบตีราษฎร และเข้าทำนาในที่ราษฎรซึ่งเป็นพวกของบริษัท... นาย
นวมปลัดกรมในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจกับพวก 18-19 คน
เข้าไปไถนาในที่เพาะกล้าของอำแดงทรับ อำแดงทรับเชิญโต๊ะพุ่มมาเป็นพยาน แล้ว
ออกไปห้ามถุกนายนวมตีศีรษะแตก^{๕๓}

การกระทำของผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมาก ต้องทนอยู่ด้วย
ความหวาดกลัว ที่ทนไม่ได้ก็ต้องอพยพหลบหนีจากที่นา หรือไม่ก็ต้องยอมเช่าที่นาจากผู้มีบรรดาศักดิ์
ทำ มีอยู่บ้างที่ราษฎรฟ้องร้องต่อศาล แต่ผลก็ปรากฏว่า มักไม่ได้รับความยุติธรรม เพราะผู้
พิพากษาตระลาการเข้ากับฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่น ไม่รับฟ้องบ้าง สืบสวนคดีเนิ่นนานไม่มีเวลา
กำหนดบ้าง พิจารณาโดยไม่ละเอียดถี่ถ้วน^{๕๔} สภาพความทุกข์ยากของผู้ทำนา เห็นได้ชัด
จากรายงานของนายขรรที่ว่า “ราษฎรพวกนั้นมีความกลัวผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งหนูกับแมว ราษฎร
พูดว่านาซึ่งได้ทำเป็นปางไว้แล้วใน พ.ศ. 2437 นี้ต้องถูกริบหาได้ทำนาในที่นั้นไม่ ผู้ที่ตอดัง
ไม่ออกจากที่นา ผู้มีบรรดาศักดิ์จับตัวมาเขียนเสียก็มี คนที่ขึ้นอยู่ชั้นแต่กระบือก็ไม่มีทางออก
จากโรงไถ”^{๕๕}

⁵⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86/3839/4 หนังสือ
เจ้าพระยาพลเทพ ถึง พระยาศรีวิชัยทวยหาญ ผู้ว่าราชการเมืองปทุมธานี, วันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2437.

⁵¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86/3839/15 รายงาน
นายขรรตรวจตราแดงใบของขึ้นต่อพระยาประชาชีพ, วันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2437.

⁵² เอกสารเดียวกัน, รายงานวันที่ 14 และ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2437.

⁵³ เอกสารเดียวกัน.

⁵⁴ เอกสารเดียวกัน.

ปรากฏว่า รัฐบาลยังไม่ทันจะตัดสินใจจัดการอย่างไร ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ถวายนึกกล่าวโทษบริษัทบ้าง ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน โดยผู้มีบรรดาศักดิ์ประกอบด้วย หลวงวาทีศบรเทศ หม่อมเจ้าปรีดา นายอินบุตรหลวงสารภณห์ หม่อมราชวงศ์เชย พระสวรายุทธยุติการ เจ้าหมื่นไวยวรรณ หลวงอุปนิชิตสารบรรณ หลวงรำบาญประจามิตร หลวงอำนาจณรงค์รอน ขุนอมรศักดิ์ ขุนรักษานาเวศ ฯลฯ ได้เข้าชื่อกับราชฎร รวม 1,541 คน กล่าวโทษการขาดคลองของบริษัท ซึ่งจะขาดจำนวน 14 คลองว่า จะสกัดตัดทางน้ำที่จะไหลจากข้างเหนือมาทุ่งแสนแสน และที่สำคัญก็คือ การที่บริษัทข่มขู่จะเก็บเงินเจ้าของนา ซึ่งผู้ร้องฎีกาเห็นว่าบริษัทไม่มีสิทธิเก็บ เพราะผู้ร้องได้จับจองไว้นาน คือ 9 - 10 ปีมาแล้ว ขณะเดียวกันก็อ้างว่า บริษัทไม่มีสิทธิจับจองที่ดินในเขตอื่น นอกจากคลองรังสิต ซึ่งเป็นคลองเดียวที่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้ขุดในขณะนั้น⁵⁵

จากการที่มีการอ้างสิทธิและก่อเหตุวิวาทซับซ้อนกันหลายฝ่าย รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการขึ้นชุดหนึ่งให้ออกไปสอบสวน ประกอบด้วย พระยาวรเดชศักดิ์ดาบุษ พระยาประชาชีพบริหาร และหลวงสุนทรโกษา คณะกรรมการชุดนี้ได้ออกไปตรวจตราจองและไต่สวนคดีวิวาททั้งสองฝ่าย ในที่สุดก็ลงความเห็น ว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ร้องฎีกาเกินกว่าเหตุ ไม่มีตัวผู้ร้องฎีกามาให้สอบสวนเป็นจำนวนมาก ซ้ำยังปรากฏว่า ราชฎรเองได้กล่าวโทษผู้มีบรรดาศักดิ์เหล่านั้นว่าแย่งชิงที่นา⁵⁶ จากนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการเป็นศาลรับสั่งพิเศษขึ้นพิจารณาคดี โดยเพิ่มกรรมการจากกรรมการชุดเดิม 2 คน คือ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ฝ่ายนครบาลซึ่งรู้จักท้องถิ่นดี และพระวิภาควุธวล (เจมส์ แม็คคาร์ธิ) เจ้าพนักงานแผนที่ ร่วมกันทำการสอบสวน⁵⁷

จากผลการไต่สวนในปีต่อมา คณะกรรมการลงความเห็น ว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นฝ่ายผิด คือ ทำตราจองฉ้อปลอมทั้งสิ้น เป็นต้นว่า ในรายที่นาตำบลทุ่งคู้ของหลวงวาทีศบรเทศนั้น พบว่าตราจองมีพิรุณต่าง ๆ เป็นต้นว่า

55. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/1 ผู้การร้องทุกข์ของข้าราชการ 32 คน ราษฎร 1,509 คน วันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ. 2437.

56. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/1 พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาวรเดชศักดิ์ดาบุษ, วันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2438.

57. เอกสารเดียวกัน.

1. คำให้การของหมื่นราชพิทักษ์ ผู้มีชื่อในใบครอก ว่าเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ได้อนุญาตให้พนักงานออกตรวจของเหล่านี้ ได้มอบตราให้พนักงานดวงหนึ่งต่อหน้านายสองเมือง แต่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์และนายสองเมืองปฏิเสธ

2. ตรวจของเหล่านี้มีชื่อหลวงนังคัลกิจบรรหารอยู่ หลวงนังคัลก็ปฏิเสธว่า มิได้รู้เห็นเกี่ยวข้องกับกาออกตรวจของ

3. ตรวจของออกในปีกุน นพศก 1249 (พ.ศ. 2430) แต่รายวัน เดือน ข้างขึ้น ข้างแรมผิดเป็นของปีกุน สัปตศก 1237 (พ.ศ. 2418)

4. ใบเสร็จเสียเงินค่านาที่นำมาให้ตรวจนั้น ตรวจสอบแล้วพบว่า เป็นใบเสร็จที่นายอนหมาประกอประกอบด้วยมาก

5. คำให้การหลักฐานอื่น ๆ มีข้อพิรุธอยู่มาก⁵⁸

ยิ่งกว่านั้น ก็ยังได้ความจริงว่า ฝ่ายผู้มีบรรดาศักดิ์ได้รุกรานขับไล่ราษฎรผู้ทำกินในท้องถิ่นนั้น และคิดฉ้อเอาค่าเช่าแก่ผู้ที่ยอมให้ และฟ้องหาผิดให้แก่ผู้ไม่ยินยอมให้เสียทรัพย์และบ่วยการทำกิน จึงตัดสินให้ยกเลิกตรวจของเหล่านั้น ที่เหล่านั้นถ้าเป็นของบริษัทก็ให้อยู่ในอำนาจบริษัท ถ้าเป็นที่นอกเขตบริษัท หรือถ้าบริษัทจะไม่เลือกตัวผู้ที่ยอมให้ค่าเช่าลดลง ก็ให้ตกแก่ผู้ที่ทำกินอยู่ เว้นแต่ที่ที่มีผู้ก่อสร้างไว้ก่อน ซึ่งถูกผู้มีบรรดาศักดิ์ขับไล่ถ้าเจ้าของขอคืน ก็จะพิจารณาคืนให้ ในส่วนที่ราษฎรถูกฟ้องร้องต่อโรงศาลโดยไม่เป็นธรรม ก็ให้มีการไต่สวนใหม่ และให้ปรับผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นข้อละเมิดตามบรรดาศักดิ์⁵⁹

อย่างไรก็ตาม คดีก็ยังไม้อาจยุติลงได้ เนื่องจากหลวงวาทีศและพวกได้ถวายฎีกาอีกครั้งหนึ่ง ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2438 กล่าวโทษการตัดสินของคณะกรรมการว่าไม่ยุติธรรม เพราะเชื่อคำแนะนำของบริษัท⁶⁰ ในครั้งนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีสภาเข้ามาตรวจฎีกาและคำตัดสินของกรรมการอีกครั้งหนึ่ง แต่ในที่สุดก็ลงความเห็นยืนตามคำตัดสินของ

⁵⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/17 รายงานกรรมการตรวจตัดสินที่นา, วันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439.

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/35 คดีวิวาทที่นา พ.ศ. 2440.

⁶⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.3/10 ผู้แพ้คดีวิวาทใน พ.ศ. 2438 ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกากล่าวโทษคำตัดสินกรรมการตรวจตรวจของนา, 1 มีนาคม พ.ศ. 2438.

กรรมการเดิมตามคำพิพากษา ลงวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2439 ทว่าความยุ่งยากที่สืบเนื่องมาจากคดีนี้ก็มิได้หมดไป เพราะคำตัดสินของกรรมการและเสนาบดีสภาเองจะก่อให้เกิดปัญหาใหม่ขึ้นมามาก นั่นคือ การบังคับให้ผู้แพ้คดีออกจากที่นา เพราะคำตัดสินมิได้มีการกำหนดแน่ชัดว่า ที่ใดบ้างที่เป็นความมีจำนวนมากน้อยเพียงใด และการขังไว้ก็มีได้คำหนึ่งถึงว่า ตัวผู้แพ้คดีเป็นเพียงเจ้าของนาอยู่ที่กรุงเทพฯ ฯ ที่เหล่านั้นให้ราษฎรเช่าทำและผู้ทำนามิได้ทำผิดร่วมด้วยเสมอไปทุกคน การบังคับให้ผู้แพ้คดีออกจากที่นา ในทางปฏิบัติจึงทำความเดือดร้อนให้ราษฎร การวิวาทก็เกิดขึ้นอีก และมีการร้องทุกข์ขึ้นอีกจนต้องทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้งดการบังคับราษฎรตามคำตัดสินนี้ไว้ชั่วคราว เนื่องจากมีคำสั่งให้กรมหมื่นมหิศร และเจ้าพระยาสุรศักดิ์คิดจัดการอยู่⁶¹

แต่ในที่สุด พอถึงปี พ.ศ. 2442 บริษัททนายฎีกาเร่งรัฐบาล ให้จัดการขับไล่ราษฎรตามคำตัดสินเดิม ขณะที่พระวาทิต* ก็ทนายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาของเสนาบดีสภาอีก⁶² ปรากฏว่าฎีกาของพระวาทิต เสนาบดีสั่งให้ยกเสีย ให้มีกรรมการจัดการตามคำพิพากษาเสนาบดีสภา โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองและพระวิภาควรรณเป็นกรรมการ ปรากฏว่า กรรมการต้องกลับมาพิจารณากันอีกครั้งว่า ขอบเขตที่ควรจะเป็นของบริษัทมีเพียงไร และที่จะขับไล่นั้น จะไล่ใคร โดยขอความเห็นไปยังกระทรวงเกษตราฯ ซึ่งมีเจ้าพระยาเทเวศร์เป็นเสนาบดี ในครั้งนั้นเจ้าพระยาเทเวศร์ส่งแผนของบริษัททั้งหมดไปให้กรรมการ และเมื่อบริษัทชุดคลองเพิ่มอีกเท่าใดก็เรียกแผนทีนั้นกลับมาเพิ่มเติมให้อีก⁶³ ทั้งที่แผนทีนั้นเป็นแผนที่อาณาเขตบริษัทตามสัญญา ไม่ใช่แผนที่สำหรับคดีตามคำตัดสิน จึงเป็นอันว่าบริษัทจะเป็นฝ่ายได้ประโยชน์ไปมากกว่าที่ควรจะได้ เพราะการกระทำของฝ่ายรัฐบาลเอง

ในที่สุด บริษัทในฐานะเจ้าของที่ดินใหม่ก็เข้ามามีบทบาทในการขับไล่ราษฎร ทั้งนี้เมื่อกรรมการจัดการตามคำพิพากษาดกลงใจจะใช้กำลังพลตระเวนเข้าขับไล่ราษฎร ขณะที่เป็นหน้า

⁶¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 ก/40 คดีที่พระวาทิตประเทศและพวกคัดค้านให้แพ้นี้ พ.ศ. 2439 และ เอกสาร ร.6 กษ.5/5 แอปเปินดิกส์ 2 หน้า 100 เรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ชุดทุ่งนครนายก จดหมายกรมพระสมมติ ถึง กรรมการ, วันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2439.

* บรรดาศักดิ์ขณะนั้น

⁶² เอกสารเดียวกัน, หน้า 101.

⁶³ เอกสารเดียวกัน, หน้า 104.

มีราษฎรทำนาอยู่เต็ม แม้ว่า 1 ใน 2 ของกรมการ คือ พระวิภาคภูวดลจะไม่เห็นด้วยกับวิธีนี้ก็ตาม⁶⁴ การขบไล่ของพลตระเวนได้ก่อให้เกิดเหตุร้าย ซึ่งทำความเสียหายให้แก่ราษฎรอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏในรายงานของเจ้าพระยาเทเวศร์หลังเหตุการณ์เรียบร้อยแล้วว่า

นายพลตระเวนเป็นฝรั่งได้พาพวกพลตระเวนไปตามคลองซอยที่ 8, 9, 10 หรือ ลำรางลำบึง แลบอกให้ราษฎรร้อยถอนโรงเรือนให้ทันภายในหนึ่งชั่วโมง หรือ 2 ชั่วโมง ครั้นกลับออกมาราษฎรได้ร้อยบ้าง ยังไม่ร้อยบ้าง พลตระเวนก็นำเอาน้ำมันปีโตรเลียม สาดขึ้นไปบนหลังคาเรือนโรงแล้วเอาไฟจุด ที่ราษฎรร้อยลงมากองไว้ ก็เลยเอาเพลิงเผาไหม้เสียด้วย ... ประมาณที่ถูกเพลิงไหม้ไม่ต่ำกว่า 100 หลัง ที่ร้อยลงไม่ต่ำกว่า 100 หลัง ... ไม่ใช่เพลิงที่ติดลามไปไหม้แต่เฉพาะที่เผาเท่านั้น ผู้ที่ถูกเพลิงไหม้ไม่ใช่แต่เฉพาะผู้ที่แพ้ความ ผู้ซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องในเรื่องความร้ายนี้ ก็ถูกไล่ให้ร้อยและถูกเผาด้วย ... จำนวนหนึ่งซึ่งเห็นเขาถูกเพลิงไหม้ข้างโน้นมีความสะดุ้งตกใจกลัว ก็พลอยร้อยลงเสียบ้างก็มี⁶⁵

ซ้ำยังปรากฏว่า ในการเผาเรือนโรงครั้งนี้ ฝ่ายบริษัทเองได้เป็นตัวการสำคัญ โดย ม.ร.ว. สุวพรรณ เป็นผู้นำพลตระเวนไปชี้ที่จะเผา คือเผาเฉพาะแต่ที่ไม่ใช่พวกบริษัท ซึ่งทำให้ราษฎรที่ไม่ใช่พวกบริษัทต้องเสียหาย แล้วบริษัทก็รับประโยชน์ คือได้ทีไปให้คนอื่นเช่าต่อในราคาสูง เพราะเป็นที่ที่ต้นข้าวงอกงามดีแล้ว

คดีวิวาทนี้ ถ้าพิจารณาโดยตลอดแล้วจะเห็นได้ว่า เป็นการแย่งชิงอำนาจและผลประโยชน์ระหว่าง 2 ฝ่ายเท่านั้น คือ ผู้มีบรรดาศักดิ์กับบริษัท ขณะที่อีกฝ่ายหนึ่ง คือราษฎรจะตกเป็นเหยื่อของการแย่งชิงของทั้ง 2 ฝ่ายนั้นอยู่เสมอ กล่าวคือ ในยามที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ใช้อิทธิพลของตน ราษฎรก็เป็นฝ่ายได้รับความเดือดร้อนถูกขูดรีด ทำร้ายและถูกขบไล่ เมื่อฝ่ายบริษัทเข้ามามีอำนาจแทน บริษัทก็กระทำการแก่ราษฎรในลักษณะเดียวกับที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ทำ และดูเหมือนว่าจะกระทำรุนแรงยิ่งกว่าด้วยซ้ำ

⁶⁴ เอกสารเดียวกัน, หน้า 107, หนังสือพระวิภาคภูวดล ถึง เจ้าพระยาอภัยราชา, วันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2443.

⁶⁵ เอกสารเดียวกัน, หน้า 109, หนังสือเจ้าพระยาเทเวศร์ หลุยส์ ๓ ถวาย วันที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2443.

นอกจากคดีทั้ง 2 ที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้นแล้ว ก็ปรากฏว่ามีคดีอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในเขต
นั้นอีกมาก⁶⁶ แต่ส่วนใหญ่จะมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ เป็นเรื่องของการแย่งชิงที่นา โดยอ้าง
หนังสือสำคัญต่างชนิดกัน จากความรู้สึกของผู้ถือครอง หรืออ้างว่ามีสิทธิถือครองที่ดินที่ไม่แน่ใจ
นักในสิทธิของตนเหนือที่ดิน ทำให้เกิดการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรม เพื่อให้ได้ที่ดินมาเป็นของตน
เช่น การอ้างอำนาจบริษัทบ้าง ผู้มีบรรดาศักดิ์บ้าง หรือแม้อ้างอำนาจคนในบังคับต่างประเทศก็มี
อยู่แพร่หลาย⁶⁷ จึงอาจสรุปได้ประการหนึ่งว่า ลักษณะการจัดสรรที่ดินของรัฐบาลที่มีข้อบกพร่อง
และสัญญาอนุญาตขาดคลองที่หละหลวม ทำให้เกิดการวิวาทแย่งชิงที่นากัน ขณะเดียวกันก็จะมีผล
ตามมาประการหนึ่ง คือจะมีราษฎรไม่น้อยที่ต้องสูญเสียสิทธิในที่ดิน ต้องกลายเป็นผู้เช่าที่
ทำกิน

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าหลังปี พ.ศ. 2442 แล้ว คดีวิวาทต่าง ๆ จะค่อย ๆ หดสั้น
ลงไป เนื่องจากการจัดการของรัฐบาล ซึ่งได้แก่การออกประกาศบริษัทขาดคลองแลคูนาสยาม
พ.ศ. 2442 เพื่อขจัดปัญหาวิวาท การจัดระเบียบงานที่ดินโดยการออกประกาศออกโฉนดที่ดิน
มณฑลกรุงเทพฯ พ.ศ. 2443 และจัดข้าหลวงออกตรวจในปี พ.ศ. 2442 และ 2443

ตามประกาศบริษัทขาดคลอง พ.ศ. 2442 พบว่า จะแก้ปัญหาที่เกิดวิวาทอยู่แต่เดิมให้
หมดไป กล่าวคือ ประกาศข้อ 5 กำหนดให้ราษฎรซึ่งทำนาโดยไม่มีหนังสือใบจอง เช่น มี
แต่ใบเหยียบย่ำและใบเสร็จต้องเสียค่าที่ให้แก่บริษัท แต่มิได้กำหนดว่าจะต้องเสียเท่าใด ข้อ 4
กำหนดว่า ที่ดินที่บริษัทได้ขุดไปและให้ถือว่าบริษัทได้จับจองไว้ โดยถือว่าในเขตฝั่งใต้คลอง
รังสิตจับจองไว้ตั้งแต่ 30 มกราคม พ.ศ. 2431 และฝั่งเหนือตั้งแต่ พ.ศ. 2435 ที่นาที่ราษฎร
จับจองก่อนหน้ากำหนดนั้นให้เป็นของราษฎร ถ้าหลังจากนั้นก็เป็นของบริษัท ข้อ 9 กำหนดว่า
ที่ดินทั้งหมดในทุ่งหลวงซึ่งบริษัทขาดคลองไม่ถึง ก็ให้ถือเป็นของบริษัท ราษฎรจะจับจองต้องขอ
ตรอกจากบริษัท หรือถ้าจะขอจับจองต่อผู้ว่าราชการเมืองก็ได้ แต่ต้องให้บริษัทรู้เห็น และเมื่อ
บริษัทขาดคลองไปถึงจะต้องเสียค่าที่ให้บริษัท และข้อ 10 ยกเลิกใบจองที่พระเสวรินทรานุการได้

⁶⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4ก. คดีวิวาทที่นา บริษัทขาดคลองแลคูนาสยาม
พ.ศ. 2434 - 2439.

⁶⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1. น.41.4/40 เจ้าเล็ก เจ้าลาว เมืองหลวงพระบาง
คนในบังคับฝรั่งเศสบังคับให้ราษฎรทำสัญญาเช่า จดหมายกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5,
วันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2440.

ออกไว้ทั้งหมด⁶⁸ จะเห็นได้ว่าประกาศฉบับนี้เท่ากับเป็นการตัดความวุ่นวายที่ถกเถียงกันอยู่มากแต่เดิมให้หมดสิ้นไป แต่ก็ดูเหมือนว่า ฝ่ายบริษัทจะได้ประโยชน์ เพราะหลังจากประกาศนี้จะมีราษฎรจำนวนมากติดต่อขอตรอกที่ดินจากบริษัท⁶⁹

ในส่วนของการจัดระเบียบงานที่ดิน หลังจากการออกประกาศบริษัทชุดคลอง พ.ศ. 2442 แล้ว กระทรวงเกษตรฯ ก็ได้จัดตั้งข้าหลวงพิเศษออกไปจัดการออกตราจองและพิจารณาคดีที่นา ให้เป็นไปตามประกาศดังกล่าว ตามประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการที่นาในตำบลทุ่งหลวงและคลองประเวศบุรีรมย์ วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2442⁷⁰ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยามหาโยธา ข้าหลวงกระทรวงเกษตรฯ และหลวงเมธีนฤปกกรม (ตัน) ข้าหลวงกระทรวงยุติธรรม ออกไปให้ทำการออกตราจองได้ในบริเวณที่ไม่มีคดีวิวาท ส่วนที่มีคดีให้ทำการพิจารณาและตัดสินคดีได้ แต่ถ้าคู่ความไม่พอใจให้ถวายฎีกา ข้าหลวงได้จัดการไต่สวนและปักหลักเขตตั้งแต่ปากคลองรังสิตเข้าไปจนถึงคลองเปรม⁷¹ และต่อมาก็มียุติการตั้งข้าหลวงกองแยกทำการเพิ่มเติมจากพระยามหาโยธาอีก 3 ครั้ง โดยมีนายแป๊ะ และนายโต เป็นข้าหลวงกองแยกทำการในเขตนี้⁷² อย่างไรก็ตาม การออกตราจองโดยข้าหลวงพิเศษครั้งนี้ ก็มีได้กระทำได้ราบรื่นนัก เพราะเกิดความขัดแย้งขึ้นกับบริษัทอีก จนบริษัททูลเกล้าฯ ถวายฎีกากล่าวโทษทั้งเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ และข้าหลวงทั้งขู่จะคืนสัญญาพระบรมราชานุญาต⁷³ โดยกล่าวหาว่า เสนาบดีไม่คอยให้ความร่วมมือกับบริษัท บัดภาระไปให้ข้าหลวง ขณะข้าหลวง โดยเฉพาะพระยามหาโยธาทำการที่ทำให้บริษัทเสียผลประโยชน์เสมอ ๆ เช่น ออกตราจองให้ราษฎรในที่ที่บริษัทยังไม่ได้ค่าชุดคลองบ้าง เรียกราษฎร

68 โปรดดูภาคผนวกที่ 11.

69 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 บริษัทชุดคลอง เล่ม 5 ราษฎรยื่นเรื่องราวต่อกระทรวงเกษตรฯ ขอตรอกที่นาต่อบริษัท พ.ศ. 2443 - 2444.

70 ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 17, หน้า 297-298, ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษ จัดการที่นาตำบลทุ่งหลวงและคลองประเวศบุรีรมย์ วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2442.

71 เล่มเดียวกัน, หน้า 289-290, ประกาศออกตราจองที่นาในตำบลทุ่งหลวง ตั้งแต่ปากคลองรังสิตถึงคลองเปรมประชากร ฝั่งละ 40 เส้น วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2444,

72 เล่มเดียวกัน, หน้า 297-298, 312-313 และ 367 ประกาศตั้งข้าหลวงกองแยก จัดการที่นาในตำบลทุ่งหลวงและคลองประเวศบุรีรมย์ วันที่ 21 เมษายน 9 พฤษภาคม และ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2444.

73 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/7 บริษัทชุดคลองกล่าวโทษกระทรวงเกษตรฯ และพระยามหาโยธา, วันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2443.

ไปเปรียบเทียบโดยบริษัทไม่รู้เห็นบ้าง และมักจะเปรียบเทียบให้ผู้ที่หักล้างถ่วงพงได้ที่ดินเป็นสิทธิ
ที่ยังจับจองเอาไว้อีก

อย่างไรก็ตาม การออกหนังสือสำหรับที่ดินให้แก่บริษัทก็ได้หยุดไป ปรากฏในปีต่อมา
เมื่อรัฐบาลเริ่มจัดออกหนังสือสำหรับที่ดินที่เรียก “โฉนด” มีแผนที่ประกอบนั้น * รัฐบาลได้มุ่ง

* โฉนดที่ดิน เริ่มออกเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2444 คือ ในสมัยรัชกาลที่ 5 จากพระราชดำริที่ว่า
ที่ดินมีราคามากขึ้น เป็นเหตุให้ราษฎรมักฉ้อพาทด้วยเรื่องที่ดินมากขึ้นสมควรจะจัดระเบียบสิ่งสำคัญอันเป็นหลัก
ฐานสำหรับที่ดิน จัดให้มีสิ่งหมายเขตสำหรับที่ดินให้มั่นคงขึ้นตามกาลสมัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
พระยาพระราชพิพิธบาล เป็นข้าหลวงเกษตรไปดำเนินการรังวัดปักเขตและออกโฉนด พร้อมด้วยเจ้าพนักงาน
แผนที่ในเขตมณฑลกรุงเก่าขึ้นเป็นแห่งแรก (ตามประกาศออกโฉนดมณฑลกรุงเก่าวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2444
ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 18) จากนั้นก็จัดออกโฉนดมณฑลกรุงเทพฯ 2 ครั้ง ครั้งแรกออกตั้งแต่คลองบางเขน
ถึง คลองเชียงรากน้อย และครั้งที่ 2 ออกให้เขตเมืองธัญบุรี ซึ่งเป็นบริเวณของบริษัทชุกคลองแลคนาสยาม
(ตามประกาศออกโฉนดมณฑลกรุงเทพฯ ครั้งที่ 1 และ 2 วันที่ 8 มกราคม และ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2444
ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 18) ประกาศดังกล่าวข้างต้นในระยะหลังได้มีการรวบรวมและยกขึ้นเป็นพระราช
บัญญัติออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2451 ซึ่งเป็นแม่บทของกฎหมายที่ดินต่อมา

ในส่วนของการระเบียบการออกโฉนดที่ดิน ซึ่งเป็นการวางรากฐานของระบบทะเบียนที่ดินของไทย ใน
ประกาศออกโฉนดที่ดิน วันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2444 (ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 18) ได้กำหนดไว้ว่า

1. โฉนดที่ดินจะออกให้เจ้าของที่ดิน เป็นแบบพิมพ์บอกชื่อและตำแหน่งเจ้าพนักงานออกโฉนด ชื่อ
วงศ์ตระกูล ที่อยู่ของผู้รับโฉนด ตำแหน่งที่ดิน ขนาดที่ดินซึ่งจดเขตทั้ง 4 ทิศ และจำลองรูปแผนที่ที่ดินลงใน
โฉนดด้วย ท้ายโฉนดมีตารางสำหรับจดหมายเหตุและสิ่งสำคัญในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงนั้น
2. โฉนดที่ดินเขตเมืองใด ต้องเซ็นชื่อและประทับตราตำแหน่งผู้บังคับบัญชาเมืองนั้น 1 เจ้าพนักงาน
เกษตรราชการเมืองนั้น 1 นายอำเภอท้องถิ่น 1 จึงเป็นโฉนดที่ชอบด้วยกฎหมาย
3. โฉนดที่ดินทำเป็น 2 ฉบับ อย่างเดียวกันมอบให้เจ้าของที่ดินไปรักษาไว้ฉบับหนึ่ง เป็นของหลวง
เก็บไว้ในหอทะเบียนที่ดินอีกฉบับหนึ่ง
4. โฉนดที่ดินของผู้ใดเป็นอันตราขายเสียให้ขอรับไบบแทน
5. ให้เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ จัดตั้งหอทะเบียนที่ดิน สำหรับเก็บรักษาทะเบียนที่ดิน ในเมืองนั้น ๆ
ให้มีตำแหน่งกรมการเกษตรราชการประจำทำการเกษตร เจ้าพนักงานทะเบียนประจำทำการทะเบียน และพนักงาน
รังวัดแผนที่ พนักงานกองทะเบียนตามสมควร
6. ที่ดินซึ่งได้ออกโฉนดให้แล้ว เจ้าของมีกรรมสิทธิ์ แต่ไม่เป็นเหตุให้พ้นความรับผิดชอบ และความ
จำเป็นจะต้องประพฤติตามกฎหมายในการเสียภาษีอากร และการที่รัฐบาลต้องการเพื่อราชการ หรือสาธารณ-
ประโยชน์
7. การซื้อขายแลกเปลี่ยน รับมรดก เช่า จ้างนองหรือไถ่ถอน ต้องนำโฉนดมาให้เจ้าพนักงานสอบแก้
ทะเบียน จึงจะสมบูรณ์ตามกฎหมาย

รวบรวมจาก ร.ด.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะฯ, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่มที่ 17-18
และประวัติงานที่ดิน: *อนุสรณ์ในพิธีเปิดอาคารใหม่ในกรมที่ดิน*, วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2511.

ความสนใจที่จะจัดในเขตนี้เป็นอันดับแรก แต่ติดขัดที่มีคดีวิวาทอยู่มาก จึงไปจัดในมณฑลกรุงเก่า เป็นตัวอย่างก่อน แล้วจึงมาจัดในเขตนี้เป็นลำดับต่อมา⁷⁴ การออกโฉนดแบบใหม่ที่มีระเบียบการจัดออกที่รัดกุม มีการเก็บหลักฐานทะเบียนที่ดินที่แน่นอนและยังมีกรรมสิทธิ์ที่มั่นคง คือ ไม่มีเครื่องกีดกันว่าจะต้องทำภายใน 3 ปีตั้งแต่ก่อน จะช่วยให้ปัญหาขัดแย้งในเรื่องหนังสือสำหรับที่ดิน ลดน้อยลง และขณะเดียวกันก็ทำให้ลักษณะของ “กรรมสิทธิ์ในที่ดิน” ที่ถาวรเริ่มปรากฏขึ้น

การที่เกิดกรณีวิวาทขึ้นในเรื่องที่ดิน เป็นเพราะระเบียบการจัดสรรที่ดิน ทั้งโดยรัฐบาล และโดยบริษัทมีข้อบกพร่อง หละหลวม ซึ่งเป็นโอกาสให้มีผู้หาประโยชน์ได้หลายฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นบริษัทเอง ผู้เข้ามาจับจองที่ดิน ผู้ซื้อที่ดิน จนถึงเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลเอง การวิวาทจึงเป็นเรื่องของการที่เกิดขัดผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ขณะเดียวกันระเบียบการศาลของเราเองที่ยังไม่ลงรูปเรียบร้อย ทำให้การทะเลาะวิวาทเป็นเรื่องยืดเยื้อ มีการฟ้องร้องในเรื่องเดียวกันหลายต่อหลายครั้ง รวมทั้งการถวายฎีกา ซึ่งทำให้รัฐบาลต้องมีการแก้ปัญหาไว้มาก ฉะนั้นรัฐบาลจึงเริ่มเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ปัญหาใน 2 จุดด้วยกัน คือ การจัดระบบทะเบียนที่ดิน และการจัดระเบียบการศาลยุติธรรม ซึ่งจะต้องกระทำไปในขณะเดียวกันเมื่อรัฐบาลสามารถจัดงานดังกล่าวได้ ปัญหาวิวาทก็จะค่อย ๆ ลดลงไปในที่สุด

⁷⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.4.4/10 ความคิดเห็นเรื่องจัดการเก็บผลประโยชน์ที่ดินและออกตราจอง, 27 มีนาคม พ.ศ. 2443 และ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2444.

บทที่ 5

ชาวนา

การบุกเบิกที่ดินใหม่ๆ ขึ้นในบริเวณที่ราบภาคกลางโดยอาศัยการขุดคลองอย่างกว้างขวาง ในช่วงหลังสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2410 เป็นต้นมา ชี้ให้เห็นชัดว่าเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการข้าวที่ได้เพิ่มขึ้นในขณะนั้น พื้นที่บริเวณริมฝั่งคลองได้ถูกจับจองและหักร้างทางพงเพื่อทำเป็นนาอย่างแพร่หลายในเวลาต่อมา ในกรณีของเขตฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นเขตที่โครงการรังสิตตั้งอยู่นั้น พบว่าการบุกเบิกเป็นนาได้เกิดขึ้นโดยทั่วไปในเขตที่ราบอันกว้างใหญ่ซึ่งรวมถึงเขตอื่น ๆ นอกเหนือจากเขตรังสิต

การตั้งถิ่นฐานของชาวนาในเขตรังสิต

1. ลักษณะของการตั้งถิ่นฐาน

เมื่อคลองได้เปิดที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าขึ้นใหม่นั้น พบว่าชาวนาได้เริ่มมีการอพยพเข้ามาตั้งทำนาโดยทั่วไป จากผลงานของนายจอห์นสตันได้แสดงให้เห็นภาพของการตั้งถิ่นฐานของชาวนาในบริเวณฝั่งตะวันออกไว้อย่างชัดเจนมาก กล่าวคือ ในเขตนี้อีก่อนปี พ.ศ. 2438 ยังเป็นดินแดนที่รกร้างเป็นที่อาศัยของสัตว์ป่าที่ดุร้าย แม้ว่าจะมีคลองประเวศบุรีรมย์* ขุดผ่านแล้วก็ตาม แต่นับจากปี 2438 คนจะเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำนาอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยเขาพิจารณาหลักฐานจากคนซึ่งเดินทางผ่านคลองประเวศในระยะปี พ.ศ. 2428 ซึ่งเป็นปีที่คลองขุดเสร็จแล้วถึง 5 ปี ปรากฏว่าสองฝั่งคลองยังว่างเปล่าไม่มีการเพาะปลูก การตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นตามฝั่งคลองแสนแสบ** ก็ยังไม่ปรากฏ¹ แม้จนกระทั่ง 2-3 ปีต่อมาในปี พ.ศ. 2431 ตามบันทึกของนายแม็คคาร์ธิ ซึ่งไปทำการสำรวจทำแผนที่ของรัฐบาลในเขตนี้นั้นก็ยืนยันว่า คลองแสนแสบไม่มีการเพาะปลูก แต่เต็ม

* และ ** คลองประเวศบุรีรมย์และคลองแสนแสบ อยู่ทางตอนใต้ของคลองรังสิต โปรดดูแผนที่ที่ 1

¹ "A Trip to Khorat," *Siam Weekly Advertiser*, 2 May 1885; Johnston, *Rural Society and the Rice Economy*, pp. 100-102.

ไปด้วยฝูงช้างป่าที่มีอันตราย² แต่หลังจากนั้น 7 ปี คือ ในปี 2438 นายแม็คคาร์ตีได้กลับไปทีนั้น อีกและได้พบว่า ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นที่นั่นอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ช้างป่าได้ถูกขับไล่ออกไปและคนได้เข้าไปอยู่แทน³ บริเวณที่เขาอ้างถึงจะได้แก่ที่ดินซึ่งตรงขึ้นไปจากแสนแสบไปยังส่วนใต้ของรังสิต

ถ้าพิจารณาเฉพาะการตั้งถิ่นฐานในเขตรังสิตโดยตรง กล่าวได้ว่า ได้เริ่มขึ้นหลังเขตคลองแสนแสบและประเวศ กล่าวคือ เมื่อการตั้งถิ่นฐานในเขตดังกล่าวเต็มที่แล้ว คนจะเริ่มอพยพเข้ามาในเขตรังสิต โดยเริ่มเข้ามาทางตอนใต้ก่อน แล้วค่อย ๆ กระจายขึ้นไปทางตอนเหนือ คือจะเป็นไปพร้อม ๆ กับที่คลองของบริษัทได้ขุดเข้าไป⁴ (คลองในโครงการรังสิตขุดทางตอนใต้ก่อน แล้วจึงขยายขึ้นไปทางเหนือ—โปรดดูประวัติการขุดในบทที่ 2) ในระยะก่อนที่คลองจะขุดเข้าไป พบว่ามีคนเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่บ้างแล้วในเขตรังสิต แต่ก็ค่อนข้างน้อยและกระจัดกระจายเป็นหย่อม ๆ (scatter settlement)⁵ พระยาอนุমানราชชนกกล่าวว่า บ้านที่สร้างขึ้นในเขตนี้จะต้องถมดินขึ้นเป็นโคกกลางทุ่งนา ทั้งนี้เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่ลุ่ม เต็มไปด้วยหนองบึงและการระบายน้ำไม่ดี แต่เมื่อมีการขุดคลอง การตั้งบ้านเรือนจะทำได้ง่ายขึ้น คือ สร้างบ้านเรือนบริเวณริมฝั่งคลอง ซึ่งคนคลองสามารถจะกั้นน้ำเอาไว้ได้ แต่ส่วนใหญ่บ้านก็ยังกระจัดกระจายอยู่ห่าง ๆ กัน จึงทำให้มีปัญหาที่ชาวบ้านมักถูกโจรผู้ร้ายลอบทำร้ายและลักขโมยควายอยู่เสมอ เนื่องจากรัฐบาลไม่อาจเข้าไปควบคุมดูแลได้อย่างทั่วถึง

มีข้อที่น่าสังเกตสำหรับเขตรังสิตอีกประการหนึ่ง คือ ชาวนาที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ ส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่จะเช่ามาจากเจ้าของที่ดินทำเป็นปี ๆ ไป อันนี้จะแตกต่างไปจาก

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 02/2488 จดหมายนายเจมส์ แม็คคาร์ตี (James McCarthy) ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, วันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2438; Johnston, op. cit., p. 101.

³ เอกสารเดียวกัน.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2ก/24 จดหมายเหตุเรื่องสร้างเมืองรัษฎบุรี พ.ศ. 2445.

⁵ พระยาอนุমানราชชนก, *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*, ราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ. 2510, หน้า 39-40. พระยาอนุমানได้แบ่งลักษณะของหมู่บ้านเป็น 3 แบบ คือ

1. หมู่บ้านเป็นแถบลำยาวไปตามแนวทางน้ำหรือทางถนน (strip village)
2. บ้านเรือนที่ตั้งอยู่ท่าริมคลองหรือแม่น้ำ ปลูกใกล้เคียงกันเป็นกลุ่มก้อน และไม่ห่างไกลจากหนองบึงซึ่งเป็นแหล่งน้ำ เรียกว่า cluster village
3. หมู่บ้านกระจัดกระจายอยู่ (scatter village) บ้านเรือนกระจัดกระจายกันอยู่เป็นหย่อม ๆ

แถบคลองแสนแสบ ซึ่งชาวนาส่วนใหญ่เป็นเจ้าของที่ดิน⁶ ผลอันหนึ่งก็คือ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจะมีลักษณะพิเศษ คือเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวมากกว่าจะเป็นการถาวร กล่าวคือ บ้านจะสร้างขึ้นในแบบที่ง่าย ๆ ด้วยวัสดุที่ราคาถูกลงและไม่คงทน และชาวนา ก็จะย้ายที่อยู่อยู่ตลอดเวลา เห็นได้ชัดก็คือ ในระยะที่การทำนาไม่ได้ผล จะมีการอพยพออกครั้งละมากๆ เช่นในปี พ.ศ. 2449-2453⁷ ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะเห็นได้ต่อมาอีกนาน เมื่อนายซิมเมอร์แมนเข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจของไทยในระยะปี พ.ศ. 2473 ได้กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ในเขตรังสิตไว้ว่า เนื่องจากเป็นเขตที่มีการเช่าที่นาสูง ทำให้ชาวนายย้ายที่อยู่เสมอๆ เขตนี้ไม่มีลักษณะของการพัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้าน (village) อย่างแท้จริงเหมือนที่อื่นๆ ส่วนใหญ่คนจะสร้างบ้านเรือนแบบชั่วคราว เป็นบ้านเพียงหลังเดียวโดดๆ ตามฝั่งคลอง ไม่มีคอกสำหรับวัว-ควาย ไม่มีสวนพืชผักอื่น ๆ และจะปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว แล้วซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างที่ตนต้องการ⁸ ลักษณะเช่นนี้จะมีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาและต่อการผลิตอย่างมาก ซึ่งจะได้พิจารณาต่อไป

2. การอพยพของชาวนาเข้ามาในเขตรังสิต

เมื่อบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ชุดคลองเข้าไปในเขตรังสิต ปรากฏว่าได้มีผู้คนพากันอพยพจากที่ต่าง ๆ เข้ามาในเขตนี้มากพอสมควร และทวีจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ จนรัฐบาลต้องเข้าไปจัดการปกครองในเขตนี้ใหม่ในปี พ.ศ. 2445 โดยตั้งเป็นเมืองซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า “เมืองธัญบุรี”⁹ คือ เมืองข้าว คู่กันกับเมือง “มีนบุรี” ซึ่งตั้งขึ้นในเขตคลองแสนแสบทางตอนล่าง แปลว่า เมืองปลา คือ เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาตินั้นเอง

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 3.1/12 รายงานเสนาบดีสภา วันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2452 กรมหลวงดำรงทรงอธิบาย.

⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 3.1/11 เรื่องพวกลาวไม่ลงมาทำนา และเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง พ.ศ. 2449.

⁸ Carle C. Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey 1930-1931*, The Bangkok Times Press, October 1931, pp. 305-310.

⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 3.2 ก/24 เอกสารเรื่องเดิม ก่อนตั้งเมืองธัญบุรี อาณาเขตของทุ่งรังสิตอยู่ระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ, มณฑลกรุงเก่า และมณฑลปราจีน ราษฎรทำนาใกล้แขวงมณฑลใดก็ขึ้นกับมณฑลนั้น การปกครองจึงแยกย้ายกันอยู่ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ฯ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ตรวจท้องที่กเขตแขวงขึ้นเป็นเมืองใหม่ กล่าวคือ แบ่งแขวงจากกรุงเทพฯ 2 อำเภอ คือ อำเภอสี่พระยาและอำเภอลาดกระบัง 9 แบ่งแขวงจากเมืองปทุมธานี กิ่งท้องที่อำเภอคลองประมงประกวกรับแขวงกรุงเก่า และเมืองสระบุรีที่ยังไม่ตั้งนายแขวงอำเภอนั้น รวมเข้าเป็นแขวงเมืองขึ้นอยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ และได้สร้างเมืองขึ้นที่ตำบลระหว่างคลองชอขที่ 6 กับ 7 ฝั่งเหนือคลอง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจำนวนพลเมืองที่มีอยู่ในเขตเมืองธัญบุรีเอง พบว่าตัวเลขค่อนข้างสับสน ทำให้ไม่แน่ใจว่า จำนวนพลเมืองที่แท้จริงของเขตนี้มีเท่าใด ที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดก็คือ ตัวเลขของฝ่ายรัฐบาลกับตัวเลขที่ได้จากหนังสือพิมพ์ ดังนี้

รังสิตประยูรศักดิ์ เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2444 พระราชทานนามเมืองว่า เมืองธัญบุรี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันโท พระฤทธิจักรกำจร ราชองครักษ์ประจำการ เป็นผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งมีอาณาเขตดังต่อไปนี้ ทิศตะวันตกตั้งแต่ทางรถไฟนครราชสีมาไปทางทิศตะวันออก จนถึงคลองซอยที่ 14 ฝั่งตะวันออก จดแขวงเมืองนครนายกและฉะเชิงเทรา ทิศเหนือตั้งแต่คลองหกวาสายบนฝั่งใต้พรมแดนกรุงเก่า และเมืองสระบุรี ลงมาทางทิศใต้จดพื้นคลองหกวาสายล่างไป 40 เส้น ตามเขตที่นามคลองหกวาฝั่งใต้จดแขวงกรุงเทพฯ และเมืองมีนบุรี เมื่อจัดตั้งเมืองแล้ว ก็มีการแบ่งเขตแขวงเมืองธัญบุรีเป็น 4 อำเภอ ด้วยกันคือ

1. อำเภอเมือง เริ่มตั้งแต่ทางรถไฟนครราชสีมา ตลอดไปจนถึงคลองซอยที่ 14 พรมแดนเมืองนครนายก และตามลำคลองรังสิตขยับขึ้นไป ข้างฝั่งเหนือภายใน 41 เส้น กับขยับลงไปข้างฝั่งใต้ภายใน 81 เส้น ทว่าการอำเภออยู่ที่คลองซอยที่ 6 ใกล้ศาลาว่าการเมือง
2. อำเภอลองหลวง ตั้งแต่เขตอำเภอเมืองด้านเหนือขึ้นไป จดคลองบางหลวง เขียงรากน้อย พรมแดนกรุงเก่า ขวาไปตามลำคลองหกวาสายบนถึงคลองซอยที่ 7 ทว่าการอำเภอตั้งอยู่ที่คลองซอยที่ 2 ฝั่งตะวันออก ตรงทางแยกไปลำน้ำอ้ายเลียบ และคลองบางหลวงเขียงราก
3. อำเภอหนองเสือ ตั้งแต่คลองซอยที่ 7 แห่งคลองหกวาสายบนต่อเขตอำเภอลองหลวง ไปจดคลองซอยที่ 14 ฝั่งเหนือ พรมแดนเมืองนครนายก และตั้งแต่คลองหกวาสายบน พรมแดนเมืองสระบุรี มาจนจดหลักเขตอำเภอเมือง
4. อำเภอลำลูกกา ตั้งแต่ลำสมอทอง ทางรถไฟนครราชสีมา พรมแดนเมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา และตั้งแต่พื้นคลองหกวาสายล่าง 40 เส้น พรมแดนกรุงเทพฯ และเมืองมีนบุรีขึ้นมา จนจดแนวเขตอำเภอเมือง ฝั่งใต้คลองรังสิตประยูรศักดิ์ ทว่าการอำเภอตั้งอยู่ที่คลองซอยที่ 7 ฝั่งตะวันออกแห่งคลองหกวาสายล่าง

ธัญบุรีได้ขึ้นกับมณฑลกรุงเทพฯ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงโดยโอนไปสังกัดมณฑลกรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ 7 ได้ถูกลดฐานะลงเป็นเพียงอำเภอ (คืออำเภอธัญบุรี คลองหลวง หนองเสือ และลำลูกกา) ขึ้นกับจังหวัดปทุมธานี

1. ฝ่ายรัฐบาล

2. หนังสือพิมพ์

พ.ศ. 2442	27,545 คน	พ.ศ. 2443	70,000 คน
2445	เกือบ 40,000 ,,	2445	100,000 ,,
2448	37,552 ,,	2449	97,000 ,,
2449	32,052 ,,		
2451	35,165 ,,		
2452	36,920-73,200		
2453	67,870 ,,		
2454	64,775 ,,		
2458	40,869 ,,		
2461	39,627 ,,		
2462	43,218 ,,		

ที่มา : หมายเลข 1 พ.ศ. 2442 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/2 รายงานพระขามหาโยธา พ.ศ. 2442; พ.ศ. 2445, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/24 จดหมายเหตุสร้างเมืองรัตนบุรี พ.ศ. 2445; พ.ศ. 2448, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/36 รายงานพระรัชฎากรโกศล ถึง กรมหลวงนเรศวร์ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449; พ.ศ. 2449, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/63 คำนวณแจกบัญชีอพยพ พ.ศ. 2449 ว่ามีผู้อพยพ 1,000ครัว คือ 1 ใน 7 ของพลเมืองตามบัญชีเมือง; พ.ศ. 2451, เอกสาร ร. 5 กษ. ข้าหลวงเกษตร ส่วนรายงาน เล่ม 1/25 รายงานประจำปี พ.ศ. 2452 ของพระยาวิเศษโกชนา พ.ศ. 2453; พ.ศ. 2452, จำนวน 36,920 คน ได้จากเอกสาร ร. 5 กษ. ข้าหลวงเกษตร ส่วนรายงาน เล่ม 1/25 รายงานเสนอต่อกระทรวงเกษตร โดยพระยาวิเศษโกชนา, แต่จำนวน 73,200 คน ได้จาก เอกสาร ร. 6/1 น. 31.1/4 เป็นจำนวนที่ปรากฏเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนพลเมืองในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2453 รายงานโดยพระยาวิเศษเช่นกันแต่เสนอต่อกระทรวงนครบาล; พ.ศ. 2453, เอกสาร ร. 5 กษ. ข้าหลวงเกษตร ส่วนรายงาน เล่มที่ 4/102 รายงานพระยาวิเศษโกชนา พ.ศ. 2454; พ.ศ. 2454, เอกสาร ร. 6/1 น. 31.1/1 รายงานตรวจการของพระยาวิเศษโกชนา พ.ศ. 2454; พ.ศ. 2458 จาก *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam (SYB)* 1912 second number พ.ศ. 2458; *SYB* 1920 fifth number และ พ.ศ. 2462 *SYB* twelfth number

หมายเลข 2 พ.ศ. 2443 *Bangkok Times (BT)* Jan 10, 1900. Progress in Siam. A Canal Programme; พ.ศ. 2445 *BT* June 20, 1902. Rice Milling Machinery for Siam และ พ.ศ. 2449 *BT* June 27, 1906. Agricultural Depression กล่าวถึงค่าให้สัมภาษณ์ของ ม.ร.ว. สุพรรณรัช สนิทวงศ์ ว่าจำนวนพลเมืองซึ่งมีอยู่ 100,000 คน ได้อพยพออกไปราว 3,000 คน

จากจำนวนพลเมืองที่รายงานโดยเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาล มีจำนวนเฉลี่ยราว 35,000 คน ในระยะปี พ.ศ. 2442 ถึง 2452 ขณะที่ตัวเลขที่อ้างถึงโดยหนังสือพิมพ์จะขึ้นไปสูงมากคือ เฉลี่ยราว 89,000 คนในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ถ้าเราลองคำนวณคนที่ใช้ทำนาตามเนื้อที่ที่ทำการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวได้ ซึ่งเฉลี่ยประมาณ 300,000 ไร่* ครอบครัวยุคหนึ่งทำนาได้ 50 ไร่ และครอบครัวยุคหนึ่งมีสมาชิก 5 คน** จะมีผู้ทำนาราว 300,000 คน จะเห็นได้ว่าเป็นจำนวนที่ใกล้เคียงกับตัวเลขของฝ่ายรัฐบาลมาก โดยเฉพาะถ้ารวมเอาแรงงานจ้างจากพวกลาวที่เข้ามาเพิ่มเติมในฤดูทำนาอีกราว 5,000 คน ฉะนั้นจำนวนพลเมืองตามรายงานของรัฐบาลจึงดูเหมือนว่าพอจะเชื่อถือได้ ขณะที่ตัวเลขตามหนังสือพิมพ์สูงมากเกินไป แต่ก็มิใช่น่าสงสัยอีกว่า ในระยะ 3 ปีต่อมาของรายงานฝ่ายรัฐบาล คือ พ.ศ. 2452 จำนวนหลัง พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2454 เหตุใดจำนวนพลเมืองขึ้นไปสูง คือ 60,000-70,000 คน ทั้ง ๆ ที่จำนวนเนื้อที่เพาะปลูกในระยะนี้ก็ได้เพิ่มขึ้น แต่กลับลดน้อยลงเสียอีก เนื่องจากเป็นระยะที่การทำนาไม่ได้ผล*** จึงอาจเป็นไปได้ว่าตัวเลขสามจำนวนดังกล่าวมีข้อผิดพลาดไปบ้าง โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจำนวนพลเมืองในปีต่อมา ซึ่งมีการรวบรวมไว้ในหนังสือ *Statistical Year Book* คือ พ.ศ. 2458, 2461 และ 2462 จะเห็นได้ว่าใกล้เคียงกับระยะปี พ.ศ. 2442-2452 อยู่มาก คือ ประมาณ 40,000 คน

อย่างไรก็ตาม พบว่าในงานของนายจอห์นสตันเมื่อพิจารณาถึงปัญหาความเสื่อมของคลองรังสิต เขาได้นำเอาตัวเลขจากหนังสือพิมพ์ *Bangkok Times* มาเป็นหลักในการเปรียบเทียบจำนวนพลเมืองที่ลดน้อยลง เมื่อคลองเริ่มตื้นเขิน คือ เริ่มจากปี พ.ศ. 2449 มีพลเมือง 100,000 คน แล้วค่อย ๆ ลดลงจนเหลือ 35,165 คน ในปี พ.ศ. 2451 ตามรายงานของข้าหลวงเกษตร แล้วเริ่มเพิ่มขึ้นใหม่เป็น 67,870 คน และ 64,775 คน ในปี พ.ศ. 2453 ถึง 2454 ตามรายงานของข้าหลวงเกษตรเช่นกัน¹⁰ ซึ่งถ้าพิจารณาเฉพาะตัวเลขจำนวนพลเมือง จะเห็นได้ว่า ทำให้มองเห็นภาพการเคลื่อนไหวของผู้คนเขตนี้อย่างชัดเจนมาก แต่ขณะเดียวกัน จอห์นสตันก็ยอมรับว่าตัวเลขทั้งหมดที่ใช้ไม่สัมพันธ์กับจำนวนเนื้อที่เพาะปลูก รวมถึงจำนวนโคกระบือที่มีอยู่เลย¹¹

* โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับเนื้อที่เพาะปลูกของเขตรังสิตในบทที่ 7

** จากรายงานโครงการทดน้ำของนายไฮเด (พ.ศ. 2446) กล่าวว่า ชาวนาครอบครัวยุคหนึ่งมีสมาชิกเฉลี่ย 5 คน

*** เนื้อที่เพาะปลูกเขตรังสิตในปี พ.ศ. 2453 และ 2454 คือ 208,800 ไร่ และ 233,440 ไร่ ตามลำดับ

¹⁰ Johnston, op.cit.

¹¹ เล่มเดียวกัน.

ปัญหาที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับการอพยพของชาวนาเข้ามาในเขตรังสิต คือ ปัญหาว่าชาวนาเหล่านี้มาจากไหน เพราะเหตุใดเขาจึงเข้ามา จากหลักฐานพบว่า มีราษฎรมาจากหลาย ๆ ส่วนของประเทศ และก็มีเหตุผลที่เข้ามาแตกต่างกันออกไป เหตุผลใหญ่ที่สุดของการเข้ามาเข้าใจว่า เป็นเพราะการที่เห็นโอกาสที่เศรษฐกิจกำลังเฟื่องฟู การค้าข้าวกำลังเจริญ และราคาข้าวก็สูง คนจึงให้ความสนใจด้วยการเข้าไปลงทุนซื้อที่นาและเข้าไปทำนา กลุ่มที่เห็นได้ชัดที่สุดได้แก่คนกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นคนที่รู้ภาวะเศรษฐกิจได้ดีที่สุด เนื่องจากกรุงเทพฯ เป็นแหล่งของการค้าข้าว ตัวอย่างที่อาจจะยกมาให้เห็นได้ เช่น กรณีนายเพชร และปานภรรยา ซึ่งอยู่ที่ตำบลสามเสน กรุงเทพฯ ได้ตรอกที่นาบริษัทชุดคลอง ๆ ที่คลองซอยที่ 5 ฝั่งตะวันตก ใต้คลองรังสิต จำนวน 150 ไร่ และได้เข้าไปทำนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436¹² และแม้แต่คนที่ไปรับราชการก็จะใช้เวลาเท่าที่มีออกไปทำนา เช่น กรณีของ มะปี่ เมี่ยมมะ สังกัดกรมทหารเรือ โรงหล่อ กรุงเทพฯ ตรอกนาคลองซอยที่ 14 ฝั่งตะวันตก ใต้คลอง 6 วา ไร่ 50 ไร่ ในปี พ.ศ. 2435 มะปี่ต้องเข้าเวรรับราชการที่กรมทหารเรือ ระยะเวลาออกเวรก็ออกไปทำนา เมื่อมีราชการก็กลับมาทำนารายาตุแลนาแทน¹³

เหตุผลอีกประการหนึ่งของการอพยพเข้ามาก็คือ การปฏิรูปทางสังคม การเมืองและการปกครอง ที่สำคัญคือ การเลิกระบบไพร่และการเลิกทาส* ซึ่งจะมีผลให้เกิดมีแรงงานอิสระขึ้น

¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 92/4008 คดีวิวาททำนา.

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 92/4005 คดีวิวาททำนา.

* ระบบไพร่ หรือระบบการเกณฑ์แรงงานของไทยซึ่งมีมาแต่โบราณ มีข้อกำหนดว่าคนไทยทุกคนที่เป็นชายฉกรรจ์ มีฐานะเป็น "ไพร่" ในสังคม ต้องมีหน้าที่ที่จะต้องสละแรงงานรับใช้ราชการและรับใช้มูลนายของตนสังกัดอยู่ตามกฎหมายที่กฎหมายได้กำหนด ในสมัยรัชกาลที่ 5 กฎหมายได้กำหนดว่า ไพร่หลวง (คือไพร่สังกัดพระเจ้าแผ่นดิน) ต้องรับราชการปีละ 3 เดือน ไพร่สม (คือไพร่สังกัดเจ้านาย ข้าราชการ) รับราชการปีละ 1 เดือน หรือถ้าจะส่งเป็นเงินแทนก็ได้ คือ ไพร่หลวงปีละ 18 บาท ไพร่สมปีละ 6 บาท หน้าที่ดังกล่าวจึงเป็นการผูกพันให้ "ไพร่" ต้องใช้เวลาส่วนหนึ่งรับใช้ราชการ แทนที่จะใช้ในการทำมาหาเลี้ยงชีพตลอดชีวิตของตน คือตั้งแต่อายุ 18 จนถึง 60 ปี

ระบบไพร่ได้ถูกยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 5 เนื่องจากทรงตระหนักว่า การมีไพร่เป็นการสร้างอำนาจให้แก่ขุนนาง ข้าราชการที่เป็นมูลนาย แทนที่อำนาจจะมาขึ้นกับพระมหากษัตริย์แต่ผู้เดียว การยกเลิกระบบไพร่จึงเป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่การปรับปรุงระบบการบริหารแบบใหม่ แทนระบบการควบคุมแรงงานแบบเก่า ขณะเดียวกันก็ดูเหมือนว่า การเกณฑ์แรงงานก็ไม่ใช่ว่าราษฎรต้องการ เห็นได้จากการที่รัฐบาลได้หันมาใช้แรงงานจ้างจากจีนอย่างแพร่หลาย การเลิกระบบไพร่จึงได้เกิดขึ้น เริ่มต้นด้วยการตั้งทหารหน้าขึ้นในปี พ.ศ. 2423 มีการโอนไพร่มาเป็นทหาร หันมาเรียกเก็บเงินค่าราชการโดยการออกประกาศปี พ.ศ. 2439 กำหนดเงินค่าราชการไพร่หลวงและไพร่สมเท่ากัน คือ 6 บาท และปี พ.ศ. 2448 ออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร กำหนดให้ชายฉกรรจ์เข้ารับราชการกำหนด 2 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุน ซึ่งจะไม่ต้องเสียค่าราชการตลอดชีวิต

จำนวนมาก คนเหล่านี้จะถูกผลักดันให้ต้องออกไปทำมาหากินเลี้ยงตัวเองในดินแดนใหม่ที่ได้เปิดขึ้น ตัวอย่างของแรงงานที่เคยเป็นไพร่ เห็นได้ชัดจากแรงงานพวกลาว ซึ่งอพยพมาจากแถบตะวันออกเฉียงเหนือ พวกนี้มีอิสระที่จะลงมารับจ้าง เนื่องจากไม่มีภาระผูกพันที่จะต้องอยู่ติดที่เพื่อรับใช้มูลนายหรือราชการ เนื่องจากได้เสียเงินค่าราชการแล้ว¹⁴ ในส่วนของทาสก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีการอพยพเข้ามา แต่ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนว่า เมื่อทาสได้เป็นอิสระแล้วได้อพยพเข้ามาเท่าที่ปรากฏมีเพียงว่า ในการอพยพเข้ามานั้น พวกเจ้านาย ข้าราชการ และคนมีเงิน มีทาสอยู่ในครอบครองของตน ได้นำเอาทาสเหล่านั้นเข้ามาทำนาให้ตน ซึ่งน่าจะเข้าใจได้ว่า เมื่อการมีทาสได้ถูกยกเลิกและยกเลิกไปในที่สุดนั้น ทาสที่มีเหล่านี้อาจจะเป็นคนอิสระ ซึ่งก็คงจะยังคงทำนาอยู่ต่อไปโดยอาจจะเช่าที่นาจากนายเดิม ตัวอย่างของการนำเอาทาสเข้ามาใช้ในรังสิต เช่น

ในส่วนของทาส ในสังคมไทยถือว่าทาสเป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าของ ส่วนใหญ่ของทาสในไทย คือ ทาสสินไถ่ คือ เกิดจากการที่คนขายตัวเอง บุตร ภรรยาลงเป็นทาส รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพยายามที่จะเลิกทาส ด้วยเหตุที่ว่า เพื่อขจัดการกดขี่ไม่ยุติธรรม อย่างไรก็ตาม ถ้ามองทางด้านเศรษฐกิจ การมีทาสทำให้ผู้เป็นนายซึ่งส่วนใหญ่คือ ข้าราชการ ขุนนาง และคนฐานะดี มีแรงงานส่วนตัวสำหรับการผลิต โดยเฉพาะการกิจกรรมซึ่งผลประโยชน์จะตกอยู่กับนายผู้เป็นเจ้าของทุน คือเป็นการทำงานใช้หนี้ของทาส การเลิกทาสในแง่หนึ่งจะทำให้ทาสเป็นอิสระที่จะใช้แรงงานทำมาหากินเพื่อดำรงชีวิตของตนเอง ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์ทั้งต่อตัวทาสเอง และแก่รัฐบาลที่จะได้ภาษีเพิ่มขึ้น (ปกติทาสเสียค่าราชการปีละ 6 สลึง)

การเลิกทาสได้กระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป เริ่มต้นด้วยการออกพระราชบัญญัติพักตัวกระเชียบอายุลูกทาสลูกไทย พ.ศ. 2417 กำหนดว่า ลูกทาสที่เกิดปีมะโรง พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีที่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และปีต่อมา อายุถึง 21 ปีต้องพ้นค่าตัว และกำหนดอัตราค่าตัวทาสที่เกิดในปีดังกล่าวในอัตราพิเศษ ที่จะทำให้พ้นค่าตัวได้ก่อนกำหนด เมื่อดัง พ.ศ. 2448 ก็ออกพระราชบัญญัติทาส พ.ศ. 2448 ให้ลูกทาสเป็นไทยและลดค่าตัวทาสที่ยังเหลืออยู่ลง

การเลิกไพร่และทาสในทางปฏิบัติ จะมีผลต่อความเจริญทางด้านเศรษฐกิจอยู่มาก กล่าวคือ จะก่อให้เกิดแรงงานอิสระที่จะใช้ในการผลิตได้เพิ่มมากขึ้น

(โปรดดูรายละเอียดได้จาก เกษม ศิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์, “แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”; ขจร สุขพานิช, “ฐานันดรไพร่” รวมอยู่ในหนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, พ.ศ. 2514. วิชัย เสวะมาตย์, การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2510 และ Ammar Siamwalla, *Land Labour and Capital in Three Rice Growing Deltas of Southeast Asia 1800-1940*, Economic Growth Center Discussion Paper No. 150, Yale University, July 1972).

¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 44.1/40 ทำนาในบริเวณคลองรังสิต กลับขึ้นไปเมืองเสียเงินค่าราชการปีไม่ทัน ต้องถูกปรับ, วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2450.

แก้วภรรยา นายชำนาญอักษร อยู่ตำบลคลองข่มบ่อ ยี่ กรุงเทพมหานคร ได้ตรอกที่นาบริษัทที่คลองซอย
ที่ 8 ฝั่งตะวันออกในปี พ.ศ. 2435 จำนวน 1,100 ไร่ และได้ให้ผู้คนข้าทาสออกไปหักร้างถาง
พงทำนา¹⁵

ขณะเดียวกันก็ดูเหมือนว่า การอพยพเข้ามามีเหตุผลอีกประการหนึ่ง คือ มาจากการที่
คนตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาระบบคลองชลประทานโดยบริษัทว่าจะช่วยให้ทำการเพาะ
ปลูกได้ดีขึ้นกว่าที่เดิมที่ตนอยู่ คือ มีน้ำทำอุดมสมบูรณ์ และยังมีเส้นทางขนส่งที่ดีด้วย จาก
รายงานของไฮเดกล่าว่า ผู้ที่อพยพเข้ามาในรังสิตส่วนหนึ่ง มาจากแถบชายฝั่งทะเลทางตอนใต้
พวกนี้ทำนาอยู่แต่เดิมแต่ต้องอพยพทั้งที่นาเดิม ซึ่งดินและน้ำได้เค็มขึ้นจนไม่อาจเพาะปลูกได้¹⁶
ทั้งนี้เนื่องมาจากการขุดคลองบริเวณริมฝั่งทะเลเพื่อเข้าไปตัดพื้นและจาก เมื่อนานเข้าคลอง
เหล่านี้จะขยายกว้างออก ทำให้น้ำเค็มไหลเข้าคลอง และทำให้นาเสียหายประมาณ 50,000 ไร่¹⁷
ขณะเดียวกัน การที่ป่าริมทะเลถูกตัดทำลาย ก็พิจารณาได้ว่า เป็นเหตุให้น้ำเค็มไหลเข้ามาได้ง่าย
ด้วย ซึ่งบริเวณที่ประสบกับปัญหานี้จะได้แก่ นาแถบเมืองฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ นาคลอง
ประเวศบุรีรัมย์ และคลองนิคมยาดรา รวมถึงนาแขวงกรุงเทพฯ และนนทบุรี¹⁸ นอกจากนี้ ก็มี
ชาวนาจากที่อื่น ๆ อีกที่อพยพเข้ามา เช่น จากมินบุรี อยุธยา นครนายก รวมทั้งพวกลาวจาก
มณฑลทางตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทั้งที่มารบจ้างเฉพาะฤดูทำนา และที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่ถาวร¹⁹
ก็มีเหตุผลเพราะที่เดิมน้ำทำไม่สมบูรณ์และทำการเพาะปลูกไม่ได้ผลเป็นสำคัญ

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งสำหรับเขตนี้ คือ เป็นแหล่งที่มีคนต่างชาติเข้าไปอยู่มากเช่น
กัน คือ มีทั้งจีน ญวน และแขกมลายู พวกนี้ส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับต่างประเทศ เช่น
บังคับอังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา ตัวอย่างที่เห็นได้ เช่น ในบริเวณที่ดินของบริษัทลำไทร
ซึ่งมีบาทหลวงยวงเป็นผู้จัดการ มีพวกจีนและญวนซึ่งนับถือศาสนาโรมันคาทอลิกเข้าไปตั้งทำนาอยู่
หนาแน่น²⁰

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 หนังสือเก่า เล่มที่ 92/4004 คดีวิวาทที่นา.

¹⁶ Van der Heide, *General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley*, Bangkok, 1903, p. 26 footnote, and p. 66.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 1/4 ความเห็นของพระยาประจักษ์พริบดา เรือง
วิจิตรการตั้งสภาเกษตรพนิชการ, 29 ธันวาคม พ.ศ. 2443.

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/36 ส่งคำแจ้งความของลาวนายร้อย ซึ่ง
ควบคุมลาวมารบจ้างในแขวงเมืองชัยภูมิ, 19 มิถุนายน พ.ศ. 2447.

²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/12 รายงานนายพันโท พระฤทธิจักรกำจร
ผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ, วันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2445.

กล่าวโดยทั่วไป เขตรังสิตเมื่อเปิดขึ้นนั้น ได้เป็นที่รวมของคนที่อยู่พรมมาจากทุกหนทุกแห่ง เพื่อเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากดินแดนใหม่ ซึ่งก็ย่อมจะมีทั้งคนที่ดีและไม่ดี คนที่มีอำนาจมีพวกพ้อง และที่ไม่มีมี การใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ง่าย โดยเฉพาะเมื่อการปกครองของรัฐบาลยังไม่เข้าไปถึง ตัวอย่างที่เห็นชัดก็คือ การวิวาทแย่งชิงที่นาเกิดขึ้นแพร่หลายมาก มีการใช้กำลังและอำนาจเข้าข่มขู่กัน ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 4 การดำเนินชีวิตของชาวนาในดินแดนใหม่นี้ จึงไม่ใช่เรื่องที่ชาวนาจะสุขสบายนักเพราะนอกจากจะต้องทำงานหนักในการบุกเบิกที่นา ก็ยังมีปัญหาในเรื่องความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินอยู่มากด้วย

การใช้ที่ดิน แรงงาน และทุนในการผลิตข้าว

1. การใช้ที่ดิน

ในเรื่องที่ดินพบว่ามีปัญหาที่จะต้องพิจารณาดังนี้ คือ

1.1 การถือครองที่ดิน ดังได้กล่าวแล้วว่า การขยายตัวในการเพาะปลูกข้าวของไทยเป็นการขยายทางด้านเนื้อที่ จึงพบว่า ในระยะที่การค้าข้าวเฟื่องฟู คือ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2430 เป็นต้นมา ที่ดินจะกลายเป็นสิ่งมีค่า ราคาของที่ดินก็เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ * ปัญหาที่เกิดขึ้นในรังสิตที่แตกต่างจากที่อื่นอยู่มากก็คือ การเกิดขึ้นของระบบเช่าที่ดินอย่างชัดเจน และในอัตราที่สูงมาก ที่ดินส่วนใหญ่ในเขตนี้จะตกอยู่ภายใต้การถือครองของพวกเจ้าของที่ดิน ซึ่งมีใช้ชาวนาร้อยละ 80-

* ราคาที่ดินในเขตตะวันออกได้มีแนวโน้มที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ ดังที่นายจอห์นสัน ได้รวบรวมไว้ดังนี้

ปี	ราคาที่ดิน บาท/ไร่	จำนวนกรณีที่พบ
2423	1.00	1
2433	4.25	1
2435	5.30	3
2437	4.80	3
2439	6.30	2
2441	3.50	1
2442	22.67	3
2444	35.00	1
2445	26.50	2
2446	35.00	1
2447	37.00	2

90²¹ ซึ่งบุคคลเหล่านี้ ได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า และผู้มีอันจะกินทั้งหลาย ขณะที่ชาวนาที่เข้าไปทำจะมีฐานะเป็นเพียงผู้เช่าเท่านั้น ปัญหาที่จะต้องพิจารณาก็คือ ทำไม่เขตนึ่งมีอัตราการเช่าสูง นับตั้งแต่แรกเริ่มที่เปิดที่ดินขึ้นใหม่ เหตุใดราษฎรซึ่งก้อพยพเข้ามาทำนานับแต่เริ่มมีโครงการขุดคลอง จึงไม่ซื้อหาที่ดินไว้เป็นสมบัติของตน คำตอบดูเหมือนจะได้จากหลายทาง คือ

1.1.1 พิจารณาจากการดำเนินงานของบริษัทในการจัดสรรที่ดินให้แก่ผู้ซื้อ พบว่าบริษัทต้องการจะขายที่ดินเป็นแปลงใหญ่ ๆ ดังปรากฏในแจ้งความของบริษัทในการขายที่นาริมคลองรังสิตและคลองซอยในปี พ.ศ. 2435 ข้อ 3 บอกว่า ที่นาที่บริษัทจะขายนั้นจะไม่ขายให้น้อยกว่า 120 ไร่²² เหตุที่บริษัทต้องกำหนดไว้เช่นนี้ เข้าใจได้ว่าเป็นเพราะบริษัทต้องการจะได้เงินเป็นกอบเป็นกำ ไร่เป็นทุนในการขุดคลองของบริษัท ทั้งนี้จากการที่มีเงินทุนอยู่น้อยดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ข้อจำกัดของบริษัทจึงทำให้โอกาสของชาวนาที่จะซื้อที่นาไว้เป็นของตนเองน้อยลง เพราะไม่มีเงินพอ ขณะเดียวกันการบุกเบิกที่ของชาวนาในระยะปีแรก ๆ ก็ได้อย่างมากเพียง 5-10 ไร่ เขาย่อมไม่ปรารถนาจะซื้อที่ไว้มาก ๆ เกินกำลังที่จะทำ ชาวนาจึงหันมาเช่าที่นาจากเจ้าของที่ดินซึ่งสามารถซื้อที่บริษัทไว้ อย่างไรก็ตาม พบว่าในระยะต่อมาเมื่อบริษัทขุดคลองไปอีกมาก ๆ เข้า บริษัทได้ยอมผ่อนผันโดยขายที่แปลงเล็ก ๆ บ้าง เช่นในปี พ.ศ. 2442 บริษัทยอมขายที่ดินในขนาด 40-50 ไร่²³

ขณะเดียวกัน การกระทำของบริษัทในการจัดสรรที่ดิน ก็มีส่วนทำให้ชาวนาต้องกลายเป็นผู้เช่า เช่น ในที่ที่ไม่มีหลักฐานแสดงกรรมสิทธิ์แน่ชัด และเกิดการทะเลาะวิวาทภายหลังเมื่อรัฐบาลตัดสินใจให้บริษัทชนะ ราษฎรก็ตกเป็นผู้เช่า ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 4 และแม้ในบางกรณีที่ยังอยู่ในระหว่างวิวาท บริษัทก็ใช้วิธีขายให้แก่ผู้มีอำนาจ ซึ่งทำให้ราษฎรต้องกลายเป็นผู้เช่าไปในที่สุด²⁴

21 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 3.2 ก/116 เล่ม 2 เรื่องแจ้งคนลาวมาทำนาในเขตมณฑลกรุงเก่า จดหมายเหตุพระยานนทบุรี ผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี ถึงเจ้าพระยาสยามราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล, วันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2453.

22 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 หนังสือเก่า เล่มที่ 91/8975 แจ้งความของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เรื่องการจะขายที่นาริมคลองรังสิตประยูรศักดิ์, วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2435.

23 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. บริษัทขุดคลอง เล่ม 7-8.

24 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ. 5/10 เล่ม 1 แอปเป้นตึกสี่ บันทึกรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม.

1.1.2 การจัดระเบียบที่ดินของรัฐบาล โดยทั่วไปแล้วดูเหมือนว่า รัฐบาลไม่ได้สนใจที่จะควบคุมที่ดินที่มีการถือครองแต่อย่างใด กล่าวคือ ใครจะมีที่ดินไว้ในครอบครองเท่าใดก็ได้ ถ้าเขาสามารถจะซื้อที่ใด ๆ ที่นั้นอาจจะเนื่องจากเวลานั้นที่ดินยังมีอยู่มากมายและยังขยายออกไปได้เรื่อย ๆ ทั้งการที่มีผู้เข้าไปครอบครองไว้มาก ๆ โดยเฉพาะเพื่อไว้ให้ราษฎรเช่าทำกิน รัฐบาลก็ยังได้ประโยชน์ คือได้ภาษีที่ดินอีก โดยปกตินับแต่สมัยโบราณ ได้มีความพยายามที่จะจำกัดการครอบครองที่ดินอยู่บ้าง เห็นได้จากการกำหนดอายุนาตราแดงหรือนาคูโคไว้ 9 ปี นาตราจองหรือฟางลอย 3 ปี* ถ้าผู้จับจองทิ้งร้างไว้เกินกว่าอายุดังกล่าว ก็ถือว่าหมดสิทธิในที่นั้น ๆ ผู้ใดจะเข้าไปทำก็ได้²⁵ ในสมัยรัชกาลที่ 5 เอง คือในปี พ.ศ. 2417 ก็มีพระราชบัญญัติสำหรับเก็บค่านา ซึ่งบังคับว่า ผู้จับจองนาฟางลอยจะต้องทำที่ดินให้เกิดประโยชน์ใน 3 ปี²⁶ ซึ่งจุดมุ่งหมายก็เพื่อจะป้องกันการจับจองที่นาไว้มากเกินกว่าที่ผู้จับจองจะทำได้นั่นเอง อย่างไรก็ตาม การควบคุมในลักษณะดังกล่าวได้หมดความหมายไปโดยปริยายเมื่อมีการจัดระบบที่ดินใหม่ มีการออกโฉนดที่ดินซึ่งเริ่มในปี พ.ศ. 2444** ที่เป็นการให้กรรมสิทธิ์แก่ผู้เป็นเจ้าของอย่างถาวร ไม่ว่าจะทำประโยชน์หรือไม่ก็ตาม การที่มีโฉนดที่ดิน มองในแง่หนึ่งจึงเป็นโอกาสให้คนเข้าไปจับจองที่ได้มากมาย โดยไม่ต้องห่วงการที่ที่ดินจะหมดอายุ

นอกจากนั้น ถ้าพิจารณาถึงการเรียกเก็บภาษีก็จะพบว่า รัฐบาลเรียกเก็บภาษีที่ที่ยังไม่ได้ทำนาเลย ที่เรียกว่านาว่างเปล่าหรือที่หวงห้ามไว้ในอัตราที่ต่ำมาก เมื่อเปรียบเทียบกับนาที่ได้ทำแล้ว คือนาคูโคและนาฟางลอย

จากพระราชบัญญัติที่ดิน พ.ศ. 2434²⁷ ได้กำหนดว่า

นาว่างเปล่า	เก็บภาษีไร่ละ	16 อัฐ (25 ส.ต.)
นาฟางลอย	„	24 อัฐ (37 1/2 ส.ต.)
นาคูโค	„	16 อัฐ (25 ส.ต.)

* โปรดดูความแตกต่างของนาคูโคและนาฟางลอยในภาคผนวกที่ 12.

²⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 1/4 ความเห็นพระยาประชาชีพ เรื่องจัดการตั้งสภาเกษตรพณิชการ, วันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2442.

²⁶ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 7, พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองกรมการและเสนากำนันอำเภอ ซึ่งจะออกเดินประเมินนา ปัจจ ฉศก ศักราช 1236 (พ.ศ. 2417) ข้อ 10, หน้า 250.

** โปรดดูเรื่องการออกโฉนดที่ดิน ในบทที่ 4.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 4.1/3 พระราชบัญญัติที่ดิน รัตนโกสินทร์ศก 110 (พ.ศ. 2434).

พระราชบัญญัติฉบับนี้ มีร่างปรากฏอยู่ในเอกสารกระทรวงเกษตรฯ แต่ไม่ปรากฏว่าได้มีการประกาศใช้อย่างเป็นทางการ แต่ที่แน่นอนก็คือ พิกัดนาฟางลอยและนาคูโคเรียกเก็บจริงเท่ากับจำนวนที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัตินี้ ซึ่งก็หมายความว่า ได้เคยมีการกำหนดจะเรียกเก็บค่านาวางเปล่าไว้สูงมาก คือเท่ากับนาคูโค แต่ในปี พ.ศ. 2448 เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงพิกัดภาษีค่านาใหม่ และมีการประกาศใช้อย่างเป็นทางการนั้น พบว่านาที่ยังมิได้ทำซึ่งเรียกว่า “ที่หวงห้าม” รัฐบาลเรียกเก็บภาษีน้อยมาก คือ เรียกเก็บไร่ละ 1/8 ของอัตรานาคูโค ขณะที่เรียกเก็บจากนาฟางลอยสูงกว่านาคูโค 1/4 โดยกำหนดพิกัดค่านาคูโคไว้ดังนี้

นาเอก	เก็บไร่ละ	1 บาท
นาโท	,,	48 อัฐ (75 ส.ต.)
นาตรี	,,	40 อัฐ (62 1/2 ส.ต.)
นาจัตวา	,,	32 อัฐ (50 ส.ต.)
นาเบญจ	,,	24 อัฐ (37 1/2 ส.ต.)

การกำหนดภาษีนานี้ยังไม่ได้ทำไว้ก่อนข้างต่ำ มองในแง่หนึ่งทำให้ผู้ซื้อที่ดินไว้มาก ๆ ไม่มีภาระในการที่จะต้องเสียภาษีให้รัฐบาลมากนัก แม้ว่าจะยังมีได้ทำประโยชน์ หรือยังหาคนมาเช่าไม่ได้ก็ตาม

ขณะเดียวกัน ถ้ามองนโยบายของรัฐบาลในยุคที่การซื้อขายที่ดินกำลังเฟื่องฟู มีการจับจองที่ดินขนาดใหญ่ จะเห็นได้ว่ารัฐบาลให้การสนับสนุน เพราะจะช่วยทำให้รายได้ของรัฐบาลเพิ่มขึ้น ดังปรากฏในความเห็นของกรมหลวงดำรงราชานุภาพในที่ประชุมเทศาภิบาลเรื่องกฎหมายที่ดินว่า

การทำนาทำสวนแต่โบราณคนละอย่างกับเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนนั้นหาที่ดินพอจุนแรงทำคนละ 10 ไร่ 15 ไร่ ก็พอจะปลูกทำอะไรขึ้น พอได้เก็บขายเขาก็กินไปวันหนึ่งๆ ก็สบาย ไม่ต้องกังวลอะไรอีก วิธีทำมาหากินอย่างใหม่นี้ ผู้ที่มีทุนรอนมากบางที่เข้าหันทันทีหลาย ๆ คน ตั้งเป็นบริษัทขึ้น การที่ทำก็ไม่แต่เฉพาะครอบครัวคนสองคนดังแต่ก่อน ใช้จ้างลูกจ้างทุ่มทำเป็นการใหญ่ที่สุด จนทำนาในทุ่งหลวง (รังสิต-ผู้เขียน) ก็มีอย่างนี้ และนับวันจะมากขึ้นทุกที ความต้องการของคนพวกนี้ต้องการหาที่ดินให้มาก ให้พอแก่ทุนที่ลง จึงขออนุญาตต่อรัฐบาลผู้เป็นเจ้าของที่ดิน ปัญหาข้อต้นว่า รัฐบาลควรให้หรือไม่

ข้อนี้เห็นได้ง่าย คือว่าการปกครองทุกวันนั้นติดกับแต่ก่อนเหมือนกัน ความสำเร็จในสิ่ง
 หนึ่งปวงอยู่ที่เงิน รวมความว่า รัฐก็ต้องการเงิน ที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าอยู่นั้นไม่มีอะไร
 เมื่อมีผู้ทำเป็นเรือกสวนไร่นาขึ้น ภาษีอากรเฉพาะที่ดินนั้นก็ได้ และยังได้ภาษีขาออก
 เพิ่มขึ้น นี้ว่าโดยทางตรง ยังมีได้ทางอ้อมอีก คือว่ากุลิที่เข้ามาอยู่ก็ได้ภาษีเป็นประโยชน์
 ถึง 3 ชั้นดังนี้ จึงเป็นยุติว่า รัฐบาลต้องอุดหนุนให้ผู้ทำการเพาะปลูกมากที่สุดที่จะ
 มีได้²⁸

ความเห็นข้างต้นนี้ ดูเหมือนว่าจะเป็นการเล็งผลเลิศมากเกินไป กล่าวคือ ไม่ได้มีการ
 แยกผู้จับจองที่ดินขนาดใหญ่กับผู้ทำนาทั่ว ๆ ไปออกจากกัน เพราะตามความเป็นจริง ผู้จับจอง
 ที่ดินขนาดใหญ่มิได้เข้าไปทำนาเอง จะมีทำบ้างก็เป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่แล้วก็เป็นเอาไปให้
 เช่าต่อ โดยเฉพาะถ้าพิจารณากรณีของรังสิต ฉะนั้นภาระในเรื่องภาษีเมื่อมีการทำนา จึงเป็นภาระ
 ของชาวนาทั้งสิ้น

1.1.3 ในส่วนของผู้ที่มีฐานะดี ซึ่งได้แก่ พระราชวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า และผู้มี
 อื่นจะกินทั้งหลาย บุคคลเหล่านี้นอกจากจะเป็นผู้มีอำนาจหรืออิทธิพลแล้ว ก็ยังเป็นผู้ที่กำลัง
 ทรัพย์ที่สามารถจะกว้านซื้อที่ดินได้ขนาดใหญ่ ๆ ซึ่งลักษณะการซื้อเช่นนี้ไม่ได้มุ่งหมายที่จะเข้าไป
 ทำนา แต่เป็นการซื้อเพื่อเก็งกำไร คือซื้อถูกไว้ขายต่อแพง ๆ หรือถ้าไม่เช่นนั้นก็เอาไว้ให้เช่าต่อ
 อย่างที่กรมหลวงราชบุรีได้ทรงวิจารณ์ไว้ว่า เป็นการ “เล่นซื้อเล่นขาย”²⁹ ซึ่งก็ปรากฏว่าประสบ
 ความสำเร็จอยู่มาก กล่าวคือ “หากำไรได้คนละตั้งพันชั่งก็มี จึงเลื่องลือกันว่า ผู้ที่มีนาในทุ่งหลวง
 บริเวณคลองรังสิตมั่งมีเป็นเศรษฐีกันโดยมาก”³⁰

แรงจูงใจให้บุคคลกลุ่มนี้ซื้อที่ดินก็คือ การที่ขณะนั้นการค้าข้าวกำลังรุ่งเรือง การมีที่เอา
 ไว้ขายต่อ หรือไว้ให้เช่า ล้วนแต่นำกำไรมาให้ทั้งสิ้น เห็นได้ชัดจากความเห็นของพระเจ้าอัง-
 ยาเธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งทรงเป็นเจ้าของที่รายใหญ่ผู้หนึ่งของรังสิต ได้เคยทรง
 กล่าวไว้ว่า

²⁸ เทศกาลิบาล, เล่มที่ 4, วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2450, รายงานประชุมเทศกาลิบาล พ.ศ. 2450
 แผนกสรรพากร, หน้า 137-140.

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ. 5/4 เล่ม 1 บันทึกเรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนา-
 สยาม.

³⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ. 1/6 เจ้าของนาคลองรังสิตร้องทุกข์เรื่องค่าน้ำต่อ
 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, วันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ. 2453.

...ได้ใคร่ครวญและทดลองการค้าขายมาหลายประการแล้ว เห็นด้วยเกล้าว่าบัณฑิต
 กิจใด ๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้ดีไทยที่ควรจะทำเพื่อหาเลี้ยงชีพ ฤๅเพื่อใช้ทุนให้สืบผล
 อันมั่นคงในปัจจุบันนี้ ยากจะมีดีเสมอการค้าที่ดิน* และที่ดินในสมัยนี้ ก็ยากจะมีผล
 เสมือนมีที่นาให้ชาวนาเข้าทำ* ด้วยราคาข้าวขึ้นอยู่เสมอ มากกว่าค่าแรง
 ฤๅเสียบียงอาหารที่ราคาขึ้น และเป็นการทำงานย่ำ ทั้งเคยทำและรัฐทำมาแต่ดั้งเดิมแล้ว
 แม้แต่คนที่คร้านเขลายังสามารถจะทำให้เป็นผลได้ การทำนาจึงเพื่องฟูและมีแต่จะทวี
 31
 ชน...

และดูเหมือนว่า การเข้าที่นาในเขตรังสิต สืบเนื่องมาจากกรณีนี้มากที่สุด ซึ่งจะเห็นได้
 ชัดยิ่งขึ้น เมื่อดูการขายที่ดินในเขตรังสิตตามตารางที่ 1

* เน้นโดยผู้เขียน

31 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. เพาะปลูก เล่มที่ 15/25 เรื่องกรมหมื่นนรา ขอบุค
 คลองนาตงแต่ตำบลตะโน แขวงเมืองนนทบุรี ออกแม่ให้น้ำสุพรรณ, 18 ตุลาคม—26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452.

ตารางที่ 1

แสดงการถือครองที่ดินขนาดต่าง ๆ ในเขตรังสิต

ขนาดที่ดิน/ไร่	เจ้าของที่ดิน/คน
0 - 149.9	413
150 - 299.9	133
300 - 449.9	43
450 - 599.9	20
600 - 749.9	17
750 - 899.9	18
900 - 1049.9	15
1050 - 1199.9	6
1200 - 1349.9	4
1350 - 1499.9	1
1500 ขึ้นไป	24

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. บริษัทหุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 1, 2, 4, 7, 8, กษ. หนังสือเก่า เล่มที่ 87, กษ. เพาะปลูก เล่ม 22, กษ. 3. 3, กษ. 9.4 ก, เอกสาร ร.5/1 น. 3.2 ก., น.41.4 และ เอกสาร ร.6 กษ.5

ตารางข้างต้นนี้ รวบรวมจากที่ดินในเขตรังสิตที่มีการถือครองอยู่ และที่มีการตกลงซื้อขายระหว่างบริษัทกับผู้ซื้อในระยะปี พ.ศ. 2435-3444 พบว่า ในจำนวนเจ้าของที่ดินทั้งสิ้น 694 คน มีที่ดินรวมกันจำนวน 235, 822 ไร่ ในจำนวนนี้ร้อยละ 5 ของผู้มีที่ดินจำนวนมากที่สุด มีที่ดินรวมกัน 113, 539 ไร่ หรือเท่ากับร้อยละ 48.10 ของเนื้อที่ทั้งหมด ซึ่งเมื่อดูจากรายชื่อของบุคคลกลุ่มนี้พบว่า จะเป็นกลุ่มของผู้มีฐานะดี ได้แก่ พระราชวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า และคนมีเงิน ซึ่งเป็นคนกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ทั้งสิ้น เห็นได้จากตารางที่ 2

ตารางที่ 2

รายชื่อเจ้าของที่ดินซึ่งมีหลักฐานว่าได้ซื้อที่บริษัทชดคลองแลคูนาสยาม
จำนวนตั้งแต่ 1,000 ไร่ขึ้นไปในเขตรังสิต ระยะเวลา พ.ศ. 2435-2443

ที่	ชื่อ - สังกัด	จำนวนที่ ซื้อ (ไร่)	ตำบลที่นา	แปลง บพชอ	ที่อยู่	ที่มา
1	พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น- ทิวากรวงษ์ประวดี (ต้นสกุล เกษมศรี)	17,945	คลองซอยที่ 6, 8 และ 10	2442	วังริมวัดพระเชตุพน กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. บริษัทชดคลอง เล่มที่ 8
2	บริษัทลำไทร (มีหุ้นส่วนคือ บาทหลวงเดซาล นายห้าง เคียงฮัวเฮง นายห้างกวางฮัวฮัว คิเซียง เคียมฮัวเฮง บัววันฮัวเฮง และพรรคพวก)	9,000	คลองซอยที่ 11, 12	2441- 2442	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 เพาะปลูก เล่มที่ 22/446
3	พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น สรรพศาสตร์ศุภกิจ (ต้นสกุล ทองแถม)	7,000	คลองซอยที่ 10, 11	2441	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.3/20
4	พระเจ้าน้องยาเธอกรมพระ- นราธิปประพันธ์พงศ์ (ต้นสกุล- วรวรรณ)	7,000	คลองซอยที่ 7 ผังใต้	-	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 3.2 ก/113

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ที่	ชื่อ-สังกัด	จำนวนที่ ขอ (ไร่)	ตำบลที่นา	เลข บพขอ	ที่อยู่	ที่มา
5	บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม	6,584	คลองซอยที่ 4, 6, 8, 10	2443	ริมคลองผดุงกรุงเกษม กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 7,8
6	พระเจ้าัน้องยาเธอกรมหมื่น- อดิศรอุดมเดช (ต้นสกุล สุขสวัสดิ์)	6,413	คลองซอยที่ 10, 11 และ 12		กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.ร.2 ก/56
7	พระเจ้าัน้องยาเธอกรมหมื่น- พิชิตปรีชากร(ต้นสกุลคัคณางค์)	5,430	คลองซอยที่ 8, 12	2442	เชิงสะพานดำรงสถิตย์ กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
8	พระสรสำแดง สังกัดทหารเรือ	4,095	คลองซอยที่ 4, 10 และ 12	2443	ริมวัดบุปผาราม กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 7
9	นายยัง สังกัดสยาม	4,000	คลองซอยที่ 14 เหนือรังสิต	2443	ตำบลโรงเลี้ยงเด็ก กรุงเทพฯ	
10	ม.ร.ว. สุพรรณรณห์ สนิทวงศ์	3,705	คลองซอยที่ 4, 12 เหนือรังสิต และ คลองซอยที่ 3, 4 ไต้ รังสิต	2443	ตำบลบางรักษ์ กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 7 พระยาสุทัศน์ศักดิ์สนิทวงศ์, โชคชวาในรัชที่พองใจ

11	พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ายุคล- ทิฆัมพร (ต้นสกุลยุคล)	3,000	คลองซอยที่ 15,16	2439	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 หนังสือเก่า เล่มที่ 87
12	สยามเกษตรบริษัท (มิสเตอร์เวสเดนโฮลท์ ชาวเดนมาร์ก)	3,000	คลองรังสิต, คลอง ซอยที่ 2	2437	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 2/25
13	นายถมยา สังกัดพระบรมโอรสาธิราช	2,520	คลองซอยที่ 10, 12	2443	ถนนสาทร กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
14	นายเทียม มหาเด็กลีแวกเดซ	2,400	คลองซอยที่ 4, 8 และ 10	2443	หลังแก่งวัดกัลยาณมิตร กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
15	นายร้อยโทพ่วง สังกัดกรมยุทธนาธิการ	2,055	คลองซอยที่ 10,12 เหนือรังสิต	2443	ตึกแถวปากคลองตลาด กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 7
16	อาโดฟ มุลเลอร์ (บุตรพระปฏิบัติราชประสงค์)	2,100	คลองทกวาสายบน ฝั่งเหนือ ระหว่าง คลอง 3-4	-	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
17	สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ	2,000	คลองรังสิตตอน ระหว่างแม่น้ำเจ้า- พระยากับคลองเปรม	-	พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/10
18	มิสเตอร์ซันเดรสกี อำแดงวา	1,830	ใกล้คลองเชียงราก	-		

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ที่	ชื่อ-สังกัด	จำนวนที่ ขอ (ไร่)	ตำบลที่นา	เลข บที่ขอ	ที่อยู่	ที่มา
19	พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุน- พิทยาลภพฤทธิธาดา (ต้นสกุลโสณกุล)	1,800	คลองซอยที่ 12 เหนือรังสิต	-	ตลาดน้อย กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
20	นายหวัง อำแดงเอี่ยม กับพวก	1,650	คลองซอยที่ 12	ก่อนปี 2437		กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 87
21	คุณจอมมารดาแพ	1,612	คลองซอยที่ 6 เหนือรังสิต	-	ในพระราชวัง กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 8
22	คุณเพิ่ม	1,600	คลองซอยที่ 14	2443	ริมสะพานถ่าน กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
23	แม่ปุก บังคับสยาม	1,500	คลองซอยที่ 14	2443	ปากคลองบางรักษ์ กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
24	พระยาศรีสุนทรโวหาร สังกัดกระทรวงเกษตราธิการ	1,500	คลองซอยที่ 12	-	ริมถนนพระพุทธบาท	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
25	พระยาราชรองเมือง	1,500	คลองหกวาระหว่าง คลอง 3-4	2440		กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 บริษัทชุดคลอง เล่มที่ 8

26	นายบุตร แม่เล็ก สังกัดนครบาล	1,350	คลองซอยที่ 8 เหนือรังสิต	2443	ถนนดินสอ กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 บริษัทชุดคลอง เล่มที่ 8
27	หลวงวารีราชายุตต์	1,335	คลองซอยที่ 4,6	2444	ตรงข้ามศาลเจ้าเก่า กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 บริษัทชุดคลอง เล่มที่ 8
28	นายลาสามี เกษรภรรยา สังกัดกรมทหารปืนใหญ่	1,260	คลองซอยที่ 4,6,14	2443	ตروقซุง บางรัก กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 บริษัทชุดคลอง เล่มที่ 8
29	พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่น- ราชบุรดิเรกฤทธิ์	1,257	คลองซอยที่ 9	2439	กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 87
30	หลวงดำรงแพทยคุณ	1,200	คลองซอยที่ 14	-		กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 87
31	นายชำนาญอักษร นายชุม	1,100	คลองซอยที่ 8	2435		
32	ขุนภักดี จันภรรยา สังกัดกระทรวงเมือง	1,080	คลองซอยที่ 12	2443	คลองบางเชือกหนัง กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
33	ท่านแดง	1,050	คลองซอยที่ 10	2443	ตำหนักสมเด็จพระบรม- ราชินีนาถ กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ที่	ชื่อ-สังกัด	จำนวนที่ ขอ (ไร่)	ตำบล/นา	เลข พื้นที่ขอ	ที่อยู่	ที่มา
34	จिनยวงเฮียงชิว เอียฮวด บังคับฝรั่งเศส	1,050	คลองซอยที่ 15	2435		กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 87
35	หลวงไมตรีวาณิช (ผ่อง)	1,050	คลองซอยที่ 10 เหนือรังสิต	2443	วัดยานนาวา กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
36	พระมนตรีพจนกิจ (ฮั)	1,020	คลองซอยที่ 8 เหนือรังสิต	2443	เชิงสะพานเหล็ก วัดตะเคียน กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
37	จิ้นสุข อำแดงฟิ่ง จิ้นผูกบ	1,020	คลองซอยที่ 8	2443	คลองบางกอกใหญ่ หน้าวัดสังฆะจาย กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
38	หลวงวิจารณ์สาลี สังกัดกระทรวงเกษตรราชการ	1,020	คลองซอยที่ 8 เหนือรังสิต	2443	ตำบลสะพานหัน กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
39	อำแดงทองคำ	1,000	คลองซอยที่ 6	2443	ศาลเจ้าเก่า กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8
40	นายภูบิदानายกอน สังกัดพระยารัตนสมบัติ	1,000	คลองซอยที่ 14	2443	ดอนเมือง กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เล่มที่ 8

41	จิ้นโซเทียนโป๋ จิ้นผุกบี่	1,000	คลองซอยที่ 14	2443	ตำบลบ้านเจ็สัวสวน ตลาดน้อย กรุงเทพฯ	กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.บริษัท ชุดคลอง เดิมที่ 8
42	นายทรัพย์ สังกัดกรมหลวงประจักษ์	1,000	คลองซอยที่ 14	2443		
43	ไต่ะยี่ ลี เตะ ภรรยา นายฟา อำแดงทับ ไต่ะกะเซ็ม ไต่ะยี่เดช	1,000	คลองซอยที่ 10	2435		
รวม 43 คน		121,031				

1.1.4 ในส่วนของชานา พบว่า ส่วนใหญ่ต้องตกอยู่ในฐานะผู้เช่า เหตุผลที่เป็นเช่นนั้น สืบเกิดได้จากความเห็นของกรมพระนราที่ทรงกล่าวว่า

...เนื่องการที่คิดว่าซุดคลองให้ชานาได้ซื้อที่นาถูก ๆ ตั้งทำนานั้น เป็นสักแต่ว่าคำพูดๆ ความคิด แต่ทางที่เป็นตามธรรมเนียมนั้นเป็นไปอย่างอื่น ผู้มีทรัพย์ย่อมทราบและยอมหาทุนซื้อที่นาได้ดีก่อน ชานาไม่ใคร่ทราบเรื่อง ไม่มีเงินสดซื้อได้เอง และธรรมดาเขามักย้ายที่ไปแห่งโน้นแห่งนี้ สุดแต่ที่ใดสบายและสะดวกน้ำดีที่ดี ไม่ว่าผู้ดีหรือไพร่ ซึ่งมีทรัพย์ซื้อที่นาเอง แม้จะทำเองในตอนแรก ตอนท้ายก็ให้เช่า ถ้าเป็นไพร่ตัวเจ้าของนา ก็หานาป่าซื้อใหม่ทำใหม่ต่อไป การที่เป็นไปตามธรรมเนียม ถึงจะจัดทำอย่างไร คงตกลงผู้มีทุนถือที่นาจำพวกหนึ่ง ผู้ลงแรงเช่าที่นาอีกจำพวกหนึ่งดัง^{๓๒} ๓๕

จากความเห็นดังกล่าว การที่ชานาต้องเช่าที่มีเหตุผลจากหลายทาง คือเพราะไม่มีเงินซื้อ บางคนอาจไม่ทราบเรื่องการซื้อขายที่ดิน หรืออาจจะพอใจอยู่บ้างกับการเช่าที่นา เนื่องจากการที่เขามักย้ายที่บ่อย ๆ ในกรณีที่ดินเดิมเริ่มเสื่อม ขณะเดียวกันก็ดูเหมือนว่ามีชานาอยู่บ้างเหมือนกันที่ซื้อที่นา แต่แล้วก็มีการเปลี่ยนมือไป

ปัญหาที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งสำหรับชานาก็คือ เหตุใดชานาจึงยอมเข้ามาเช่าที่ในรังสิต ทำไมเขาจึงไม่ไปหาที่อื่นที่ยังรกร้างว่างเปล่า ซึ่งเขาอาจจะจับจองเป็นเจ้าของแทน คำตอบดูเหมือนจะเป็นว่า ความดึงดูดใจของเขตรังสิตที่เขาคาดหวังว่าจะให้ความอุดมสมบูรณ์จากการที่มีคลองผ่านเป็นเหตุผลที่สำคัญ แม้ในระยะหลังจะพิสูจน์ให้เห็นได้ว่า ความหวังนี้ไม่อาจเป็นจริงแต่ในระยะแรก ๆ คนก็เชื่ออยู่มาก เมื่อประจวบกับที่การทำนาในปีแรก ๆ ค่อนข้างได้ผลเนื่องจากฝนพาระยะนั้นอุดมสมบูรณ์ ดังที่พวกเจ้าของที่ดินเคยกล่าวอ้างว่า

...ในทุ่งหลวงฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ซึ่งแต่เดิมมาได้มีประโยชน์แก่รัฐบาลแลผู้หนึ่งผู้ใดเลยเมื่อบริษัทลงมือซุดคลอง ในชั้นต้นน้ำฝนตกเหมาะสมกับระดูและพอดีกับการเพาะปลูกต่อเนื่องกันมาหลายปี ทุ่งราคาข้าวก็ขายได้สูงด้วย จึงมีผู้แตกตื่นกันมาจากหลายหัวเมืองมาตั้งทำนาหาผล^{๓๓}

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่มที่ 15/25 เรื่องเดิม.

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.1/6 เจ้าของนาคลองรังสิตร้องทุกข์เรื่องค่านา, วันที่

จากการพิจารณาในหลาย ๆ ด้าน จะเห็นได้ว่า ล้วนแต่เป็นส่วนที่ทำให้การเข้าที่นาในเขตนี้สูงด้วยกันทั้งสิ้น

1.2 ขนาดของที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูก ขนาดของที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูก ในเขตรังสิตมีแตกต่างกันไปอยู่มาก จากการที่มีที่ดินอยู่อย่างกว้างขวาง ใครจะทำมากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับว่า เขามีเงินทุนและแรงงานมากน้อยเพียงใด อย่างไรก็ตาม ก็อาจจะแบ่งขนาดของนาที่ใช้เพาะปลูกได้คร่าว ๆ เป็น 2 ขนาดตามชนิดของผู้ทำ คือ เป็นนาขนาดเล็ก และขนาดใหญ่

1.2.1 นาขนาดเล็ก คือ ที่นาขนาดที่ชาวนาทั่ว ๆ ไปใช้ทำในแต่ละครอบครัว ซึ่งมีสมาชิกราว 5 คน คือ มีพ่อ แม่ และลูก และอาจมีลูกจ้างเพิ่มเติมในฤดูทำนาอีก 1-2 คน ขนาดของที่ดินที่ใช้เพาะปลูกมีตั้งแต่ 5-100 ไร่ จากการรวบรวมตัวเลขขนาดของที่ดินที่ชาวนาในเขตรังสิตใช้ปลูกข้าว พบว่ามีความแตกต่างกัน จะเห็นได้ตามตารางที่ 3

ตารางที่ 3

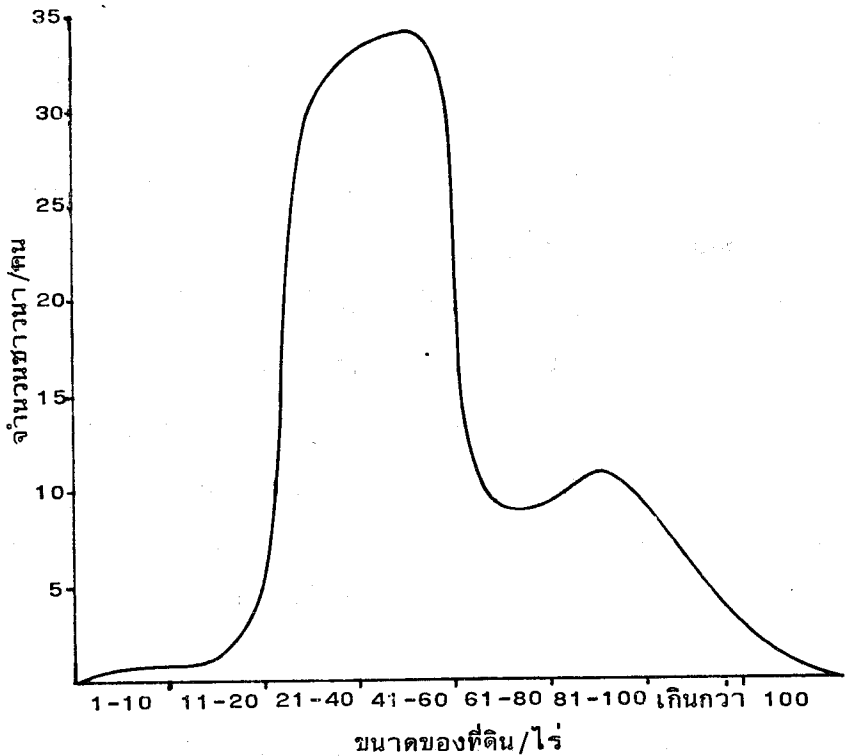
แสดงการใช้เนื้อที่ดินสำหรับเพาะปลูกในเขตรังสิต

ขนาดของที่ดิน/ไร่	จำนวนชาวนา/คน
1 - 10	1
11 - 20	2
21 - 40	32
41 - 60	34
61 - 80	8
81 - 100	12
เกินกว่า 100	7

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร 5. กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่ม 1/9 รายงานพระยาวิเศษโกษา ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, วันที่ 15 มิถุนายน 2452 รายงานการทำนาในเขตต่อไปนี้

1. นาเอก คลองรังสิต ผังเหนือระหว่างคลอง 3-4 ต่อกัน
2. นาเอก คลองซอยที่ 3 ผังใต้คลองรังสิต
3. นาโท คลองซอยที่ 3 ผังเหนือ
4. นาโท คลองซอยที่ 4 ผังเหนือของคลองรังสิต

ที่มา : จากตารางที่ 3

จากตารางและกราฟ ซึ่งรวบรวมจากที่นาที่ชาวนาทำอยู่ 96 ราย พบว่า ขนาดของที่ใหญ่ที่สุดที่ชาวนาใช้ จะตกอยู่ในราว 20-60 ไร่ ขนาดที่ใหญ่หรือน้อยกว่านั้นจะมีอยู่ลดหลั่นกันลงมา

1.2.2 นาขนาดใหญ่ เป็นนาที่พวกเจ้าของที่ดินเข้าไปลงทุนจัดทำในบางส่วนของที่ดินที่เขามี ซึ่งส่วนมากจะเป็นที่ดินขนาดใหญ่กว่าที่ชาวนาใช้ทำ คือ เกินกว่า 100 ไร่ขึ้นไป ส่วนใหญ่นาประเภทนี้จะใช้ลูกจ้าง คือพวกคนลาวทำ หรือไม่กี่ไร่ให้ "บ่าวทาส" เป็นผู้ทำ ตัวอย่างของนาประเภทนี้ เช่น นาของ ม.ร.ว.สุวพรรณธิด์ ทางฝั่งใต้ของคลองรังสิต ตั้งแต่คลองซอยที่ 3-4 ราว 2,400 ไร่ มีที่ทำเอง 400-500 ไร่³⁴ นาของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ที่คลองซอยที่ 7 มีอยู่ 7,000 ไร่ ก็มีบางส่วนที่จัดทำเอง³⁵ นาของ ม.ร.ว.ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์*

³⁴ พระยาสุหศักดิ์สนิทวงศ์ (ม.ร.ว.ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์ชุ่มสาย), *ไขคดีในชีวิตที่พอใจ* ในหนังสือประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ และคนอื่นๆ, กรุงเทพฯ, 2506, หน้า 294-295.

³⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ. 3.2/28 เล่ม 2* จดหมายเหตุกรมพระนรา ถึง พระยาอภัยราชา, วันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2441.

* ม.ร.ว.ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์ชุ่มสาย เป็นลูกพี่ลูกน้องของม.ร.ว. สุวพรรณธิด์ ได้เข้าไปลงทุนทำนาในเขตรังสิต และต่อมาได้ไปทำที่สามโคก เมืองปทุมธานี นอกเหนือจากการลงทุนด้านการค้าอื่นๆ เช่น ค่าข้าว ค้าไม้ และทำโรงสี ต่อมาได้เข้ารับราชการในกระทรวงยุติธรรม และกระทรวงเกษตราธิการ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุหศักดิ์สนิทวงศ์

ที่มุมคลองซอยที่ 3 ฟากตะวันตก 280 ไร่ ซึ่งได้ทำหมตเนื้อที่³⁶ และบริษัทชุดคลองแลคูนา-สยามเองก็พบว่า มีการทำนาด้วยที่คลองซอยที่ 23³⁷

อย่างไรก็ตาม การทำนาประเภทหลังนี้ดูเหมือนจะทำเพียงส่วนน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นนาแปลงเล็ก ๆ ที่ทำโดยชาวนาซึ่งเป็นผู้เช่า คือประเภทแรกเป็นพื้น

2. แรงงาน

แรงงานสำหรับการทำนา ดูเหมือนจะเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งกว่าที่ดินเสียอีก ทั้งนี้ถ้าพิจารณาว่า ในสมัยนั้นที่ดินมีอยู่มาก ขณะที่ประชากรของประเทศมีน้อย กรณีของวังสิตแสดงให้เห็นชัดว่ามีปัญหาในเรื่องนี้

ในการทำนา ตามปกติแรงงานที่ใช้คือแรงงานภายในครอบครัวก็เป็นการเพียงพอ อาจมีบ้างบางระยะที่แรงงานไม่พอ เนื่องจากเป็นระยะที่ต้องเร่งรีบทำงาน เช่น ระยะเวลาเกี่ยวข้าวก็จะมี การช่วยเหลือกันในระหว่างชาวนาที่เรียกว่า “ประเพณีลงแขก”³⁸ แต่สำหรับเขตวังสิตพบว่า แรงงานภายในครอบครัวอย่างเดียวไม่เพียงพอ ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการที่ขนาดพื้นที่นาค่อนข้างใหญ่ ทั้งยังมีนาประเภทใช้แต่แรงงานจ้างล้วน ๆ จึงพบว่ามีกรจ้างแรงงานอย่างแพร่หลายเกิดขึ้น แทนการขอแรงจากเพื่อนบ้าน ที่สำคัญและเห็นได้ชัด คือการจ้างพวกลาวทางอีสานเข้ามาทุก ๆ ปี

พบว่ากรจ้างพวกลาวทำนามีทั้งในเขตของนาขนาดเล็ก และนาขนาดใหญ่ ดังปรากฏ ในรายงานของพระยาสุรารณเสณี ผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ พ.ศ. 2452 ว่า “ผู้ทำนา (จึง) พวกกันจ้างแทบทุกหลังคาโรงก็ว่าได้”³⁹ เหตุผลที่เขานิยมจ้างลาวมากกว่าที่จะจ้างคนไทยด้วยกัน เนื่องมาจากเป็นแรงงานที่หาได้ง่าย ราคาถูก และทำงานได้ดี ลาวที่มารับจ้างนี้พบว่ามาจากมณฑลทางอีสานทั้ง 3 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอิสาน และมณฑลอุดร เมืองที่มีหลัก

³⁶ พระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์, *โชคตาในชีวิตที่พอใจ*, หน้า 294.

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5/1 น. 41.1/214* พระยาวิเศษโกษา ไปตรวจการเพาะปลูกและสืบสวนลูกจ้างทำนาและทางนา, วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2452.

³⁸ พระยาอนุমানราชชน, *ชีวิตชาวนา*, พิมพ์เป็นثرةลึกลงงานสถาปนกิจศพ นางผิว ชาตินันท์ พ.ศ. 2491, หน้า 50 และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*, ราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ. 2510, หน้า 58-59.

* ประเพณีลงแขกปรากฏในหนังสือ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* ของพระยาอนุมาน ๆ ว่ามีอยู่ 2 วิธี วิธีหนึ่งเรียกว่า “แขกขอแรง” คือ คนอื่นสมัครใจมาช่วยตามขอร้อง เมื่อช่วยเสร็จแล้ว ก็แล้วก็ไป ไม่มีอะไรจะต้องตอบแทนกัน เป็นแต่เจ้าของงานต้องเลี้ยงดูแขกอย่างมาก 2 เวลาเท่านั้น อีกวิธีหนึ่งเรียกว่า “แขกลงแรง” ซึ่งเมื่อถึงงานของคนที่มาช่วย ตนก็ต้องไปช่วยเขาบ้าง เป็นการตอบแทนกันไปในตัว

³⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร. 5/1 น. 41.1/214* เรื่องเดิม.

ฐานว่ามา คือ สระภูมิ อุบล ร้อยเอ็ด ยศโสธร และวาปี⁴⁰ โดยปกติการที่พวกลาวเข้ามาทำ
 นานี้ จะมีคนกลางหรือนายหน้าเป็นผู้ไปติดต่อและหาเข้ามา เรียกว่า พวก “นายร้อย” หรือนาย
 ย้อยซึ่งก็เป็นลาวด้วย เท่าที่พบหลักฐาน นายร้อยเป็นพวกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในรังสิต มีอาชีพ
 ทำนาบ้าง เป็นลูกจ้างบริษัทชุดคลอง ๆ บ้าง แล้วก็ทำหน้าที่ “นายร้อย” เป็นอาชีพอีกอาชีพ
 หนึ่ง โดยนายร้อยจะเป็นผู้ไปติดต่อหาคน รับตัว และควบคุมมาส่งให้แก่ผู้ที่ต้องการจ้าง และเมื่อ
 ถึงเวลากลับ นายร้อยจะต้องเป็นผู้พากลับ⁴¹ นายร้อยคนหนึ่ง ๆ ควบคุมลาวลงมามีจำนวนแตก
 ต่างกันตั้งแต่ 17-120 คน ทั้งนี้โดยนายร้อยจะได้ค่าจ้างตอบแทนในการพาเข้ามา พบว่าในราคา
 ค่าจ้างลาวระยะปี พ.ศ. 2447 จำนวน 60-100 บาท นายร้อยจะได้ค่าจ้างแตกต่างกันตั้งแต่ 2-
 10 บาท⁴²

การเดินทางเข้ามาของลาว ปกติจะมาโดยรถไฟสายนครราชสีมา-กรุงเทพฯ โดยมาขึ้น
 รถไฟที่นครราชสีมา แล้วมาลงที่สถานีรังสิต โดยจะเริ่มเข้ามาในเดือนเมษายน (เดือน 5) ซึ่ง
 เป็นระยะก่อนเริ่มฤดูทำนาเล็กน้อย เพราะปกติการทำนาหว่านจะเริ่มในเดือนพฤษภาคม (คือ
 เดือน 6) เมื่อตกลงจ้างกันแล้วผู้จ้างจะต้องหาที่พัก เครื่องนุ่งห่มและอาหารให้ตลอดเวลาที่จ้าง
 ส่วนค่าจ้างจะจ่ายให้ในวันที่พวกลาวเดินทางกลับที่เรียกว่า “วันลาวขึ้น” คือ วันแรม 3 ค่ำ
 เดือน 3 (กุมภาพันธ์)⁴³ แต่ก็มีอยู่บ้างที่มีการจ่ายค่าจ้างล่วงหน้า ซึ่งกรณีนี้มักจะทำให้เกิดการบิด
 ปลิว หรือหลบหนีนานได้ง่าย ซึ่งเป็นผลเสียต่อผู้จ้าง อย่างไรก็ตาม การที่เป็นการจ้างที่ไม่มี
 ทำสัญญา พวกลาวเองก็เดือดร้อนอยู่มากจากการกระทำของนายจ้างเหมือนกัน โดยเฉพาะใน
 เวลาที่การทำนาไม่ได้ผล มักมีการจ่ายเงินให้ไม่ครบ เช่น ลดลงเหลือครึ่งหนึ่งบ้าง บางทีก็พบว่า
 ค่าจ้าง 100 บาท ผู้จ้างให้เพียง 15-20 ถึง 30 บาทก็มี⁴⁴ ซึ่งทำให้พวกลาวเซ็ดหลาบไม่ลงมารับ
 จ้างทำนาในปีต่อไป เมื่อเห็นชัดว่าการทำนาไม่ได้ผล เช่นปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2448 ซึ่งเป็นปีที่

⁴⁰ เอกสารเดียวกัน.

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/15, 36 เรื่องลาวเข้ามารับจ้างทำนาในแขวง
 เมืองธัญบุรี พ.ศ. 2447.

⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5/1 น. 3.2 ก/36 ส่งค่าจ้างความของลาวนายร้อยชงคว
 คุมลาวมารับจ้างทำนาในแขวงเมืองธัญบุรี, วันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2447.

⁴³ เอกสารเดียวกัน.

⁴⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 น. 2.1/38 พระยาประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูล
 เรื่องการขยายการเพาะปลูก, วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2454.

ลาวยังลงมาปกติ พบว่ามีจำนวนลาว 5,068 คน แต่ในปีต่อมาซึ่งมีปัญหาที่การทำงานไม่ได้ผลดี มีลาวลงมาน้อย คือเพียง 1,932 คน⁴⁵ ทำให้ชาวนาเดือตร้อนไม่อาจทำงานได้ จนต้องร้องเรียนต่อรัฐบาล

อย่างไรก็ตาม สำหรับปัญหาที่ว่าลาวไม่ลงมาทำงาน ก็พบว่ามีสาเหตุมาจากด้านอื่น ๆ ด้วย เช่น การที่ลาวประสบปัญหาที่กลับไปเสียเงินค่าราชการตามถิ่นที่อยู่เดิมไม่ทัน การได้ทราบข่าวเรื่องโรคระบาดในแถบนี้ชุกชุม เช่น โรคไข้พุกห อหิวาตกโรค และบางทีพวกลาวก็เข็ดพวกนายร้อยซึ่งเป็นคนกลาง⁴⁶ และที่สำคัญที่ได้ทราบจากการสัมภาษณ์ชาวนา ซึ่งเป็นลาวเมืองอุบล ได้เข้ามาทำงานในเขตรังสิตราวปี พ.ศ. 2455 กล่าวว่า การที่ลาวลงมามาก ก็เนื่องจากทางอีสานปลูกข้าวแล้วส่งไปขายไม่ได้ เนื่องจากไม่มีเส้นทางขนส่ง แต่เมื่อทางรถไฟได้ขยายขึ้นไปอย่างทั่วถึง พวกลาวก็เลิกลงมา⁴⁷

นอกเหนือจากแรงงานของพวกลาว ยังพบว่ามีแรงงานประเภทอื่น ๆ อีก ประเภทหนึ่งที่ใช้อยู่มาก คือแรงงานทาส ซึ่งมีใช้อยู่ในที่ดินของพวกเจ้านาย ข้าราชการ และคนฐานะดี ลักษณะการใช้แรงงานทาสเป็นกิจการจ้างทำ คือ เจ้าของจะลดค่าตัวทาสให้ เพื่อหักกับแรงงานที่ทาสทำนา ในกรณีที่ยังเป็นทาสอยู่ แต่จะมีทาสอีกประเภทหนึ่ง คือ ประเภทที่เจ้าของนำไปไล่ตัวมา แล้วส่งมาทำนาประเภทนี้ จะมีการทำสัญญาแบ่งผลประโยชน์กัน⁴⁸ แรงงานอีกประเภทหนึ่งคือแรงงานคนจีน ประเภทนี้ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าเข้ามาเป็นผู้รับจ้าง พบแต่ที่เข้ามาเป็นผู้ทำนาเอง ซึ่งก็มีอยู่มากพอควร หลักฐานที่เกี่ยวกับการจ้างมีเพียงว่าบริษัทชุกคลองเคยดำริจะทำนาขนาดใหญ่ โดยจะเอากุลิชุกคลองเข้ามารับจ้างทำนาในเขตที่บริษัทชุกคลองใหม่ คือ ที่ดงละครเท่านั้น⁴⁹

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/214 เรื่องเดิม.

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/40 เรื่องเดิม และ ร.5 กษ.3.1/11 เรื่องพวกลาวไม่ลงมาทำงานในทุ่งหลวง พ.ศ. 2449.

⁴⁷ จากการสัมภาษณ์ชาวนา เพศชาย อายุ 85 ปี เป็นลาวอุบล ทำนาอยู่คลองซอชที่ 11 อำเภอหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี เมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2519

⁴⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.2/28 เล่ม 2 เรื่องเดิม.

⁴⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เรื่องบริษัทชุกคลองขอเลื่อนกำหนดเวลาชุกคลอง ตำบลทุ่งดงละคร, วันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449.

ในการควบคุมแรงงานในกรณีที่เป็นนาขนาดใหญ่ที่เจ้าของไม่ได้ทำเองและไม่ได้มาอยู่ในที่นั้น เจ้าของจะตั้งบ่าวไพร่ของตนให้เป็นหัวหน้าควบคุมผู้เป็นลูกจ้างทำนา ที่เรียกว่าเป็น “นายกองนา” ซึ่งจะเป็นผู้ดูแลรักษาผลประโยชน์ทุกอย่างให้แก่เจ้าของนา นอกจากดูแลการทำนา ก็ต้องรายงานผลการทำนาให้เจ้าของนาทราบ รวมถึงจัดเก็บผลประโยชน์ด้วย มีอยู่บ้างเหมือนกันที่เจ้าของนาเข้าไปควบคุมเอง เช่น กรณีของ ม.ร.ว. ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์ ได้เล่าไว้ว่า ได้เข้าไปคุมพวกคนลาวเอง มีการลงมือทำนาให้ลูกจ้างเห็นเป็นตัวอย่าง คอยแนะนำวิธีการทำนาให้ในยามว่างเพื่อไม่ให้ลูกจ้างใช้เวลาว่างไปมีว่สมเล่นการพนัน ซึ่งทำให้การทำนาของท่านได้ผลกว่านาของผู้อื่นที่ใช้ให้นายกองนาควบคุม⁵⁰ ในเรื่องบทบาทของนายกองนานั้น จะมีความเกี่ยวข้องกับผู้เช่านาอยู่ด้วย คือ เริ่มตั้งแต่เป็นผู้ไปชักชวนหรือหากคนมาทำนาในที่เช่า จัดเก็บค่าเช่ารวมถึงการให้ความคุ้มครองแก่ผู้เช่า เห็นได้ชัดสำหรับกรณีหลังนี้ก็คือ นายกองนาจะมีบทบาทสำคัญอยู่เสมอในการนำสมัคพรรคพวกของตนไปทำร้าย รุกที่นาของชาวนาอื่น ๆ เมื่อเกิดทะเลาะวิวาทแย่งชิงที่นา⁵¹ จึงดูเหมือนว่านายกองนาจะเป็นผู้มีอิทธิพลกว้างขวางมาก จึงมักปรากฏเสมอว่า เมื่อรัฐบาลเข้าไปจัดการปกครอง ก็จะตั้งให้นายกองนาเป็นเจ้าหน้าที่อำเภอกำนัน ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้สะดวกในการปกครอง⁵²

3. ทุน

ในการทำนาผู้ทำจะต้องมีเงินจำนวนหนึ่งสำหรับเป็นทุน ซึ่งได้แก่ ค่าเช่านา (จะไม่กล่าวถึงค่าที่ดิน เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นการเช่าที่) ค่าลูกจ้าง ค่าควาย ค่าพันธุ์ข้าว และเครื่องมือทำนา รวมถึงค่าอุปโภคบริโภค ค่าใช้จ่ายประเภททุนนี้ ในระยะเริ่มต้น คือ ประมาณปี พ.ศ. 2433-2434 เรื่อยมาจะค่อนข้างต่ำ แต่ในระยะตั้งแต่ พ.ศ. 2442-2448 จะค่อยๆ เพิ่มสูงขึ้น และจะสูงขึ้นจนถึงขีดที่ชาวนาทนไม่ไหว แล้วพากันอพยพในราวปี พ.ศ. 2448-2453

3.1 ค่าเช่านา อัตราค่าเช่าที่นาในเขตรังสิตจะแตกต่างกันไป ตามสภาพดีเลวของเนื้อดิน ตลอดจนที่ตั้งใกล้หรือไกลคลอง อัตราค่าเช่าในระยะปีแรก ๆ พบว่าค่อนข้างต่ำ เพราะเจ้าของเองก็ต้องการเอาใจชาวนาให้เข้ามาทำนากันมาก ๆ อัตราปีก่อนปี พ.ศ. 2448 ตกอยู่ในราวไร่ละ 1-2

⁵⁰ ม.ร.ว. ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์, *โชคชะตาในชีวิตที่พอใจ*, หน้า 295-296.

⁵¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 86/3898* รายงานนายฆรรพจวดราแดงใบจอง, วันที่ 14 และ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2437.

⁵² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5/1 น.ร.2 ก/12* รายงานนายพันโท พระฤทธิจักรกำจรผู้ว่าราชการเมืองชัยภูมิ, วันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2445.

บาท หรือประมาณร้อยละ 12-24 ของผลผลิตต่อไร่⁵³ (โดยคิดราคาข้าวเกี่ยวนละ 25 บาท และ 3 ไร่ได้ข้าว 1 เกวียน) การเข้านี้มีทั้งที่ผู้เช่าต้องเสียภาษีค่านาเอง และที่เจ้าของเป็นผู้เสีย แต่ ถ้าเป็นกรณีที่เจ้าของเป็นผู้เสีย ก็มักจะบวกเอาค่าภาษีไว้ในค่าเช่าด้วยแล้ว ขณะเดียวกันก็พบว่า จะเรียกเก็บหมดไม่ว่าจะทำนาได้หรือไม่

อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมา คือ ราวปี พ.ศ. 2448 เมื่อการปลูกข้าวได้ผลดีขึ้น ชาวนาเองก็มาตั้งหลักแหล่งหนาแน่นขึ้นและมีอยู่มากที่มาอยู่อย่างถาวร ประกอบกับเป็นระยะที่รัฐบาลเรียกเก็บค่านาสูงขึ้น ได้ทำให้เจ้าของนาถือโอกาสเรียกเก็บค่าเช่าสูงขึ้นจากเดิม เป็น 3-4.50 บาท หรือร้อยละ 37-54⁵⁴ ทำให้ภาระของชาวนาในเรื่องค่าเช่าสูงมาก ตัวอย่างของการเรียกเก็บค่าเช่า เห็นได้จากกรณีบริษัทลำไทรซึ่งมีบาทหลวงยวงเป็นผู้จัดการ พบว่าในที่นาของบริษัท 9,000 ไร่ ที่ตำบลคลองหกวาสายล่างระหว่างคลองที่ 11-12 เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2441 บริษัทลำไทรได้ขออนุญาตบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ชุดคลองนาเข้าไปในที่นาอันและมีราษฎรพากันมาเช่าอยู่มาก ปรากฏว่าในระหว่าง 3-4 ปีแรก บริษัทไม่เรียกเก็บค่าเช่า เพราะเห็นว่ายังไม่ค่อยได้ผล ต่อจากนั้นจึงเรียกเก็บไร่ละ 1.50 บาท และต่อมาขึ้นอีกเป็น 2-2.50 บาท คิดรวมทั้งค่านาซึ่งขณะนั้นไร่ละ 37 สตางค์ (คืออัตราค่านาเก่าซึ่งเก็บมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4) ต่อมาในปี พ.ศ. 2448 ค่านาขึ้นไปไร่ละ 1.25 บาท จึงเรียกเก็บค่าเช่าเพิ่มขึ้น ในที่นาที่ไม่ค่อยได้ผลเก็บไร่ละ 3 บาท ที่ได้ผลมากก็เรียกเก็บไร่ละ 3.50 บาท รวมทั้งค่านาด้วย⁵⁵ การที่ค่าเช่ามีแนวโน้มที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ ได้ทำให้ชาวนาเดือดร้อนมากโดยเฉพาะระยะปี พ.ศ. 2449-2453 เมื่อมีปัญหาจากด้านอื่นมาประกอบด้วย เช่น ปัญหาที่คลองดินเขิน ดินเปรี้ยว ควายเป็นโรค รวมถึงการที่ราคาข้าวตกต่ำ จะทำให้ชาวนาทนอยู่ไม่ไหวและมีการอพยพออกจากเขตนี้

3.2 ค่าลูกจ้าง ดังได้กล่าวแล้วว่า ในเขตรังสิตมีการใช้แรงงานจ้างจากคนลาวอยู่มาก ค่าใช้จ่ายอีกประการหนึ่งที่จะเกิดขึ้นก็คือ ค่าจ้างลูกจ้างซึ่งพบว่าจะแตกต่างกันไปตามความชำนาญในการทำงานของลูกจ้าง ดังนี้

⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ร.1/11 รายงานคณะกรรมการตรวจได้ส่วนเรื่องนา พ.ศ. 2449.

⁵⁴ เอกสารเดียวกัน.

⁵⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่มที่ 22/446 รายงานเสนาบดีออกไปตรวจราชการกรทำนในมณฑลต่าง ๆ พ.ศ. 2453 คำชี้แจงของบาทหลวงยวง, วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2453.

พ.ศ. 2447	ค่าจ้างอย่างสูง	100	บาท
	กลาง	75	บาท
	ต่ำ	40	บาท ⁵⁶
พ.ศ. 2448	สูง	120	บาท
	กลาง	100	บาท
	ต่ำ	85-80-70	บาท ⁵⁷

3.3 ค่าควาย ควายที่ใช้ทำนาในเขตรังสิตพบว่า จะส่งมาจากโคราชฝูงหนึ่งประมาณ 500 ตัว ซึ่งราคาก็จะแตกต่างกันไปตามแต่คุณภาพ เท่าที่พบในเขตรังสิตและบริเวณใกล้เคียงมีดังนี้

พ.ศ.	ราคาควาย/ตัว
2436	40-50
2443	50-100
2448	70-120
2453	90-150 ⁵⁸

นอกจากนี้ก็พบว่า มีการเข้าควายมาทำนาด้วย เช่นในปี พ.ศ. 2446 พบว่า ชาวนาได้เข้าควายจากนายกองนาของกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ คิดเป็นข้าวเกวียนนับต่อบ⁵⁹ คือเป็นเงินประมาณ 37.50 บาท ถ้าคิดราคาข้าวเกวียนละ 25 บาท

จากตัวเลขราคาคควายที่ซื้อขายกันค่อนข้างสูง และมีแนวโน้มที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ ราษฎรถือว่าเป็นสมบัติที่มีค่ามากที่สุดที่เขามี จึงปรากฏอยู่เสมอว่า มีการลักขโมยควายเพื่อเอาไปขายต่อ เฉพาะที่รังสิตซึ่งบ้านเรือนราษฎรชาวนามักจะอยู่ห่างกันมาก ๆ การขโมยควายจะทำได้สะดวก เพราะจะ

⁵⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2 ก/36 เรื่องเดิม.

⁵⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/214 เรื่องเดิม.

⁵⁸ พ.ศ. 2436 จาก Ingram, *Economic Change in Thailand*, p. 64; พ.ศ. 2443 จาก "The Supply of Buffaloes," *Bangkok Times*, June 7, 1900; พ.ศ. 2448 Ingram, เล่มเดิม, หน้า 64 และ พ.ศ. 2453 จาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่มที่ 20/375 มิสเตอร์บาร์เน็ตยื่นรายงานการที่ได้ไปตรวจการทำงานในทุ่งรังสิต มณฑลปราจีนบุรี และกรุงเก่า 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2453

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2 ก/12 รายงานพระฤทธิจักร ผู้ว่าราชการเมืองรัษฎบุรี ถึง กรมหลวงนเรศวรวัชรฤทธิ เสนาบดีกระทรวงนครบาล, วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2445.

ไม่มีใครมาช่วยเหลือได้ทันทั่วทั้งที่ การขโมยควายจึงเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย โดยพวกขโมยจะรวมตัวกันเป็นแก๊ง เข้ามาและกวาดต้อนเอาควายไปได้ทีละหลาย ๆ ตัว จากหลักฐานที่พบมีตั้งแต่ 2-10 ตัวก็มี ซึ่งทำให้ราษฎรเดือดร้อนมาก⁶⁰

นอกจากนั้น ก็ปรากฏว่าควายมักเป็นโรคระบาด เช่น โรคลงท้อง ทำเปื่อย ปรากฏว่าระยะใดที่มีโรคระบาด ควายล้มตายมาก ราคาควายก็จะสูงขึ้น และการลักขโมยควายก็จะยิ่งชุกชุม ที่เห็นได้ชัดสำหรับเขตรังสิตก็คือ ในระยะปี พ.ศ. 2452-2453^{61*}

3.4 ค่าพันธุ์ข้าวปลูก เนื่องจากเขตนี้นับเป็นเขตที่ทำนาหว่านเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งจำเป็นต้องใช้พันธุ์ข้าวปลูกมาก เมล็ดข้าวมักจะถูกทำลายเสียหายไปโดยสัตว์กินเสียบ้าง น้ำท่วมบ้าง บางปีก็น้ำมากหว่านไปแล้วเน่าเสียหมด ก็ต้องหว่านซ้ำอีก จากตัวเลขของเมืองมีนบุรีทางใต้ของรังสิต ซึ่งทำนาหว่านเช่นกันพบว่า ในที่นา 50 ไร่ จะต้องใช้ข้าวถึงเกวียนขึ้น⁶²

3.5 เครื่องมือทำนา เครื่องมือที่ชาวนาใช้ในการทำนา ได้แก่ ไถ เคียว และมิด สำหรับราคาไถพบว่า ราคาในปี พ.ศ. 2453 ตกอยู่ราว 4-5 บาท และ 8-10 บาท ขึ้นอยู่กับชนิดของไม้ที่ใช้ทำ⁶³

3.6 ค่าเครื่องอุปโภคบริโภค สำหรับรังสิตได้กล่าวแล้วว่า เป็นเขตที่มีลักษณะพิเศษ คือไม่มีการพัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านเหมือนเขตอื่น ไม่มีการทำสวน ปลูกผัก รวมทั้งงานหัตถกรรมในครอบครัวใด ๆ นอกเหนือจากการปลูกข้าว จนดูเหมือนว่าเป็นการผลิต (ข้าว) เพื่อการค้าอย่างเดียว ผลก็คือชาวนาจะต้องซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างที่เขาต้องการ ซึ่งนอกจากจะซื้อ

60 Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, p. 308. *Bangkok Times*: "Another Gang Robbery at Klong Rangsit, March 7, 1900; op. cit., June 7, 1900; "The Cattle Trade," June 4, 1900; "In the Paddy District," Sept. 9, 1900.

61 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 13/14* รายงานเรื่องการบำรุงการเพาะปลูกของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, วันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2452 และ *เอกสาร ร.6 กษ.1/6* ความในรายงานประชุมเสนาบดี, วันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2453.

* โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับปัญหาโจรผู้ร้ายและการขโมยควายจาก Johnston, op. cit., Ch. 4.

62 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.6 น.10.25/1* รายงานความเสียหายเพราะน้ำมากน้ำน้อย ขุนสารกิจทะเลเบียนการเกษตรจังหวัด ถึง พระยาตกลสรศรีศิลป์ ผู้รั้งผู้ว่าราชการเมืองมีนบุรี, วันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2469.

63 Yai Suaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation in Siam*, Ministry of Agricultural, 1911, p. 2.

สำหรับตัวเองแล้ว ก็ยังต้องซื้อให้ลูกจ้างด้วย ซึ่งได้แก่ ข้าว เกลือ กะปิ น้ำปลา ปลา ร้า พริก หมากพลู บุหรี่ น้ำมันก๊าด ยารักษาโรค และเสื้อผ้า⁶⁴ ค่าอุปโภคบริโภคเหล่านี้ในระยะต้นราคาค่อนข้างถูก แต่ก็สูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่นกัน ปัญหาก็คือ เมื่อใดที่ข้าวไม่ได้ผล ชาวนาจะไม่มีเงินซื้อ ต้องกู้หนี้ยืมสินและทำให้มีภาระต่อไป

ถ้ารวบรวมตัวเลขรายจ่ายประเภททุนที่ได้กล่าวถึงข้างต้น เทียบกับรายได้ที่ชาวนาได้รับเมื่อผลิตและขายข้าว พบว่าในระยะต้น ๆ ชาวนามีค่าใช้จ่ายค่อนข้างต่ำ ขณะที่ได้รายได้เป็นผลตอบแทนพอสมควร สิ่งนี้จึงดูเหมือนจะเป็นแรงดึงดูดใจของชาวนาให้มีการอพยพเข้ามาเพิ่มขึ้นด้วย เช่น ถ้าคิดค่าใช้จ่ายในการทำนา 50 ไร่ ในระยะก่อนปี พ.ศ. 2448 (ซึ่งเป็นช่วงที่ค่าใช้จ่ายต่ำ) พบว่าชาวนาจะมีค่าใช้จ่ายต่อปีดังต่อไปนี้

ค่าเช่าที่ดิน 50 ไร่ ๆ ละ 2 บาท (คิดรวมค่านาเสร็จ)	100	บาท
ค่าลูกจ้าง 1 คน	40	„
ควาย 2 ตัว ๆ ละ 40 บาท ใช้ได้ 20 ปี	4	„
พันธุ์ข้าวปลูก 1 1/2 เกวียน ๆ ละ 25 บาท	37.50	„
ไถ 2 เล่ม ๆ ละ 4 บาท ใช้ได้ 20 ปี	.40	„
ค่าเครื่องอุปโภคบริโภคสำหรับตนเองและลูกจ้าง	100	„
รวม	282	บาท

ส่วนรายได้จากข้าว 50 ไร่ ถ้าคิด 3 ไร่ ได้ข้าว 1 เกวียน และข้าวราคาเกวียนละ 25 บาท เป็นเงิน 425 บาท เมื่อหักแล้วจะเหลือเงินราว 143 บาท อย่างไรก็ตาม รายได้ที่ชาวนาได้รับในระยะหลัง ๆ โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ. 2448 จะลดน้อยมาก เนื่องจากปัญหาหลายประการ จนทำให้ชาวนาจำนวนมากอพยพออกจากเขตนี้ ซึ่งเป็นปัญหาที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

ขณะเดียวกัน ปัญหาที่น่าสนใจประการหนึ่งสำหรับชาวนาก็คือ ปัญหาที่ชาวนาไม่มีทุนในการทำนา เกิดมีขึ้นแม้แต่ในช่วงที่ค่าใช้จ่ายในการทำนายังไม่สูง มีหลักฐานว่า ชาวนาเริ่มต้นทำนาด้วยการกู้ยืมจากผู้ที่มิฐานะดี เช่น จากเจ้าของนา ผลก็คือ ชาวนาจะมีภาระในการชดเชยหนี้ทั้งต้นทุนและดอกเบี้ย และในบางกรณีก็ถูกเจ้าหนี้เอาไรต์เอาเปรียบ เห็นได้จากกรณีชาวนาในที่นาของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์⁶⁵ ชาวนาในที่ตั้งกล่าว แบ่งออกได้เป็น 5 ประเภทด้วยกัน คือ

⁶⁴ Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, p. 307.

⁶⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.3.2/28 เล่ม 2* เรื่องชาวนากล่าวโทษกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ว่ากระทำการกดขี่ไม่ทำตามสัญญาที่ทำกันไว้ เรื่องชำนากัน, วันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2441.

1. คนมีทุนแต่ไม่มีที่นา ต้องเช่าที่เสียเฉพาะค่าเช่า
2. คนมีทุนบ้างแต่ไม่พอการและไม่มีที่นาทำ
3. คนไม่มีทุนและไม่มีนา ช้าเป็นทาส กรมพระนราได้ไถ่ตัวมาและให้ทุนยืม โดยทำสัญญาแบ่งผลกันคนละครึ่งกว่าจะใช้หนี้เสร็จ
4. นาที่กรมพระนราทำเอง โดยจ้างลูกจ้างให้ค่ากิน ค่านุ่งห่ม และค่าจ้างตามสัญญา
5. นาที่ทำเองโดยช่วยทาสมาใช้ เป็นทาสตามกฎหมายให้ค่ากิน ค่านุ่งห่ม และลดค่าตัวให้กึ่งค่าจ้างธรรมดา จนกว่าจะหมดจึงให้ค่าจ้าง

จากขบวนการทั้ง 5 ประเภทที่ทำนา เห็นได้ชัดว่าอย่างน้อยที่สุด 2 ประเภท คือ ประเภทที่มีทุนบ้างแต่ไม่มีพอและไม่มีที่นาทำ และไม่มีทุนและไม่มีนาช้าเป็นทาสนั้น ต้องตกเป็นลูกหนี้แน่ ๆ แต่ประเภทอื่นก็มีทางที่จะเป็นลูกหนี้ได้เช่นกัน ความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นก็คือ ได้มีชาวนาร้องเรียนว่าถูกกรมพระนรากระทำการกดขี่ และไม่ทำตามสัญญาในเรื่องแบ่งข้าวคนละครึ่ง ซึ่งทำให้ชาวนากลายเป็นหนี้จนไม่อาจหาเงินมาจ่ายได้ ช้ายังถูกบังคับไม่ให้ฟ้องร้องอีกด้วย ปรากฏว่าเมื่อมีการสอบสวน ฝ่ายรัฐบาลก็ยืนยันว่าเป็นเรื่องที่ “มีมูลอยู่บ้าง”⁶⁶ แต่ก็ไม่มีหลักฐานว่าได้มีการจัดการในปัญหาอย่างไร

การที่ชาวนาขาดแคลนทุนและต้องเป็นหนี้ จะเป็นภาระแก่ชาวนามาก โดยเฉพาะเมื่อถึงระยะหลังที่ค่าใช้จ่ายเพิ่มสูงขึ้น ขณะที่รายได้ลดลง ความเดือดร้อนก็เป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

การปลูกข้าวในเบตริงสิต

โดยปกติในเขตที่ราบภาคกลาง จะมีการทำนาเป็น 2 วิธีด้วยกันคือ นาดำ (Transplanting) และนาหว่าน (Broadcasting)⁶⁷

⁶⁶ เอกสารเดียวกัน.

⁶⁷ คำอธิบายเกี่ยวกับวิธีทำนาได้จาก รองอำมาตย์โท ชุนมงคลประศาสน์, *ตำราการทำนา*, พ.ศ. 2471; เจ้าพระยาวิชานุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตร*, พ.ศ. 2484; ม.ว.ว. สุพรรณธ สนิทวงศ์, *เรื่องข้าวของประเทศไทย*, พ.ศ. 2470; พระยาอนามานราชชน, *ชีวิตชาวนาไทย*, พ.ศ. 2491; W. A. Graham, *Siam*, Vol. II, 1924; Hank, *Rice and Man Agricultural Ecology in Southeast Asia*, 1972; Suaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation*, 1911; Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, 1931. และคู่มือวิธีทำนาของนาที่เรียกว่า นาโคและนาฟางลอยเพิ่มเติมในภาคผนวกที่ 12.

นาดำ โดยปกติถือว่าเป็นนาดอน คือ ปลูกในตำบลที่พื้นที่สูงและไม่ได้รับน้ำท่าจากแม่น้ำ แต่จะอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว และในตำบลที่มีน้ำจากแม่น้ำส่งให้เพียงชั่วระยะเวลาสั้น รวมทั้งที่สวนซึ่งถูกตัดซอยเป็นท้องร่อง วิธีทำนาดำ เมล็ดข้าวจะถูกเพาะในที่นาที่มีคั่นกันน้ำเอาไว้ เมื่อต้นข้าวงอกพอกับความต้องการที่เรียกว่า “ต้นกล้า” ก็จะถอนแล้วย้ายไปปักดำในที่นาที่ได้ไถคราดเตรียมไว้แล้ว พันธุ์ข้าวที่ใช้สำหรับนาดำเรียกว่า ข้าวนาสวน แบ่งออกได้เป็น 3 พันธุ์ด้วยกัน เรียกว่า ข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก ซึ่งมีอายุของการเติบโตต่างกัน ข้าวเบาใช้เวลา 75 วัน ถึง 3 1/2 เดือน ข้าวกลางปี 4—4 1/2 เดือน และข้าวหนัก 5—6 เดือน⁶⁸ พบว่าชาวนามักจะปลูกข้าวหลายพันธุ์ในที่นาของตน โดยขึ้นอยู่กับสภาพของดินและระยะเวลาที่ใช้ปลูกเป็นสำคัญ คือ

1. ในที่ลุ่มจะปลูกข้าวเบา เพราะมีน้ำก่อน ที่สะเทินและที่ดอนทำข้าวกลางปีและข้าวหนัก
2. เพื่อจะผ่อนเวลาและแรงงาน ข้าวเบาจะสุกก่อน เก็บเกี่ยวได้ก่อน ข้าวหนักสามารถเกี่ยวทยอยได้เป็นตอน ๆ คราว ๆ ตามกำหนด ไม่หนักเกินไปเมื่อข้าวสุกพร้อมกัน
3. ข้าวเบาทำได้ก่อน ใช้เป็นทุนของชาวนาได้มาก กว่าจะถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าวหนัก⁶⁹

วิธีปลูกข้าวจะทำได้ 3 วิธี คือ ในที่ดินอ่อน มีน้ำขังประมาณ 6—8 นิ้ว จะดำนาโดยปักต้นข้าวด้วยมือแล้วใช้เท้ากด ถ้าหากดินแข็ง เขาจะใช้ไม้เจาะดินแล้วปักข้าวลงไป แต่ถ่าน้ำลึกและดินไม่แข็ง จะใช้ไม้ที่มีซี่เจาะแล้วปักข้าวระหว่างซี่ไม้ ความห่างของระยะที่ปักดำจะขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของดิน ถ้าสมบูรณ์ก็ห่างประมาณ 20 นิ้ว ถ้าไม่สมบูรณ์ก็ 8 นิ้ว⁷⁰ ถูปลูกดำจะเริ่มจากเดือนมิถุนายนถึงตุลาคม นาดำต้องใช้แรงงานมาก จึงต้องมีการจ้างลูกจ้างทำนา นอกจากนั้นชาวนาก็ยังต้องจ่ายเงินในการทำคั่นนา จึงมีค่าใช้จ่ายอยู่มาก อย่างไรก็ตาม การทำนาดำก็คือว่า

⁶⁸ ม.ร.ว. สุพรรณศรี สนทวงศ์, *เรื่องข้าวของประเทศสยาม*, หน้า 3.

⁶⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ. แผนกเพาะปลูก เล่ม 10/229* พระยาประชาชีพวิบาล ข้าหลวงตรวจการออกโฉนด ถึง พระยาเทเวศร์ รายงานสังเขปเรื่องพรณข้าวปลูก ซึ่งกระทรวงเกษตรฯ ให้ช่วยตรวจ, 3 สิงหาคม พ.ศ. 2450.

⁷⁰ Suaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation*, p. 4.

เป็นวิธีทำนาที่ดีที่สุด คือ ไม่เปลืองพันธุ์ข้าว ได้ผลผลิตสูง และได้ข้าวที่มีคุณภาพดี แต่โดยทั่วๆ ไปการทำนาดำไม่ค่อยแพร่หลายนัก คือ ทำอยู่น้อยแห่งและแห่งละเล็กน้อย ที่ทำตามร่องสวน ได้แก่ ที่บางช้าง (สมุทรสงคราม) ในบริเวณพื้นที่ราบก็มีที่กรุงเทพฯ จะเชิงเขาจันทบุรี (บางส่วน) และเพชรบุรี⁷¹ สำหรับในเขตรังสิต จากการสำรวจ (โดยการสัมภาษณ์) ของนายจอห์น สตัน เขาพบว่าเขตรังสิตเองระยะก่อนมีคลองก็มีการทำนาดำ แต่เมื่อมีคลองแล้วก็เปลี่ยนมาทำเป็นนาหว่านหมด⁷²

อย่างไรก็ตาม การที่นาดำให้ผลผลิตสูง จึงเป็นเรื่องที่ควรจะสนับสนุน โดยเฉพาะสำหรับเขตภาคกลาง แต่ปัญหาสำหรับเขตนี้อีกคือ การที่มีน้ำทำให้ลลลลลลในฤดูน้ำ ขณะที่การทำนาดำจะต้องควบคุมระดับน้ำให้มีเพียงจำนวนหนึ่งเท่านั้น ในกรณีนี้ถ้าจะทำนาดำในเขตที่ราบภาคกลาง จำเป็นจะต้องมีระบบชลประทานที่ควบคุมการส่งน้ำและระบายน้ำที่ดี ปัญหาจึงอยู่ที่ว่ารัฐบาลได้สนใจที่จะพัฒนางานด้านชลประทานหรือไม่

นาหว่าน ถือว่าเป็นวิธีทำนาที่ง่าย ไม่ซับซ้อนถ้าเทียบกับการทำนาดำ โดยปกตินาหว่านจะต้องมีน้ำบริบูรณ์ คือ รั้งทั้งน้ำฝนและน้ำท่า จึงไม่ต้องมีคันกั้นน้ำ นาหว่านจะเริ่มทันทีที่ฝนตก คือประมาณเดือนพฤษภาคม ด้วยการใช้คราดเพื่อเตรียมดิน แล้วก็หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไป พันธุ์ข้าวสำหรับนาหว่านที่เรียกว่า ข้าวนาเมือง พบว่ามีแตกต่างกันหลายชนิด เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพของน้ำ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 ชนิด คือ ชนิดหนึ่งทำในที่ดินที่มีน้ำท่วมลึก 2-3 ศอก เป็นชนิดที่รากจับดิน อีกชนิดหนึ่งนอกจากรากในดินแล้วจะมีรากตามข้อและปล้องตลอดไปจนถึงผิวน้ำ อีกชนิดหนึ่งมีชื่อเรียกว่า ข้าวนาลอยหรือข้าวลอย จะใช้ในที่ลุ่มมากๆ คือ น้ำตั้งแต่ 3 ศอกขึ้นไป เป็นข้าวชนิดที่หว่านได้เร็วที่สุด เขตที่ทำนาหว่านมากที่สุดจะได้แก่มณฑลอยุธยา⁷³

อย่างไรก็ตามโดยทั่วๆ ไปถือว่านาหว่านเป็นวิธีเพาะปลูกที่ไม่ดีนัก นอกจากเปลืองเมล็ดข้าว ได้ผลผลิตน้อยและคุณภาพก็ยังไม่ดีถ้าเทียบกับการทำนาดำ ไฮเดได้กล่าวไว้ในรายงานโครงการทดน้ำของ

71 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตร*, หน้า 297; Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, p. 166.

72 Johnston, *Rural Society and Rice Economy*, Ch. 5, p. 8.

73 Suaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation*, p. 4.

เขาว่า นาดำได้ผลผลิตมากกว่านาหว่าน 1 1/2 เท่า และราคาก็มากกว่านาหว่าน 3 ใน 4⁷⁴ และ ซิมเมอร์แมนก็ยืนยันว่านาดำทำได้ผลมากกว่า 1 1/2 ถึง 2 เท่าของนาหว่าน⁷⁵

สำหรับเขตรังสิต เมื่อมีโครงการรังสิตแล้ว พบว่าชาวนาจะทำนาหว่าน แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลง คือ นำเอาพันธุ์ข้าวนาสวนมาใช้ ทั้งนี้จุดมุ่งหมายก็เพื่อให้ได้ข้าวที่มีคุณภาพดี วิธีทำนาหว่านในเขตรังสิตจะมีแตกต่างกันเป็น 4 วิธี⁷⁶ วิธีแรกหว่านตั้งแต่พื้นดินยังแห้งด้วยเมล็ดข้าวธรรมดา ถ้าที่ดินชุ่มน้ำจะใช้ข้าวที่แช่จนงอกเป็นตุ่มแล้วหว่าน ถ้ามีน้ำสูง 6-8 นิ้วจะต้องใช้วิธีปักดำ โดยนำข้าวมาจากแปลงที่ได้เพาะไว้ก่อน หรือจากในสวนที่ได้หว่านไว้แล้ว ในบางครั้งปรากฏว่า น้ำหลากมากลึกถึง 1 ฟุต หรือกว่านั้นและต้นข้าวไม่สูงพอที่จะดำ ชาวนาจะต้องเตรียมหว่านโดยการทำคันหญ้าขึ้นรอบๆ เพื่อกันปลาหมอที่จะเข้ามากินเมล็ดข้าวที่กำลังงอก ขณะเดียวกันก็ให้มีบังลมที่จะทำให้ต้นกล้าหักหรือถอนโคน ก่อนจะหว่านข้าวจะต้องไถดินให้น้ำชุ่มเป็นโคลนแล้วจึงหว่านข้าวลงบนผิวน้ำใช้ไม้ตีให้จม ในหนึ่งคืนโคลนจะหุ้มเมล็ดข้าวและน้ำใสใน 2-3 วันข้าวอ่อนก็จะปรากฏขึ้น

การทำนาหว่านพื้นดินจะเปิดโล่งไม่มีคันนา จึงไม่ต้องลงทุนมากนัก ขณะเดียวกัน นาหว่านก็ใช้แรงงานน้อย แต่ทำได้เนื้อที่มาก จึงดูเหมาะกับความต้องการของชาวนาในรังสิตซึ่งมีทุนและแรงงานน้อยแต่มีเนื้อที่มาก แต่ข้อเสียก็มีอยู่มาก กล่าวคือ จะต้องใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวมาก เพราะบางครั้งหว่านไปแล้วเกิดน้ำมากท่วมข้าวเสียหาย ต้องหว่านซ้ำ ทั้งยังปรากฏว่า ข้าวก็มีคุณภาพไม่ดีมีหักปนมาก เนื่องจากข้าวจมน้ำบ้าง เกี้ยวไม่ทันบ้าง ขณะเดียวกันก็พบว่า การที่ใช้ข้าวหลายพันธุ์ในเนื้อที่ต่างๆ กัน ทำให้มีการปนข้าวและข้าวราคาตก ซึ่งก็เป็นลักษณะเช่นเดียวกับนาคลองประเวศและแสนแสบ⁷⁷

สำหรับเขตรังสิต เมื่อมีโครงการชลประทานป่าสักได้แล้ว จะทำให้ดินแดนแถบนี้เหมาะสมที่จะทำนาดำ แต่ปรากฏว่า ในระยะแรกๆ ที่รัฐบาลพยายามชักชวนให้ชาวนาหันมาทำนาดำ ชาว

74 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 รายงานโครงการทดน้ำของนายเย. โสมาน วันเดอร์ไฮเด, พ.ศ. 2445, หน้า 53.

75 Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*.

76 Suaphan Sanitwongse, *An Outline of Rice Cultivation*, pp. 4-6.

77 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. แผนกเพาะปลูก เล่ม 10/229 เรื่องเดิม.

นาไม่ค่อยเต็มใจทำ ทั้งนี้เพราะการทำนาต้องลงทุนมาก โดยเฉพาะในการปรับปรุงทำคันนา ในขณะที่ชาวนาเป็นเพียงผู้เช่า ถ้าเขาทำที่ดินก็จะราคาสูงขึ้นและเจ้าของที่จะถือโอกาสเรียกค่าเช่าเพิ่ม หรืออาจไล่ออกไป ซึ่งก็มีกรณีเกิดขึ้นจริง ๆ คือมีชาวนาได้ตกลงใจจัดทำคันนาขึ้น โดยหวังว่าเขาจะสามารถเรียกทุกคนคืนได้ภายใน 10 ปี แต่ปรากฏว่าใน 3 ปีเท่านั้น นาก็ถูกขายไป และค่าเช่านาก็สูงขึ้น ทำให้ผู้เช่าขาดประโยชน์และไม่กล้าทำอีก อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าในระยะหลัง ๆ ความนิยมในการทำนาดำในเขตนี้ก็จะขึ้นไปอย่างแพร่หลายขึ้น⁷⁸

ผลผลิตและการค้าข้าว

ทุ่งรังสิตมีอาณาเขตกว้างขวาง ที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูกจะมีทั้งที่อุดมสมบูรณ์ คือให้ผลผลิตสูง และที่ที่ไม่อุดมสมบูรณ์ให้ผลผลิตต่ำ ถ้าพิจารณาถึงสภาพที่ตั้งโดยทั่วไป พบว่าบริเวณที่ราบระหว่างแม่น้ำทั้งสองข้าง หรือถ้ามีคลองก็คือตอนกลางคลองจะเป็นบริเวณที่ปลูกข้าวได้ดีที่สุด เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีน้ำขังอยู่ได้นาน พอที่จะหล่อเลี้ยงต้นข้าว ทำให้บริเวณนี้มีราคาหรือค่าเช่าสูงกว่าบริเวณที่ดอนใกล้แม่น้ำ⁷⁹ อย่างไรก็ตาม สำหรับเขตรังสิตมีข้อที่เห็นชัดอีกประการหนึ่ง คือส่วนใหญ่บริเวณที่เพาะปลูกได้ดีจะได้แก่บริเวณทางตอนใต้ของคลองรังสิตลงไปถึงคลองแสนแสบ ซึ่งเป็นบริเวณที่ราบลุ่มและน้ำท่วมถึง มากกว่าจะเป็นทางตอนเหนือซึ่งพื้นที่สูงและน้ำเข้าไปไม่ถึง โดยเฉพาะในบริเวณตอนเหนือขึ้นไปมาก ๆ⁸⁰

ด้วยเหตุนี้ ผลผลิตข้าวในเขตรังสิตจึงมีแตกต่างกันตั้งแต่ 2 ไร่ ได้ข้าว 1 เกวียน 3 ไร่ ได้ข้าว ๓ เกวียน 5 ไร่ ได้ข้าว ๕ เกวียน ตัวอย่างเช่น

⁷⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.แผนกรายงาน เล่มที่ 6/119 เกษตรมณฑลอยุธยา เสนอรายงานการทำนา น้ำฝน และระดับน้ำทำในจังหวัดต่างๆ ประจำปี พ.ศ. 2466 รายงานการทำนา วันที่ 21/4/2466 โดยพระยาसरพกิจเกษตรการ.

⁷⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 เรื่องเดิม, หน้า 35.

⁸⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น. 41.4/72 Memorandum concerning an Application of the Siam Canal Land and Irrigation Company for excavation of Canal on the West Side of the Chow Phya and concerning the present concession and the work of the Company, March 30, 1904 (พ.ศ. 2446) และ เอกสาร ร.6 กษ.1/4 คำร้องเรียนของเจ้าของนาคลองรังสิต เรื่องความเดือดร้อนในการทำนา หลุ พระขวัญมานุประพัทธ์, 29 ตุลาคม พ.ศ. 2453.

นาคลองซอยที่ 3 ผังใต้คลองรังสิต	2	ไร่/เกวียน
นาคลองซอยที่ 3 ผังเหนือคลองรังสิต	2	„
นาคลองซอยที่ 4 ผังเหนือคลองรังสิต	2	„
นาคลองรังสิตฝั่งใต้ระหว่างคลอง 3-4 ต่อกัน	2-3	„
นาอำเภอนองเสือ	3	„
นามุมคลอง 3 ตะวันออกใต้รังสิต	5	81

ซึ่งถ้าคิดเฉลี่ยก็ควรจะตรว 3 ไร่ต่อเกวียน ซึ่งก็เป็นระดับที่ไม่แตกต่างจากที่อื่น ๆ ในที่ราบภาคกลาง

สำหรับผลผลิตของเขตรังสิต จากการที่เชื่อว่าที่ดินที่เพาะปลูกและเก็บเกี่ยวผลได้มีจำนวนเฉลี่ยประมาณ 300,000 ไร่ตามข้อ 3 ถ้าใช้ผลผลิตเฉลี่ย 3 ไร่ ได้ข้าว 1 เกวียนเป็นเกณฑ์ ก็จะได้ข้าวประมาณ 100,000 เกวียน หรือ 1,600,000 หาบ (ข้าว 1 เกวียน = 16 หาบ) อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานเกี่ยวกับการผลิตในเขตนี้อีกประการหนึ่ง คือรายงานของนายไฮเด ปี พ.ศ. 2445 ได้กล่าวว่า เขตรังสิตสามารถทำนาได้แล้ว 750,000 ไร่ และเฉลี่ยข้าวที่ผลิตได้ปีละ 218,000 เกวียน หรือ 3,500,000 หาบ⁸² ซึ่งจะเห็นได้ว่า เป็นจำนวนที่สูงกว่าที่ได้ประมาณไว้ในตอนต้นกว่าเท่าตัว ทำให้เกิดข้อสงสัยอยู่มากกว่าเป็นความจริงเพียงใด โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาถึงเนื้อที่เพาะปลูก 750,000 ไร่ เปรียบเทียบกับจำนวนพลเมือง ซึ่งมีเฉลี่ยเพียง 35,000 คน จะเห็นได้ว่าไม่ได้สัมพันธ์กัน ถ้าคิดเฉลี่ยครอบครัวหนึ่งทำนาได้ 50 ไร่ และครอบครัวหนึ่งมี 5 คน จึงอาจเป็นไปได้ว่า ไฮเดอาจจะได้รับข้อมูลที่ผิดพลาด เพราะในระยะเวลาที่เขาเข้าไปสำรวจที่รังสิต มีหลักฐานอยู่ว่า เจ้าหน้าที่ชั้นสูงของบริษัทเป็นผู้พาไป⁸³ หรือไม่เช่นนั้นก็อาจเป็นไปได้ว่า ตัวเขาเองเสนอตัวเลขมากกว่าที่เป็นจริง เพื่อจะชี้ให้รัฐบาลเห็นว่า การขุดคลองมีประโยชน์ ถึงแม้จะเป็นคลองที่ไม่ดีนัก คือได้ข้าวมาก ทั้งนี้เพื่อจูงใจรัฐบาลให้ตัดสินใจทำโครงการชลประทาน การที่จะเชื่อตามนายไฮเดจึงมีปัญหายุ่ง

⁸¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่มที่ 1/9 รายงานพระยาวิเศษโกชนา ถึงพระยาศรีสุนทรโวหาร, วันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2452; เอกสาร ร.5/1 น.ร.2 ก/63 รายงานพระรัชฎากรโกศลถึง กรมหลวงนครศรี, วันที่ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449 และ พระยาสิทธิศักดิ์สินทวงศ์, *โชคตาในชีวิต* ๗, หน้า 383.

⁸² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 เรื่องเดิม.

⁸³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.2/39 Monthly Report to H.E. the Minister of Agricultural on investigation in Siam by J.H Van der Heide, June 1902 (2445).

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาว่ารังสิตผลิตข้าวได้เฉลี่ยปีละ 100,000 เกวียน หรือ 1,600,000 หาบข้าวเปลือก ก็จะเห็นได้ว่า เป็นจำนวนผลิตที่ไม่น้อย กล่าวคือ ถ้าหักเป็นข้าวกินอัตราคนละ 3 หาบ⁸⁴ คิดในจำนวนพลเมืองมากที่สุด คือ 40,000 คน (รวมถึงลูกจ้างด้วย) จะใช้ข้าวประมาณ 120,000 หาบ และใช้ทำพันธุ์อีกราว 153,600 หาบ (50 ไร่ ใช้ข้าวปลูก 1 1/2 เกวียน) จะเหลือข้าวที่สามารถส่งไปขายได้ 1,400,000 หาบ ซึ่งถ้าพิจารณาการผลิตในเขตที่ราบภาคกลาง 6 มณฑล คือ กรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ราชบุรี นครสวรรค์ และปราจีนบุรี มีเนื้อที่เพาะปลูกรวมกันในปี พ.ศ. 2448 รวมกันเท่ากับ 6,100,000 ไร่ และส่งข้าวออกขายต่างประเทศ รวมกันราว 12,500,000 หาบ ในระยะปี พ.ศ. 2442-2448^{85*} รังสิตก็น่าจะถือได้ว่า มีบทบาทอย่างสำคัญในฐานะเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อการค้า

⁸⁴ Heide, *The Economical Development*, p.20.

⁸⁵ *Ibid.*, pp. 19-20.

* ปริมาณการส่งข้าวออกนอกประเทศ มีหลักฐานปรากฏใน *เอกสาร ร.6-7บ.1.3/1* ดังนี้

พ.ศ.	จำนวน/หาบ	มูลค่า/บาท	อัตราแลกเปลี่ยน	ราคาต่อหาบ	
			บาท/ปอนด์	บาท	ชิลลิง/เพนนี
2443	6,962,476	22,481,758	16.72	3.23	3/10
2444	11,506,736	36,160,996	17.66	3.13	3/7
2445	12,773,196	67,922,554	19.63	5.32	5/5
2446	9,965,399	58,411,438	17.52	5.86	6/8
2447	14,491,729	82,602,727	17.53	5.70	6/6
2448	14,533,124	82,129,448	16.07	5.72	7/1
2449	14,437,514	81,909,650	13.87	5.67	8/2
2450	13,370,366	75,581,456	13.47	5.65	8/5
2451	15,428,576	79,394,963	13.29	5.13	7/9
2452	16,008,545	85,078,585	13.20	5.31	8/1
2453	17,588,349	91,060,879	13.08	5.18	7/11
2454	10,541,455	65,840,265	13.17	6.25	9/6

สำหรับการขายข้าวในเขตรังสิต พบว่าส่วนใหญ่พ่อค้าคนจีนจะเป็นตัวกลาง เอาเรือข้า้ไปซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง แล้วนำไปขายต่อให้โรงสีข้าว ซึ่งมีทั้งที่รังสิตเองและที่กรุงเทพฯ⁸⁶ ปัญหาที่เกิดขึ้นในการซื้อขายข้าวคือ ชาวนามักจะเสียเปรียบโดยการที่ถูกพ่อค้าคนกลางกดราคากล่าวคือ การที่ชาวนาไม่มีเงินบ้าง มีหนี้สินบ้าง ทำให้ชาวนาต้องการได้เงินทันทีที่ข้าวได้ผล คือเก็บเกี่ยวได้เขาก็จะขายข้าวให้แก่พ่อค้าจีน ซึ่งเป็นโอกาสให้พ่อค้าจีนที่มีเงินถือโอกาสเข้าไปกว้านซื้อข้าวจากชาวนาด้วยราคาที่ถูกลง นอกจากนั้นก็ปรากฏว่า ชาวนายังจะเสียเปรียบในการดวงข้าว ทั้งนี้เพราะชาวนาไม่รู้ราคาซื้อขายในกรุงเทพฯ และแม้ระยะหลัง ๆ จะมีการส่งประกาศราคาข้าวโดยกองข้า้หลวงเกษตร ก็ยังเสียเปรียบในข้ออื่นอีก เช่น ชาวนาไม่มีความชำนาญในการค้า ไม่ทันเล่ห์เหลี่ยมของพ่อค้าจีน เครื่องตวงก็มีขนาดต่าง ๆ กัน ไม่มีมาตรฐาน เช่น สัดของพ่อค้ามักจะบงและอ่อนตวงทำให้เกวียนยี่ตออกไป⁸⁷ ฉะนั้นในการค้า ผลกำไรซึ่งควรจะเป็นของชาวนา ก็จะไปตกอยู่กับพ่อค้าคนกลางและโรงสี ทั้งยังปรากฏว่า ในระยะหลัง ๆ พ่อค้าจีนจะกลายมาเป็นเจ้าหนี้เงินกู้ คือออกเงินให้ชาวนากู้ และเมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็จะหักเอาผลผลิตข้าวใช้หนี้ซึ่งทำให้ชาวนายังเสียเปรียบมากขึ้นไปอีก

ปัญหาของชาวนา

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในระยะแรก ๆ ที่ชาวนามีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่กว้างขวางพ่งทำนานั้น ความเป็นอยู่ของชาวนาเขตรังสิตดีพอสมควร โดยเฉพาะในเรื่องฐานะการเงิน ทั้งนี้จากการที่ค่าใช้จ่ายประเภททุนในการทำนายังต่ำอยู่ ขณะเดียวกันที่ดินที่หักร้างใหม่ก็ยังคงมีความอุดมสมบูรณ์มาก ทำให้เพาะปลูกได้ดี คลองที่ขุดใหม่ก็ให้ประโยชน์อยู่มาก ทั้งในการขนส่งและใช้ทำนา ข้าวก็ขายได้ราคาดี แต่ในระยะหลัง ๆ ความเป็นอยู่ของชาวนาจะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง ชาวนาประสบกับปัญหาเดือดร้อนหลายประการ ทับถมเข้ามาโดยที่ชาวนาไม่อาจจะแก้ปัญหาได้ ซึ่งอาจจะแยกให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

⁸⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.หนังสือเก่า เล่มที่ 92/3899, 3986 ผู้ร้ายปล้นเรือจีน พ่อค้าข้าวในเขตรังสิต และ Graham, Siam, pp. 78-82.

⁸⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ข้า้หลวงเกษตร เล่ม 4/102 รายงานพระยาวิเศษโกชนาตรวจการทำนาในเขตรังสิต, วันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2455.

1. ปัญหาการทำนาไม่ได้ผล ดูเหมือนจะเป็นปัญหาใหญ่ที่สุดสำหรับชาวนา สาเหตุสำคัญก็คือ การที่สภาพดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ได้แก่ การที่น้ำฝนและน้ำท่าน้อยไป มากไปหรือมีไม่พอเหมาะกับฤดูกาลทำนา สำหรับรังสิตปัญหาส่วนใหญ่จะได้แก่ การที่น้ำมากเกินไป ทำให้การไถหว่านทำไม่ได้ หรือไม่ก็มีมากจนท่วมต้นข้าว ทำให้นาล่มเสียหาย ทั้งนี้เนื่องจากการที่ไม่มีระบบการควบคุมเก็บกักและระบายน้ำที่ดี (ซึ่งจะได้พิจารณาปัญหานี้อีกครั้งในบทที่ 6) ตัวอย่างของปีที่น้ำท่วมมากจะเห็นได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2447 เป็นต้นไปจนถึง 2454 ซึ่งพบว่านาเสียหายทุกปี เฉพาะปี พ.ศ. 2449 เพียงปีเดียวที่น้ำน้อยซึ่งนาก็เสียหายเช่นกัน⁸⁸ นอกจากนี้ชาวนาก็ประสบปัญหาอื่น ๆ อีกในการทำนา เช่น การที่สภาพดินไม่ดี คือเป็นดินเปรี้ยว เนื่องจากมีกรดมาก ไม่เหมาะกับการเพาะปลูก การที่มีสัตว์รบกวนทำลายต้นข้าว เช่น พวกรู หนู ซึ่งบางปีจะมีมากทำความเสียหายให้กับต้นข้าวรวมถึงการที่เทคนิคในการผลิตโดยทั่วไปอยู่ในระดับต่ำ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ จะมีผลทำให้ผลผลิตข้าวตกต่ำลง เช่น พบว่าในปี พ.ศ. 2449 ในที่นา 10-20 ไร่ จะได้ข้าวเพียง 1 เกวียน⁸⁹ ปี พ.ศ. 2452 นา 80-100 ไร่ได้ข้าว 8 เกวียน 30-40 ไร่ได้ข้าว 1 เกวียน⁹⁰ ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับขามปกติ นา 3-4 ไร่ก็ได้ข้าว 1 เกวียน การที่ข้าวผลิตได้น้อยไม่พอที่จะขาย ทำให้ชาวนาไม่มีเงินมาสำหรับเป็นค่าใช้จ่าย แม้แต่ข้าวที่จะใช้บริโภค และใช้ทำพันธุ์ก็มีไม่เพียงพอ ปรากฏหลักฐานว่า ราษฎรได้ร้องเรียนต่อรัฐบาลของกู้เงิน⁹¹ ไปใช้

88 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 เรื่องพวกลาวไม่ลงมาทำนา และเรื่องคนอพยพออกจากทุ่งหลวง จดหมายกรมหลวงดำรง ถึง กรมขุนสมมติ, วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2449; ร.5 กษ.3.1/12 ชาวนาขอกู้เงินรัฐบาล และความเห็นที่จะคิดบำรุงชาวนา พระยวงษากราบบังคมทูล, วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2452; ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่ม 1/25 รายงานพระยาวิเศษโกษา รายงานประจำปี พ.ศ. 2452; ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่ม 1/15 หลวงโกศลผลพูนทวี ขึ้นรายงานตรวจการเพาะปลูกในแขวงเมืองมินบุรีและชัยภูมิบุรี, 1 มิถุนายน พ.ศ. 2453 และ ร.6 กษ.1/4 เรื่องเจ้าของนาคลองรังสิตร้องทุกข์เรื่องค่านา พ.ศ. 2453 และ ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่มที่ 4/102 รายงานพระยาวิเศษโกษา พ.ศ. 2454

89 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2 ก.63 มีบอกเรื่องขอลดอัตราค่านาด้วยการทำน่าน้อย ชาวนบ้านราษฎรทำนาไม่ได้ผล, 22 มกราคม พ.ศ. 2449.

90 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่มที่ 1/25 เรื่องเดิม.

91 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 15/332 ราษฎรเมืองชัยภูมิขอเงินรัฐบาลทำการเพาะปลูก พ.ศ. 2452.

เพาะปลูก แต่รัฐบาลก็ไม่ได้จัดการช่วยเหลืออย่างไร ถึงกับปรากฏว่าราษฎรอดข้าวตายหลายราย ในช่วงนี้⁹²

2. ค่าใช้จ่ายในการทำนา นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา พบว่าค่าใช้จ่ายสำหรับชาวนาได้เพิ่มสูงขึ้นมาก เริ่มต้นจากภาษีค่านาที่รัฐบาลเรียกเก็บใหม่ เริ่มในปี พ.ศ. 2448 เก็บเพิ่มจากร้อยละ 37 สตางค์ เป็น 1 บาท 25 สตางค์* ซ้ำยังปรากฏว่า ระบบการเก็บภาษีใหม่ก็ไม่ได้พอ เช่น ในที่ดินที่เรียกเก็บภาษีเป็นนาเอกจริง ๆ แล้ว ทำได้น้อยกว่าที่เรียกเก็บเป็นนาตรี ที่นาใกล้คลองใหญ่กับที่ไกลคลอง ซึ่งมีภาระค่าขนส่งข้าวต่างกันก็เสียภาษีเท่ากัน ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลไม่ได้มีการสำรวจ แต่ใช้เกณฑ์กำหนดเอาตามแผนที่⁹³ นอกจากนี้ค่าใช้จ่ายประเภทอื่น ๆ ก็ได้สูงขึ้นไปด้วย เริ่มต้นจากค่าเช่านาเพิ่มขึ้นร้อยละ 50-75⁹⁴ ค่าจ้างแรงงานเพิ่มร้อยละ 20-50 ราคาควายร้อยละ 20-40 เสื้อผ้าเกือบบร้อยละ 50 และอาหารร้อยละ 20-50 ในขณะที่รายได้จากการขายข้าวได้ลดลงร้อยละ 20-40⁹⁵ ความเดือดร้อนของชาวนาจึงเป็นเรื่องที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เห็นได้ชัดก็คือ เมื่อดูจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดิน เริ่มต้นจากเจ้าของนาเรียกค่าเช่าสูง โดยรอให้ผู้เช่าลงมือไถหว่านแล้วจึงเรียกตัวมาบังคับทำสัญญา ซึ่งผู้เช่าก็ต้องอนุโลมตาม ทั้งค่าเช่าก็เก็บตามเนื้อที่ไม่มีลดหย่อน แม้แต่ที่หนองบึงก็รวมอยู่ในที่เช่า เมื่อชาวนาไม่มีทุน ก็ทำให้ต้องยืมจากเจ้าของนา ต้องเสียดอกเบี้ย (ปีหนึ่งชั่งละ 12 บาท หรือเป็นข้าวชั่งละ 40 สัด)⁹⁶ ซึ่งเมื่อทำนาไม่ได้ผล ชาวนาก็จะมีหนี้เพิ่มพูนขึ้น ทั้งที่เป็นดอกเบี้ยและค่าเช่า

⁹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.1/12 รายงานตรวจการเพาะปลูกประเทศสยามของพระยาวงษานุนประพัทธ์, 17 กันยายน 2454.

*เขตรังสิตเก็บค่านาเป็นนาฟางลอย โปรดดูรายละเอียดได้จากภาคผนวกที่ 12.

⁹³ "Agricultural Depression," *Bangkok Times*, June 27, 1906 (พ.ศ. 2449) และ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) พิมพ์ในงานศพนายหยง ไชยบุตร, 2502.

⁹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 22/446 รายงานเสนาบดีออกไปตรวจราชการ การทำนาในมณฑลต่าง ๆ พ.ศ. 2453.

⁹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกเพาะปลูก เล่มที่ 20/375 มิสเตอร์บาร์เน็ตยื่นรายงานการที่ได้ไปตรวจการทำนาในทุ่งรังสิต, มณฑลปราจีนและกรุงเก่า พร้อมด้วยเสนาบดี, วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2453.

⁹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 เรื่องเดิม.

ชาวนาบางรายก็ต้องทำหนังสือสัญญาขายตัว* เป็นลูกจ้างเจ้าของนา ส่งบุตรภรรยาไปรับใช้งาน เป็นประกัน เจ้าของนาที่เข้มงวดก็รับสัตว์พาหนะเป็นค่าเช่าและให้ชาวนาทำสัญญาเช่าสัตว์นั้น ทำนาต่อไป⁹⁷ นอกจากนี้ก็ปรากฏว่า การที่เจ้าของนาโดยมากไม่ได้มีภูมิลำเนาอยู่ในที่นา นั้น แต่ตั้งนายกองนาเอาไว้เป็นผู้ดูแล พวกหมักจะเบียดเบียนชาวนา ซึ่งเป็นผู้เช่า เช่น เร่งค่าเช่า เวลาข้าวถูก เพื่อจะได้ซื้อข้าวเขายุงไว้ขายเมื่อเวลาข้าวแพง หรือมีการขอแรงไปช่วยทำนาเป็น ครั้งคราว ความเดือดร้อนจึงมีถึงขนาดที่ฝ่ายรัฐบาลเองก็รายงานว่า “ผู้เช่ามีเสียงบ่นกันอยู่ว่า เจ้าของนาทำนาบนหลังคน”⁹⁸

ภาวะในเรื่องค่าใช้จ่าย โดยเฉพาะค่าเช่านา ได้เป็นปัญหาที่สำคัญของเขตรังสิตมาโดยตลอด ซึ่งจะสังเกตเห็นได้แม้ในระยะหลัง ๆ จากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจชนบทในเวลาต่อมาถึงสองครั้ง คือการสำรวจของนายซิมเมอร์แมน ในปี พ.ศ. 2473-2474 และนายแอนดรูวส์ ในปี พ.ศ. 2477-2478 ได้ชี้ประเด็นที่ตรงกันว่า ปัญหาค่าเช่านาในเขตนี้นี้ได้เป็นตัวก่อให้เกิดภาวะหนี้สิน ขณะเดียวกันก็มีผลให้ชาวนาเกิดความท้อถอยและไม่สามารถจะพัฒนากิจกรรมทางด้านการเกษตรของตนให้ก้าวหน้า⁹⁹ โดยเฉพาะนายแอนดรูวส์ได้วิเคราะห์ว่า ภาวะค่าเช่านาเป็นภาวะที่ชาวนาต้องประสบโดยตลอดไม่ว่าในปีที่ดีหรือไม่ก็ตาม กล่าวคือ ในปีที่ข้าวได้ราคาดี ชาวนาก็ประสบความยุ่งยากอยู่เล็กน้อยที่จะจ่ายค่าเช่านา ในปีที่ข้าวไม่ได้ราคาสูง ชาวนาสามารถจ่ายค่าใช้จ่ายอื่น ๆ รวมถึงภาษี แต่ก็ไม่มีพอจ่ายค่าเช่า แต่ในปีที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำนั้น ชาวนายังลำบากมาก เนื่องจากไม่สามารถจ่ายค่าเช่าได้¹⁰⁰ และนี่คือปัญหาเศรษฐกิจที่สำคัญของไทยในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

3. การเปลี่ยนแปลงอัตราแลกเปลี่ยนเงินระหว่างประเทศ ในระยะต้นของการทำนาในเขตรังสิตพบว่า เงินบาทมีราคาสูง คือ ประมาณ 15-19 บาทต่อ 1 ปอนด์ ทำให้ชาวนาขายข้าวได้เงินมาก คือได้ราคาดี แต่นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา เงินบาทจะตกต่ำลง

* จะสังเกตได้ว่า แม้จะมีประกาศเลิกทาสอยอย่างเป็นทางการแล้ว แต่การขายตัวและขายบุตรภรรยา ก็ยังมีปรากฏอยู่

⁹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 เรื่องเดิม.

⁹⁸ เอกสารเดียวกัน.

⁹⁹ ดู Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, pp. 305-310 และ J.M. Andrews, *Siam 2nd Rural Economic Survey, 1934-1935*, Bangkok Time Press, 1935, pp. 321-322.

¹⁰⁰ Ibid.

เหลือเพียง 13 บาทต่อ 1 ปอนด์* ซึ่งทำให้ราคาข้าวตกต่ำลง และยิ่งถูกกดราคาจากพ่อค้าข้าวอีก เห็นได้จากราคาข้าวในเขตรังสิต ดังนี้

พ.ศ. 2446	ราคาเกวียนละ	37	บาท
พ.ศ. 2452	„ „	24-26	บาท
พ.ศ. 2453	„ „	20	บาท ¹⁰¹

นอกจากนั้น ชาวนาก็ยังมีปัญหาขนส่งข้าว เนื่องจากการที่คลองดินเขินขึ้นทุก ๆ ปี เมื่อถึงฤดูแล้ง นวดข้าวเสร็จ น้ำในคลองก็แห้ง เรือบรรทุกข้าวลำใหญ่ที่จะไปซื้อข้าวก็เดินไม่ได้ ชาวนาจะขายข้าวต้องจ้างเรือเล็กบรรทุกลำเลียงไปส่งถึงเรือใหญ่ ซึ่งจอดอยู่ในที่น้ำลึก คือคลองรังสิตและ

* อัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินบาทกับเงินปอนด์ใน Ingram, *Economic Change in Thailand*, p. 337
ดังนี้

พ.ศ.	บาท/ปอนด์สเตอร์ลิง
2437	16.67
2438	15.60
2439	16.67
2440	16.67
2441	17.40
2442	17.10
2443	16.75
2444	17.30
2445	19.30
2446	19.00
2447	17.80
2448	17.15
2449	15.60
2450	13.70
2451-2461	13.00

¹⁰¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ร.1/12 เรื่องเดิม; ร.5 กษ.ข้าหลวงเกษตร เล่ม 1/9 เรื่องเดิม และ ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่ม 22/446 เรื่องเดิม.

คลองซอยที่ 1 ผังเหนือคลองรังสิต ฉะนั้นเมื่อหักค่าขนส่งแล้ว ก็ยังขายข้าวได้ราคาต่ำกว่าธรรมดา¹⁰² ที่ชื่อขายกัน

4. การเปลี่ยนแปลงในระบบการเมืองการปกครอง ซึ่งมีผลกระทบกระเทือนต่อชาวนา เริ่มต้นด้วยการที่รัฐบาลเรียกเก็บภาษีอากรชนิดต่าง ๆ นอกจากภาษีค่านาที่ได้กล่าวแล้วก็มีภาษีใหม่ ๆ เช่น ภาษีสรรพสามิตโคกระบือ ภาษีเรือ ภาษีเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เงินค่าราชการก็มีการเก็บอย่างทั่วถึง ภาระในเรื่องภาษีทำให้ชาวนาเดือดร้อน โดยเฉพาะเมื่อทำนาไม่ได้ผล ชาวนาไม่มีเงินเสียภาษีและค่าราชการก็ถูกเกาะกุมไปกักขัง ต้องเสียค่าเกาะ และค่าธรรมเนียมอื่น ๆ อีก ชาวนาที่ขัดสนไม่อาจหาเงินมาเสียให้ได้ ก็ถูกยึดทรัพย์ที่เป็นเครื่องมือทำนา เช่น วัว ควาย มาขายทอดตลาด¹⁰³ นอกจากนั้น รัฐบาลก็มีการเรียกเกณฑ์ทหาร ซึ่งไม่เพียงแต่ชาวนาที่อายุ 18-25 ปีเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์ ที่อายุเกินกว่านั้นเช่น 30 และ 30 เศษ ๆ ก็ถูกเกณฑ์ ซึ่งส่วนใหญ่คนเหล่านี้เป็นหัวหน้าครอบครัว มีบุตรยังเยาว์ซึ่งเป็นกำลังในการทำมาหากินไม่ได้ และยังเป็นภาระให้กับมารดา ทำให้ต้องกู้ยืมเงินมาเลี้ยงดูกัน ที่नावัวควายก็ต้องละทิ้งไว้ โดยเฉพาะวัวควายถ้าไม่ขายเพื่อเอาเงินมาใช้กินอยู่ ก็มีกตัญญูขโมยไป เนื่องจากไม่มีผู้คุ้มกันรักษา เมื่อหมดหน้าประจำการกลับมาทูลรอนก็ไม่มี ก็ต้องเริ่มต้นใหม่อีก¹⁰⁴

5. นอกจากนั้น ก็มีการอ้างถึงอยู่บ่อยครั้งว่า การที่ชาวนามีภาระหนี้สินมาก เป็นเพราะชาวนามีนิสัยชอบเล่นการพนัน ซึ่งทำให้เงินที่ชาวนาหามาได้สูญหายไปโดยรวดเร็ว อย่างไรก็ตามมองในแง่หนึ่ง การที่ชาวนาหันมาเล่นการพนัน อาจจะเป็นเพราะเป็นสิ่งเดียวที่ทำให้เขามีความหวัง คือถ้าชนะก็จะได้เงินมามาก แม้จะเป็นการเสียดู้อยู่บ้าง แต่จริง ๆ แล้วก็พบว่า การพนันกลับทำให้ชาวนายิ่งยากจนลงไปอีก ผู้ที่รวยจะมีก็แต่เจ้ามือเท่านั้น เช่น ปรากฏว่าบ่อนการพนันใหญ่ที่ตำบลคลอง 7 คือ ตำนันท์ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีการลอบเล่นเบี้ยใบก้น

¹⁰² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่มที่ 13/294 คำชี้แจงของราษฎรที่มีได้ร่วมประชุมชาวนาในเรื่องความเดือดร้อนที่เกิดขึ้น, วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2452.

¹⁰³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.เพาะปลูก เล่ม 22/449 เมมโมร์เรนดัม เรื่องจะแก้ไขการทำหน้าที่เสื่อมทรมองให้กลับเจริญดีขึ้น โดยพระยาวงษาอนุประพัทธ์, วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2453.

¹⁰⁴ เอกสารเดียวกัน.

ประจำ คั้นหนึ่งมีคนเล่นถึง 100 คน เจ้ามือเก็บค่าตั้งได้วันหนึ่งอย่างน้อย 600 บาท อย่างมาก 1,200 บาท ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่มากที่สุดทีเดียว โดยเฉพาะเมื่อเป็นการเล่นในปีที่การทำนาไม่ได้ผล คือพบในปี พ.ศ. 2451-2452¹⁰⁵ นอกจากนี้ ก็พบว่ามีการเล่นในรายเล็ก ๆ อีกมากในเขตนี้¹⁰⁶

จากปัญหาของชาวนาที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น สิ่งที่ติดตามมากก็คือภาระหนี้สินซึ่งจะทับถมทวีคูณขึ้นตลอดเวลา ทั้งที่เป็นหนี้เงินกู้จากเจ้าของที่ดิน จากพ่อค้าจีน และภาษีต่าง ๆ ของรัฐบาล¹⁰⁷ ความทุกข์ยากมีผลทำให้ชาวนาจำนวนมากละทิ้งการทำนาในเขตรังสิตเข้ามาในกรุงเทพฯ เพื่อรับจ้างบ้าง ย้ายไปทำนาในเขตอื่น ๆ เช่น มีนบุรี อุทรยา หรือแม้แต่ในเขตรังสิตเองที่ยังเป็นป่าพงอยู่บ้าง การอพยพได้มีอยู่ตลอดเวลา นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2447 เป็นต้นมา จากหลักฐานเท่าที่พบเกี่ยวกับจำนวนผู้อพยพคือ

พ.ศ. 2447 อพยพ 1,000 ครอบครัว คือ ประมาณ 5,000 คน

พ.ศ. 2449 ,, 1 ใน 7 ครั้ว ,, 2,000 ,,

พ.ศ. 2453 ,, 300 ครอบครัว ,, 1,500 ,,¹⁰⁸

การที่ชาวนาอพยพออกอยู่ตลอดเวลา จะทำให้เจ้าของที่ดินเดือดร้อน จึงเริ่มมีการผ่อนผันให้กับชาวนาบ้างในเรื่องค่าเช่า แต่เนื่องจากความเดือดร้อนได้มาถึงขีดที่ชาวนาทนไม่ได้ ปรากฏว่าแม้จะมีการผ่อนผัน ชาวนาก็มักไม่ยอมอยู่ ทำให้เจ้าของที่ดินต้องร้องเรียนต่อรัฐบาลในปี พ.ศ. 2453 ขอให้ลดค่านาลง ซึ่งมีผลให้รัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่ออกมาสำรวจการทำนา แต่ก็พบว่า ไม่ได้มีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างจริงจัง ความเดือดร้อนจึงยังคงมีอยู่ตลอดมา

ความพยายามที่จะส่งเสริมการเพาะปลูกในเขตรังสิต

มีสิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งเกี่ยวกับการทำนาในเขตรังสิต นั่นคือ ความพยายามที่จะส่งเสริมการเพาะปลูกในเขตนี้ ด้วยการนำเอาความรู้และเทคนิคใหม่ ๆ เกี่ยวกับการเพาะปลูกเข้ามาใช้โดยบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เอกชนอื่น ๆ และแม้แต่รัฐบาลเอง ที่เห็นได้ชัดก็คือ การ

¹⁰⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.3.2 ก/111 จดหมายขุนนรา ถึง พระยานนทบุรีผู้ว่าราชการเมืองธัญบุรี, วันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2451.

¹⁰⁶ เอกสารเดียวกัน.

¹⁰⁷ Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, p. 306.

¹⁰⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 เรื่องเดิม; ร. 5/1 น.3.2 ก/63 เรื่องเดิม และ ร. 5 ขั้วหลวงเกษมร เล่ม 1/15 เรื่องเดิม.

นำเอาเครื่องจักรสำหรับการทำงานเข้ามาทดลองใช้ การจัดประกวดพันธุ์ข้าวเพื่อคัดเลือกพันธุ์ที่เหมาะสม และการตั้งสถานีทดลองพันธุ์ข้าว

1. การนำเอาเครื่องจักรเข้ามาทดลองใช้ ส่วนใหญ่จะได้แก่ เครื่องไถนา จุดมุ่งหมายที่สำคัญก็คือ ต้องการใช้แทนแรงงานควายที่มักถูกขโมย และเพื่อให้สามารถไถนาได้ตั้งแต่ฤดูแล้งที่ดินยังแข็ง คือ ก่อนที่น้ำจะมากและไถหว่านไม่ได้ ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญของเขตรังสิต และขณะเดียวกันก็เพื่อให้ทำนาได้ในปริมาณที่มาก บุคคลแรกที่นำเอาเข้ามา คือ หมอเอช. อัดัมเซน (H. Adamsen) นำเครื่องจักรไถนาชนิดที่ใช้แรงไอน้ำมาใช้ที่ตำบลคลองที่ 1 เหนือคลองรังสิต ในปี พ.ศ. 2449¹⁰⁹ เป็นเครื่องขนาด 14 แรงม้า แต่พบว่ามีปัญหาอยู่มาก เครื่องมักจะเสียบ่อยๆ เพราะทนแรงและความสั่นสะเทือนของเครื่องไม่ได้ จึงมีการเปลี่ยนแปลงมาใช้เครื่องรถยนต์ขนาด 6 แรงม้า และต่อมาใช้ขนาด 10 แรงม้า สำหรับลากไถวงเดือน (ไถรูปกลม) ซึ่งสามารถไถพื้นที่ดินที่แข็งอยู่ได้¹¹⁰

ในเวลาเดียวกับที่หมออัดัมเซนทดลองรถยนต์ไถนา ก็ปรากฏมีบริษัทหนึ่งตั้งขึ้น คือ บริษัททศสิขกรรมสยาม¹¹¹ นำเอาเครื่องยนต์ไถนาชนิดที่ใช้อยู่ในประเทศออสเตรเลีย ฮังการี ซึ่งมีสภาพดินคล้ายกับไทยเข้ามาทดลองที่รังสิต เครื่องดังกล่าวทำในประเทศอังกฤษ มีพร้อมทั้งเครื่องไถ คราด และหยอดข้าว เป็นเครื่องขนาด 50 แรงม้า ใช้ได้ทั้งน้ำมันเบนซินและปิโตรเลียม ตัวไถเป็นไถวงเดือนสามารถไถได้ตั้งแต่ฤดูแล้ง แต่ปรากฏว่า ก็มีปัญหาอยู่อีกกล่าวคือ เครื่องยนต์ร้อนเร็วมาก เนื่องจากอากาศของไทยร้อนกว่าแถบยุโรป ไถได้ประมาณ 30 นาที เครื่องก็เดินไม่ปกติ

นอกจากนั้น ในระยะเดียวกันก็มีชาวเยอรมันชื่อมิสเตอร์ยัวเกินเซน นำเอาเครื่องจักรไถนาเข้ามาใช้ที่รังสิตด้วย แต่เป็นเครื่องที่ใช้แรงไอน้ำ¹¹² แต่ก็พบอุปสรรคในการหาเชื้อเพลิง คือถ่านและพื้นที่ต้องไปขนมาจากที่ไกลๆ ทั้งเครื่องจักรก็หนัก ไม่เหมาะสมกับพื้นที่ดิน ได้มีการส่งเครื่องชนิดใหม่เข้ามา ใช้แรงงานไอน้ำแต่เดินบนรางเหล็กเพื่อป้องกันเครื่องจมดิน ซึ่ง

¹⁰⁹ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรฯ*, หน้า 308.

¹¹⁰ เล่มเดียวกัน, หน้า 308-309.

¹¹¹ เล่มเดียวกัน, หน้า 309.

¹¹² เล่มเดียวกัน, หน้า 309.

พบว่าไถได้ดีคือ ไถได้วันหนึ่งประมาณ 30–50 ไร่ในดินแข็ง แต่ปัญหาก็คือ ค่าใช้จ่ายแพงมาก เครื่องจักรเครื่องหนึ่งต้องใช้คนไม่น้อยกว่า 20 คนในการควบคุมซึ่งไม่คุ้มกับรายจ่าย

ที่น่าสนใจอีกกรณีหนึ่งก็คือ กรณีการทำนาของ ม.ร.ว. ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์ ซึ่งรวมทุนกับพี่น้องในตระกูลสนิทวงศ์ทำนาในเขตรังสิต¹¹³ ที่ประตุน้ำจุฬาลงกรณ์ ฟังเหนือคลองรังสิต ได้ส่งเครื่องจักรเข้ามาใช้ด้วย คือรถแทรกเตอร์ชนิดล้อตีนตะขาบสำหรับไถดิน และเครื่องจักรสำหรับไถ หว่าน เกียว และนวดข้าว ปรากฏว่า ได้ทำถูกต้องตามวิธีแทบทุกอย่างแต่ผลก็ได้ไม่เต็มที่ เนื่องจากการทำไม่สมบูรณ์บังคับน้ำได้ตามระดับที่ต้องการ รายได้จึงไม่พอกับรายจ่าย ผลที่สุกก็เลยต้องเลิกทำ

ในส่วนของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ. 2452 ว่าได้ส่งเครื่องจักรไถนาชนิดที่ใช้ควายเทียมมาจากสหรัฐอเมริกาเข้ามาทดลองทำนาที่คลองซอยที่ 23 และพบว่าสามารถไถดินแห้งได้ดีและวันหนึ่งสามารถไถได้ 50–60 ไร่ ราคาเฉพาะไถอันหนึ่งประมาณ 10–12 บาท ซึ่งปรากฏว่ามีราษฎรมาดูและพอใจอยากจะได้ไว้ใช้อยู่บ้าง เนื่องจากราคาไม่แพงกว่าไถธรรมดาที่ชาวนาใช้อยู่มากนัก¹¹⁴

การนำเอาเครื่องจักรเข้ามาใช้ในเขตรังสิต ส่วนใหญ่อยู่ในขั้นของการทดลองเท่านั้น มิได้แพร่หลายไปถึงราษฎรชาวนาโดยทั่วไป และส่วนใหญ่ก็พบว่า มีอุปสรรคในการใช้อยู่มาก นอกจากในกรณีหลังสุด คือไถที่บริษัทใช้ดูเหมือนจะได้รับความสนใจอยู่บ้าง ด้วยเหตุนี้โดยทั่วไปจึงไม่มีผลต่อการพัฒนาเทคนิคในการผลิตของชาวนา ระดับของเทคนิคของชาวนายังคงต่ำมาก ไม่แตกต่างไปจากเขตอื่น

2. การจัดประกวดพันธุ์ข้าว ได้มีการส่งเสริมโดยรัฐบาลให้จัดการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นเป็นครั้งแรกที่เมืองชัยภูมิ ในปี พ.ศ. 2450¹¹⁵ มี ม.ร.ว. สุวพรรณธเป็นประธานในการประกวด จุดมุ่งหมายก็คือ ต้องการให้ชาวนาได้รู้จักคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ดีมาใช้ปลูก ซึ่งก็ปรากฏว่า

¹¹³ พระยาสีหศักดิ์สนิทวงศ์, *โชคตาในชีวิตที่พอใจ*, หน้า 388–391.

¹¹⁴ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรฯ*, หน้า 313–314 และ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/214 เรื่องเดิม.

¹¹⁵ รายงานประจำปีกระทรวงเกษตรราชการ ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. 2442 ถึงมีนาคม พ.ศ. 2454 และ *เทศาภิบาล*, เล่ม 5, วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2451, คำแจ้งความของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ว่าด้วยข้าวที่มีราคา.

มีราษฎรให้ความร่วมมือมากในการนำข้าวมาประกวดถึง 324 ราย ขณะเดียวกันก็มีการเชิญพ่อค้าข้าวทั้งฝรั่ง ไทย จีน เข้าไปดู และเข้าเป็นกรรมการในการตัดสินพันธุ์ข้าวด้วย เพื่อจะให้พวกพ่อค้าได้รู้จักข้าวของเขตนี้อย่างแพร่หลาย ปรากฏว่าได้ผลสำเร็จพอสมควร ในระยะต่อมาจึงมีการขยายการประกวดออกไป โดยจัดขึ้นที่กรุงเทพฯ อีก 2 ครั้งในปี พ.ศ. 2454 และ 2455 มีการนำข้าวจากเขตเมืองอื่นๆ มาประกวดด้วย ผลก็คือข้าวของเขตรังสิตได้รับการยกย่องมากกว่าเป็นข้าวพันธุ์ดี คือได้รางวัลที่ 1 ในทั้งสองปี¹¹⁶

3. การตั้งสถานีทดลองพันธุ์ข้าว ได้มีการจัดตั้งสถานีทดลองพันธุ์ข้าวขึ้นที่รังสิต¹¹⁷ เพื่อหาพันธุ์ข้าวที่ดีมาแนะนำให้ราษฎรปลูก แต่เท่าที่มีหลักฐานพบว่า ชาวนาไม่ค่อยเอาใจใส่ในการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวนัก

โดยสรุป เมื่อมีการขุดคลองตามโครงการรังสิต จะทำให้มีเนื้อที่เพาะปลูกขยายออกไปได้อีกอย่างกว้างขวาง มีราษฎรจำนวนไม่น้อยที่ได้อพยพเข้ามาหักร้างถางพงทำนาในเขตนี้ แต่ลักษณะของการเข้ามาของชาวนาเขตนี้ จะแตกต่างจากเขตอื่นๆ อย่างเห็นได้ชัด ประการหนึ่งก็คือ การเข้ามาในฐานะผู้เช่า ขณะเดียวกันก็พบว่า ชาวนามีข้อจำกัดอยู่มากในการใช้ที่ดิน แรงงาน และทุนในการผลิตข้าว อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาสภาพการณ์ของชาวนาโดยทั่วไป ชาวนาในเขตนี้ก็ได้แตกต่างไปจากเขตอื่นๆ โดยเฉพาะในการเผชิญกับปัญหาหลายๆ ด้านในการผลิตข้าว กล่าวคือ ยามใดที่ผลิตข้าวได้ผลดีและขายได้ราคาดี ชาวนาก็มีฐานะพอจะเลี้ยงตัวได้ แต่เมื่อไรก็ตาม ที่มีปัญหาทำนาไม่ได้ผล รวมถึงปัญหาอื่นๆ ที่แทรกซ้อนเข้ามา ความเดือดร้อนก็จะเกิดขึ้น

116 เล่มเดียวกัน.

117 Zimmerman, *Siam Rural Economic Survey*, pp. 308—309.

บทที่ 6

คลองส่งน้ำ

ในการเพาะปลูกข้าว “น้ำ” ถือได้ว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญมาก ทั้งนี้เพราะข้าวจะต้องการน้ำนับตั้งแต่เริ่มต้นที่ทำการไถหว่าน และเมื่อข้าวเจริญเติบโตก็ยังคงต้องการน้ำหล่อเลี้ยงอยู่ และยังคงต้องการอยู่จนกระทั่งถึงระยะที่ต้นข้าวออกรวง สำหรับประเทศไทย แม้ว่าจะมีสภาพดินฟ้าอากาศที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าว แต่จริงๆ แล้วการที่จะมุ่งหวังคอยรับน้ำตามธรรมชาติอย่างเดียวย่อมไม่อาจทำนาได้อย่างปกติ คือ ได้ผลดีสม่ำเสมอ ฉะนั้นการจัดสภาพน้ำหรือที่เรียกว่า การพัฒนาเรื่องน้ำสำหรับการเพาะปลูก จึงเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นอยู่มาก

แหล่งน้ำตามธรรมชาติที่ใช้ในการเพาะปลูก

โดยปกติน้ำธรรมชาติที่ได้มาใช้ในการเพาะปลูกจะได้มาจาก 2 ทางด้วยกันคือ

1. น้ำฝน
2. น้ำท่า

1. น้ำฝน ส่วนใหญ่แล้วข้าวมักจะต้องอาศัยฝนเสมอ โดยเฉพาะในต้นฤดูการทำนา ซึ่งน้ำท่ายังไม่สูงพอ โดยปกติผลผลิตของข้าวจะมีความสัมพันธ์อย่างเห็นได้ชัดกับปริมาณของน้ำฝน กล่าวคือ ถ้าปีใดฝนตกในระดับที่พอดีกับความต้องการ ผลผลิตข้าวก็จะสูง แต่ถ้าฝนตกน้อยหรือมากเกินไปผลผลิตก็จะต่ำ ฉะนั้นการที่จะอาศัยน้ำฝนทำนาจึงค่อนข้างจะต้องเสี่ยงอยู่มาก ทั้งนี้เพราะฝนอาจตกลงหรือเร็วไป ไม่พอเหมาะกับเวลาทำนา และปริมาณของน้ำฝนก็ยังไม่สม่ำเสมออีกด้วย

โดยทั่วไปเมื่อพิจารณาในเรื่องน้ำฝน เราอาจแบ่งฤดูได้เป็น 2 ฤดู คือ ฤดูฝนและฤดูแล้ง ฤดูฝนจะเริ่มราวเดือนพฤษภาคมและสิ้นสุดในราวเดือนตุลาคม เหตุที่เรามีฝนเป็นฤดูกาลเพราะประเทศไทยได้รับฝนจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และลมใต้ฝุ่นจากทิศตะวันออกซึ่งพัดเข้ามาตามฤดูกาลของมัน¹ โดยปกติลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้นั้นไม่ใช่ลมพายุหมุน จึงพาฝนมา

¹ การพัฒนาภูมิแม่น้ำเจ้าพระยา, หนังสือที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินประกอบพิธีเปิดเขื่อนภูมิพล วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2517.

เรื่อย ๆ ส่วนลมใต้ฝุ่นซึ่งเป็นลมพายุหมุนที่สามารถหอบเอาฝนมาได้มาก ๆ ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่นำเอาฝนมาจากมหาสมุทรอินเดียทางใต้ นั้นมีปริมาณน้ำฝนไม่เพียงพอแก่การทำนา ต้องมีใต้ฝุ่นเข้ามาช่วย เพราะฉะนั้นถ้ามีใต้ฝุ่นหรือพายุไซร่อนผ่านเข้ามาน้อยลูก ฝนก็จะน้อย แต่ถ้าผ่านเข้ามาหลายลูกติดกัน น้ำก็จะมากจนถึงบางปีอาจเกิดอุทกภัยได้ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาจากปริมาณน้ำฝนที่ตกโดยเฉลี่ยในประเทศไทย จะมีไม่เพียงพอสำหรับการทำนา เช่น จากตัวเลขของกรมทคหน้าแสดงว่า จำนวนน้ำฝนโดยเฉลี่ยของประเทศไทยในระยะเวลา 20 ปี อยู่ในระหว่าง 1,000–1,500 มิลลิเมตรต่อปี² อันเป็นปริมาณที่ไม่เพียงพอต่อการทำนา ซึ่งต้องการน้ำฝนเฉลี่ยปีละ 1,800 มิลลิเมตร (ประมาณ 70 นิ้ว) ต่อปี

2. น้ำท่า น้ำท่าอันแท้ที่จริงก็คือน้ำฝน เมื่อฝนเริ่มตกน้ำจะถูกดินดูดไว้เกือบหมด ต่อเมื่อดินอิ่มน้ำขึ้น น้ำท่าจึงค่อยมีไหลในลำน้ำและจะมีระดับสูงขึ้นหรือต่ำลงต่อไปตามปริมาณฝน ในภาคเหนือซึ่งพื้นดินมีความลาดเทมาก น้ำท่าจะขึ้นจนล้นฝั่งไม่กี่วันก็ยุบ การเสียหายแก่นาเพราะน้ำท่วมจึงเกือบไม่มี³ ครั้นน้ำไหลมาถึงภาคพิษณุโลกอันเป็นแหล่งบรรจบของแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน น้ำจะมารวมกันมากมาย ทำให้ท่วมที่ดินในภาคนี้อย่างมากและนานวันทุกปี เท่ากับธรรมชาติเอาน้ำมาพักไว้ชั่วคราว มิฉะนั้นน้ำจะไหลประดังลงมา และภาคกลางจะประสบความเสียหายจากอุทกภัยทุกปี จากนครสวรรค์ลงมา แม่น้ำเจ้าพระยารับน้ำถึงปริมาตรได้ 3,500 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที แต่พอถึงอ่างทอง ถ้าแม่น้ำเล็กลงรับน้ำได้เพียง 2,300 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที น้ำส่วนที่เหลือจึงต้องล้นฝั่งและโดยที่ทุ่งใต้อ่างทองราบกว้าง น้ำจึงแผ่กระจายไปได้ทั่วในราวเดือนกันยายนถึงตุลาคม จนมีคำกล่าวกันว่า “เดือน 11 น้ำนอง เดือน 12 น้ำทรง” น้ำท่าที่หันขึ้นทุ่งนี้จะค่อย ๆ ไหลไปสู่ทุ่งราบภาคกลาง ทำให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่ได้จนถึงเวลาข้าวออกรวงเฉพาะในปีที่น้ำงาม⁴

อย่างไรก็ดี จากการที่น้ำท่าขึ้นอยู่กับปริมาณของน้ำฝนจะพบว่า ปริมาณของน้ำท่าก็จะไม่มีสม่ำเสมอ ฉะนั้นจะมีปีที่ข้าวต้องเสี่ยงกับการเสียหายอยู่มาก ทั้งในกรณีที่น้ำท่ามากเกินไปหรือน้อยเกินไป จากสถิติการวัดระดับน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยุธยา ซึ่งตั้งวัดระดับไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ.

² หอสมุดแห่งชาติ, บันทึกเรื่องการทคหน้าในประเทศสยาม, จดหมายเหตุสุภาเผยแผ่พาณิชย์, เล่มที่ 15, เดือนมกราคม พ.ศ. 2467.

³ กรมชลประทาน, การพัฒนาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.

⁴ เล่มเดียวกัน.

2374 – 2496 คือ เริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 รวมระยะเวลา 117 ปี พบว่า ระดับน้ำมีความแตกต่างกันดังนี้

น้ำหลากท่วมพืชผลเสียหาย	4	ปี
น้ำแล้งพอประมาณ	21	„
น้ำแล้งมาก	35	„
แล้งมากที่สุด	4	„
น้ำงาม	53	5

เมื่อรวมจำนวนปีที่น้ำน้อยตั้งแต่แล้งพอประมาณถึงแล้งมากที่สุด จะพบว่า มีรวมกันถึง 60 ปี ซึ่งมีจำนวนเกินครึ่งของระยะเวลาทั้งหมด ขณะที่น้ำงามมีเพียง 53 ปี ซึ่งแสดงว่าปัญหาที่มีความแห้งแล้งมากกว่าปัญหาน้ำท่วม ขณะเดียวกันบริเวณที่จะได้รับความเสียหายอย่างมากทั้งเวลาที่น้ำหลากและน้ำแล้ง จะได้แก่บริเวณทุ่งราบแม่น้ำเจ้าพระยา⁶ คือ ตั้งแต่พื้นที่ของจังหวัดชัยนาท นครสวรรค์ ลงมาถึงอ่าวไทย เพราะเป็นตอนต้นที่น้ำไหลช้าและมีสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยาไหลท่วมทัน แยกออกมาหลายสาย ทำให้เกิดน้ำท่วมบ่อยครั้ง

จากการที่ปริมาณของน้ำมีไม่สม่ำเสมอ ทั้งจากน้ำฝนและน้ำท่า ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องหาแหล่งน้ำมาเพิ่มเติมจากแหล่งธรรมชาติ นั่นคือ การนำเอาระบบชลประทานเข้ามาใช้เพื่อจะได้มีการเก็บกักน้ำ ส่งน้ำและระบายน้ำให้เหมาะสมกับความต้องการในการทำนา

การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการปลูกข้าวก่อนโครงการรังสิต

ความจำเป็นที่จะต้องหาน้ำมาเพิ่มเติมจากน้ำที่ได้ตามธรรมชาติ ได้เป็นที่เข้าใจและนำมาใช้ในประเทศไทยเป็นเวลานานแล้ว ที่เห็นได้ชัดก็คือ การทำเหมืองฝายและการขุดคลอง⁷

1. การทำเหมืองฝาย

ในบริเวณหุบเขาทางภาคเหนือ เหมืองฝายได้ถูกนำมาใช้เป็นเวลานานมาแล้ว โดยการสร้างฝายขึ้น เพื่อรักษาระดับน้ำในแม่น้ำให้สูงขึ้น ชั่งน้ำไว้แล้วขุดเหมืองชักน้ำเข้าในนา วิธีการ

⁵ สวาท เสนาณรงค์, *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*, โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2512, หน้า 115.

⁶ เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁷ ชี้เกียรุ ทานาเบ้, “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย,” *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 5 เล่ม 2, ตุลาคม 2518–มกราคม 2519, หน้า 70–94.

นี้ดูเหมือนจะเป็นลักษณะเฉพาะของภาคเหนือ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความลาดชันมาก จากผลงานของนายทานาเบ้ กล่าวว่า การสร้างเหมืองฝายได้ถูกนำมาใช้ตั้งแต่สมัยพ่อขุนเม็งรายแห่งอาณาจักรล้านนาไทย (พ.ศ. 1813) ซึ่งมีการสร้างเหมืองฝายขนาดใหญ่ โดยกษัตริย์สั่งให้เกณฑ์แรงงานราษฎรสร้างขึ้น และในอาณาจักรสุโขทัยเองก็มีการทำเหมืองฝายอยู่ด้วยเช่นกัน⁸ นอกจากนี้ในส่วนของตัวเอง ก็ยังมีการทำเหมืองฝายต่อมาโดยตลอด ดังปรากฏในหนังสือ/ประวัติ *กระทรวงเกษตร* กล่าวว่า ในหมู่บ้านจะมีหัวหน้าหรือนายฝาย มีอำนาจที่จะขอแรงใช้สอยราษฎรในการทำเหมืองฝาย รวมถึงการซ่อมแซมบำรุงรักษาและไชน้ำ ทั้งนี้โดยนายฝายไม่ต้องทำนาเลย มีหน้าที่เพียงตรวจตราดูแลฝาย เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวข้าว ชาวบ้านในหมู่บ้านนั้นก็จะนำเอาข้าวมาให้นายฝาย⁹

2. การขุดคลองส่งน้ำ

ในส่วนของที่ราบภาคกลางซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวใหญ่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบ วิธีที่ใช้จึงมักจะเป็นการขุดคลองเพื่อนำเอาน้ำจากแม่น้ำเข้ามาบริเวณของที่ราบลุ่มแม่น้ำเก่า คือจากชัยนาทลงมาถึงอยุธยาและสุพรรณบุรี โดยไม่มีโครงการขุดคลองขนาดใหญ่เพื่อการทำนา เพราะบริเวณนั้นชาวนาจะขุดคลองเล็กๆ ทดน้ำเข้ามาในเขตนาได้เอง¹⁰ ซึ่งแสดงว่า บริเวณนี้เป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์อยู่แล้ว คลองส่วนใหญ่ที่รัฐบาลขุดขึ้นทั้งใน สมัยอยุธยาและรัตน โกสินทร์ตอนต้น มักจะมุ่งใช้ประโยชน์ในด้านการคมนาคม คือ ใช้ประโยชน์ในการค้าขายภายในเมือง ค้าขายกับต่างประเทศ เพื่อการขนส่งกองทหารและการเรียกเก็บภาษีอากรให้สะดวกรวดเร็ว

การขุดคลองขนาดใหญ่เพื่อการปลูกข้าวโดยตรง ได้จัดทำขึ้นโดยรัฐบาลและระยะหลังๆ โดยเอกชน เมื่อปรากฏว่าเศรษฐกิจได้ขยายตัวในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มีการขุดคลองมากมายดังได้กล่าวแล้ว ทั้งนี้เมื่อมีการขยายเขตการเพาะปลูกออกไปยังที่ดินใหม่ๆ โดยเฉพาะในทุ่งราบลุ่มแม่น้ำใหม่¹¹ คือ ตั้งแต่อยุธยาจนถึงชายทะเลอ่าวไทย ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมในการเพาะปลูกข้าวไม่น้อยกว่าที่ราบประเภทแรก

⁸ เล่มเดียวกัน, หน้า 77-79.

⁹ เล่มเดียวกัน, อ้างถึงหนังสือ *ประวัติกระทรวงเกษตร* ของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ พ.ศ. 2484, หน้า 291-292.

¹⁰ เล่มเดียวกัน, หน้า 82.

¹¹ เล่มเดียวกัน, หน้า 85-90.

อย่างไรก็ตาม พบว่าคลองที่ได้มีการขุดขึ้นนั้นยังไม่ค่อยให้ผลดีนัก ในแง่ของการส่งเสริมการเพาะปลูก ทั้งนี้เนื่องจากคลองที่ขุดขึ้นมิใช่เป็นคลองชลประทาน ไม่สามารถควบคุมการเก็บกักน้ำ ส่งน้ำและระบายน้ำได้ตามเวลาที่ต้องการ มีลักษณะเป็นคลองที่เรียกว่า คลองรับน้ำนอง (Inundation Canal)¹² คือ จะรับน้ำจากแม่น้ำได้เมื่อน้ำในแม่น้ำมีระดับสูง ซึ่งนาน ๆ จึงจะเกิดขึ้น และกักอยู่ได้ในเวลาอันสั้น และเมื่อน้ำในแม่น้ำน้อย คลองก็จะมีน้ำ ฉะนั้นในปีที่มีฝนเพียงพอ และระดับน้ำปกติ คลองจะช่วยน้ำได้บ้าง ซึ่งในกรณีเช่นนั้น ชาวท้าวอาจจะมีน้ำเพียงพออยู่แล้ว แต่ในปีที่ไม่ดี คือน้ำมากหรือน้อยเกินไป ประโยชน์ที่ได้จะน้อยมาก นอกจากนี้ก็ยังมีปัญหาที่คลองซึ่งขุดขึ้นนั้นมักจะตื้นเขินไปอย่างรวดเร็ว คือภายใน 2-3 ปีหลังจากที่คลองขุดเสร็จ ซึ่งทำให้ไม่อาจใช้ประโยชน์ได้เลย ไม่ว่าจะปีใดในแง่ของการชลประทานหรือการคมนาคมขนส่ง และยังปรากฏว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นที่ดินก็จะถูกละทิ้งไว้และชาวท้าวอพยพไปหาที่ทำกินใหม่อีก¹³ ซึ่งทำให้การพัฒนาการเกษตรไม่อาจจะเป็นไปได้

ปัญหาที่คลองไม่ให้เป็นประโยชน์ในแง่ของการชลประทาน ขณะที่ประเทศกำลังมีการขยายตัวในการปลูกข้าว โดยเฉพาะในบริเวณที่ราบภาคกลาง ได้เป็นที่ตระหนักทั้งโดยเอกชนและรัฐบาล และกล่าวได้ว่าเป็นเหตุผลที่สำคัญด้วยประการหนึ่ง ที่ทำให้รัฐบาลตัดสินใจให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามดำเนินการตามโครงการรังสิต ทั้งนี้ก็ด้วยความหวังที่ว่า ปัญหาดังกล่าวจะได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้น

คลองส่งน้ำตามโครงการรังสิต

เมื่อบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเริ่มโครงการรังสิต โดยเสนอว่าจะทำเป็น “โครงการชลประทานแบบใหม่”¹⁴ ได้เป็นที่หวังกันมากว่า ปัญหาในเรื่องของน้ำเพื่อการปลูกข้าว จะได้รับการแก้ไขและจะสามารถขยายโครงการเช่นนั้นออกไปได้ทั่วประเทศที่ราบภาคกลาง ทั้งนี้โดยบริษัทได้เสนอ “มีจุดมุ่งหมายที่จะให้ได้ข้าวดี แม้ในปีที่ไม่ดี โดยการจะควบคุมน้ำและรักษา

¹² W.A. Graham, *Siam*, Vol II, London : Alexander Morning Limited. The De la More Press, 1924, p. 35; และ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 รายงานโครงการท่อน้ำขึ้นน้ำสำหรับเขตที่ราบแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของมิสเตอร์เอ. โยมัน วันเดอร์ ไฮเต, พ.ศ. 2446.

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 2 Scheme of Irrigation in Siam โดย นาย Joachim Grassi.

¹⁴ เอกสารเดียวกัน.

ปริมาณน้ำในคลองให้มีย่างพอเพียงตลอดปี เพื่อการชลประทานและเพื่อการใช้สอยของประชาชน”¹⁵ แต่ปรากฏว่า จริงๆ แล้วจุดมุ่งหมายดังกล่าวค่อนข้างล้มเหลว ปัญหาที่ต้องพิจารณาก็คือ ระบบคลองที่สร้างขึ้นเป็นอย่างไร อะไรคือเหตุผลที่ถือว่าโครงการนี้ล้มเหลว

1. ระบบคลองของโครงการรังสิต

ตามโครงการที่นายแกรซีได้กล่าวไว้ในหนังสือ *Scheme of Irrigation in Siam*¹⁶ จะมีคลองอยู่ด้วยกัน 3 ประเภท ซึ่งมีหน้าที่แตกต่างกัน คือ

1.1 คลองเขตแดนรอบนอก (Bordering Canal) เป็นคลองที่ล้อมรอบบริเวณทั้งหมดที่จะทำการชลประทาน ขนาดกว้าง 12 เมตร ลึก 2 เมตร จะสร้างทำนบดิน (ใช้คำว่า Dam - ผู้เขียน) โดยตลอดเพื่อจะรักษาน้ำภายในไว้ในกรณีที่ฝนน้อย ขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่กั้นน้ำที่มีมากเกินไป เมื่อเกิดน้ำท่วมไม่ให้นำเข้าไปทำลายต้นข้าวที่ยังอ่อนอยู่ และยังทำหน้าที่กั้นน้ำไม่ให้ไหลเร็วเกินไป นอกจากนั้นเพื่อที่จะให้มีน้ำเลี้ยงในคลองนี้ คลองจะขุดจากแม่น้ำสระบุรีเพื่อนำเอาน้ำเข้ามา

1.2 คลองกลาง (Central Canal) มีด้วยกัน 2 สาย สายหนึ่งคือ คลองรังสิต-ประยูรศักดิ์ ขนาดกว้าง 16 เมตร ลึก 2 เมตร 75 เซนติเมตร ยาว 54 กิโลเมตร ขุดจากทิศตะวันตกออกไปทิศตะวันตก เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำนครนายก เพื่อรับน้ำจากแม่น้ำทั้งสอง ส่วนอีกสายหนึ่งจะขุดจากเหนือลงมาทางใต้ คือ ขุดจากแม่น้ำสระบุรีลงมายังคลองแสนแสบ ทั้งนี้เพื่อนำน้ำจากแม่น้ำสระบุรีลงมา ขณะเดียวกันก็จะเป็นเส้นทางเดินเรือระหว่างเขตทั้งสอง ขนาดคลองกว้าง 12 เมตร ลึก 2 เมตร 75 เซนติเมตร

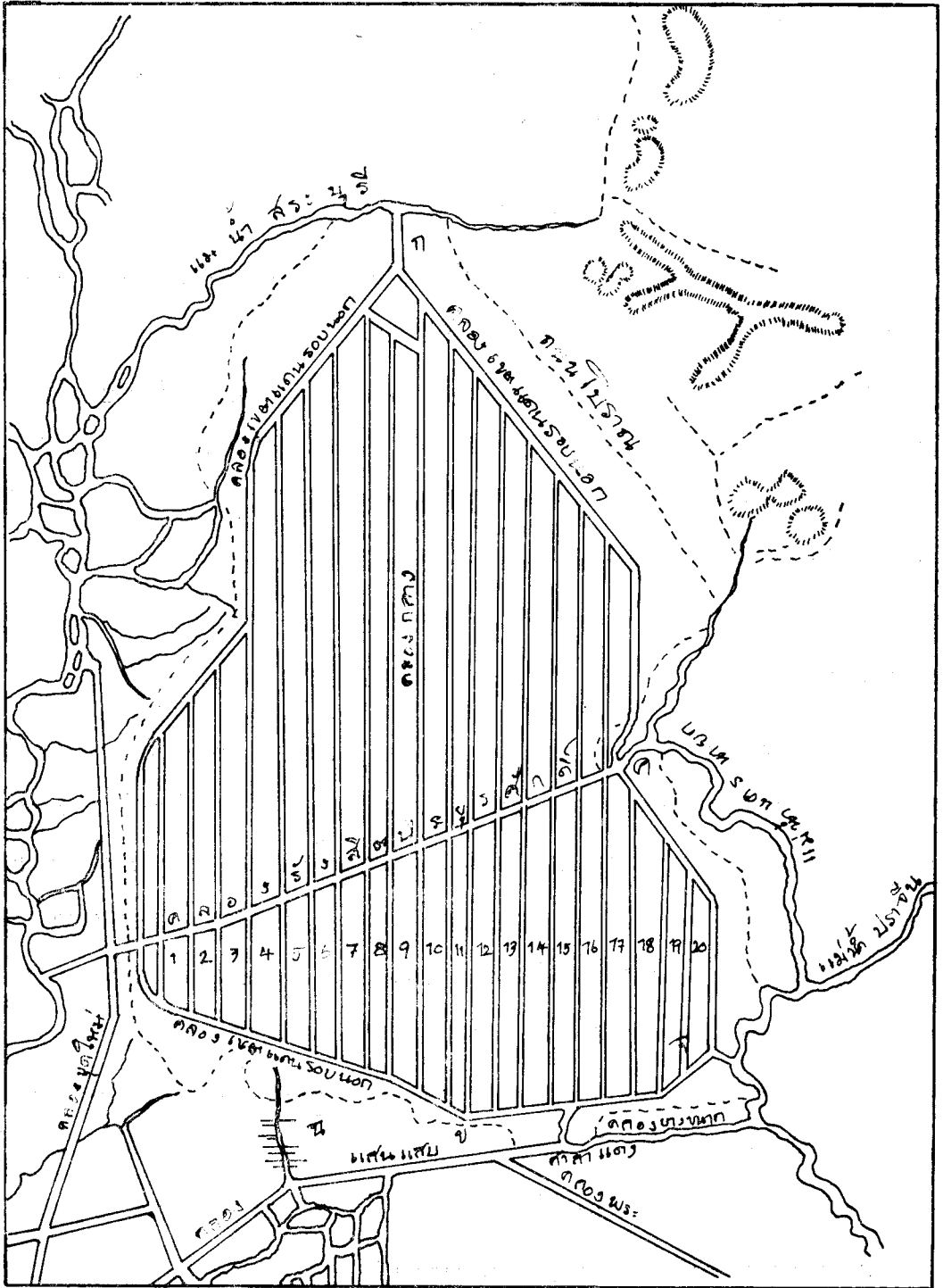
1.3 คลองซอยหรือคลองแยก (Parallel Canal) ขุดจากทางเหนือลงมาทางใต้ขนาดกว้างตั้งแต่ 6 เมตรลงมา ลึก 1.1 เมตร 75 เซนติเมตร จำนวน 20 สาย คลองนี้จะเป็นตัวรับน้ำจากคลองประเภทที่ 1 และ 2 เพื่อส่งเข้าไปในนา

ในส่วนของการควบคุมน้ำ จะมีลักษณะดังต่อไปนี้

¹⁵ เอกสารเดียวกัน (ผู้เขียนแปล).

¹⁶ เอกสารเดียวกัน โปรดดูแผนที่ที่ 3.

แผนที่ที่ 3 คลองในโครงการรังสิตตามที่นายแกรซิดิจจะพูด

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 Scheme of Irrigation in Siam by Joachim Grassi.

1.3.1 จะมีประตูน้ำ 6 คู่ เพื่อควบคุมน้ำในบริเวณต่อไปนี้

(1) บริเวณคลองเขตแดนทางตอนเหนือ 2 ประตู บริเวณที่รับน้ำมาจากแม่น้ำสระบุรี จุดประสงค์คือเพื่อป้องกันน้ำไม่ให้หลากเข้ามาในเขตชลประทานเร็วเกินไป ขณะเดียวกันก็จะป้องกันไม่ให้ดินตกตะกอน

(2) ที่คลองแสนแสบ จะมีประตูน้ำเป็น 2 ตอน ตอนหนึ่งเพื่อเก็บน้ำไว้สำหรับการชลประทาน อีกตอนหนึ่งสำหรับป้องกันน้ำกร่อยที่จะเข้ามาในฤดูแล้ง

(3) ที่ต้นคลองรังสิต ทำหน้าที่กั้นน้ำ แต่ปกติจะไม่มีน้ำท่วม เพราะฉะนั้นต้องสร้างคันกั้นน้ำสำหรับการกักน้ำไว้ในเวลาระดับน้ำต่ำ

(4) ด้านตะวันตกของคลองรังสิต ทำหน้าที่เก็บกักน้ำเอาไว้ ไม่ต้องมีประตูสองชั้น เพราะไม่มีน้ำกร่อยเข้ามา

(5) ด้านที่เปิดไปฝั่งแม่น้ำบางปะกง เป็นประตูสองชั้นทำหน้าที่คล้าย ๆ กัน

1.3.2 นอกจากการสร้างทำนบบริเวณคลองรอบนอกที่ได้กล่าวถึงแล้ว ก็เสนอให้สร้างทำนบทางใต้แม่น้ำเจ้าพระยาและสระบุรีลงมา เพื่อจะกักน้ำในฤดูที่น้ำมีมาก แล้วจึงส่งน้ำตามจำนวนที่เหมาะสมให้แก่คลองต่อไป

เมื่อพิจารณาจากคลองที่บริษัทได้ขอขุดจริง ๆ (โปรดดูประวัติการขุดคลองในบทที่ 2) จะพบว่า มีลักษณะคล้ายคลึงกับโครงการที่นายแกรซีได้กล่าวถึง แต่ก็มีแตกต่างอยู่บ้างในเรื่องของบริเวณที่ขุดคลอง จำนวนคลองที่ขุด ขนาดของคลองที่ขุด รวมถึงจำนวนประตูน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากบริษัทได้มีการเปลี่ยนแปลงโครงการอยู่หลายครั้ง กล่าวคือ ตามโครงการของนายแกรซีจะขุดคลองรอบนอกขึ้นไปจดแม่น้ำสระบุรี¹⁷ แต่ที่ขุดจริงจะหยุดอยู่เพียงแค่อยุธา ฉะนั้นจึงไม่มีการรับน้ำจากแม่น้ำสระบุรีเข้ามายังคลองรอบนอก คือ คลองหกวาสายบน คลองซอยที่ 1 และคลองหกวาสายล่าง คลองที่รับน้ำเข้ามามีเพียงคลองเดียว คือคลองรังสิต ซึ่งรับน้ำมาจากแม่น้ำเจ้าพระยาและนครนายก ขณะเดียวกันคลองรังสิตก็เป็นคลองสายกลางเพียงสายเดียว ไม่มีคลองสายกลางจากแม่น้ำนครนายกถึงคลองแสนแสบ ตามโครงการของแกรซี คลองที่ขุดจากเหนือไปได้จะได้แก่คลองซอยทั้งหมดซึ่งมีเพิ่มขึ้นกว่าเดิมรวมไม่ต่ำกว่า 40 สาย ส่วนการควบคุมน้ำมีประตูน้ำสร้างชั้น 3 แห่ง คือ ที่คลองรังสิตทั้งสองด้าน 2 ประตู และที่คลองหกวาสายล่างฝั่งตะวันออก 1 ประตู นอกจากนั้นก็มีการสร้างทำนบขึ้นหลายจุด แต่ส่วนใหญ่เป็นทำนบชั่วคราวไม่ค่อยมั่นคงถาวรนัก

17 โปรดดูแผนที่ 2.

ระบบคลองของโครงการรังสิตที่ได้สร้างขึ้น เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันมากในระยะหลังว่าเป็นโครงการที่ยังไม่ได้ให้ประโยชน์นัก ในแง่ของการชลประทาน ไม่ต่างไปจากคลองที่ได้ขุดขึ้นก่อนหน้านั้นแต่อย่างใด ในทัศนะของผู้เชี่ยวชาญด้านชลประทานได้ให้ความเห็นว่า โครงการนี้มีได้ใช้ความรู้ทางด้านเทคนิคอย่างเพียงพอ เช่น นายเย. โฮมาน วันเดอร์ ไฮเด (J. Homan Van der Heide) วิศวกรชลประทานสมัยรัชกาลที่ 5 ได้กล่าวไว้ในรายงานการตรวจคลองของเขาในปี พ.ศ. 2445 ว่า

งานของบริษัทเป็นงานสร้างคลองเพื่อการเดินเรือและการชลประทานแบบพิเศษ ซึ่งสามารถใช้ประโยชน์ได้เพียงในที่ราบมาก ๆ เช่น ในบริเวณที่ดินของบริษัทเท่านั้น ไม่อาจถือว่าเป็นระบบชลประทานที่ดีถึงขนาดและมีความละเอียดลออ คลองสร้างขึ้นอย่างง่าย ๆ และในราคาถูก ซึ่งจะใช้ได้สำหรับในช่วงเวลาอันสั้น ที่จะเปลี่ยนป่าที่กว้างใหญ่ให้กลายเป็นเมืองที่มีคนหนาแน่น และมีผลผลิตสูง ทั้งนี้เนื่องจากการที่ดินแดนส่วนใหญ่ในเขตนี้อยู่ลาดถนนที่จะใช้การได้ดี และระบบคลองของบริษัทก็เป็นคลองรับน้ำนองที่ทำให้ได้ผลยิ่งขึ้นโดยการใช้ประตูน้ำเท่านั้น¹⁸

ส่วนความเห็นอีกประการหนึ่ง ซึ่งต่อเนื่องกับความเห็นของนายไฮเดก็คือ ความเห็นของนายอาร์. ซี. อาร์. วิลสัน (R. C. R. Wilson) ผู้ช่วยคนหนึ่งของเซอร์ทอมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญด้านชลประทานสมัยรัชกาลที่ 6 กล่าวว่า วิธีที่จะทำให้โครงการรังสิตได้ผล จะต้องสร้างเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำเอาไว้ส่งให้แก่กันได้ในเวลาที่ต้องการ

ในปัจจุบันคลองรังสิตได้นำมาจากแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำนครนายก โดยแม่น้ำทั้งสองนี้ไม่ได้มีเขื่อนกั้นน้ำ จึงได้นำเพียงในระยะที่ระดับน้ำสูงล้นคลองและท่วมขึ้นไปยังที่ดินฝั่งคลอง ถ้ามีเขื่อนอันหนึ่งในแม่น้ำสายใดสายหนึ่ง มันจะช่วยส่งน้ำให้แก่ที่นาได้ดีกว่าในปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากในปัจจุบัน แม่น้ำเหล่านี้จะล้นฝั่งเฉพาะในเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน นอกเหนือจากนั้นข้าวจะต้องอาศัยน้ำฝนทั้งสิ้นซึ่งไม่อาจจะไว้วางใจ¹⁹

¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.2/39 Monthly Report to H.E. the Minister of Agricultural on investigation in Siam by J.H. Van der Heide, June 1902 (พ.ศ. 2445) ผู้เขียนแปล.

นอกจากนั้น นายคัมปลิว. เอ. เกรแฮม ที่ปรึกษากระทรวงเกษตรฯ ก็ให้ความเห็นในทำนองเดียวกับไฮเด ดู W.A. Graham, Siam, Vol. II, pp. 35-37.

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.4/2 A note on the Prasak Scheme by Mr. R.C.R. Wilson, Nov. 1915 (พ.ศ. 2458) ผู้เขียนแปล.

ในปัญหาที่บริษัทชุดคลองโดยไม่ได้ใช้ความรู้ทางด้านเทคนิคเข้าช่วยนี้ ไม่อาจพูดได้ถนัดนักว่าเป็นเพราะบริษัทไม่มีความรู้ ทั้งนี้เพราะบริษัทเองก็ได้มีการจ้างวิศวกรชลประทานจากต่างประเทศเข้ามาทำงานด้วยหลายคน จึงน่าจะเป็นไปได้ว่าบริษัทไม่อยากจะทำให้ดีมากกว่า โดยอาจจะเห็นว่าบริษัทไม่ได้ประโยชน์เท่าใด และรัฐบาลเองก็ไม่ได้วางกฎเกณฑ์ไว้แต่อย่างใด

นอกจากนี้ก็พบว่า ในการทำงานของบริษัทก็มีข้อบกพร่องปลีกย่อยอื่นๆ เป็นผลมาจากการทำงานโดยขาดความรับผิดชอบของบริษัท ซึ่งจะก่อปัญหาให้แก่ทั้งรัฐบาลและราษฎร กล่าวคือ

1. ในส่วนของคลองที่ขุดพบว่า บริษัทมักไม่ขุดตามขนาดที่ขอไว้ คลองที่ขุดก็ตื้นบ้างลึกบ้างไม่สม่ำเสมอ ขนาดของคลองที่ขุดก็ไม่ได้ส่วนสัมพันธ์กัน เช่นพบว่า ความกว้างของคลองน้อยไป เมื่อเทียบกับความลึก ทั้งยังมีความลาดชันมาก ทำให้ตลิ่งพังเร็วและคลองตื้น และที่สำคัญก็คือ การที่บริษัทขุดคลองแคบๆ ไปมาอยู่เสมอๆ เพื่อหลีกที่นาฟาง ซึ่งบริษัทจะไม่ได้ประโยชน์ จากรายงานของเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราในปี พ.ศ. 2442

เห็นได้ชัดถึงปัญหาที่บริษัทขุดคลองตามใจชอบ และทำให้รัฐบาลเริ่มมองเห็นความจำเป็นที่จะต้องควบคุมการทำงานของบริษัท โดยผู้ที่มีความรู้ในเรื่องของการขุดคลองชลประทาน ทั้งนี้เนื่องจากได้ขึ้นไปตรวจคลองรังสิตประยูรศักดิ์และคลองแยกทุ่งปวงที่ขุดแล้ว เห็นเป็นการเรียบร้อยก็มีบางคราวบางคลอง การบางคราวบางคลองก็ขุดแคบเลี้ยวหลบหนีนานาฟาง อย่างคลองที่จะขุดทะลุคลองแสนแสบเป็นต้น เช่นนี้ก็ไม่ขุด ส่วนคลองที่จะขุดนี้จะควรขุดอย่างไร จะวางระดับน้ำขึ้นน้ำลง และควรมีประตูม้วนให้น้ำเดินได้ทั่วถึงกันอย่างไร ก็เป็นอันพันความรู้ของข้าพระพุทธเจ้าที่จะดำริให้ได้ เห็นด้วยเกล้าว่าควรจ้างอินนิเนียไว้สำหรับตรวจตราการคลองทุ่งปวงสักคนหนึ่ง²⁰

ปัญหาจากการขุดคลองของโครงการรังสิต จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้รัฐบาลตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญด้านชลประทานจากต่างประเทศเข้ามารับราชการ และได้มีการติดต่อขอจ้างวิศวกรจากประเทศเนเธอร์แลนด์ในปีนั้น แต่กว่าจะจ้างได้สำเร็จ คือจ้างนายเย.โฮมาน วันเดอร์ ไฮเด* เข้ามา ก็กินเวลาอีกนาน คือจนถึงปี พ.ศ. 2445

²⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมคลองส่วนตำแหน่ง เรื่องที่ 1 เล่ม 1 จ้างอินนิเนียฮอลันดามาทำการตรวจคลอง เจ้าพระยาเทเวศร์กราบบังคมทูล, วันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2442.

* นายเย. โฮมาน วันเดอร์ ไฮเด (J. Homan Van der Heide) เป็นวิศวกรชลประทานชาวดัชช์รับราชการเป็นวิศวกรชลประทานชั้นที่ 2 ในหน่วยงานชลประทานของเนเธอร์แลนด์อินเดียนเดียที่ชวา ได้เข้ามารับราชการในประเทศไทยเป็นการชั่วคราวในปี พ.ศ. 2445 (มกราคม) ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 รัฐบาลไทยได้ตกลงจ้างเขาเข้ารับราชการเป็นการถาวร ในตำแหน่งเจ้ากรมคลอง ซึ่งได้จัดตั้งขึ้นใหม่และได้รับราชการอยู่จนถึงปี พ.ศ. 2452 จึงได้ลากลับไป

2. การสร้างประตูน้ำและทำนบ ทั้งประตูน้ำและทำนบที่บริษัทสร้างขึ้น พบว่ามีลักษณะที่ไม่มั่นคงและถาวรนัก กล่าวคือ ใช้ไม้กระดานและเสาเป็นส่วนประกอบสำคัญ ทำให้เสียหายบ่อย ๆ โดยเฉพาะทำนบนั้นปรากฏว่าพังอยู่เสมอ ซึ่งบริษัทมักจะโทษว่าเป็นเพราะราษฎรทำ เช่น พวกหาปลาแอบเจาะบ้าง เข็นเรือข้ามบ้าง การสร้างประตูน้ำและทำนบตามแบบที่บริษัททำนั้น ทำให้บริษัททะเลาะกับกรมคลองระยะหลัง เมื่อได้ชุดคลองในโครงการตงละคร โดยบริษัทยืนยันจะสร้างตามแบบที่รังสิต ขณะที่กรมคลองได้คัดค้านว่า การสร้างในลักษณะนั้นจะใช้ได้ผลก็เฉพาะในเวลาบริษัทรับสัมปทานอยู่เท่านั้น และบังคับให้บริษัทสร้างโดยใช้เงินเป็นส่วนประกอบ ซึ่งบริษัทก็ไม่ยอม เพราะรู้ดีว่าต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก²¹ ประตูน้ำและทำนบที่บริษัทสร้างขึ้นเห็นได้ชัดว่า ใช้ไม่ได้ผลในการควบคุมน้ำ เช่น ในปี พ.ศ. 2451-2452 เมื่อเกิดน้ำมากทั้งน้ำฝนและน้ำท่า ประตูน้ำทำนบไม่อาจจะควบคุมน้ำไว้ได้ โดยเฉพาะทำนบได้พังเสียหายมาก ซึ่งมีผลให้นาล่มเป็นจำนวนมากด้วย

กล่าวอีกนัยหนึ่ง การที่บริษัทดำเนินงานในลักษณะของธุรกิจการค้า ซึ่งจะต้องแสวงหากำไรให้ได้มากที่สุด โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ที่ผู้อื่นควรจะได้รับ ได้ทำให้โครงการล้มเหลวในแง่ของการพัฒนาการชลประทาน

2. การรักษาคล่องส่งน้ำ

ตามสัญญาอนุญาตชุดคลอง พ.ศ. 2431 ข้อ 7²² ได้ระบุว่า บริษัทจะต้องเป็นผู้รักษาคล่องที่ชุดในระหว่างที่บริษัทยังขายที่ดินซึ่งบริษัทได้ไว้เป็นกรรมสิทธิ์ตามสัมปทาน หลังจากที่ดินขายไปหมดแล้ว รัฐบาลจึงจะรับคลองไปอยู่ในความดูแล แต่ปรากฏว่าไม่ได้มีการปฏิบัติตามสัญญาข้อนี้ และเมื่อบริษัทขายที่ดินหมดแล้ว ยังคงเหลือแต่การออกโฉนดโดยรัฐบาลก็ยังมิได้มีการโอนคลองมาเป็นของรัฐบาล ซึ่งต้องถือว่าบริษัทยังมีหน้าที่ดูแลรักษา แต่จริงๆ แล้ว บริษัทก็ไม่ค่อยดูแลอย่างจริงจัง ปรากฏว่าได้มีราษฎรร้องทุกข์อยู่เสมอ ในเรื่องที่บริษัทปล่อยคลองให้

²¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/6 เล่ม 3 บันทึกเรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ชุดทุ่งนครนายก พ.ศ. 2459.

²² โปรดดูภาคผนวกที่ 2.

ต้นเขินขึ้น โดยไม่เคยจัดการซ่อมแซม ซึ่งไม่สมกันเลยกับที่ราคาที่ดินและค่าเช่าที่ได้สูงขึ้น²³ และขณะเดียวกันนั้น บริษัทก็เรียกเก็บค่าธรรมเนียมจากเรือที่ผ่านประตูน้ำอยู่ตลอดเวลา

นอกจากนั้นตามสัญญาข้อ 5 ก็ได้ระบุให้บริษัทสร้างสะพานหรือที่ข้ามสำหรับสัตว์ ก่อนที่คลองจะเปิดใช้ แต่บริษัทก็มิได้ทำอะไร ซ้ำกลับร้องทุกข์ว่า คลองเสียหายจากราชกรรปล่อยควายลงลุย และจะขอเรียกค่าปรับจากเจ้าของควาย²⁴ ขณะเดียวกัน ก็อ้างว่ารัฐบาลยังไม่มีพระราชบัญญัติรักษาคคลองออกมา จึงซ่อมไม่ได้ เพราะถ้าซ่อมก็จะพังอีก นายไฮเตได้วิจารณ์การที่บริษัทไม่ยอมซ่อมคลองไว้ว่า เนื่องจากเป็นเรื่องที่เขาไม่ได้ประโยชน์ด้วย กล่าวคือ

ในกรณีนี้ก็เช่นเดียวกับกรณีอื่นๆ ที่ว่า บริษัทไม่มีโอกาสจะได้ทุนกลับคืนมา บริษัทจึงไม่เต็มใจเลยที่จะจ่ายเงิน และถ้ามองในทัศนะของบริษัท ก็ไม่อาจจะตำหนิบริษัทได้ เนื่องจากเขามีได้ทำธุรกิจเพื่อการกุศลแต่เพื่อผลกำไร ฉะนั้นเมื่อเขาไม่มีอำนาจที่จะเรียกเอาทุนกลับคืน เขาก็จะไม่จ่ายเงิน²⁵

จากการที่บริษัทไม่ได้เอาใจใส่ดูแลรักษาคคลองที่ยังอยู่ในความรับผิดชอบของตน ทำให้นายไฮเตเจ้ากรมคลองเสนอความเห็นต่อรัฐบาล ให้มีการโอนคลองรังสิตมาเป็นของรัฐบาลถึง 2 ครั้ง ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2447²⁶ และครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2451²⁷ ขณะเดียวกันก็เสนอให้มีการซ่อมคลองนี้ด้วย แต่ข้อเสนอของเขาดูเหมือนว่ารัฐบาลจะไม่ได้ให้ความสนใจนัก คลองรังสิตจึงอยู่ในสภาพที่ถูกละเลยจากทั้งบริษัทและรัฐบาลมาโดยตลอด จนถึงขั้นที่คลองเสียหายอย่างหนักคือระยะตั้งแต่ พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา ในระยะหลังๆ นี้ แม้รัฐบาลจะพยายามบังคับให้บริษัทขุดคลอง บริษัทก็ไม่ยอมทำ ซึ่งจะเป็นปัญหาที่รัฐบาลจะต้องเข้ามาแก้ไขต่อไปอีก

²³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/72 Memorandum Concerning an Application of The Siam Canal, Land & Irrigation Company for excavation of Canals, on the West Side of The Menam Chow-Phya and concerning the present concession and works of the Company, March 30, 1904 (พ.ศ. 2446).

²⁴ เอกสารเดียวกัน.

²⁵ เอกสารเดียวกัน (ผู้เขียนแปล).

²⁶ เอกสารเดียวกัน.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/204 เล่ม 5 Note on the improvement of the Rangsit Canal System, April 8, 1908 (พ.ศ. 2451).

ความเสื่อมของคลองรังสิต

ปัญหาที่ว่าคลองรังสิตไม่ได้ให้ประโยชน์ โดยเฉพาะในแง่ของการชลประทาน ได้มีการพูดถึงมานาน ที่ชี้ให้เห็นชัดก็คือ ความเห็นของนายไฮเตในการเสนอโครงการชลประทานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ต่อรัฐบาล (ซึ่งจะได้กล่าวถึงโครงการนี้โดยเฉพาะในบทที่ 7) ในปี พ.ศ. 2445 เขาได้วิจารณ์โครงการรังสิตว่า ยังเป็น “โครงการที่ล้าสมัยและไม่สมบูรณ์ (*a very primitive and incomplete scheme*)”²⁸ ทั้งนี้จากการที่คลองไม่สามารถจะส่งน้ำให้แก่กันได้ตามที่ต้องการ และเป็นผลทำให้ในปีนั้น (พ.ศ. 2445) ได้รับความเสียหาย

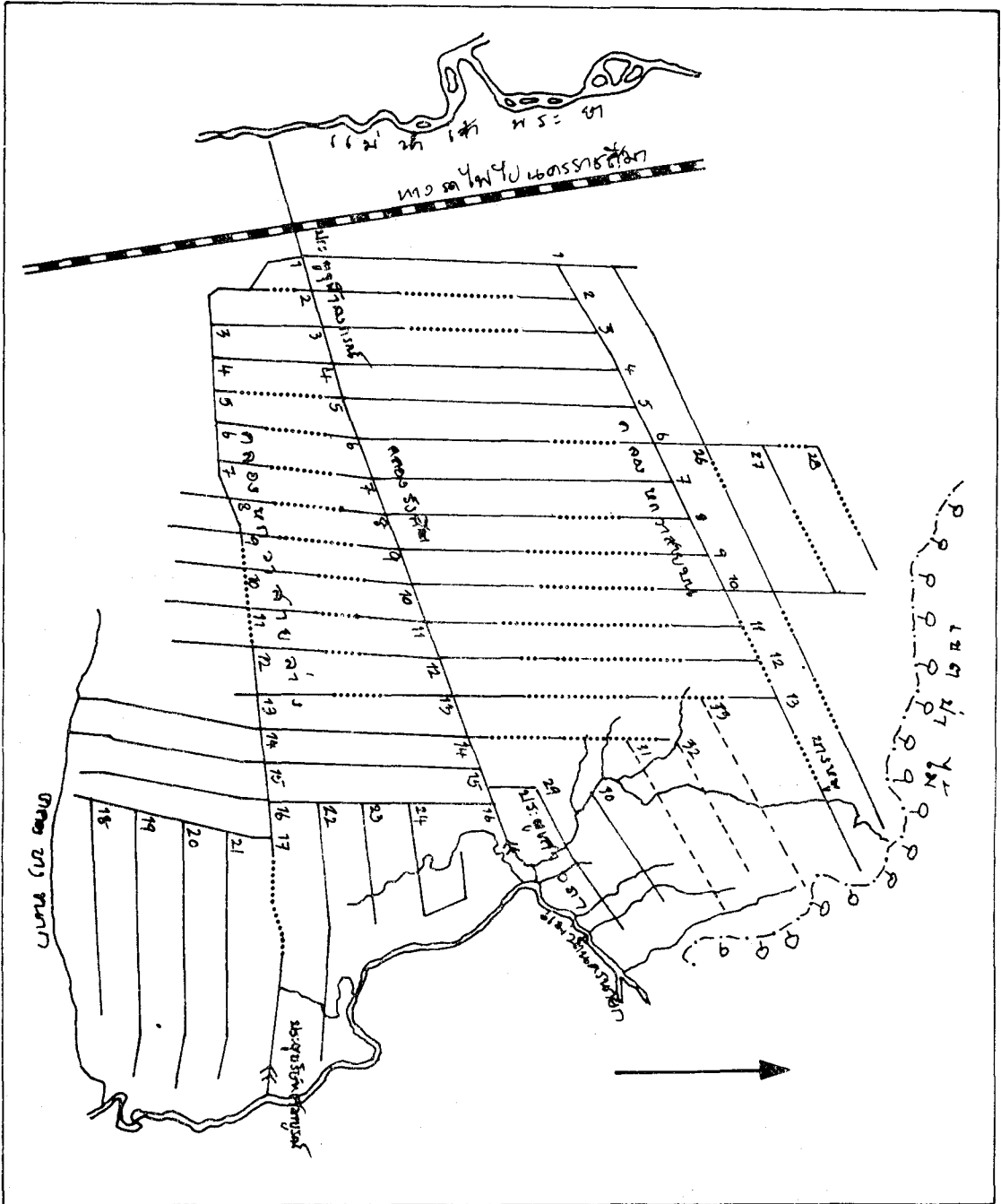
ความเดือดร้อนในเรื่องของน้ำสำหรับใช้ในการทำนาในเขตรังสิต ได้เกิดขึ้นมาโดยตลอด เห็นได้จากการที่ชาวนาร้องอยู่เสมอว่าน้ำมากไปบ้าง น้อยไปบ้าง ซึ่งทำให้การทำนาไม่ได้ผลสม่ำเสมอ แต่ปัญหาที่นับว่ารุนแรงที่สุดก็คือ ในระยะปี พ.ศ. 2451-2452 ซึ่งเป็นปีที่ดินฟ้าอากาศผิดปกติ กล่าวคือ มีฝนตกชุกมาก เกิดน้ำท่วมมาก โดยที่คลองไม่อาจจะควบคุมน้ำเอาไว้ได้ คั้นคลองได้พังเป็นช่องทำให้น้ำไหลป่าเข้านา ขณะที่ทำนบที่บริษัทได้ทำไว้ก็พังเสียมาก ผลก็คือ ทำให้นาล่มเสียหายอย่างมาก²⁹ อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่ถือได้ว่าเป็นความเสื่อมอย่างแท้จริงของคลองรังสิต จะได้แก่การที่คลองดินขึ้นขึ้นเรื่อย ๆ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 เป็นต้นมา โดยที่บริษัทก็มิได้จัดการแก้ไข ซึ่งทำให้ชาวนาต้องเสียผลประโยชน์ที่เคยได้รับ กล่าวคือ การที่เรือข้าวไม่สามารถผ่านเข้าออกได้ โดยเฉพาะเรือลำใหญ่ที่จะเข้าไปซื้อข้าว ชาวนาจะขายข้าวต้องจ้างเรือเล็กบรรทุกลำเลียงไปส่งถึงเรือใหญ่ซึ่งจอดอยู่ในที่น้ำลึก เช่น คลองรังสิตและคลองซอยที่ 1 ฝั่งเหนือคลองรังสิต ซึ่งมีผลทำให้รายได้ของชาวนาลดลงครั้งหนึ่ง³⁰ ขณะเดียวกัน ชาวนาก็ไม่มีน้ำในฤดูแล้งสำหรับตัวเขาเองและสำหรับวัวควาย ทั้งยังไม่มีเส้นทางคมนาคมนอกจากทางเกวียน³¹

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley by J.H. Van der Heide, หน้า 76.

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมเพาะปลูก เล่มที่ 13/29 กรมเพาะปลูกยื่นรายงานตรวจการทำงานในตำบลทุ่งรังสิต, วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2452; เล่มที่ 13/42 คำชี้แจงของราษฎรที่มีเข้าร่วมประชุมชาวนาในเรื่องความเดือดร้อนที่เกิดขึ้น, วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2452 และ บริษัทขุดคลอง เล่มที่ 29/1272 ม.ร.ว. สุพรรณธรบอกเรื่องผู้ว่าราชการเมืองัญญบุรีอนุญาตให้ราษฎรชาวเรือขึ้นเรือข้ามทำนบเขียงรากใหญ่ พ.ศ. 2452.

³⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมเพาะปลูก เล่มที่ 13/42 เรื่องเดิม และ ร.5/1 น. 41.1/204 เรื่องเดิม และคูบริเวณที่คลองดินขึ้นในแผนที่ 4.

³¹ เอกสารเดียวกัน.

แผนที่ 4 บริเวณคลองรังสิตที่ต้นเขื่อนในปี 2449.

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมคลอง.

หมายเหตุ : ..... คือ ความยาวของคลองที่ต้นเขื่อน.

ปัญหาอันเนื่องมาจากคลองได้เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้ราษฎรในเขตรังสิต อพยพออกจากเขตนี้เป็นจำนวนมาก เริ่มต้นจากปี พ.ศ. 2449 ก็มีราษฎรอพยพถึง 1,000 ครอบครัว³² และในปีต่อ ๆ มากมีการอพยพติดตามมาเรื่อย ๆ ฉะนั้นคนเดือดร้อนจึงไม่ได้จำกัดอยู่ เฉพาะชาวนา เจ้าของที่ดินเองก็จะเดือดร้อน เนื่องจากขาดผลประโยชน์ด้านค่าเช่าและรัฐบาลเอง ก็ขาดรายได้ เนื่องจากเก็บค่าน้ำได้ลดน้อยลง ในปี พ.ศ. 2452 นั้นเอง พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ อธิบดีกรมเพาะปลูก ได้ออกไปตรวจการทำงานในทุ่งรังสิต และได้ยื่นรายงานต่อรองเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ คือหม่อมชาติเดชอุดม* กล่าวถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในรังสิต ซึ่งถือเป็นข้อสรุปได้ กล่าวคือ

ถ้าพิจารณาเหตุผลการทำนาทุ่งรังสิตร่วงโรยไป ไม่กล่าวถึงน้ำท่วมเมื่อปีกลาย ซึ่งเป็นการผิดปกติที่นาน ๆ จะมีครั้งหนึ่งแล้ว ข้อสำคัญคือ การบังคับน้ำในทุ่งรังสิต ไม่มี คือไม่มีซีเมนต์มิริเกชัน คลองที่ได้ขุดไว้วันนั้นก็เป็นที่ประโยชน์สำหรับการสัญจรไปมา มากกว่าอย่างอื่น ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่การทำนาโดยตรง คือ ได้อาศัยน้ำในคลองทำการเพาะปลูกนั้น ก็ชั่วแต่เวลาที่น้ำป่าไหลหลากเท่านั้น และถ้าน้ำป่าไหลหลากลงมามากเกินต้องการ คลองก็ไม่มีประโยชน์ กลับทำอันตรายด้วย เพราะทางที่จะระบายน้ำออกไม่มีพอ และเมื่อคลองเหล่านี้ซึ่งเป็นที่ประโยชน์ในการสัญจรไปมาขึ้นเขินเสีย ก็ทำให้ประโยชน์นั้นน้อยไป³³

ความเห็นที่จะปรับปรุงแก้ไขคลองรังสิต

จากการที่คลองรังสิตอยู่ในสภาพที่เสื่อมโทรม ทำให้มีผู้เสนอแนะให้มีการปรับปรุงคลองนี้หลายครั้ง เริ่มต้นจากนายไฮเตเสนอให้ปรับปรุงในปี พ.ศ. 2447 ซึ่งเป็นระยะที่คลองเริ่มเสียหาย กับอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2451 เมื่อไฮเตลาออกไปแล้ว เจ้าพระยาวงษาณุประพัทธ์เสนอบัติกระทรวงเกษตรฯ ในเวลานั้น ก็ได้เสนอให้ปรับปรุงคลองรังสิตอีก แต่ก็มีได้มีการปรับปรุงแต่อย่างใด จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2456 เมื่อรัฐบาลจัดการโอนคลองเหล่านี้มาเป็นของรัฐบาล จึงได้เกิดความคิดที่จะปรับปรุงคลองเหล่านี้ในฐานะที่เป็นโครงการหนึ่ง ในข้อเสนอเพื่อการชลประทาน

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.3.1/11 รายงานคณะกรรมการตรวจไต่สวนเรื่องนา, วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2449.

* คือ เจ้าพระยาวงษาณุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนทวงศ์) เสนอบัติกระทรวงเกษตรฯ ในเวลาต่อมา

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมเพาะปลูก เล่มที่ 19/29 เรื่องเดิม.

ในโครงการของเซอร์ทอมัส วอร์ด* (Sir Thomas Ward) ซึ่งรัฐบาลจ้างเข้ามาในปี พ.ศ. 2456 เพื่อแก้ปัญหาการทำนาในขณะนั้นที่ไม่ได้ผลทั่วทั้งประเทศ

1. ความเห็นของนายไฮเตเกี่ยวกับการปรับปรุงคลองรังสิต

ในปี พ.ศ. 2447 ไฮเตได้เสนอให้รัฐบาลโอนคลองในเขตรังสิตมาเป็นของรัฐบาลเพื่อจะได้จัดการซ่อมแซมและดูแลรักษาคลองเอง ทั้งนี้จากการที่มีปัญหาว่า บริษัทไม่ได้จัดการซ่อมแซมคลองเลย ทำให้คลองตื้นเขินและการขนส่งข้าวไม่สะดวก³⁴ ตามข้อเสนอของเขา คลองที่รัฐบาลควรจะจัดการซ่อมแซมและดูแลจะได้แก่ คลองสายใหญ่ (Main Canals) ซึ่งได้แก่ คลองรังสิต คลองหกวาสายบน คลองหกวาสายล่าง คลองซอยที่ 1 จากคลองรังสิตถึงคลองหกวาสายบน คลองซอยที่ 13 จากคลองหกวาสายล่าง คลองเหล่านี้ถือว่าเป็นคลองสำคัญ เพราะจะผ่านที่ดินทั้งหมดหรือบางส่วนในเส้นทางระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและนครนายก จึงเห็นว่าควรใช้เงินของรัฐบาล ซึ่งเขาประมาณไว้ว่าเป็นเงินประมาณ 90,000 บาทต่อปี ขณะที่รัฐบาลจะเก็บเงินค่าประตุน้ำได้กว่า 100,000 บาทต่อปี ในส่วนของคลองเล็กเขาเห็นว่า ควรเป็นหน้าที่ของเจ้าของที่ดินที่จะซ่อม หรือถ้าเขาไม่ยอมทำหรือไม่สามารถทำได้ ก็อาจขอให้รัฐบาลทำโดยจะต้องจ่ายค่าใช้จ่ายหรือเงินชดใช้ให้รัฐบาล

และเมื่อถึงระยะที่คลองเสียหายมาก คือ ในปี พ.ศ. 2451 ไฮเตได้เสนอให้ปรับปรุงคลองรังสิตอีกครั้งหนึ่ง ในฐานะที่เป็น “เรื่องรีบด่วนมาก”³⁵ ในครั้งนี้เขาได้เสนอให้ซ่อมคลองทั้งในคลองสายใหญ่และคลองซอย โดยให้ทำในคลองที่สำคัญและเสียหายมากก่อน คือ คลองซอยที่ 1 ได้คลองรังสิต และคลองหกวาสายล่าง ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ 120,000 ไร่ และยังมีคนอาศัยอยู่มาก ทั้งนี้เพื่อให้ใช้ประโยชน์ได้ในการเดินเรือในส่วนใต้ของคลองรังสิต ซึ่งขณะนั้นคลองลึกเพียง 0.80–1.20 เมตร จากคลองเดิมขุดลึก 3.25 เมตร จากนั้นก็ให้ปรับปรุงคลองสายสำคัญอื่นๆ ได้แก่ คลองหกวาสายบน คลองซอยที่ 1 จากคลองรังสิตถึงคลองหกวาสายบน คลองซอยที่ 16 จากคลองรังสิตถึงคลองหกวาสายบน และคลองซอยที่ 17 จากคลองหกวาสายล่างลงไปทางใต้ แล้วจึงค่อยปรับปรุงคลองซอยอื่นๆ³⁶ ตามข้อเสนอนี้ไฮเตประมาณค่าใช้จ่ายไว้ว่า เป็นเงิน

* เซอร์ทอมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญชลประทานชาวอังกฤษ รับราชการกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย รัฐบาลไทยได้ติดต่อขอมัดตัวเข้ามาสำรวจและจัดทำโครงการชลประทานในประเทศไทยในปี พ.ศ. 2456

34 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/72 เรื่องเดิม.

35 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.1/204 เรื่องเดิม.

36 เอกสารเดียวกัน.

ประมาณ 2,000,000 บาท คือ ในคลองใหญ่เป็นเงิน 1,250,000 บาท กำหนดเวลา 5 ปี ๆ ละ 250,000 บาท และคลองซอยเป็นเงิน 750,000 บาท กำหนดเวลา 7 ปี ๆ ละ 100,000 บาท ซึ่งเขาได้ชี้ให้เห็นว่า เป็นค่าใช้จ่ายที่ไม่มากเลย สำหรับที่ดินซึ่งมีมากกว่า 1,000,000 ไร่ที่ใช้ในการเพาะปลูก คือ คิดเฉลี่ยเป็นเงินที่รัฐบาลจะต้องจ่ายในการซ่อมคลองไร่ละไม่เกิน 2 บาท ซึ่งเมื่อคลองอยู่ในสภาพที่ดี รัฐบาลจะสามารถเรียกเก็บภาษีได้อีกมาก เช่น ภาษีที่ดิน (ไร่ละ 1 บาท) ภาษีข้าว (ประมาณ 22 อัฐต่อไร่) ภาษีเรือ (โดยเฉพาะเรือข้าว) และภาษีปลา ซึ่งนอกจากคุ้มกับค่าใช้จ่ายแล้ว รัฐบาลก็จะได้รายได้เพิ่มขึ้นอีกด้วย³⁷

จากข้อเสนอแนะทั้งสองครั้งของนายไฮเด จะสังเกตเห็นได้ว่า เป็นข้อเสนอเพื่อปรับปรุงสภาพของคลองที่มีอยู่ให้ดีขึ้น แต่ก็มีได้มุ่งหมายที่จะทำให้เป็นโครงการชลประทานแต่อย่างใด

2. ข้อเสนอของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์

ในปี พ.ศ. 2452 เข้าใจว่าเป็นระยะที่นายไฮเดได้ลาออกไปแล้ว เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์* เสนอบดักกระทรวงเกษตรฯ เวลานั้น ได้เสนอความเห็นต่อรัฐบาลให้มีการปรับปรุงคลองรังสิตอีกครั้งหนึ่ง โดยเสนอให้ทำเป็นโครงการชลประทาน โดยรวมเอาคลองแสนแสบ คลองประเวศบุรีรมย์ และคลองสำโรง ซึ่งมีเนื้อที่รวมกัน 7,000,000 ไร่ไว้ในโครงการด้วย³⁸ ทั้งนี้โดยให้ความเห็นว่า เนื่องจากบริเวณเหล่านี้มีสิ่งประกอบสำหรับการท่อน้ำบริบูรณ์อยู่แล้ว เช่น ประตูน้ำต่าง ๆ ตามโครงการของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ กำหนดให้ปิดช่องทางน้ำไหลเข้าออกที่สำคัญ ๆ ในทุ่งรังสิตเสีย แล้วจึงคิดปิดแม่น้ำป่าสัก เพื่อใช้น้ำจากแม่น้ำนั้นตกลงมาใช้ในทุ่งคลองรังสิต

³⁷ เอกสารเดียวกัน.

* นายพลเอก เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์) เป็นพระโอรสองค์ที่ 2 ในพระวรวงศ์ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ รัชการในกระทรวงเกษตรฯ ในตำแหน่งรองเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ในปลายรัชกาลที่ 5 คือวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2452 ต่อมาวันที่ 12 ธันวาคม ปีเดียวกัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ สืบต่อจากเจ้าพระยาเทเวศร์ ซึ่งป่วยอยู่และได้เลื่อนยศจากหม่อมชาติเดโชอุดม เป็นพระยาวงษานุประพัทธ์ในปีนั้น รัชการในกระทรวงเกษตรฯ จนถึงปี พ.ศ. 2454 รัชกาลที่ 6 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาในปีนั้น (จากหนังสือประวัติ นายพลเอก เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลเอก เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ พ.ศ. 2484).

³⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.กรมเพาะปลูก เล่มที่ 13/20 บันทึกความของกระทรวงเกษตรธิการ เรื่องการท่อน้ำสำหรับการเพาะปลูกทควรจัดต่อไป, วันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452.

คลองแสนแสบ คลองสำโรง จนถึงบางเหี้ย (แถบสมุทรปราการ) เรียกว่า สกิมทอน้ำป่าสัก ซึ่งจะ
ใช้เงินไม่เกิน 3,000,000 บาท³⁹

ตามบันทึกนี้ได้เสนอว่า เมื่อโครงการนี้สำเร็จแล้ว ก็ควรจะทำโครงการต่อไปในทุ่ง
เพชรบุรี เมืองกรุงเก่า และเมืองเหนือ รวมถึงทุ่งดงละครที่บริษัทได้เข้าไปทำไว้ และเมื่อเรียบร้อยแล้ว
แล้วก็ให้ทำโครงการทุ่งตะวันตก ขณะเดียวกันก็กล่าวถึงโครงการลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้
(โครงการชยันต) ของนายไฮเดว่า ยังไม่ถึงเวลาที่จะทำ เพราะถ้าทำก็ต้องเสี่ยงกับการไม่ได้
ทุนคืนอยู่มาก

ข้อเสนอครั้งนี้แสดงว่า “โครงการป่าสัก” ที่จะนำเอาน้ำจากแม่น้ำป่าสักเข้ามาช่วยรังสิต
ไม่ใช่ความคิดใหม่ที่เพิ่งจะเกิดขึ้นเมื่อเซอร์ทอมัส วอร์ดเข้ามา แต่ได้มีมาแล้วตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5
โดยเจ้าพระยาวงษาเป็นผู้เสนอ ซึ่งทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่า เป็นคำแนะนำของฝ่ายกรมคลอง เพราะ
หลังจากนายไฮเดลาออกไปแล้ว ก็ยังมีชาวต่างประเทศที่เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านชลประทานทำงานอยู่
อีกหลายคน

3. ข้อเสนอของเซอร์ทอมัส วอร์ด

ในต้นรัชกาลที่ 6 คือปี พ.ศ. 2454-2455 ได้เกิดปัญหาการทำนาไม่ได้ผลอย่างรุนแรง
เป็นผลจากการที่ฝนแล้ง ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอย่างมาก รัชกาลที่ 6 จึงทรงพระกรุณาโปรด-
เกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดี
กระทรวงเกษตรฯเวลานั้นเป็นประธานเพื่อหาทางแก้ไข⁴⁰ และคณะกรรมการในครั้งนั้นได้เสนอว่า
วิธีที่จะแก้ปัญหานี้ก็คือจะต้องจัดทำชลประทานอย่างแท้จริง กล่าวคือ

การให้ความสนใจต่อการผลิตข้าว และส่งเสริมในด้านการชลประทาน นอกเหนือ
จากการอาศัยน้ำตามธรรมชาติ คือ น้ำฝนและน้ำท่า ซึ่งไม่ค่อยแน่นอน เป็นวิธีที่ดี
ที่สุดที่จะรักษาผลผลิต และเป็นเรื่องปกติที่รัฐบาลต้องจัดทำเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม
และส่วนบุคคล ไม่เช่นนั้นแล้วก็จะไม่อาจประกันความอยู่ดีกินดีของรัฐและพลเมืองได้⁴¹

³⁹ เอกสารเดียวกัน.

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 Report on the benefits which have already
accrued to the state by irrigation works already completed and what benefit may be expected from
works still to be undertaken, Part I, มกราคม 2471 โดยนาย C.D. Gee.

⁴¹ เอกสารเดียวกัน (ผู้เขียนแปล).

จากข้อแนะนำนี้ ทำให้มีการตั้งกรมคลองขึ้นมาใหม่เรียกว่า กรมทนต์น้ำ* และมีการจ้าง เซอร์ทอมัส วอร์ด ผู้เชี่ยวชาญชลประทานชาวอังกฤษเข้ามาจัดทำโครงการชลประทาน โดยขอยืม ด้วมาจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย ในปี พ.ศ. 2456 โดยมีนาย อาร์. ซี. อาร์. วิลสันผู้ช่วยคนหนึ่ง ของวอร์ด เป็นอธิบดีกรมใหม่⁴²

ตามโครงการชลประทานของเซอร์ทอมัส วอร์ด เขาเสนอให้ทำโครงการขนาดย่อมหลาย โครงการในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แทนที่จะเป็นโครงการขนาดใหญ่ดังที่นายไฮเดเสนอ วอร์ดไม่เห็น ด้วกับการสร้างเขื่อนชัยนาทในขณะนั้น เพราะจะทำให้บริเวณที่จะทำการเพาะปลูกมากเกินไป ในขณะที่พลเมืองไทยยังน้อยอยู่ ไม่พอที่จะเข้าไปทำนาได้ และเห็นว่าโครงการย่อย ๆ ของเขาจะ สามารถปรับเข้ากับโครงการใหญ่ได้ ถ้ามีการสร้างขึ้นในอนาคต⁴³ ด้วยเหตุนี้เมื่อรัฐบาลกำหนดว่า จะให้ทำโครงการชลประทานได้ในวงเงิน 1,750,000 ปอนด์ (22,750,000 บาท) เขาจึงเสนอ โครงการย่อย 5 โครงการ ที่เห็นว่าควรจะต้องการทำในทันทีก่อนคือ

1. คลองสุพรรณ (Subharn Canal)	7,500,000 บาท
2. คลองป่าสักใต้ (Prasak South Canal)	11,500,000 บาท
3. คลองเพชรบุรีตะวันออก (Bhejaburi East Canal)	1,500,000 บาท
4. โครงการทนต์น้ำที่ลำปาง มณฑลพายัพ (Hill Irrigation Schemes at Lampang Monthol Bhayabh)	1,000,000 บาท
5. งานทนต์น้ำระบายน้ำในพื้นที่ราบจากอยุธยา ถึงทะเลสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา (Irrigation and drainage works in the flat plain from Ayuthia to the sea on both bank of the Menam)	1,250,000 บาท

รวม 22,275,000 บาท⁴⁴

* ในปี พ.ศ. 2455 รัฐบาลได้ตกลงใจยุบกรมคลอง และโอนงานของกรมคลองไปขึ้นกับกรมทาง ปี พ.ศ. 2456 เมื่อวอร์ดเข้ามาจึงมีการตั้งกรมคลองขึ้นมาใหม่ใช้ชื่อว่ากรมทนต์น้ำ

⁴² Royal Irrigation Department, *Project Estimate for Works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plain of Central Siam*, 4 vol., พ.ศ. 2458 โดย Sir Thomas Ward อ้างถึงโดย Ingram, *Economic Change in Thailand*, p. 83.

⁴³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.แผนกรมคลอง แผนที่ 43 เรื่องที่ 1020 Report on a Scheme for the irrigation of so much of the Valley of the Menam Chao Phraya as may be Possible for a Capital Outlay of One and Three Millions Sterling* โดย Sir Thomas Ward, พ.ศ. 2458.

⁴⁴ เอกสารเดียวกัน.

ตามโครงการป่าสักได้ ซึ่งจะได้แก่การปรับปรุงคลองรังสิตนั้น เซอร์ทอมัส วอร์ดจัดเอาไว้ในลำดับที่ 2* ซึ่งเขาเห็นว่า ควรจะต้องทำโดยทันทีเพื่อคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่แล้วที่นั้นจะไม่ถูกดึงดูจากเขตอื่น ๆ ซึ่งได้เปิดขึ้นโดยการชลประทานให้อพยพเข้าไปอยู่⁴⁵ ซึ่งเท่ากับว่าเขาเองก็ได้ให้ความสำคัญแก่เขตรังสิตอยู่ด้วยเช่นกัน ที่จะไม่ให้ผลประโยชน์ของเขตนี้นี้ถูกกระทบกระเทือน

โครงการป่าสักได้

1. ความเห็นของรัฐบาลในการจัดทำโครงการน

เมื่อรัฐบาลตกลงใจที่จะจัดสร้างโครงการชลประทานจริง ๆ นั้น ปรากฏว่าโครงการป่าสักได้ได้รับการตัดสินใจจัดทำก่อนเป็นอันดับแรก แทนที่จะเป็นโครงการสุพรรณ ทั้ง ๆ ที่โครงการป่าสักได้มีค่าใช้จ่ายสูงกว่าเมื่อเทียบกับโครงการอื่น และมีได้เป็นการเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ ขึ้นมาสำหรับการเพาะปลูกมากนัก เนื่องจากเป็นเพียงการปรับปรุงโครงการเดิมที่มีอยู่ ปัญหาก็คือ ไร่คือเหตุผลที่ทำให้รัฐบาลตัดสินใจเช่นนั้น

จากหลักฐานพบว่า มีข้อเสนอของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศคนหนึ่ง ซึ่งดูเหมือนจะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของรัฐบาลมาก ท่านผู้นี้คือ เซอร์วอลเตอร์ วิลเลียมสัน** (Sir Walter Williamson) ที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง ซึ่งมีความเห็นว่ารัฐบาลควรจะทำโครงการป่าสักได้ก่อนอื่น ด้วยเหตุผลที่ว่า

1. รัฐบาลจะได้ผลประโยชน์โดยตรง เนื่องจากบริเวณรังสิตเป็นที่นาอยู่แล้ว ทั้งนี้จากการที่เขาไม่เห็นด้วยกับการเก็บภาษีชลประทาน เพราะจะต้องรองจนกว่าจะเห็นว่าได้ประโยชน์ ขณะที่จุดมุ่งหมายของโครงการป่าสักได้เป็นการแก้ปัญหาการเกษตรที่ที่เหล่านั้นประสบอยู่ คือ

* ลำดับที่ของโครงการป่าสักได้ ตามข้อเสนอของเซอร์ทอมัส วอร์ดค่อนข้างสับสน มีเอกสารบางอันกล่าวว่า โครงการนี้อยู่ในลำดับที่ 3 ต่อจากโครงการสุพรรณและเพชรบุรี เช่น Minute on the Report for the irrigation of Central Siam by Mr. T.R.J. Ward 1915 โดยกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (เอกสาร ร.5 กษ.กรมคลอง แผ่นที่ 43 เรื่องที่ 1020) และ Administration Report of the Royal Irrigation Department of Siam for the Period 2457 B.E.-2468 B.E.(1914/15-1925/26) ค.ศ. 1927 (พ.ศ. 2469) อ้างถึง โดย Ingram, *Economic Change in Thailand*, p. 84.

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกรมคลอง แผ่นที่ 43 เรื่องที่ 1020 เรื่องเดิม.

** เซอร์วอลเตอร์ วิลเลียมสัน (Sir Walter Williamson) ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติชาวอังกฤษ เป็นผู้ผลักดันโครงการเจ้าพระยาของนายโฮเดอย่างสำคัญด้วย ดังปรากฏรายละเอียดใน Ingram, *Economic Change in Thailand*, Ch. 9, pp. 199-202.

ทำให้กลับคืนมีน้ำและมีผลผลิตแน่นอน ซึ่งจะทำให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ผู้ทำนา รัฐบาล และประเทศโดยส่วนรวม

2. ในเขตรังสิตมีคนเข้าไปตั้งหลักแหล่งมากพอใช้ แม้ว่าจะมีการอพยพออกไปในหลายปีที่ผ่านมา แต่ก็คาดว่าจะได้ประโยชน์มากกว่าโครงการสุพรรณซึ่งยังไม่เจริญในการปลูกข้าวเช่นรังสิต และยังคงเสียประโยชน์จากการที่พลเมืองยังน้อย

3. การเข้าไปตั้งหลักแหล่งบนที่ดินใหม่ ๆ ซึ่งยังไม่เคยเพาะปลูก ถ้าพลเมืองถูกดึงมาจากแหล่งที่ยังไม่มีการเพาะปลูกหรือเพาะปลูกไม่ดี ก็จะเป็นการเพิ่มพลเมืองและความมั่งคั่ง ซึ่งเป็นประโยชน์โดยตรง แต่ถ้าไม่ใช้ก็จะเป็นไปได้ที่ว่า จะมีคนอพยพจากที่ที่มีการเพาะปลูกก่อนข้างดี ในกรณีเช่นนั้นสิ่งซึ่งได้รับอาจจะทำให้เกิดความเสียหายในท้องถิ่น⁴⁶

ความเห็นของนายวิลเลียมสัน เห็นได้ว่าเป็นการให้ความสำคัญที่มากเกินไปแก่รังสิตทั้ง ๆ ที่จุดมุ่งหมายของการจัดการชลประทานในตอนนั้นมีใช้เพื่อรังสิตแต่อย่างเดียว เพราะเริ่มขึ้นเนื่องจากการมีปัญหาการทำนาไม่ได้ผลทั่วประเทศ ซึ่งเป็นปัญหาโดยส่วนรวม การตัดสินใจเลือกรังสิตก่อนจึงดูเหมือนว่าจะเป็นการรักษาผลประโยชน์ของคนเพียงกลุ่มเดียว เมื่อคำนึงถึงว่าการทำนาในเขตนี้นั้นส่วนใหญ่เป็นการเช่านาทำ ผู้ที่ได้รับประโยชน์จะได้แก่เจ้าของที่ดิน ชาวนาซึ่งเป็นเพียงผู้เช่าจะไม่ได้ประโยชน์มากนัก ถ้าทำที่สุพรรณก่อนเสียอีกที่ชาวนาอาจจะได้ประโยชน์บ้างในกรณีที่เข้าไปจับจองที่ดินที่ยังไม่มีเจ้าของและได้เปิดขึ้นใหม่ ๆ

ขณะเดียวกัน สภาพของรังสิตเองก็ถือได้ว่ามีส่วนสำคัญที่ทำให้รัฐบาลตัดสินใจเลือกทำที่นี้ก่อน กล่าวคือ นับตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2457 อายุสัมปทานของบริษัทชลคลองฯ ในโครงการรังสิตได้หมดลง คลองถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลในสภาพที่ชำรุดทรุดโทรม มีการอพยพของชาวนาออกจากเขตนี้อย่างทั่วไป และในเนื้อที่ดินซึ่งสามารถเพาะปลูกได้ 400,000 ไร่ ซึ่งทั้งหมดนี้ได้ขายไปแล้วเพื่อใช้ทำนา พบว่าได้ใช้ในการเพาะปลูกจริงเพียงร้อยละ 40 เท่านั้น⁴⁷ อย่างไรก็ตาม ในปัญหาหลังที่ว่าเพาะปลูกได้น้อยนั้น มีข้อสังเกตอยู่ประการหนึ่งว่า มิได้หมายความว่า ก่อนหน้านั้นแม้แต่ในระยะเวลาที่คลองยังไม่เสียหายจะทำนาได้มากกว่านี้ เห็นได้จากตัวเลขเนื้อที่นาที่สามารถเก็บเกี่ยวได้ ในตารางที่ 1 คือ

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 เอกสารเรื่องเดิม อ้างถึงบันทึกของเซอร์วอลเตอร์ วิลเลียมสัน, วันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2459.

⁴⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 เอกสารเรื่องเดิม Part II.

ตารางที่ 1

จำนวนเนื้อที่นาที่สามารถเก็บเกี่ยวได้ในเขตเมืองธัญบุรี พ.ศ. 2444-2457

พ.ศ.	เนื้อที่เก็บเกี่ยวได้ (ไร่)
2444	190,000
2449	334,157
2451	260,096
2452	305,450
2453	208,800
2454	233,440
2455	302,440
2456	305,630
2457	337,790

ที่มา : พ.ศ. 2444 จากกองจดหมายเทศแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.8.2 ก/2 บัญชีเงินประเภทที่มีเงินค้างคงไว้ยกเมืองธัญบุรี, มกราคม 2455; พ.ศ. 2449 จากเอกสาร ร.5/1 น.8.2 ก/68 มีบอกเรื่องขอลดอัตราค่าเช่าด้วยการทำนาน้อย ต้นข้าวมัน ราษฎรทำนาไม่ได้ผลบริบูรณ์; พ.ศ. 2451 จากเอกสาร ร.5 กษ.กรมคลองแผนกข้าหลวงเกษตร เล่ม 1/25 ข้าหลวงเกษตรกรุงเทพ ขึ้นรายงานประจำปี พ.ศ. 2452; และ พ.ศ. 2452-2457 ได้จาก เอกสาร ร.7 กษ.9/9 เอกสารเรื่องเดิม Statement No. 9 Area Harvested and Estimated Weight of Grain Dhanyaburi

การตัดสินใจทำโครงการป่าสักได้ ทำให้วิศวกรชลประทานคนหนึ่ง คือ นายซี. ดี. ยี* ได้วิจารณ์ไว้ภายหลังว่า เป็นการตัดสินใจที่ไม่เหมาะสมไม่มีเหตุผลเพียงพอ และเขาเห็นว่าแท้จริงแล้ว โครงการสุพรรณมีความเหมาะสมกว่าในหลายประการด้วยกันคือ

1. โครงการสุพรรณไม่แพงมากเหมือนโครงการป่าสักได้
2. กรมท่อน้ำจะมีอิสระในการทำงาน เนื่องจากไม่มีอะไรกีดขวางในเส้นทางชลประทาน และที่นั่นยังไม่มีเกาะปลูกมากในอดีต
3. มีที่ดินขนาดใหญ่ซึ่งเหมาะสมในการจัดแบ่งที่ดินเป็นส่วน ๆ ตามวิธีการชลประทาน

* นายซี. ดี. ยี (C. D. Gee) เป็นวิศวกรชลประทานซึ่งรับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6-7

4. โครงการสุพรรณ ถ้าได้ทำขึ้นก่อน จะเป็นตัวอย่างขนาดใหญ่ที่ดีกว่า ที่จะคาดหวังได้จากโครงการป่าสัก ซึ่งงานจะต้องออกแบบให้เหมาะสมกับคลองและผลประโยชน์ที่มีอยู่และจุดมุ่งหมายก็เพื่อจะปรับปรุง มากกว่าจะเป็นงานใหม่และเป็นงานบุกเบิก⁴⁸

ขณะเดียวกันเขาก็สันนิษฐานว่า การที่รัฐบาลตกลงใจเลือกที่นี้ก่อน อาจเป็นเพราะไม่ต้องการให้กระทบกระเทือนต่อเจ้าของที่ดิน และผู้เช่าในเขตรังสิตและที่อื่น ๆ ก็เป็นได้⁴⁹

กล่าวได้ว่า ไม่ว่าจะมองในแง่ของประโยชน์ที่ราษฎรหรือแม้แต่รัฐบาลจะได้รับ หรือมองในแง่เทคนิคของการชลประทาน โครงการป่าสักได้ไม่น่าจะจัดทำขึ้นเป็น โครงการแรก แม้จะมีความจำเป็นอยู่มาก ก็ควรจะจัดทำได้ในอันดับรอง ๆ ลงมา ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้แก่ที่อื่น ๆ ที่ยังไม่เคยมีการพัฒนามาก่อนได้รับประโยชน์บ้าง การตัดสินใจของรัฐบาลในครั้งนี้นจึงเป็นการตัดสินใจที่ค่อนข้างใจแคบ ดังที่นายสมอล ซึ่งศึกษาในเรื่องการพัฒนากการชลประทานได้ให้ความเห็นว่าการตัดสินใจเช่นนั้น มิผลทำให้การพัฒนากการชลประทานของไทยก่อน พ.ศ. 2503 เป็นไปเพื่อรักษาระดับผลผลิตทางการเกษตรเท่านั้น มิได้มุ่งเพื่อขยายเนื้อที่การเพาะปลูกแต่อย่างใด⁵⁰

2. คลองส่งน้ำตามโครงการป่าสักได้

ตามข้อเสนอของเซอร์ทอมัส วอร์ดเกี่ยวกับการปรับปรุงคลองรังสิตตามโครงการป่าสักได้ เขาแนะนำให้สร้างเขื่อน (Barrage) ที่สระบุรี คือ ในแม่น้ำป่าสัก แล้วสร้างคลองส่งน้ำเข้าไปยังรังสิต⁵¹ เหตุที่เขาเลือกที่นี้ก็เนื่องจากจะสามารถเก็บน้ำไว้ได้แน่นอนกว่า ถ้าเทียบกับที่จะสร้างในแม่น้ำนครนายก และแม้ว่าจะไม่ดีเท่าแม่น้ำเจ้าพระยา ก็เห็นว่าการจะสร้างเขื่อนในแม่น้ำเจ้าพระยาเพียงเพื่อจะส่งน้ำให้รังสิตเป็นสิ่งที่แพงเกินไป⁵²

เมื่อรัฐบาลตกลงใจที่จะทำโครงการนี้ ก็ได้มีการกำหนดแผนงานอย่างละเอียด โดยนายอาร์. ซี. อาร์. วิลสัน ซึ่งกำหนดงานที่จะก่อสร้างดังต่อไปนี้⁵³

⁴⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.๘-7 กษ.9/1 Proposals for further work to be carried out by Royal Irrigation Department from the year 2465 โดยนาย C. D. Gee.

⁴⁹ เอกสารเดียวกัน.

⁵⁰ Leslie E. Small, "Historical Development of the Greater Chao Phya Water Control Project : An Economic Perspective," JSS, 61,1 Jan. 1973, pp. 8-11.

⁵¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกรมคลอง หน้าที่ 43 เรื่องที่ 1020 เอกสารเรื่องเดิม.

⁵² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.4/2 A note on the Prasak Scheme by Mr. R. C. R. Wilson, Nov. 1915 (พ.ศ. 2458) อ้างถึงความเห็นของเซอร์ทอมัส วอร์ด.

⁵³ เอกสารเดียวกัน.

1. เขื่อน จะสร้างเขื่อนในแม่น้ำป่าสัก ระยะ 2-3 เมตรเหนืออำเภอท่าเรือ จังหวัดอยุธยา* และสร้างประตูน้ำ 1 ประตูเพื่อไม่ให้กีดขวางทางเดินเรือเมื่อเขื่อนปิด ขนาดของเขื่อนมี 6 ช่อง ๆ ละ 12 เมตร มีประตูเหล็กกลี 10 เมตร เพื่อให้ระดับน้ำเหนือเขื่อนเพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ตามต้องการ

2. คลองสายใหญ่ (Main Canal) จะขุดจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำ มีประตูระบายน้ำ (Regulator) ลักษณะคล้ายเขื่อนแต่เล็กกว่า เพื่อที่จะควบคุมน้ำในคลองได้ ขนาดของคลองยาว 32 กิโลเมตร ขนาดคลองจะแคบลงเล็กน้อยในตอนปลาย เพื่อให้ น้ำตอนต้นคลองสามารถไปเลี้ยงที่นาแถบกรุงเก่าได้ส่วนหนึ่ง ที่กิโลเมตร 32 คลองจะแยกเป็น 2 สาขา มีประตูระบายที่คลองแยกทั้งสอง เพื่อที่จะควบคุมน้ำได้ตามต้องการ และจะมีประตูเรือสัญจร (Lock) ในแต่ละสาขา เพื่อการเดินเรือจะได้ไม่ถูกรบกวน

3. คลองสาขาสายหนึ่งจะลงไปยังคลองหกวาสายบนเป็นสาขาฝั่งตะวันออก ซึ่งจะส่งน้ำให้แก่ที่ดินระหว่างคลอง 10 และ 1 และลงไปได้ถึงคลองรังสิต โดยอาศัยคลองส่งน้ำซึ่งสร้างขึ้นตอนกลางและขนานกับคลองที่มีอยู่เดิม คลองหกวาสายบนซึ่งมีฝั่งคลองเพียงฝั่งเดียว และมีช่องทางน้ำไหลออกมาก ช่องเหล่านี้จะถูกปิด และจะต้องสร้างฝั่งคลองอีกฝั่งหนึ่ง การติดต่อระหว่างคลองหกวาสายบนกับคลองที่มีอยู่จะต้องปิด คลองส่งน้ำเข้านาที่จะสร้างขึ้นจะต้องให้ผ่านที่ดินทุกส่วนที่มีการถือครองจึงจะได้ประโยชน์ ลักษณะของคลองนี้จะเป็นช่องทางเล็ก ๆ ซึ่งจะต้องไม่ใช้สำหรับการเดินเรือ แต่จะใช้เพื่อชลประทานเท่านั้น ส่วนคลองที่มีอยู่เดิมจะมีประโยชน์มากสำหรับการระบายน้ำและการเดินเรือ และยังคงติดต่อกับคลองรังสิตระหว่างที่คลองสาขาสายนี้ต่อกับคลองที่ 1 จะมีประตูเรือสัญจร และประตูระบายน้ำขนาดเล็ก

4. คลองสาขาสายใต้ จะเริ่มจากกิโลเมตรที่ 32 ลงมาตามคลองสายที่ 13 ตัดกับคลองรังสิต ส่งน้ำให้คลองส่งน้ำบริเวณระหว่างคลองที่ 10 แม่น้ำนครนายกและลงมาคลองหกวาสายล่าง ลักษณะของคลองส่งน้ำเหมือนคลองหกวาสายบน บริเวณที่คลองที่ 11 ตัดกับรังสิตจะมีประตูเรือสัญจร ส่วนการส่งน้ำจากแม่น้ำป่าสักเข้าไปยังคลองรังสิต จะทำโดยท่อไซฟอน

ตามโครงการนี้ นายวิลสันกำหนดว่า จะสามารถส่งน้ำให้ได้ในพื้นที่ 700,000 ไร่ ในจำนวนนี้ประมาณ 386,000 ไร่ได้ทำเป็นนาแล้ว ฉะนั้นจะมีนาใหม่เพิ่มขึ้น 314,000 ไร่ และหวังว่าจะได้ผลประโยชน์ คือ ได้ค่านาในเนื้อที่ 700,000 ไร่ ภาษีที่ดินในที่ 314,000 ไร่ ซึ่ง

* เปลี่ยนที่จากเดิมที่กำหนดจะสร้างที่สระบุรี-ผู้เขียน

ประมาณว่าเป็นเงิน 940,000 บาท นอกจากนั้นก็ยังจะเก็บค่าธรรมเนียมประตูน้ำได้อีกเท่าตัว ขณะที่เจ้าของที่ดินก็จะได้ประโยชน์ในการที่จะปลูกข้าวได้โดยปลอดภัย สามารถขยายเนื้อที่เพาะปลูก ผลผลิตก็จะเพิ่มขึ้น และเวลาสำหรับการเพาะปลูกก็จะขยายออกไปได้อีก⁵⁴

งานขั้นต้นได้เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2458 มีการจัดทำแผนที่สำรวจวัดระดับพื้นดินส่งชื่อเครื่องจักร เครื่องมือ จัดซื้อที่ดินตามประกาศพระราชกฤษฎีกา วันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2458 แต่ปรากฏว่า ระหว่างนั้นเองก็เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้ต้องขยายเวลาลงมือต่อไป เนื่องจากขาดวัสดุในการก่อสร้างและเชื้อเพลิง จนถึงปี พ.ศ. 2463 จึงได้เริ่มการก่อสร้าง

เมื่อมีการก่อสร้างจะเป็นไปตามโครงการที่นายวิลสันได้วางไว้⁵⁵ กล่าวคือ

1. การสร้างเขื่อน มีการสร้างเขื่อนกักน้ำในแม่น้ำป่าสักไว้ที่ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดอยุธยา (อยู่ติดกับจังหวัดสระบุรี) ซึ่งได้รับพระราชทานนามต่อมาว่า เขื่อนพระรามหก

2. คลองส่งน้ำสายใหญ่ ขุดจากแม่น้ำป่าสักที่ตำบลท่าหลวงลงมายาว 32 กิโลเมตร ขนาดคลองกว้าง 40 เมตร ลึก 3 เมตร สามารถส่งน้ำได้วินาทีละ 100 ลูกบาศก์เมตร พระราชทานนามว่า คลองรพีพัฒน์ คลองสายนี้เมื่อถึงกิโลเมตร 32 ตำบลหนองแคจะแยกเป็น 2 สาขา ไปทางตะวันตกเชื่อมต่อกับคลองหกวาสายบน เรียกว่า คลองรพีพัฒน์สาขาตะวันตก อีกทางหนึ่งแยกลงไปทางใต้เชื่อมกับคลองซอยที่ 13 และคลองรังสิตประยูรศักดิ์ เรียกว่า คลองรพีพัฒน์สาขาใต้ คลอง ลำคลองส่งน้ำจะมีคลองซอยสำหรับส่งน้ำเป็นตอน ๆ เพื่อส่งน้ำไปยังที่นาได้ทั่วถึง

3. ประตูน้ำ มีทั้งหมด 6 ประตู เป็นประตูเรือสัญจร 4 ประตู และประตูระบายน้ำ 2 ประตู ซึ่งได้รับพระราชทานนาม ดังต่อไปนี้

ประตูเรือสัญจรได้แก่

- (1) ประตูพระนเรศวร ระหว่างแม่น้ำป่าสักกับคลองรพีพัฒน์
- (2) ประตูพระรามเมศวร ระหว่างคลองรพีพัฒน์กับคลองสาขา
- (3) ประตูพระอินทราชา ระหว่างคลองรพีพัฒน์สาขาตะวันตกกับคลองซอยที่ 1
- (4) ประตูพระธรรมราชา ที่ปลายคลองรพีพัฒน์สาขาใต้

ประตูระบายน้ำได้แก่

- (1) ประตูพระนารายณ์ ใต้เขื่อนพระรามหก

⁵⁴ เอกสารเดียวกัน.

⁵⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.4/2 เรื่องท่อน้ำแควป่าสัก.

(2) ประตูประศรีเสาวภาค ระหว่างคลองรพีพัฒน์กับคลองสาขา⁵⁶

การก่อสร้างได้เสร็จบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2465 ราคาค่าก่อสร้างได้เพิ่มขึ้นจากเดิมที่ประมาณไว้ คือ จาก 11,500,000 บาท เป็น 15,500,000 บาท คือเพิ่มขึ้นร้อยละ 35 ทั้งนี้เนื่องจากการก่อสร้างระยะสงครามโลก ซึ่งราคาวัสดุเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 300 ค่าจ้างแรงงานเพิ่มขึ้นร้อยละ 100 ราคาเครื่องจักรเพิ่มขึ้น 1,000,000 บาท⁵⁷

3. ผลที่ได้รับจากโครงการป่าสักใต้

ตามโครงการป่าสักใต้ การชลประทานส่วนใหญ่จะมุ่งมาที่รังสิต กล่าวคือ มีการส่งน้ำให้แก่รังสิตร้อยละ 80 อีกร้อยละ 20 ส่งให้กับบางส่วนของอยุธยาและสระบุรี โครงการนี้ได้ประโยชน์เพียงใด ปรากฏหลักฐานอยู่ในรายงานของวิศวกรชลประทาน คือ นายซี. ดี. ยี ในปี 2465 ซึ่งกล่าวว่าได้ประโยชน์ค่อนข้างมาก แต่ในที่นี้ก็จะต้องตั้งข้อสังเกตไว้ประการหนึ่งว่า เป็นการเสนอเพื่อจะได้จัดทำโครงการชลประทานที่อื่น ๆ อีก จึงอาจเป็นการให้ความสำคัญที่มากเกินไปก็ได้ กล่าวคือ

3.1 การรักษาระดับผลผลิต การรักษาระดับผลผลิตเป็นจุดมุ่งหมายที่สำคัญที่สุดในการจัดการชลประทานของไทย กล่าวคือ ทำให้ข้าวในปีที่ดินฟ้าอากาศธรรมดาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น ขณะที่ในปีที่ดินฟ้าอากาศไม่ปกติซึ่งข้าวจะเสียหาย ก็ให้การชลประทานได้ช่วยให้ได้ผลผลิตในระดับปกติ และเมื่อมีโครงการป่าสักก็พบว่า จุดมุ่งหมายนี้ได้รับความสำเร็จ เห็นได้จากตารางที่ 2

ตารางที่ 2

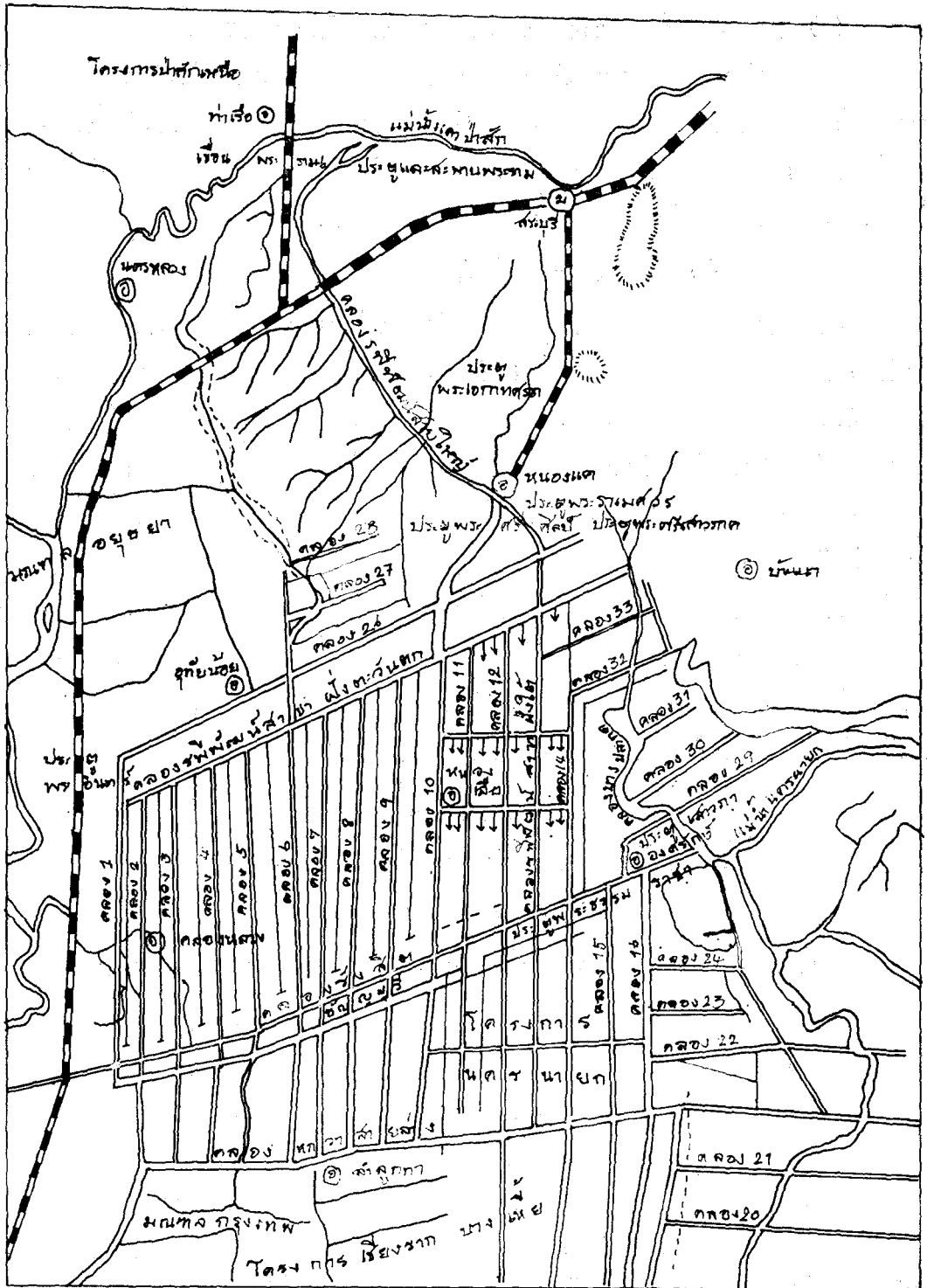
แสดงพื้นที่ที่ต้องเสียหายและจำนวนภาษีค่าน้ำในเขตโครงการป่าสัก
(ธัญบุรี อยุธยา และสระบุรี)

พ.ศ.	พื้นที่ที่ต้องเสียหาย—ไร่	จำนวนภาษี—บาท
2465	511,404	415,746
2466	508,509	411,799
2467	504,494	415,794
2468	585,714	478,626
2469	562,721	451,762

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 Statement No. 6 Statement of Assessed Revenue and Indirect Irrigation Area South Prasak Canal since irrigation works started.

⁵⁶ โปรดดูแผนที่ 5.

⁵⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6-7 กษ.9/1 เรืองเดิม.

แผนที่ 5 โครงการป่าสักใต้

ที่มา : กองจดหมายเทศาภิบาล, เอกสาร ร.7 กษ.9/1.

ขณะเดียวกัน ถ้าพิจารณาถึงการป้องกันการเสียหายในการทำนา ก็พบว่า เมื่อมีการชลประทานความเสียหายได้ลดลง เห็นได้ชัดเมื่อเปรียบเทียบกับการทำนาในเขตอื่น ดังตารางที่ 3

ตารางที่ 3

แสดงผลของความเสียหายในการทำนา เมื่อสภาพธรรมชาติไม่ปกติในปี พ.ศ. 2468 และ 2470
เปรียบเทียบระหว่างบริเวณที่มีและไม่มีการชลประทาน

ปี พ.ศ.	จังหวัด	พื้นที่เพาะปลูก (ไร่)	พื้นที่เสียหาย (ไร่)	เปอร์เซ็นต์ที่ เสียหาย	ข้อสังเกต
2468	ทั่วพระราชอาณาจักร	17,103,380	2,185,490	12.75	
	ธัญบุรี	436,110	23,820	5.50	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	178,140	9,310	22.50	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	328,130	75,800	23.00	ไม่มีการควบคุมเลย
	อยุธยา	1,331,780	310,750	23.00	ไม่มีการควบคุมเลย
2470	ทั่วพระราชอาณาจักร	18,298,440	2,338,010	12.78	
	ธัญบุรี	414,400	8,000	1.92	มีการควบคุม
	ปทุมธานี	176,970	28,650	16.20	ไม่มีการควบคุม
	นครนายก	372,310	60,700	16.30	ไม่มีการควบคุมเลย
	อยุธยา	1,274,630	314,630	24.70	ไม่มีการควบคุมเลย

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 Statement No. 8 A comparison of crop failure in year 2468 and 2470 when natural conditions were unfavourable in protected and unprotected areas.

จากตัวเลขในตารางที่ 2-3 แสดงให้เห็นว่า โครงการป่าสักได้ประสบความสำเร็จในการรักษาระดับผลผลิต กล่าวคือ สามารถทำนาได้สม่ำเสมอ แม้แต่ในปีที่การทำนาโดยทั่วไปเสียหาย ก็ยังสามารถทำได้ผลดีคือ เสียหายน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับเขตอื่น ๆ

3.2 การขยายเนื้อที่การเพาะปลูก พบว่าการขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูกหลังโครงการนี้ ก็มีได้มีมากนัก ทั้งนี้เพราะมีเนื้อที่เพียงแห่งเดียวที่ได้เพิ่มขึ้นเมื่อมีการชลประทาน คือ เนื้อที่

แถบตะวันออกของโครงการรังสิต แต่ก็พบว่าที่ดินแถบนี้มีกรดมาก ทำให้ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก และยากที่จะชักชวนให้ผู้คนเข้าไปทำนา นี่คือความลำบากของการที่จะเอาที่ว่างเปล่าในเขตรังสิต มาใช้ในการเพาะปลูก⁵⁸ อย่างไรก็ตาม ก็พบว่า การขยายเนื้อที่เพาะปลูกมีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นบ้าง แม้จะไม่มากนัก เห็นได้จากตารางที่ 4 คือ

ตารางที่ 4

พื้นที่ของเมืองธัญบุรีที่ใช้เพาะปลูกและเก็บเกี่ยวได้ และประมาณน้ำหนักของข้าวที่ได้

ปี พ.ศ.	พื้นที่ใช้เพาะปลูก (ไร่)	ประมาณน้ำหนักข้าว (หาบ)	ผลเฉลี่ยหาบ ต่อไร่
2455	302,440	907,320	3.00
2456	305,630	1,467,020	4.80
2457	337,790	1,290,640	3.84
2458	328,450	1,313,800	4.00
2459	325,480	1,307,750	4.02
2460	51,510	76,080	1.47
2461	299,710	938,400	3.10
2462	201,010	360,750	1.79
2463	427,940	1,445,710	3.38
2464	376,700	1,037,100	2.76
2465*	413,570	1,219,170	2.95
2466	336,260	1,501,970	4.47
2467	361,190	922,330	2.55
2468	412,290	1,244,410	3.02
2469	438,010	2,561,780	5.85
2470	406,400	1,909,270	4.73

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 Statement No. 9 Area Harvested and Estimated Weight of Grain Dhanyaburi.

⁵⁸ เอกสารเดียวกัน.

* โครงการป่าสักโคกเริ่มใช้ได้ในป็น

3.3 ความเจริญในด้านการค้า เมื่อมีการชลประทาน ก็ทำให้การคมนาคมขนส่งสะดวกขึ้น ซึ่งทำให้การค้าข้าวเจริญขึ้น ขณะที่รายได้จากค่าธรรมเนียมประตูน้ำของรัฐบาลก็สูงขึ้นด้วย เห็นได้จากตารางที่ 5 คือ

ตารางที่ 5

แสดงจำนวนและมูลค่าของข้าวเปลือกและข้าวสารที่ผ่านประตูน้ำของเขตโครงการชลประทานป่าสักใต้ และจำนวนค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเก็บได้ในปี พ.ศ. 2468-2470

	2468	2469	2470
ข้าวเปลือก (เกวียน)	94,756	109,440	108,948
มูลค่า (บาท)	12,096,680	13,555,616	12,424,192
ข้าวสาร (กระสอบ)	110,831	203,946	370,706
มูลค่า (บาท)	2,072,347	4,083,589	7,425,354
รวมมูลค่า (บาท)	14,169,027	17,639,205	19,849,546
ค่าธรรมเนียมประตูน้ำ (บาท)	61,441	65,297	75,248

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.9/9 Statement No. 11 Showing traffic in paddy and milled rice as recorded at locks in South Prasak System.

นอกจากนี้ก็พบว่า หลังจากมีโครงการนี้แล้วได้มีการตั้งโรงสีข้าวเพิ่มขึ้นจากเดิม ในเขตโครงการป่าสักใต้ในปี พ.ศ. 2470 มีโรงสีข้าวถึง 33 โรง ในจำนวนนี้อยู่ในเขตรังสิต 13 โรง ขณะที่ก่อนหน้านั้นในรังสิตมีโรงสีข้าวเพียง 2 โรงเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม โครงการป่าสักก็ยังไม่ถือว่าให้ประโยชน์ในแง่ของการช่วยการเพาะปลูกอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะการส่งน้ำเข้านาแต่ละแปลง ซึ่งรัฐบาลมีนโยบายที่ให้ชาวนารับภาระในการขุดคลองส่งน้ำเหล่านี้เอง แต่ปรากฏว่าชาวนาไม่ค่อยอยากทำ ทั้งนี้เพราะชาวนาเองก็มีฐานะเป็นเพียงผู้เช่า จึงไม่อยากทำ จะมีอยู่บ้างที่อยากทำ แต่ก็ไม่แน่ใจว่าตนจะได้เข้าไปอีกนานเท่าใด⁵⁹

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกสารบรรณ เล่มที่ 15/245 พ.ศ. 2468 รายงานของพระยาผลาภานุรักษ์ กรมสรรพากร กระทรวงพระคลัง และพระยาชลขันธุ์พิณิต กรมทนายหน้า พระโกษากรกรมเพาะปลูก, วันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

นอกจากนั้น ก็พบว่าชาวนายังนิยมทำนาหว่าน แทนที่จะเปลี่ยนไปทำนาดำซึ่งมีความเหมาะสมกว่า เพราะจะต้องทำคันนาไว้สำหรับเก็บกักน้ำที่คลองส่งมาให้ รัฐบาลเองก็พยายามจะแนะนำให้ชาวนาเปลี่ยนมาทำนาดำ แต่ก็ยังไม่ค่อยได้ผลนัก เนื่องจากชาวนายังรู้สึกว่าการทำนาดำต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นทุนมาก ขณะที่ทำได้ช้าและน้อยไวกว่านาหว่านมาก⁶⁰ ฉะนั้นประโยชน์ที่จะได้จากโครงการชลประทานนี้จึงน้อยลงไป และทำให้เกิดเสียงติเตียนอยู่บ้างว่า เป็นโครงการที่ไม่ได้ประโยชน์⁶¹

เป็นอันว่าในที่สุด รัฐบาลก็ตกลงใจทำโครงการป่าสักได้ขึ้น เป็นโครงการชลประทานโครงการแรก ถ้าพิจารณาในแง่ของการพัฒนาการชลประทาน การที่รัฐบาลได้ลงทุนไปมากแล้ว เพื่อให้บริษัทจัดทำโครงการชลประทานที่นี้ ด้วยการให้ที่ดินตอบแทนจำนวนมหาศาลแก่บริษัทตามสัมปทานขุดคลอง แต่แล้วรัฐบาลก็กลับต้องมีการะในการปรับปรุงแก้ไขคลองนี้อีก จึงดูเหมือนว่ารัฐบาลต้องใช้จ่ายแพงมากสำหรับโครงการนี้ ขณะเดียวกันก็เป็นการให้ความสำคัญเฉพาะจุดเดียว คือจำกัดตัวเองอยู่เป็นเวลานานมากที่รังสิต และมีผลทำให้โครงการอื่น ๆ ซึ่งน่าจะทำได้มากกว่าต้องรออยู่อีก เนื่องจากโครงการป่าสักเพียงโครงการเดียวก็ใช้เวลาจนถึง 6 ปี ทั้งยังใช้เงินไปเป็นจำนวนมาก ขณะเดียวกันถ้าพิจารณาถึงผลที่ได้รับจากโครงการนี้ ก็น่าจะถือได้ว่าน้อยมาก เนื่องจากมิได้เป็นการขยายการเพาะปลูก ผลประโยชน์ที่ได้จึงมีเพียงการรักษาระดับการผลิตในที่ดินส่วนนี้เท่านั้น และถ้าพิจารณาในแง่ผลประโยชน์ที่จะได้แก่ส่วนรวม ก็ยิ่งน้อยลงไปอีก เนื่องจากบริเวณนี้เป็นที่นาของเจ้าของที่นารายใหญ่ ๆ ไม่ใช่ของชาวนา การตัดสินใจของรัฐบาลในโครงการนี้จึงเป็นเพียงการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า มากกว่าที่จะหวังผลในระยะยาว

60 เอกสารเดียวกัน.

61 เอกสารเดียวกัน.

บทที่ 7

การขยับขยายโครงการของบริษัท

เมื่อบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามเริ่มการขออนุญาตชุดคลองเมื่อปี พ.ศ. 2431 นั้น โครงการเริ่มต้นที่สุดที่ได้ขอทำ พบว่ามีทั้งในฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา กล่าวคือ ทางฝั่งตะวันออกได้แก่บริเวณทุ่งรังสิต ซึ่งได้ชุดคลองตามโครงการรังสิตต่อมา ขณะที่ฝั่งตะวันตกจะขุดตั้งแต่บริเวณบางโควัด นนทบุรีไปออกลำแม่น้ำท่าจีน ใกล้บ้านสองพี่น้อง สุพรรณบุรี แต่การอนุญาตของรัฐบาลในครั้งนั้น ได้อนุญาตให้เฉพาะในเขตทุ่งรังสิตก่อน ส่วนทางตะวันตกจะตกลงให้อนุญาตให้ภายหลัง ฉะนั้นในระหว่างที่บริษัทชุดคลองในเขตรังสิต จึงพยายามเตือนรัฐบาลให้ได้ชุดคลองในเขตหลังนี้มาโดยตลอด

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่ารัฐบาลก็ยังมิได้ตกลงให้บริษัทได้ชุด ขณะเดียวกันก็มีผู้ขอชุดคลองในเขตทุ่งตะวันตกนี้ในรายอื่น ๆ อีกหลายรายเช่น

พ.ศ. 2434 พระราชาภิรมลกับพวกตั้งบริษัทบางบัวทอง ขอชุดคลองจากบางบัวทอง นนทบุรี ไปออกบางปลา บางภาษี ลำน้ำนครไชยศรี¹

พ.ศ. 2440 ขุนเทพเสนาขอชุดคลองตำบลบางบัวทอง ตามโครงการของพระราชาภิรมล ซึ่งถึงแก่กรรม²

พ.ศ. 2442 นายเพ่ง ศรีสวรรค์ และหลวงดำรงธรรมสาร ขอชุดคลองตั้งแต่ตำบลบางจาก ถึงตำบลบางซอ ลำแม่น้ำสุพรรณตรงข้ามคลองบ้านสองพี่น้อง³

การขอชุดคลองของบุคคลเหล่านี้ บริษัทพยายามจะกีดกันไม่ให้รัฐบาลให้อนุญาต โดยอ้างว่าบริษัทมีโครงการอยู่แล้วที่จะขุด และอาจสัญญาพระบรมราชานุญาต พ.ศ. 2431 ข้อ 1 ที่ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 85 (3805) พระราชาภิรมล ขออนุญาตขุดทุ่งบางบัวทอง, พ.ศ. 2433.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86 (3825) ขุนเทพเสนา ขออนุญาตชุดคลอง, พ.ศ. 2440.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เรื่องที่ 5 เล่ม 1 นายเพ่ง ศรีสวรรค์ หลวงดำรงธรรมสาร ขอพระบรมราชานุญาตชุดคลองทุ่งฝั่งตะวันตก, พ.ศ. 2442.

บริษัทสงวนสิทธิที่จะเป็นผู้เลือกชุดคลองได้ก่อนผู้อื่นทั่วพระราชอาณาจักร อย่างไรก็ตามพบว่าในบางกรณีรัฐบาลก็ยอมให้ผู้ขอรายอื่น ๆ ชุดคลองบ้าง เช่น รายพระราชกิมลได้ชุดคลองซื้อคลองบางบัวทอง ซึ่งทำให้บริษัทไม่พอใจอยู่มาก

ความคิดเห็นของรัฐบาลในการที่จะให้บริษัทชุดคลองตามโครงการใหม่

ในการที่รัฐบาลจะอนุญาตให้บริษัทชุดคลองตามโครงการใหม่ กล่าวได้ว่า รัฐบาลน่าจะได้ใช้ประสบการณ์จากโครงการรังสิตมาเป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจได้อย่างดี ว่าควรจะให้อนุญาตหรือไม่ ถ้าให้ควรจะทำอย่างไรที่จะไม่ให้ราษฎรรวมทั้งรัฐบาลเองเสียผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดิน คลองส่งน้ำ รวมถึงข้อผูกพันตามสัญญาต่าง ๆ โดยเฉพาะในขณะที่บริษัทกำลังขอชุดทุ่งตะวันตกนั้นเอง ฝ่ายรัฐบาลก็ได้มีความคิดที่จะแก้ปัญหาในเรื่องของการชลประทานทั้งนี้จากการที่รัฐบาลประสบปัญหาอยู่มากในเขตรังสิต ที่คลองส่งน้ำซึ่งบริษัทชุดไม่ได้ให้ประโยชน์แก่การเพาะปลูกเท่าที่ควร ปัญหาที่รัฐบาลประสบจึงน่าจะมีผลถึงการให้อนุญาตตามโครงการใหม่ของบริษัทด้วย

ในปัญหาที่รัฐบาลจะจัดการชลประทานของประเทศนั้น พบว่าความเห็นของผู้ที่อยู่ในวงการรัฐบาลขณะนั้น ยังมีความแตกต่างกันอยู่บ้างในเรื่องที่ว่า รัฐบาลควรจะเข้าไปจัดจ้านำนันี่มากน้อยเพียงใด กล่าวคือ

1. ความเห็นประการหนึ่ง เห็นว่ารัฐบาลไม่จำเป็นต้องเข้าไปจัดการชลประทานโดยตรง เห็นว่างานชุดคลองที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ทำอยู่นั้นควรจะให้ทำต่อไป เพียงแต่รัฐบาลจะต้องมีวิศวกรชลประทานที่มีความรู้ความชำนาญงานไว้ทำหน้าที่ให้คำแนะนำ และตรวจตราการงานของบริษัท ความคิดนี้เป็นของเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์⁴

2. ความเห็นอีกประการหนึ่ง เห็นว่ารัฐบาลควรจะเป็นผู้เข้าไปจัดการชลประทานด้วยตนเองโดยตรง โดยจัดตั้งกรมคลอง (Irrigation Department) ขึ้นมา ความเห็นนี้เป็นของนายซี.รีเว็ต คาร์แน็ค (C. Revett Carnac)* ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังฯ คาร์แน็คได้ชี้ให้เห็นผลดีของการที่รัฐบาลเข้าไปจัดการชลประทาน โดยยกตัวอย่างจากประเทศอินเดียและพม่า ซึ่งประสบ

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง ส่วนตำแหน่ง เล่ม 1 เรื่องที่ 1 จ้างอินนิเนียฮอลันดา, พ.ศ. 2442.

* นายซี. รีเว็ต คาร์แน็ค เป็นชาวอังกฤษ เคยรับราชการกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียและพม่ามาเป็นเวลา 25 ปี และได้มารับราชการกับรัฐบาลไทยในตำแหน่งที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ความสำเร็จในงานด้านนี้ มีผลให้ผลิตข้าวได้เพิ่มมากขึ้น และรายได้ของประเทศเพิ่มสูงขึ้น⁵ เขาเสนอว่ารัฐบาลควรจัดการลงทุนด้านชลประทาน เพราะจะได้ประโยชน์มากกว่าลงทุนด้านอื่น ไม่ว่าจะเป็นทางรถไฟหรือถนน เพราะนอกจากรัฐบาลจะได้ประโยชน์แล้ว ชาวนาเองก็จะได้ประโยชน์ด้วย⁶

และในการเสนอคำแนะนำเกี่ยวกับงบประมาณประจำปี พ.ศ. 2444-2445⁷ เขาก็เสนอให้รัฐบาลนำเงินไปใช้ในการพัฒนาการชลประทาน แทนที่จะใช้สร้างทางรถไฟ ซึ่งให้ผลตอบแทนน้อย และเขาได้ยกตัวอย่างรายได้จากการสร้างทางรถไฟสายโคราชและลพบุรี ซึ่งใช้เงินไปแล้ว 22,000,000 บาท และได้ผลกำไรน้อยมาก กล่าวคือ

รายได้ ปี พ.ศ. 2444	1,000,000	บาท
รายจ่าย ปี พ.ศ. 2444	650,000	,,
รายได้คงเหลือ	350,000	,,
หักเป็นค่าดูแลทางรถไฟ	120,000	,,
รายได้สุทธิ	230,000	บาท ⁸

จากความเห็นทั้งสองฝ่ายจะเห็นได้ว่า ถ้ารัฐบาลตัดสินใจเลือกตามฝ่ายแรก คือจะไม่เข้าไปจัดการขุดคลองโดยตรง ก็หมายความว่า รัฐบาลจะยังคงปล่อยให้บริษัทดำเนินการขุดคลองในลักษณะเดียวกับที่ทำในโครงการรังสิต โดยอาจจะมีการควบคุมเพิ่มขึ้นบ้าง ขณะที่ถ้าตัดสินใจเลือกประการหลัง ก็หมายความว่า รัฐบาลจะเลิกให้บริษัททำ หรือไม่ก็เป็นการให้ทำในฐานะผู้รับจ้างที่รัฐบาลจ่ายเป็นค่าจ้างให้ ซึ่งอาจเป็นเงินหรือที่ดินจำนวนหนึ่ง แต่ไม่ใช่ในลักษณะเป็นสัมปทานขนาดใหญ่ดังแต่ก่อน

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าจะมิได้มีการตกลงใจอย่างแน่นอน ที่จะเลือกความเห็นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เห็นได้ชัดจากพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 เอง เมื่อทรงได้รับข้อเสนอของนายคาร์เน็ค ทรงกล่าวว่า

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง ตอน 1 เล่ม 2 เรื่องที่ 9 มิสเตอร์วีเว็ด คาร์เน็ค เสนอให้จัดตั้งกรมคลอง, พ.ศ. 2442.

⁶ เอกสารเดียวกัน.

⁷ สถาบันไทยคดีศึกษา, F.O. 69/217 Ministry of Finance Report of the Financial Adviser upon the Budget of the Kingdom of Siam, 1901-1902.

⁸ เอกสารเดียวกัน.

เรื่องอิริเกชั่น^๙ได้อยู่ในความคิดของเรามานานมาแล้ว จนเมื่อไปยุโรปได้ขอ อินยี่เนียวิลันดาจากควีนเอมา แต่เคราะห์ร้ายที่การว่ากล่าวกันระหว่างทูตของเราไม่เป็นที่สำเร็จตลอดได้ เพราะเป็นเวลาเปลี่ยนทูต และเสนาบดีเวลานั้นไม่มีความคิดว่าอิริเกชั่น เป็นอย่างไร แต่พระยาเทเวศร์ได้คิดอ่านแข็งแรงมาก หวังใจไว้ว่าคงจะได้เริ่มการในไม่ช้า แต่ตัวอินยี่เนียวินั้น เราได้ตกลงกันว่าจะใช้ดั่งตามที่ได้คิดไว้เดิม การต่อไปก็คงจะต้องคิดด้วยเรื่องเงิน เราเชื่อว่าการเรื่องนี้จะเหตุให้เราต้องกู้เงินเมื่อภายหลัง แต่จะเป็นการมั่นคงอย่างยิ่งในการที่จะเกิดประโยชน์^๑

พระราชดำริในตอนแรกนี้ มีแนวโน้มที่จะทำตามคำแนะนำของนายคาร์เน็ค แต่พระราชดำริจะเริ่มเปลี่ยนไปในทำนองที่คิดจะให้บริษัททำ เมื่อบริษัทได้กราบบังคมทูลเร่งรัดเพื่อให้ได้รับ พระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองในทุ่งตะวันตกในปี พ.ศ. 2444 ขณะที่ในเวลานั้นรัฐบาล ก็ยังไม่อาจติดต่อจ้างวิศวกรดัตช์เข้ามาเป็นผลสำเร็จ ทั้งที่ได้เริ่มขุดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 จนถึง พ.ศ. 2444 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วรวงษ์วโรปการ* ว่า

เมื่อฉันกลับลงมาจากเหนือครั้ง^๕นี้ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามได้ถือเอาโอกาส ซึ่งฉันได้ไปเห็นลำน้ำซึ่งเขาจะอ้างถึงในแผนที่ เขียนหนังสือและแผนที่ความคิด ซึ่งเขาจะคิดขุดคลองอย่างไรในฝั่งตะวันตกเข้ามาให้ดู อ้างฉันเป็นพยาน ซึ่งถ้ามีผู้ใดถามฉัน จะต้องเบิกพยานว่า ความคิดเขาดี เป็นต้นเหตุเกิดขึ้นดังนี้ ประกอบกับความแค้นในเรื่องประทัดกประเดิดที่จะจ้างเอเลนเบส** จึงทำให้ความคิดเกิดขึ้นใหม่ดังนี้ การที่เรา คิดตั้งกรมอิริเกชั่น^๕ เช่น เขาจัดที่ชวานั้นแล้ว และจะทำการอิริเกชั่นเองด้วยทุนของ รัฐบาลจะต้องลงทุนมาก เงินที่มีอยู่เดี๋ยวนี้จะต้องใช้ในการรถไฟ ถ้าจะทำอิริเกชั่นจะต้อง ถึงกู้เงิน ถ้ากู้เงินต่างประเทศ อะไรมิอะไรคงต้องไปเป็นประกันให้ฝรั่งเข้ามามีมืออยู่ในเมืองเราขณะนี้ ดุยังไม่เป็นการสมควร อีกประการหนึ่งในการที่จะจำหน่ายที่ดิน เจ้าพนักงานทำเป็นทางราชการคงสู้บริษัทเขาทำไม่ได้ เพราะเขาเข้าใจในการค้าขาย

๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.๑.๓/๑ เรื่องตั้งอิริเกชั่น, 6-26 ธันวาคม พ.ศ. 2442.

* พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วรวงษ์วโรปการ เป็นพระอนุชาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ

** เอเลนเบส คือวิศวกรชลประทานชาวดัตช์ที่รัฐบาลคิดจะจ้างเข้ามา แต่ตกลงกันไม่ได้ในเรื่องค่าจ้าง จึงไม่ได้เข้ามา

มีผ่อน จำหน่ายให้ได้อีกเป็นกำไร จะสู้บริษัทชุดซึ่งเราไม่ต้องลงทุน แต่พลอยได้กำไร เพราะค่าขนส่งนั้นไม่ได้ ส่วนทางเสียที่มีอยู่ในการที่ให้บริษัทชุด 2 ประการ

(1) ตามแบบที่อนุญาตแล้วเช่นนี้ บริษัทมีอำนาจมากเกินไป ควรจะต้องแก้ไขใหม่

(2) บริษัทกะสายน้ำล่าคลองที่จะเดินหลักนาฟางโดยที่สุดซึ่งจะหลักได้ เพราะเขาไม่ได้ประโยชน์อันใด และบริษัทไม่ได้คิดถึงนาฟางอันอยู่ใต้บริเวณ ซึ่งบริษัทชุดคลองว่าจะได้น้ำดีหรือเสียอย่างไรบ้าง คิดแต่ประโยชน์ของบริษัทส่วนเดียว

เมื่อคิดเห็นดังนี้แล้วจึงตกลงใจว่า ควรจะมีแต่อนิโยนซึ่งเข้าใจในการอิริแกชันผู้เดียวเท่านั้น เป็นที่ปรึกษาของเสนาบดีกระทรวงเกษตร¹⁰

พระราชดำรินี้ในครั้งนั้นเห็นได้ชัดว่า ทรงเห็นคล้อยตามความคิดของเจ้าพระยาเทเวศร์ กล่าวคือ ยังคงให้บริษัททำหน้าที่จัดการชลประทาน โดยรัฐบาลจะควบคุมเพิ่มขึ้น ด้วยกรมวิศวกรรมชลประทานเป็นที่ปรึกษา ฉะนั้นเมื่อมีการทำสัญญาจ้างนายไฮเดเข้ามาในปี พ.ศ. 2446 ร่างสัญญาที่ไฮเดส่งมาในข้อที่ 1 ซึ่งมีใจความว่า

เสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการสัญญาจะจ้าง มร. ไฮมัน วอนเดอร์ ไฮเด ให้รับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมกรมคลองซึ่งจะได้จัดตั้งขึ้น และเป็นกิ่งสาขาของกระทรวงเกษตรราชการ ซึ่งจะจัดเป็นไปตามความที่กล่าวไว้ในรายงานของ มร. วอนเดอร์ ไฮเด ซึ่งว่าด้วยการคลองแลคูนาในฝ่ายใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ มร. วอนเดอร์ ไฮเดได้ยื่นรายงานไว้ในเดือนธันวาคม ศก 121 (พ.ศ. 2445)¹¹

ข้อความที่เน้นนี้เจ้าพระยาเทเวศร์ได้ขอยกออกเสีย ให้ระบุความเพียงว่า

...และจัดการการของกรมนั้นไปในกระทรวงเกษตรราชการ เพื่อจัดการซ่อมคลองเก่า ๆ ที่มีอยู่แล้ว และรักษาป้องกันให้คงดีอยู่ และมอบให้จัดการในเรื่องการน้ำที่จะทอดการเพาะปลูก ซึ่งจะได้ดำริจัดการและดูแลบังคับบัญชาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องน้ำสำหรับกรณนั้น ๆ^{12*}

¹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ.กรมคลอง เรื่องที่ 9 ตอน 1 เล่ม 2 พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึง กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์, 5 ธันวาคม พ.ศ. 2444.

¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9/5 เรื่องสัญญาจ้าง มร. ไฮมัน วันเดอร์ ไฮเด จดหมายเจ้าพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5, วันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2446.

¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. 9/5 สัญญาจ้าง มร. เอ. ไฮมัน วันเดอร์ ไฮเด, พ.ศ. 2446.

* เน้นโดยผู้เขียน

สัญญาข้อนี้จะเห็นได้ว่า รัฐบาลไม่ยืนยันที่จะสร้างโครงการชลประทานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตามที่นายไฮเตเสนอ งานของกรมคลองจะเป็นเรื่องของการซ่อมคลองเป็นส่วนใหญ่ จึงอาจสรุปได้ประการหนึ่งว่า การที่รัฐบาลไม่ต้องการทำการชลประทานด้วยตนเอง และยังหวังที่จะให้บริษัทได้ทำโครงการของตนต่อไป ได้มีผลอย่างสำคัญด้วยประการหนึ่งที่ทำให้โครงการของนายไฮเตไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลเลย

โครงการทุ่งฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา

ได้กล่าวแล้วว่า บริษัทได้มีการขอขุดคลองในทุ่งตะวันตกหลายครั้ง ที่พบหลักฐานมีการขอในปี พ.ศ. 2440, 2442, 2444 และ พ.ศ. 2447 โครงการที่ขอขุดในปี พ.ศ. 2440 มีดังนี้

1. คลองสายใหญ่ 1 สาย ขนาดกว้าง 8 วา ลึก 6 ศอก ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตำบลลานเท (อยุธยา) ไปออกแม่น้ำสุพรรณ ตำบลเหนือไผ่อ้ายแม่ ยาวประมาณ 1,000 เส้น

2. มีคลองสาขาแยกประมาณ 20 สาย ยาว 1,000 เส้น เป็นคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก และอีก 18 สาย ยาว 6,000 เส้น เป็นคลองกว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก

3. คลองสายกลางตอนเหนือ จะมีคลองแยกประมาณ 6 สาย ยาว 1,000 เส้น กว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก ข้างปลายฝั่งใต้คลองซอยจะขุดคลองขอบให้ปลายคลองตลอดถึงกัน ปากคลองสายนี้ตกแม่น้ำนครไชยศรี เป็นคลองกว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก¹³

ทั้งนี้โดยประมาณว่า จะขุดในเดือนมกราคม พ.ศ. 2440 และเสร็จในปี พ.ศ. 2456

จะเห็นได้ว่า คลองที่ขุดใหม่ก็มีลักษณะคล้าย ๆ กับคลองในโครงการรังสิต คือมีคลองใหญ่รับน้ำจากแม่น้ำและส่งเข้าคลองคูนา อย่างไรก็ตามปรากฏว่า รัฐบาลก็ยังมิได้ตกลงให้อনุญาต การขอในครั้งต่อ ๆ มา บริษัทก็มีการย้ายที่ไปจากที่เดิมบ้าง ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงนาฟาง (คือนาที่มีเจ้าของทำกินอยู่แล้ว) ที่บริษัทจะไม่ได้ประโยชน์

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2442 ซึ่งปรากฏว่า คลองรังสิตที่ขุดได้มีการรายงานโดยเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ คือเจ้าพระยาเทเวศร์ ว่าไม่ค่อยได้ประโยชน์ และรัฐบาลเริ่มความคิดที่จะตั้งกรมคลอง ดูเหมือนว่าบริษัทจะร้อนใจอยู่มาก ว่าผลประโยชน์ของบริษัทจะได้รับความกระทบกระเทือน

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ 86 (3825) เรื่องเดิม.

โดยเฉพาะโครงการทุ่งตะวันตกที่บริษัทได้ขอสัมปทานใหม่ กล่าวคือ การที่รัฐบาลจะเข้าไปดำเนินการชดเชยเอง จากรายงานของหนังสือพิมพ์ *Bangkok Times* ประจำวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2443 ได้กล่าวว่า บริษัทได้ตกลงใจที่จะเลิกกิจการ ทั้งนี้สืบเนื่องจากบริษัทมีปัญหาด้านการขาดแคลนเงินที่รัฐบาลในระยะหลายปีที่ผ่านมา และกล่าวว่ามีทางเลือก 2 ประการที่อาจจะเป็นไปได้คือ

1. รัฐบาลจะซื้อเครื่องมือและกิจการทั้งหมดของบริษัทเพื่อจัดตั้งกรมคลอง
2. จะมีการขายกิจการให้บริษัทอื่นซึ่งดำเนินการโดยสตรีไทยในระดับสูงผู้หนึ่งซึ่งกล่าว

กันว่ามีความเงินทุน 1,600,000 บาท อันเป็นเงินทุนจากต่างประเทศ

ซึ่งตามที่เสนอของ *Bangkok Times* เห็นว่ากรณีหลังเป็นไปได้ แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าบริษัทกำลังประสบกับปัญหา¹⁴

การที่มีเสียงออกมาในทำนองว่าบริษัทจะเลิกกิจการ มองในแง่หนึ่งเป็นไปได้เพื่อหยั่งท่าทีของรัฐบาล ว่ามีความเห็นอย่างไรต่อการดำเนินงานของบริษัท เพราะในขณะเดียวกันนี้เองบริษัทก็เร่งรัดให้รัฐบาลอนุญาตให้บริษัทชดเชยในทุ่งตะวันตกอยู่อย่างเอาจริงเอจัง อย่างไรก็ตามเมื่อปรากฏว่ารัฐบาลยังไม่ตกลงใจให้อนุญาต ประกอบกับที่บริษัทเกิดทะเลาะกับพระยามหาโยธา ข้าหลวงพิเศษจัดการที่นาอย่างรุนแรงในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2443 บริษัทก็ตกลงใจทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือขอคืนสัญญาพระบรมราชานุญาตชดเชย (รายละเอียดเกี่ยวกับการทะเลาะระหว่างบริษัทกับพระยามหาโยธา โปรดดูในบทที่ 4)

การที่บริษัททูลเกล้าฯ ถวายหนังสือขอคืนสัญญาพบว่า จุดมุ่งหมายที่สำคัญก็คือ ต้องการจะใช้เป็นเครื่องต่อรอง ให้รัฐบาลรีบให้อนุญาตสัมปทานทุ่งตะวันตก เห็นได้ชัดจากรายงานของเจ้าพระยาเทเวศร์ที่กราบบังคมทูล เมื่อได้มีการเจรจาปัญหานี้กับบริษัทว่า

ในส่วนทางบริษัทนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาศรีสุนทรโวหารพูดกับบริษัทเป็นทางส่วนตัว ได้ความว่าบริษัทอยากจะทราบว่าทุ่งตะวันตกนั้น รัฐบาลจะอนุญาตให้ชดเชยหรือไม่ ถ้าไม่อนุญาตก็จำเป็นที่บริษัทจะต้องขอคืนสัญญาพระบรมราชานุญาต เพราะเหตุว่าบริษัทได้ส่งเครื่องจักรชดเชยเข้ามามากแล้ว แต่เพียงจะทำการทุ่งฝั่งตะวันออกทุ่งเดียวไม่พอแก่ทุนที่ลงไป ถ้าอนุญาตทุ่งฝั่งตะวันตกด้วยแล้ว บริษัทก็ถอนฎีกาได้ และพูดต่อไปว่าการที่จะขออนุญาตชดเชยทุ่งฝั่งตะวันตกนั้น คิดจะไม่ขอเหมือนทุ่งฝั่ง

¹⁴ "Irrigation in Siam The Canals Company and its Concession," *Bangkok Times*, July 13,

ตะวันออก คือ จะขออนุญาตชุดคิดราคาเป็นรายเส้น ส่วนที่ดินนั้นแล้วแต่รัฐบาลจะ
จำหน่ายเอาเอง¹⁵

อย่างไรก็ตาม ก็ปรากฏว่ารัฐบาลยังมิได้มีการตัดสินใจแน่นอนที่จะให้บริษัทได้ชุดคลอง
ในทุ่งตะวันตก แม้ว่าความเห็นโดยส่วนรวมของรัฐบาลจะเห็นว่าควรจะให้บริษัทชุด เพียงแต่จะ
ต้องแก้ไขข้อสัญญาและวิธีการชุดคลองของบริษัทใหม่ก็ตาม¹⁶ เรื่องราวได้ยืดเยื้ออยู่ต่อไป จนถึง
ปี พ.ศ. 2445 ปรากฏว่านายไฮเต วิศวกรชลประทานที่รัฐบาลจ้างเข้ามา ได้เสนอโครงการชล
ประทานขนาดใหญ่ คือ โครงการทดน้ำไขน้ำแห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้หรือสภิมชยันนาท¹⁷
(ซึ่งเมื่อสร้างขึ้นภายหลังจะได้แก่โครงการเจ้าพระยานั่นเอง) โครงการนี้ถือได้ว่าเป็นโครงการชล
ประทานอย่างแท้จริง เพราะจะสร้างขึ้นตามแบบแผนของงานชลประทาน กล่าวคือ จะมีการสร้าง
ทำนบหรือเขื่อน (Dam) ขนาดใหญ่ เพื่อเก็บกักน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ที่อำเภอมนรมย์ จังหวัด
ชยันนาท แล้วสร้างระบบคลองส่งน้ำจากเขื่อนดังกล่าวลงมาในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง
สองฝั่งเพื่อส่งน้ำให้แก่ชาวลาว ตามโครงการนี้ไฮเตประมาณค่าใช้จ่ายไว้ว่า เป็นเงิน 47 ล้านบาท
ในเวลา 12 ปี หรือประมาณปีละ 5.5 ล้านบาท ซึ่งเขาชี้ให้เห็นว่าจะได้ประโยชน์อย่างมาก
เพราะนอกจากจะเป็นการช่วยปรับปรุงการเพาะปลูกและลดความเสียหายในการผลิต ก็ยังสามารถ
ทำให้ชาวนาเพาะปลูกได้ในเนื้อที่เพิ่มมากขึ้น¹⁸ ถ้าพิจารณาตามโครงการที่ไฮเตเสนอ จะเห็นได้
ว่าบริเวณทุ่งตะวันตกที่บริษัทคิดจะชุดคลองรวมอยู่ในโครงการของเขาด้วย อย่างไรก็ตาม พบว่า
รัฐบาลเองยังไม่ต้องการที่จะทำโครงการนี้ โดยรัฐบาลอ้างว่าไม่มีเงินพอ เนื่องจากเงินถูกนำไปใช้
ในการสร้างทางรถไฟเสียมาก แผนการนี้จึงถูกประวิงเวลาไว้

หลังจากที่ไฮเตเสนอโครงการชลประทานของเขา 2 ปี ในปีถัดมาคือปี พ.ศ. 2447 บริษัท
ก็ขออนุญาตรัฐบาลชุดคลองในทุ่งฝั่งตะวันตกอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนี้รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการขึ้นชุดหนึ่งเพื่อพิจารณาที่จะให้อนุญาตบริษัทชุดคลอง ทั้งนี้โดยมีพระ

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/9 ความเห็นของเจ้าพระยาเทเวศร์และที่ประชุม
ในเรื่องที่บริษัทจะขอคืนสัญญาพระบรมราชานุญาต, วันที่ 13 ธันวาคม 2443.

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/9 รายงานเสนาบดีสภา, วันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ.
2443.

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9/5 รายงานโครงการทดน้ำไขน้ำสำหรับเขตที่ราบ
แห่งลาดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของมิสเตอร์เย. โฮมาน วันเดอร์ ไฮเต, พ.ศ. 2445.

¹⁸ เอกสารเดียวกัน.

ราชดำริว่า ให้จัดการให้เข้าได้กับโครงการของไฮเด¹⁹ กรรมการชุดนี้ประกอบด้วยพระเจ้านั่งยาเชอกรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล พระเจ้านั่งยาเชอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้านั่งยาเชอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ และเจ้าพระยาเทเวศร์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ ทั้งนี้โดยให้ปรึกษาหารือกับนายไฮเด ขณะเดียวกันก็มีพระราชดำริด้วยว่า ทรงเห็นชอบกับการที่จะให้บริษัทขุดคลองด้วยทุนของบริษัท และให้บริษัทได้จำหน่ายที่ดินในลักษณะเดียวกับโครงการรังสิต เพียงแต่ให้มีการแก้ไขเรื่องอำนาจและประโยชน์ของแผ่นดินให้ดีขึ้นกว่าเดิม ซึ่งรัฐบาลเสียเปรียบ²⁰

หลังจากตั้งกรรมการเพื่อพิจารณาโครงการทุ่งตะวันตกของบริษัทเพียงหนึ่งเดือน ก็พบว่า นายไฮเดเองได้เสนอความเห็นและข้อเสนอแนะต่อรัฐบาลเกี่ยวกับโครงการ ทั้งที่บริษัทได้กระทำอยู่และจะได้ทำใหม่²¹ กล่าวคือ

1. เกี่ยวกับโครงการรังสิต เขาเห็นว่า โครงการรังสิตได้สร้างปัญหาให้มากโดยเฉพาะคือ

1.1 ความเดือดร้อนของประชาชนที่จะใช้ประโยชน์จากคลอง ทั้งนี้เนื่องจากตามสัมปทาน ข้อ 7 ได้กำหนดให้บริษัทเป็นผู้ดูแลรักษาคคลอง จนกว่าจะขายที่ดินหมดแล้ว รัฐบาลจะเป็นผู้รับคลองไปรักษา แต่ปรากฏว่าคลองยังไม่มีการไอน แม้ที่ดินจะขายไปแล้ว และบริษัทก็มิได้รับผิดชอบในการดูแลคลอง

1.2 ตามสัมปทาน อำนาจส่วนใหญ่ได้ตกอยู่ในมือของบริษัท ซึ่งมีผลให้ภาระตกหนักอยู่กับประชาชน คือ

ก. จากการเป็นเจ้าของคลอง และผู้จัดการเกี่ยวกับประตูน้ำ เขาสามารถให้อนุญาตหรือไม่ให้อนุญาตประชาชนในการขนส่งผลผลิต

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/18 เล่ม 2 ร่างกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เรื่องบริษัทขุดคลองแกล่นาสยามขออนุญาตขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันตก, วันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2447.

²⁰ เอกสารเดียวกัน.

²¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/72 Memorandum concerning an application of the Siam Canal, Lands and Irrigation Company date March 30th, 1904 for excavation of Canals on The West Side of The Menam Chow Phya and concerning the present concession and works of the Company.

ข. เป็นเจ้าของที่ดินคนแรก (Original Land Owner) บริษัทสามารถจะให้ประโยชน์แก่บุคคล ซึ่งบริษัทพอใจเป็นพิเศษโดยการขายที่ดินให้

ค. เป็นนายจ้างใหญ่และเป็นคู่แข่งที่เป็นอันตรายต่อคู่แข่งคนอื่น ๆ

ง. การได้รับอนุญาตให้เก็บเงินไร่ละ 4 บาท (ค่าชดเชย) จากที่ดินที่มีผู้ครอบครองอยู่ และสามารถจัดแบ่งที่ดินเหล่านั้นได้ตามที่เขาต้องการ

1.3 บริษัทไม่เคยชดเชยเลย และตามข้อตกลงตามสัญญาเพิ่มเติมวันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2442 ที่ให้บริษัทสร้างสะพาน ทางสัตว์ข้าม บริษัทก็ได้ทำสิ่งใดเลย

2. สำหรับโครงการทุ่งตะวันตก ไฮเดเห็นด้วยกับการที่จะให้บริษัททำ เนื่องจากบริษัทมีเครื่องมือและคนงานที่เหมาะสม แต่จากการที่เห็นปัญหาที่รังสิต เขาจึงเสนอว่า สัญญาใหม่ควรจะวางพื้นฐานอยู่บนหลักต่อไปนี้

2.1 บริษัทจะต้องชดเชยตามแบบและข้อแนะนำของรัฐบาล และเมื่อคลองขุดเสร็จจะต้องโอนมาเป็นของรัฐบาลโดยทันที ขณะเดียวกันคลองที่สร้างจะต้องให้เข้ากันได้กับโครงการชลประทานใหญ่ที่จะได้สร้างในอนาคต นอกจากนั้นรัฐบาลจะต้องเป็นผู้สร้างประตูน้ำ สะพาน และที่สัตว์ข้าม

2.2 บริษัทจะต้องให้คำรับรองว่า คลองที่ขุดเสร็จแล้วส่งให้แก่รัฐบาล ขนาดคลองจะต้องอยู่ในมาตรฐาน คือ ขนาดคลองกว้าง 5-6 วา ลึก 6 ศอก ราคา 320 บาทต่อเส้น

2.3 จะยกที่ดินริมคลองที่ยังไม่มีการเพาะปลูกให้ ส่วนราคาที่ดินจะกำหนดตามแต่กรณี

3. นอกจากนั้น ในส่วนของโครงการรังสิต เขาเห็นว่าควรโอนส่วนที่ขุดเสร็จแล้วที่เหลือก็ให้โอนเมื่อเสร็จแล้วให้กับรัฐบาล

กล่าวโดยสรุป ข้อแนะนำของไฮเดพยายามจะชี้ให้เห็นว่า การให้บริษัทขุดคลองมีข้อบกพร่องอย่างไรบ้าง แต่เขาก็ไม่คัดค้าน ถ้ารัฐบาลจะให้บริษัทขุดคลองต่อไป หากแต่แนะนำว่า รัฐบาลควรจะต้องเปลี่ยนแปลงข้อสัญญาเสียใหม่

ขณะเดียวกัน เมื่อมีการประชุมคณะกรรมการที่จะอนุญาตให้บริษัทขุดคลอง ไฮเดก็เสนอความเห็นต่อที่ประชุมอีกหลายประการ ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นความพยายามที่จะให้มีการแก้ไขสัญญาเดิม เช่น ในการประชุมครั้งที่ 1 วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2447²² เขาเสนอความเห็นดังต่อไปนี้

²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/13 คำกรบบัญคมทูลของกรมหลวงนครสวรรค์ กรมหลวงดำรง กรมหมื่นมหิศร และพระบาทเวศร์ ในเรื่องการขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา, วันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2447.

1. ในเรื่องผลประโยชน์ตอบแทนจากการชดเชย เห็นว่าถ้าจะตกลงให้บริษัทได้ชดเชยสัญญาชดเชยควรเป็นสัญญาจ้าง โดยรัฐบาลจะให้ค่าจ้างเป็นตัวเงินหรือให้ที่ดินก็ได้ แต่ถ้าให้ที่ดินจะกำหนดให้ฝั่งละ 40 เส้นหรือเท่าไรนั้นไม่ได้ เพราะถ้ามีนาฟางอยู่ รัฐบาลจะเอามาดีให้แก่บริษัทไม่ได้ และจะกำหนดราคาไร่ละเท่าใดก็ได้ไม่ได้ เพราะที่ดินไม่เหมือนกัน ถ้ากำหนดไว้เสียแล้วถูกไปรัฐบาลก็เสียเปรียบ แพงไปบริษัทก็เสียเปรียบ จึงเห็นว่าควรทำสัญญาจ้างบริษัทชดเชยกำหนดราคาตามคิวบิกเมตร หรือด้วยขนาดคลองก็ได้ เมื่อบริษัทชดเชยตลอดสาย จึงตีราคาเป็นตำบล ๆ ไปให้แก่บริษัท เป็นค่าจ้างในเวลาที่บริษัทส่งคลองให้แก่รัฐบาลแล้ว ถ้าบริษัทไม่พอใจก็ให้รับเงินไปรัฐบาลขายที่ดินเอง

2. เรื่องนาฟางจะต้องมีการสำรวจและจดทะเบียนไว้ให้หมด และจะต้องออกกฎหมาย
ดังนี้

ก. เจ้าของนาฟางต้องช่วยออกเงินค่าชดเชยให้แก่บริษัทตามสมควร

ข. ถ้าเจ้าของนาฟางไม่มีเงินพอออกช่วยรัฐบาลในคราวเดียว ให้มีกำหนดผ่อนส่งได้ แต่ต้องขึ้นค่านาเป็นดอกเบี้ยตามสมควรแก่เงินที่ค้างนั้น

ค. ถ้าเจ้าของนาฟางไม่พอใจที่จะออกเงินช่วยเสียค่าชดเชย ต้องขายนานั้นให้แก่รัฐบาลตามราคา เมื่อยังไม่ได้ชดเชย

3. การรักษาคคลอง รัฐบาลควรจัดการรักษา ดีกว่าจะให้บริษัทรักษา และก็เป็งานที่ไม่สู้ยาก

ข้อเสนอของไฮเดอเหมือนว่าที่ประชุมจะให้ความสนใจพอสมควร จึงได้ลงความเห็นพร้อมกันในขั้นแรกว่า ควรจะเลิกสัญญาพระบรมราชานุญาตเก่าที่ใช้อยู่ในโครงการรังสิต และทำสัญญาใหม่โดยพยายามให้เป็นกลาง คือจะพยายามรักษาผลประโยชน์ของบริษัทด้วย²³

ในการประชุมครั้งที่ 2 วันที่ 17 กรกฎาคม²⁴ ที่ประชุมตกลงเห็นพร้อมกันตามข้อเสนอของไฮเด คือจะให้บริษัทชดเชยรับเป็นค่าจ้าง และนำขึ้นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชวินิจฉัยวันที่ 29 พฤศจิกายน ก็มีพระบรมราชวินิจฉัยว่า ให้ตกลงจ้างบริษัทชดเชยตามราคาที่รับกันสายหนึ่งก่อน เมื่อรัฐบาลจัดขายได้สำเร็จจึงให้ทำต่อไป

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าได้มีการตกลงระหว่างรัฐบาลกับบริษัท ถึงการจะให้บริษัทชดเชยตามเงื่อนไขใหม่นี้แต่อย่างใด และในระหว่างที่การตกลงกันไม่เสร็จสิ้น ในเขตนี้เองบริษัท

²³ เอกสารเดียวกัน.

²⁴ เอกสารเดียวกัน.

ก็เสนอโครงการใหม่ในทุ่งตะวันออกแม่น้ำนครนายก และเข้าไปขุดคลองที่นั่นโดยทันที ในเรื่องทุ่งตะวันตกนี้มีหลักฐานที่น่าสนใจในปีต่อมา คือ พ.ศ. 2448 กล่าวคือ นายไฮเตได้เสนอให้รัฐบาลจัดทำโครงการนี้โดยแบ่งบางส่วนให้บริษัทรับจ้างทำ และบางส่วนให้กรมคลองทำเอง โดยให้ถือเป็นส่วนหนึ่งของโครงการใหญ่²⁵ (สภิมชยันต) ซึ่งเมื่อรัฐบาลตกลงสร้างโครงการใหญ่เมื่อใด โครงการนี้ก็เข้าไปรวมได้ทันทีโดยไม่ต้องปรับปรุงใหม่อีก

ตามโครงการของไฮเต จะมีการสร้างคลองสายใหญ่ตั้งแต่แม่น้ำสีกุกมาถึงแม่น้ำอ้อม โดยขุดตามแนวคลองเดิมของคลองขนมจิน ตั้งแต่สีกุกถึงวัดประจัญมาร ซึ่งจะรับน้ำจากแม่น้ำสีกุกผ่านบางบัวทองไปตกแม่น้ำอ้อม ยาวประมาณ 1,200 เมตร²⁶ นอกจากนั้น ก็เป็นการขุดซ่อมคลองอื่น ๆ ทำประตูน้ำ และปิดทำนบ ตามงบประมาณดังนี้

1. ปี พ.ศ. 2449 (เริ่มทำตั้งแต่ พ.ศ. 2448) รื้อถอนคลองใหม่ (กรมทำเอง) ขุดคลองสายใหม่ (จ้างบริษัท) ตัดต้นไม้ (กรมทำเอง) แต่งคันคลอง (กรมทำเอง) ขุดคลองขนมจิน (จ้างบริษัท) ขุดคลองบางบัวทอง (จ้างบริษัท) ขุดลัดคลองอ้อม (กรมทำเอง) เป็นเงิน 850,000 บาท

2. ปี พ.ศ. 2450 ขุดคลองมหาสวัสดิ์ (กรมทำเอง) คลองเจ้าเจ็ด (จ้างบริษัท) คลองเชื่อมคลองเจ้าเจ็ดกับปากไหนดาลาน ประตูน้ำบางยี่หน ประตูน้ำวัดชีตาเห็น และปิดทำนบต่าง ๆ 160,000 บาท

3. ปี พ.ศ. 2451 - 2453 ขุดสาขาของคลองใหญ่ แก่คลองนราภิรมย์ คลองบางใหญ่ คลองพระราชกิมล คลองลครและอื่น ๆ 1,950,000 บาท²⁷

ข้อเสนอของไฮเตเห็นได้ชัดว่า เป็นความพยายามของเขาที่จะให้รัฐบาลจัดทำโครงการชลประทาน ทั้งนี้เมื่อมีเงินน้อยก็ให้ทำในโครงการขนาดเล็กก่อน และถ้าอยากให้บริษัททำก็แบ่งบางส่วนไปให้บริษัทในฐานะผู้รับจ้าง แต่โครงการของเขารัฐบาลก็ได้ตอบสนอง เพราะปรากฏว่า ในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2449 โครงการนี้ถูกระงับไว้อีก

โครงการทุ่งนครนายก หรือทุ่งกงละคร

ในระหว่างที่รัฐบาลยังไม่ตกลงใจให้บริษัทขุดคลองตามโครงการทุ่งตะวันตก ปรากฏว่าในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2447 บริษัทก็เสนอโครงการใหม่อีกโครงการหนึ่งในทุ่งฝั่งตะวันออก

²⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.2/48 รายงานของมิสเตอร์โฮมาน วันเดอร์ ไฮเต เรื่องขุดคลองฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา, 31 มกราคม พ.ศ. 2448.

²⁶ เอกสารเดียวกัน.

²⁷ เอกสารเดียวกัน.

ของแม่น้ำนครนายก คือด้านตะวันออกติดต่อกับเขตรังสิต ในบริเวณที่เรียกว่า ทุ่งนครนายก หรือดงละคร ขนาดเนื้อที่ 200,000 ไร่ โดยจะขุดคลองยาว 2,500 เส้น²⁸ ทุ่งนี้โดยบริษัทอ้างเหตุผลในการขอขุดว่า

1. บริษัทยังไม่ได้รับอนุญาตให้ขุดทุ่งตะวันตก ได้เดือนหลายครั้งแล้วก็ยังตกลงกันไม่ได้ เครื่องจักรหลายเครื่องของบริษัทไม่มิงานทำ พนักงานซึ่งได้ฝึกไว้ชำนาญก็จะต้องให้ออกเสีย
2. ทุ่งฝั่งตะวันออกยังไม่เจริญในการเพาะปลูก เพราะน้ำขึ้นเร็วลงเร็ว ถ้าจัดการป้องกันน้ำไว้ได้การเพาะปลูกจะเจริญขึ้นมาก

ในการให้อนุญาตบริษัทขุดคลองครั้งใหม่ในโครงการทุ่งดงละครนี้ พบว่าเป็นการให้สัมปทานที่ดินในลักษณะเดียวกันกับรังสิต มีข้อสังเกตในระยที่มีการตกลงให้อนุญาต คือ ในครั้งนั้นรัฐบาลโดยเจ้าพระยาเทเวศร์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราฯ ได้ทำการตกลงกับบริษัทด้วยตนเอง เพราะเป็นเวลาเดียวกับที่นายไฮเดเจ้ากรมคลองกลับไปยุโรป ขณะเดียวกันการตัดสินใจให้อนุญาตก็เป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยไม่ยอมฟังคำคัดค้านของฝ่ายกรมคลอง ซึ่งมีนายวัน ทูเบอร์เก้น* วิศวกรของกรมคลองซึ่งทำหน้าที่แทนไฮเดอยู่

แนวโน้มของการที่ต้องการจะให้บริษัทได้ขุดคลองตามโครงการนี้ เริ่มต้นจากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 เองถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ ทรงกล่าวว่า

ได้รับจดหมายเตือนจากบริษัทแล้ว เรื่องทุ่งตะวันตกยังตกลงกันไม่ได้ ต้องรอมิสเตอร์วันเดอร์ ไฮเดกลับมาก่อน บริษัทจะบ่วยการเปล่านั้นจะอนุญาตให้เขามีที่นำไปพลง ท้องที่ ๆ จะขุดเดี่ยวนั้นไม่เกี่ยวแก่สภิมใหญ่ ไม่มีขัดข้อง เป็นแต่วิธีที่จะอนุญาต ถ้าจะอนุญาตก็ควรจะตกลงโดยเร็ว ถ้าจะไม่อนุญาตก็บอกเหตุให้เขารู้ เพื่อจะไม่ให้เสียประโยชน์²⁹

²⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. 9.4/13 พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และ ม.ร.ว. สุวพรรณธักกรบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันออกลำน้ำนครนายก, วันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2447

* นายเข. วัน ทูเบอร์เก้น (J. Van Tuburgen) เป็นวิศวกรชลประทานชาวดัชช์เข้ามารับราชการในกรมคลองเช่นเดียวกับนายไฮเด ภายหลังได้เป็นเจ้ากรมคลองต่อจากนายไฮเด

²⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/13 พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์, วันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2447,

ซึ่งเมื่อฝ่ายกรมคลองได้ทราบเรื่อง ก็ได้พยายามจะคัดค้านในแง่ที่ว่า ไม่ควรให้บริษัททำ
ควรรที่รัฐบาลจะทำเอง แต่เจ้าพระยาเทเวศร์ก็ไม่ยอมฟังเสียง ดังที่มีจดหมายกราบบังคมทูลว่า

...ได้ปรึกษามิสเตอร์วัน ทูเบอร์เกินดู มิสเตอร์วัน ทูเบอร์เกินคัดค้านแข็งแรงว่าไม่
ควรอนุญาต ควรทำเป็นของรัฐบาล ได้พูดจาโต้ตอบกันยืดยาว มิสเตอร์วัน ทูเบอร์เกิน
ก็ไม่ตกลง เห็นว่า เรื่องทุ่งตะวันออกไม่เกี่ยวกับสก็มใหญ่ ไม่จำเป็นต้องฟังเสียงอนิเนีย
มากนัก และไม่จำเป็นต้องคิดละเอียดเหมือนทุ่งตะวันตก ถ้ารัฐบาลควรจะได้ค่าจอง
และค่าอากรเร็วเท่าใดก็ยิ่งดี จึงได้ตอบตกลงนัดให้บริษัทร่างสัญญาส่งมาในวันที่ 6³⁰

เท่านั้นยังไม่พอ เจ้าพระยาเทเวศร์กลับตั้งข้อสงสัยฝ่ายกรมคลองเสียอีก ในการที่คัดค้าน
การให้อนุญาตครั้งนี้ว่า เป็นเพราะคิดจะเอาพรรคพวกของตนเข้ามาทำการชลประทานเสียเอง
กล่าวคือ

ได้ปรึกษากับมิสเตอร์วัน ทูเบอร์เกิน ถึงเรื่องที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามขอพระ-
ราชทานพระบรมราชานุญาตชุดคลองทุ่งฝั่งตะวันตก และฝั่งตะวันออกแม่น้ำนครนายก
ได้สังเกตเห็นคำคัดค้านอยู่ 2 ประการ คือ ทางหนึ่งคิดจะหน่วงเหนี่ยวไว้ให้มิสเตอร์
วันเดอร์ ไฮเดกลับ อีกทางหนึ่งคิดจะกันบริษัทมิให้ได้ทำการ ทำให้เกิดสงสัยว่ามิสเตอร์
วันเดอร์ ไฮเดเข้ามาจัดสก็มเอริเคชั่นในพระราชอาณาจักนี้ แล้วคงคิดจะวางสก็มไว้
สำหรับชาติแกด้วย คือ คงคิดจะกันบริษัทมิให้ได้ทำการโดยอ้างเหตุผลว่า รัฐบาลควร
ทำเสียเอง ซึ่งมีเหตุผลพอจะยกขึ้นกล่าวได้เป็นอเนกประการ เมื่อตกลงเป็นว่ารัฐบาล
จะทำเองแล้ว คงคิดหาบริษัทที่เป็นพรรคพวกของตนให้เข้ามารับประมูล ให้ราคาถูก
กว่าบริษัทอื่นจะรับได้ แต่การคิดราคาและการใช้จ่ายอยู่ในมือแกทั้งสิ้น ฉะนั้นแม้บริษัท
อื่นจะรับทำที่ถูกลงกว่าบริษัทอื่นก็เป็นสิ่งที่เชื่อไม่ได้ และการชุดคลองทั่วพระราชอาณาเขต
ก็คงจะตกอยู่ในมือบริษัทชาติฮอลันดาแต่ชาติเดียว³¹

เมื่อความรู้สึกของรัฐบาลออกมาในรูปที่หวาดระแวงกรมคลองเช่นนั้น ในที่สุดกรมคลอง
ก็ไม่อาจเห็นยั้งให้รัฐบาลคล้อยตามความเห็นของตนได้ ในเดือนมกราคม พ.ศ. 2447 (คืออีก
1 เดือนต่อมา) ก็มีการตกลงทำสัญญาระหว่างบริษัทกับรัฐบาล

³⁰ กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/13 จดหมายเจ้าพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5, วันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2447.

³¹ เอกสารเดียวกัน.

สัญญาพระบรมราชานุญาตบุคคลลงทุ่งดงละคร

ในการตกลงทำสัญญาระหว่างบริษัทกับรัฐบาล บริษัทได้ร่างสัญญา 7 ข้อ³² ส่งให้รัฐบาลพิจารณา ซึ่งสาระสำคัญของสัญญาจะคล้ายคลึงกับสัญญาบุคคลลงรังสิต ใจความตามร่างสัญญาของบริษัทมีว่า ข้อ 1 บริษัทจะขุดคลองขนาดกว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก ยาว 2,500 เส้น ความลึกนั้นถ้าขุดไปถูกหิน ศิลาแลง หรือดินดานที่เครื่องจักรขุดไม่ได้ ก็จะขุดให้ลึกตามสมควร ข้อ 2 เริ่มขุดตั้งแต่ 1 มกราคม พ.ศ. 2447 และจะเสร็จภายใน 5 ปี ข้อ 3 กำหนดผลประโยชน์ในการที่บริษัทลงทุนว่า จะได้รับที่ดินฝั่งละ 40 เส้น ในกรณีของที่นาฟางจะเรียกค่าขุดคลองไร่ละ 4 บาท ค่าประตุน้ำไร่ละ 32 อัฐ ข้อ 4 เมื่อบริษัทขุดคลองสายใดแล้วเสร็จ รัฐบาลต้องออกโฉนดให้ โดยรัฐบาลจะได้ค่าธรรมเนียมไร่ละ 16 อัฐ ทั้งนี้จะต้องออกให้เสร็จภายใน 5 ปี มิฉะนั้นบริษัทจะไม่มอบที่ดินและประตุน้ำให้รัฐบาล ข้อ 5 จะจัดทำประตุน้ำ 1 ประตู เช่นเดียวกับประตูบริษัทสมบูรณ์ที่รังสิต ข้อ 6 ขนาดคลองที่จะขุดอาจเพิ่มและลดได้ เพื่อให้เหมาะสมกับการบ่อน้ำ และ ข้อ 7 เมื่อตกลงทำสัญญาแล้ว จะได้ออกประกาศเช่นประกาศที่ได้ออกวันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2442 (เป็นประกาศเพื่อแก้ไขปัญหาวิวาท)* ให้มหาชนทราบ

จากร่างสัญญาของบริษัท จะเห็นได้ว่า ข้อสัญญาที่เป็นผลประโยชน์ที่บริษัทเคยได้รับทั้งจากต้นสัญญา และจากสัญญาที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขในโครงการรังสิต บริษัทได้นำเอามาใช้ไว้ในสัญญาใหม่นี้หลายข้อ เช่น ในข้อ 3, 4 และ 7 ขณะเดียวกับที่ไม่ได้มีสิ่งใดประกันเลยว่าบริษัทจะขุดคลองและทำประตุน้ำให้ดีขึ้นกว่ารังสิต สมดังจุดมุ่งหมายที่บริษัทได้อ้างเมื่อตอนขอขุดคลองนี้ ว่าจะช่วยการเพาะปลูกให้เจริญขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้กรมคลองจึงต้องเข้ามามีบทบาทอีกครั้งหนึ่งในการให้คำแนะนำรัฐบาล

จากรายงานของนายวัน ทูเบอร์กัน ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์ ได้วิจารณ์ร่างสัญญาของบริษัทว่า

ข้อสัญญานี้จะเหมือนสัญญาที่มีอยู่กับบริษัทในเวลานี้ (คือสัญญาขุดคลองรังสิต) ไม่ได้ ข้อสำคัญประการหนึ่ง คือรัฐบาลจะต้องจัดให้ได้รับผลประโยชน์พอแก่การที่ได้ให้สัมปทานแก่บริษัท เพราะที่นั้นไม่ใช่ที่ที่ไม่มีราคา เป็นเพราะรัฐบาลมิได้ลงมือทำ

³² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 ร่างสัญญาอนุญาตขุดคลองในทุ่งฝั่งตะวันออกแม่น้ำนครนายก.

* โปรดดูความสำคัญของประกาศฉบับนี้ในบทที่ 4

เท่านั้น ตามสัญญาที่บริษัทได้ส่งมาเห็นว่าไม่ควร จะต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลงแทบทุกบรรทัด³³

นายวัน ทูเบอร์เกินได้ให้ข้อคิดต่อเจ้าพระยาเทเวศร์เกี่ยวกับการขุดคลองและทำประตูน้ำของบริษัทไว้หลายประการด้วยกัน คือ

1. แผนที่จะขุดคลองที่บริษัทได้ส่งมายังไม่พอ ควรทำแผนที่บริเวณนั้นอย่างหยาบ ๆ ให้รู้ว่าที่ใดสูงต่ำจะต้องทำระดับจึงจะสำเร็จ
2. ขุดลึก 5 ศอกนั้นเป็นไปได้ กั้นคลองถ้าขุดให้เสมอไปได้เป็นการดี หรือถ้าขุดเตลาลดลงก็ยิ่งดี ควรทำระดับแนวคลองให้ถูกต้อง
3. ควรจะต้องทำประตูขึ้นน้ำขึ้นที่คลองกันเขตตอนเหนือ กับคลองกันเขตทางทิศตะวันออกต่อกันที่ริมแม่น้ำ
4. ที่ที่คิดจะสร้างประตูน้ำยังไม่เหมาะสม ที่เห็นว่าควรคือที่ซึ่งคลองกันอาณาเขตทางทิศตะวันตกกับคลองบางหยอ³⁴

นอกจากนี้ก็ได้วิจารณ์ร่างสัญญาของบริษัท ดังนี้

1. ที่ซึ่งมีศิลาจะละเว้นไม่ขุดไม่ได้ เพราะจะเดือดร้อนไม่รู้สิ้นสุด ถ้าขุดด้วยเครื่องมือได้ให้ใช้แรงคนขุดต่อไป
2. กำหนดเสร็จภายใน 5 ปีช้านัก คิดว่า 3 ปีก็พอ
3. ถ้าขุดคลองให้บริเวณนั้นเจริญ ที่ซึ่งอยู่นอกบริเวณคลองทางทิศตะวันตก ทางทิศเหนือและทิศใต้จะไม่ได้รับประโยชน์ แต่กลับจะเสียไปอีก เพราะคลองจะกั้นน้ำมิให้ไหลเข้านาเขา จึงไม่มีเหตุอันควรที่จะคิดให้นานาเข้าเป็นบริเวณที่จะให้แก่บริษัท ประโยชน์ที่พวกนี้จะได้ก็มีเพียงเรือสัญจรไปมา แต่ที่จริงเขาก็ต้องเสียค่าประตูน้ำเหมือนกัน
4. ควรกำหนดด้วยว่า ที่ทั้งสองฟากคลองจะต้องเว้นไว้ 1 เส้น สำหรับรัฐบาลทำทางลากเรือ หรือขยายคลองในภายหลัง
5. อำนาจในการแบ่งที่นา ซึ่งมีผู้ทำนาไว้แล้วนั้น ไม่ควรมอบให้บริษัททำ รัฐบาลควรจัดแบ่ง และถ้ารัฐบาลไม่เห็นสมควร จะไม่อนุญาตให้แบ่งก็ได้

³³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 รายงานมิสเตอร์วัน ทูเบอร์เกิน ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วัฒน์, วันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2447.

³⁴ เอกสารเดียวกัน.

6. เพื่อกันความยุ่งเหยิง ควรกำหนดมอบคลองให้รัฐบาลใน 3 ปี นับแต่ลงมือไป

7. ประตุน้ำควรทำด้วยศิลา³⁵

คำแนะนำของนายวัน ทูเบอร์เกินข้างต้น รัฐบาลยอมรับฟัง ดังปรากฏว่าส่วนใหญ่ของคำแนะนำนั้นได้ไปปรากฏเป็นสัญญาที่รัฐบาลได้ทำกับบริษัทจริง ๆ

สัญญาชุดคลองทุ่งดงละครที่ได้ตกลงทำกัน คือสัญญาเดือนมกราคม พ.ศ. 2447³⁶ มีข้อสัญญารวม 18 ข้อ ที่สำคัญคือ ข้อ 2 กำหนดขนาดคลอง กว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก และคันคลองจะต้องเทลาดตามส่วน และกำลังของเครื่องขุด ความยาวไม่เกิน 2,500 เส้น ข้อ 3 กำหนดขุดเสร็จภายใน 3 ปี ข้อ 4 เมื่อบริษัทขุดเสร็จ กรมคลองจะแต่งตั้งวิศวกรไปตรวจและรับมอบคลองเป็นของรัฐบาล ข้อ 5-9 กำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับการสร้างประตูน้ำ คือจะต้องสร้างตามจุดที่กรมคลองกำหนด ต้องสร้างด้วยศิลาตามแบบแปลนของกรมคลอง กรมคลองเป็นผู้ให้คำแนะนำในการสร้าง และกำหนดว่าจะต้องสร้างประตูน้ำใน 2 ปี ข้อ 10-11 กำหนดว่า ที่ดินที่บริษัทมีสิทธิครอบครองคือ ที่ดินที่ยังว่างเปล่าเว้นจากกรมคลอง 1 เส้น ขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ส่วนในที่นาฟางเจ้าของจะต้องเสียค่าชุดคลองไร่ละ 4 บาท แต่จะยกเว้นให้สำหรับเขต 30 เส้นริมฝั่งแม่น้ำ (แม่น้ำนครนายก-ผู้เขียน) ข้อ 13 รัฐบาลจะเป็นผู้จัดการบ่กบ้นที่นาฟาง ซึ่งเสียค่าคลองให้ได้ที่จัดริมคลองทุกราย ข้อ 15 รัฐบาลจะได้ประโยชน์ คือค่าธรรมเนียมในการออกตรวจไร่ละ 2 สลึง และข้อ 17 กำหนดระยะเวลาของสัญญาไว้ 5 ปี

กล่าวโดยทั่วไป การให้อนุญาตชุดคลองทุ่งดงละครนี้ ฝ่ายกรมคลองเองไม่เต็มใจจะให้บริษัทขุด แต่เมื่อคัดค้านไม่เป็นผล ก็พยายามจะรักษาผลประโยชน์ของรัฐบาลและราษฎรให้ได้มากที่สุด เห็นได้จากการเสนอแนะให้รัฐบาลเข้มงวดกับบริษัทในเรื่องของการชุดคลองและการทำประตูน้ำในสัญญาหลายข้อ อย่างไรก็ตาม เมื่อบริษัทชุดคลองจริง ๆ บริษัทก็พยายามจะหลีกเลี่ยงสัญญา ซึ่งจะทำให้เกิดความขัดแย้งกับกรมคลองตามมา ขณะเดียวกัน การให้ผลประโยชน์แก่บริษัทในรูปของที่ดินฝั่งคลอง ซึ่งนายไฮเดเองได้คัดค้านไม่เห็นด้วยตั้งแต่ตอนที่บริษัทขอชุดทุ่งดงละคร ก็จะทำให้สร้างปัญหาให้แก่รัฐบาลอีก

ปัญหาของทุ่งดงละคร

การที่รัฐบาลตกลงให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ชุดคลองต่อไป ในลักษณะของการให้สัมปทานที่ดินเช่นเดียวกับรังสิต ถือได้ว่าเป็นนโยบายที่ผิดพลาดของรัฐบาล ทั้งนี้พิจารณาจาก

³⁵ เอกสารเดียวกัน.

³⁶ โปรดดู "สัญญาชุดคลองทุ่งดงละคร" ในภาคผนวกที่ 13

ที่รัฐบาลรู้คืออยู่แล้วว่าบริษัททำงานบกพร่องอย่างไรบ้าง ด้วยเหตุนี้เมื่อบริษัทเริ่มขาดคล่องในดงละคร ปัญหาชนิดเดียวกับที่เกิดขึ้นในรังสิตก็เกิดขึ้นที่นอกกรุงหนึ่ง ชนิดที่เรียกได้ว่า “โดยทันทีทันใด” นั่นเอง ปัญหาที่เกิดขึ้นในทุ่งดงละครที่สำคัญมี 2 ประการ คือ ปัญหาเรื่องที่ดิน และปัญหาเรื่องการสร้างประตุน้ำ

1. ปัญหาเรื่องที่ดิน

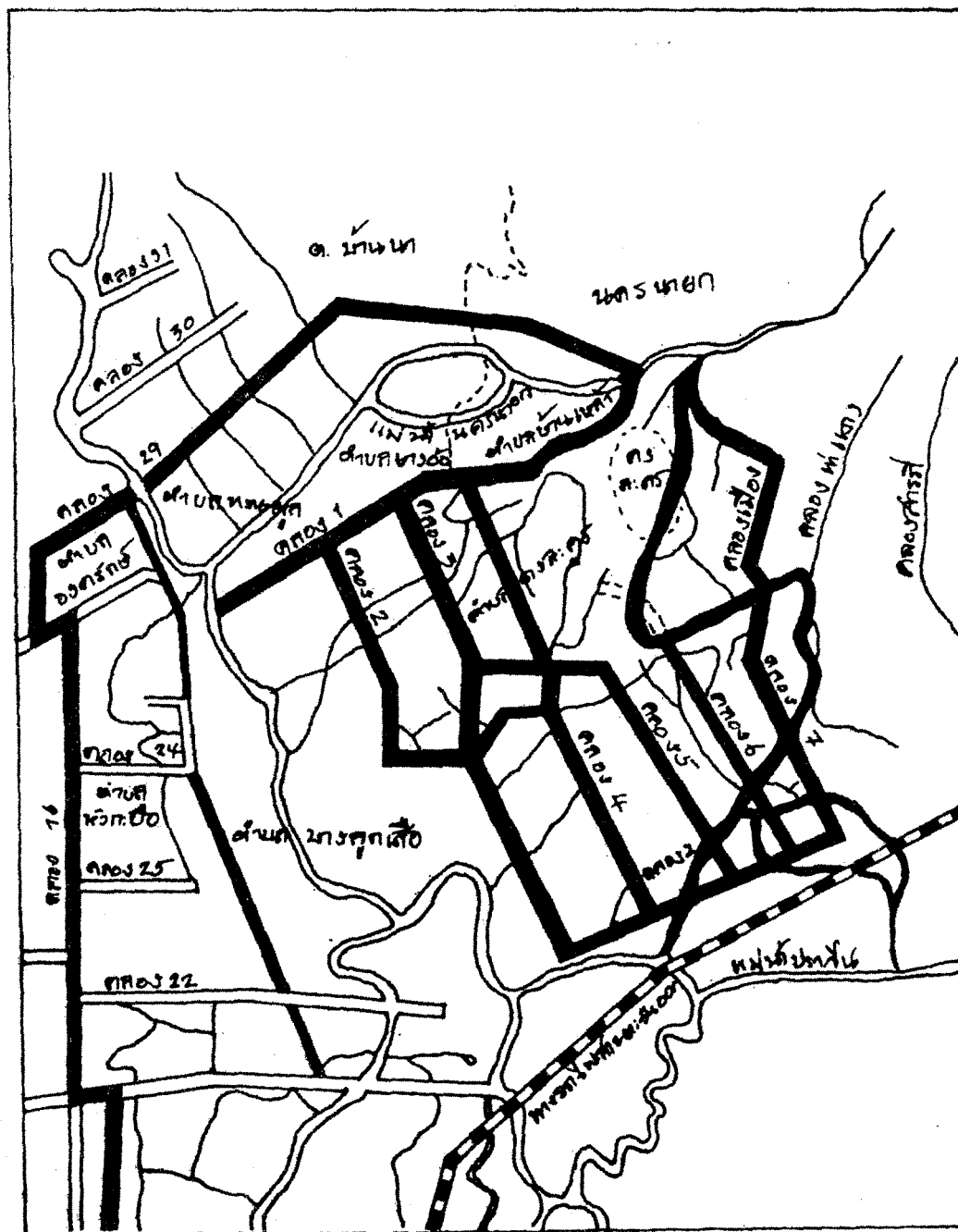
ปัญหาในเรื่องที่ดินกล่าวได้ว่า เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในทันทีที่บริษัทได้ทำสัญญาขาดคล่อง ทั้งนี้เนื่องจากข้อสัญญาได้ให้สิทธิแก่บริษัทในที่ดินอย่างกว้างขวาง มากกว่าสัญญารังสิตเมื่อเริ่มต้น กล่าวคือ บริษัทจะได้สิทธิในการครอบครองที่ดินที่ยังว่างเปล่าอยู่ทั้งหมด ขณะที่ในที่ที่เป็นนาฟาง ยกเว้นเขตริมแม่น้ำ 30 เส้น บริษัทก็มีสิทธิเรียกค่าขาดคล่อง ทั้งนี้ไม่ว่าที่ตั้งกล่าวจะมีหนังสือสำคัญหรือไม่ (สัญญาข้อ 10-11)³⁷ ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ ความเดือดร้อนของราษฎรที่เป็นผลจากการอ้างถึงสิทธิข้างต้นของบริษัท

1.1 ปัญหาเรื่องค่าขาดคล่องในที่นาฟาง จากสัญญาข้อ 11 ได้ระบุว่า นาที่ราษฎรได้ทำไว้แล้วนั้น ยกเว้นในเขตริมแม่น้ำ 30 เส้น จะต้องเสียเงินค่าขาดคล่องให้แก่บริษัทไร่ละ 4 บาท แต่ปรากฏว่า ตามความเป็นจริงนาฟางริมแม่น้ำมีอยู่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น นาฟางส่วนใหญ่จะมีอยู่แต่สองฝั่งคลองบางเม่า บางหอย และทุ่งดงละคร ซึ่งจะต้องเสียค่าขาดคล่องให้บริษัททั้งสิ้น* ข้อยกเว้นตามสัญญาจึงไม่มีผลในทางปฏิบัติเท่าใดนัก ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือความเดือดร้อนของราษฎรที่จะต้องเสียค่าขาดคล่อง ดังปรากฏว่า เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ออกไปตรวจราชการที่นั่น ได้มีราษฎรมาร้องเรียนว่า “บริษัทจะเรียกค่าตรอกคลองคราวแรกไร่ละ 4 บาท และจะต้องเสียค่าซ่อมคลองอีกคราวละ 7 บาท อีกเสียงหนึ่งว่าจะต้องเสียเงินให้แก่บริษัทไร่ละ 8 บาท อยู่ไม่ได้เพราะไม่มีเงินจะเสีย จนถึงจะรื้อบ้านเรือน เตรียมอพยพก็มีบ้าง”³⁸ ครั้นเจ้าพระยาเทเวศร์ต้องเรียกผู้ใหญ่บ้าน ราษฎร และบริษัทมาตกลงกัน ในที่สุดบริษัทตกลงให้มีการผ่อนชำระ คือปีแรกจะต้องเสียไร่ละ 2-3 บาท ปีที่ 2-3 จึงผ่อนให้หมด หรือถ้ายังไม่มียังไม่มีเงินบริษัทก็จะยอมให้เช่าตามราคาที่เขาเช่ากัน เพื่อผ่อนเงินค่าตรอกทุกๆ ปีจนกว่าจะหมด จึงจะคืนที่นาให้ การเรียกค่าขาดคล่อง มอง

³⁷ โปรดดูภาคผนวกที่ 13 และคู่มือที่ 6.

* บริษัทได้ขาดคล่องในทุ่งดงละคร จำนวน 7 คลอง คือ คลองที่ 1-7 ตามแผนที่ที่ 6 รวมความยาวของคลอง 1,846 เส้น 11 วา โปรดดูรายละเอียดของการขาดคล่องจากภาคผนวกที่ 6.

³⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.1/9 รายงานเสนาบดีฯ ตรวจการหัวเมือง, พ.ศ.

แผนที่ที่ 6 โครงการนครนายก (ทุ่งดงละคร) แสดงคลองที่บริษัทขุดคลองขุด และอาณาเขต
 ที่อยู่ในโครงการ
 ที่มา : กองจัดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.7 กษ.๑-1.

ในแง่หนึ่ง จึงเป็นการเรียกเก็บผลประโยชน์จากราชกร ซึ่งดูเหมือนจะไม่ค่อยยุติธรรมกับราชกร
นัก โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาต่อไปว่า คลองไม่ได้อำนวยความสะดวกในแง่ของการเพาะปลูก เนื่อง
จากบริษัทขุดคลองในลักษณะเดียวกับที่ขุดในรังสิต ทั้งยังไม่ยอมทำประตูน้ำด้วย

1.2 การปักปันเขตที่เป็น “ที่นาฟาง” ตามสัญญาข้อ 11 ได้กำหนดไว้ว่า รัฐบาลจะเป็น
ผู้แต่งตั้งเจ้าพนักงานของรัฐบาลออกไปปักปันเขตนาฟาง คือหน้าที่ราชกรได้ทำไว้แล้ว ก่อนการขุด
คลองให้ถูกต้องนั้น พบว่าในทางปฏิบัติเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐบาลจะมีความขัดแย้งกับบริษัทอยู่มากกล่าว
คือ บริษัทได้พยายามจะคัดค้านการปักปันเขตที่นาของราชกรว่าไม่ถูกต้องตามสัญญา ทั้งนี้จากการ
ที่บริษัทพยายามจะตีความหมายของสัญญาเข้าข้างตนเองให้ได้มากที่สุด

ในการจัดทำแผนที่นาฟางของขุนพิศาล เจ้าพนักงานกรมแผนที่ ขุนพิศาลได้กำหนดเขต
ที่นาฟางไว้ว่า จะได้แก่นาฟางทั้งที่ราชกรได้ทำอยู่ในปัจจุบันและทั้งที่เป็นนาร้างอยู่ กล่าวคือ “ใน
จำนวนเขตนาฟางซึ่งข้าพเจ้าได้หมายลงในแผนที่นั้น บางแห่งก็เป็นที่นาซึ่งราชกรทำอยู่ในปัจจุบัน
บางแห่งก็เป็นนาร้างอยู่ซึ่งราชกรกล่าวว่า ได้เคยทำการเพาะปลูกมาแล้วในปีก่อนๆ แต่เวลานี้ไม่
ได้ทำ โดยไม่พอใจเรื่องน้ำและสัตว์บ้า”³⁹ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าบริษัทเห็นว่าการกำหนดดังกล่าว
ไม่ถูกต้อง บริษัทต้องการให้นาฟางมีความหมายเพียงแต่เฉพาะนาที่ได้ทำอยู่ในปีนั้น (พ.ศ. 2447)
เท่านั้น ทั้งนี้เพื่อจะได้อ้างสิทธิในนาฟางในปีก่อนๆ ว่าเป็นที่นาซึ่งบริษัทมีสิทธิในการจับจอง
ตั้งที่บริษัทได้กล่าวอ้างว่า

ตามความเข้าใจที่เรียกว่า นาฟางนั้น คือ นาที่ทำอยู่ทุกวันนี้ ส่วนหนึ่งเคยทำเป็น
นาฟาง แต่ทั้งนี้ไม่ได้ทำปีหนึ่งหรือหลายปีก็ได้ เข้าใจว่าเป็นนาร้าง ส่วนที่ๆ ยังไม่ได้ทำ
เลยแต่คิดจะทำต่อไป เข้าใจว่าเรียกเป็นที่ป่าฟาง และที่จะเอาที่ร้างและที่พงมาบวกเข้า
กับที่ๆ ทำอยู่ทุกวันนี้และเรียกว่านาฟาง ตามความที่ขุนพิศาลหมายลงในแผนที่หาถูกกับ
ความเข้าใจของชาวนาและบริษัท ส่วนบริษัทที่เรียกว่านาฟาง คือ ที่ดินที่ได้ทำเป็นนา
มีตอ ซึ่งทำในปี พ.ศ. 2447 นี้ที่บริษัทไม่มีอำนาจจะเรียกค่าชดเชยที่อยู่ใน 30 เส้น
ริมลำน้ำนครนายก ถ้าเกินนั้นเข้าไป ก็ต้องเสียค่าชดเชยไร่ละ 4 บาท 32 อัฐ⁴⁰

³⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.8 กษ.5/1 เล่ม 2 หน้า 196 คำชี้แจงของขุนพิศาล, วันที่ 27
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขุดทุ่งนครนายก.

*ตามสัญญาข้อ 11 บริษัทมีสิทธิเรียกค่าชดเชยเพียงไร่ละ 4 บาทเท่านั้น

⁴⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.8 กษ.5/1 เล่ม 2 หน้า 186 จดหมายพระปฏิบัติ ถึง
ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรา, วันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทฯ

เมื่อมีปัญหาการตีความที่ขัดแย้งกันดังนี้ เจ้าพระยาเทเวศร์จึงเข้ามาตัดสิน โดยกำหนดว่า นาที่ร้างไม่เกิน 3 ปีถือเป็นนาฟาง คือ

ถ้าราษฎรทิ้งไว้ไม่เกินกำหนด 3 ปีแล้ว ให้ลงเป็นนาฟาง ถ้าทิ้งเกิน 3 ปีจนต้นไม้ขึ้น รกร้าง สังเกตไม่ได้ว่าเป็นนาฟางแล้ว จึงให้ถือเอาว่าเป็นที่ป่า ให้กรมแผนที่ออกทำแผนที่เสียใหม่ การทำแผนที่นั้นไม่ต้องบอกว่าเป็นนาของใครเท่าใด เป็นแต่สอบสวนดูให้รู้ว่า ที่ดินเหล่านั้นมีใครได้เคยทำนาในระหว่าง 3 ปีบ้าง ให้หมายลงในแผนที่เท่านั้น⁴¹ อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่ยังไม่อาจยุติลงได้ เนื่องจากบริษัทไม่ยอมหยุดเพียงเท่านั้น

วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2448 พระปฏิบัติก็มีหนังสือถึงปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรฯ อีกครั้งหนึ่ง คัดค้านการที่รัฐบาลจะทำแผนที่นาฟางใหม่ โดยรวมเอานาร้างใน 3 ปีเข้าไว้ ทั้งนี้ โดยบริษัทอ้างว่า นาส่วนใหญ่ในเขตดงละครเป็นนาที่ถือใบเหี้ยบย่ำ ซึ่งมีอายุเพียง 1 ปีเท่านั้น บริษัทได้ขอให้กระทรวงจัดดำเนินการใหม่ โดยให้เจ้าพนักงานของกระทรวงเกษตรฯ ออกไปทำแผนที่บริษัทกับพนักงานของบริษัทและให้ปฏิบัติตามเงื่อนไขต่อไปนี้คือ

1. ต้องทำแผนที่และเขตนาฟางทุกเจ้าของและใส่ชื่อผู้ทำนาในนั้น ผู้ถือใบเหี้ยบย่ำ หรือไม่มีหลักฐานเลย ก็ลงแต่นาฟางที่ทำอยู่
2. ที่ที่มีตราแดงตราจองที่มีผู้ทำนา ควรลงนาฟางในแผนที่ และนาร้างที่ไม่เกิน 3 ปี ต้องระบายสีต่างหาก เพื่อจะได้ได้ส่วนค่าเสนาได้ง่าย
3. แผนที่ที่ทำเสร็จแล้ว เห็นพร้อมทั้งเจ้าหน้าที่กรมแผนที่ บริษัท ผู้หวงห้ามให้ทุกคนลงชื่อ

ข้ออ้างครั้งใหม่ของบริษัท ยิ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่า บริษัทพยายามจะเอาเปรียบราษฎร การอ้างว่าที่นาส่วนใหญ่เป็นที่ที่มีเพียงใบเหี้ยบย่ำ มีอำนาจหวงห้ามที่ไว้ได้เพียง 1 ปี เป็นการอ้างทั้ง ๆ ที่บริษัทรู้ดีอยู่แล้วว่าอ้างไม่ได้ เพราะสัญญาทุ่งดงละครข้อ 11 เอง ได้ยืนยันว่า ที่นาของราษฎรไม่ว่ามีหนังสือหรือไม่ ถ้าได้ทำเป็นนาก็ถือว่ามีการมสิทธิ์ทุกราย⁴² กรมหลวงราชบุรีดิศพบรมหาราชได้ทรงวิจารณ์ข้อโต้แย้งของบริษัทครั้งนี้ว่า

⁴¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/11 เล่ม 1 หน้า 198 หนังสือปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรฯ ถึง มิสเตอร์เออร์วิน แทนเจ้ากรมแผนที่, วันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2447, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทฯ

⁴² โปรดดูภาคผนวกที่ 13

เป็นหนังสือที่ชุดหลุมเรียบร้อยสำหรับให้รัฐบาลตกตาย เพราะการทำแผนที่ของ รัฐบาลไม่ใช่หลักฐานที่จะป้องกันการวิวาทในระหว่างราษฎร บริษัท และกระทรวงได้ แผนที่ที่จะทำ จะทำให้ดีเท่าใด คนก็ยังวิวาทกันได้อยู่นั้นแหละ แผนที่อะไรก็เป็นแต่พยาน อันหนึ่งเท่านั้นเอง คนทั้งหลายมีอำนาจอ้างพยานได้หลายอันหรือหลายอย่าง ใครเป็น กลางมีหน้าที่จะตัดสินแล้ว ก็ต้องพิจารณาพยานหลักฐานหลายอันหลายทางที่คู่ความจะ นำมาสู้บ เลือกเชื่อหรือรวมเข้าด้วยกัน เชื่อว่าอะไรเป็นจริงในเรื่องที่ดินเป็นแปลง ๆ ไม่ ใช้สรุปลงละครท่งทุ่งเข้าไว้เป็นเรื่องเดียว แลถือว่าราษฎรทุกคนหมดในทุ่งนี้ ได้ทำการ เพาะปลูกมาเหมือนกัน ไม่ผิดในวิธีและเวลาที่ตั้งไถหว่านและร้างที่นั้น ๆ เพราะฉะนั้น จะระบายสี่เขตนาฟาง นาร้าง นาป่าด้วยสีใด ๆ ในแผนที่ก็ได้ แต่ก็เพียงเป็นพยานอย่าง เล่า ๆ ไม่ร้ายถึงจะไม่เป็นพยานหลักฐานเสียเลย ดังบริษัทปรารภ⁴³

อย่างไรก็ตาม กระทรวงเกษตรฯ ก็ยังคงยืนยันในความคิดเดิม คือนาร้างเกิน 3 ปีจึงถือว่าเป็นนาร้าง และได้บริษัทว่า การที่ราษฎรถือใบเหยียบย่ำซึ่งกฎหมายให้ถือว่ามียอายุ 1 ปีนั้นมิใช่เพื่อ ตัดสินความระหว่างราษฎรเมื่อไม่มีหลักฐานอื่น ไม่ได้ใช้เพื่อตัดสินความระหว่างบริษัทกับราษฎร ซึ่งตามสัญญาชุดคลองได้รับรองกรรมสิทธิ์ของราษฎรไว้แล้ว แต่แม้จะได้รับคำยืนยันเช่นนั้น บริษัทยังมีได้ละความพยายาม ในปีเดียวกันนั้นเอง บริษัทก็แจ้งแก่รัฐบาลว่า จะจัดทำแผนที่ นาฟาง เอาให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง พร้อมกันนั้นก็จัดส่งคนของบริษัทออกไปจัดการปักปันเขต⁴⁴ ทุ่ง ๆ ที่บริษัทไม่มีสิทธิ์ที่จะทำเช่นนั้น เมื่อมาถึงตอนนั้น ปัญหาที่จะเกิดขึ้นคือ ความขัดแย้ง ระหว่างบริษัทกับราษฎร มีหลักฐานว่าราษฎรไม่ยอมชี้เขตนาของตนให้บ้าง มีการทำลายหลักเขต ของบริษัทบ้าง⁴⁵ ฉะนั้นการวิวาทกันจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

1.3. ปัญหาวิวาทแย่งชิงที่นา กรณีวิวาทเรื่องที่ดินที่นับว่าครึกโครมมากที่สุดของทุ่ง ดงละคร เห็นจะได้แก่กรณีที่ ม.ร.ว. สุวพรรณธน์ สนิทวงศ์ พ้องขับไล่ราษฎรในปี พ.ศ. 2459 ซึ่งเป็นระยะที่บริษัทหมดอายุสัมปทานแล้ว และ ม.ร.ว. สุวพรรณธน์ได้ซื้อ(ตรอก)ที่นั้นไว้เป็นของตน

⁴³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/6 เล่ม 8 หน้า 203 คำวิจารณ์ของกรมหลวงราชบุรี ดิเรกฤทธิ.

⁴⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/6 เล่ม 3 หน้า 278 จดหมายจากเสมียนบริษัท ถึง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรฯ, วันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2448, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัท ฯ

⁴⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/6 เล่ม 3 หน้า 273 หนังสือบริษัท ถึง ปลัดทูล ฉลอง, วันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2448, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัท ฯ.

คดีเกิดขึ้นที่เขตคลองที่ 1 ตำบลบางอ้อ ตำบลบ้านนา และตำบลบ้านเล่า อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก⁴⁶ ราษฎรได้ยื่นคำร้องในเดือนพฤษภาคม 2459 ต่อบริษัทผู้ว่าราชการจังหวัดนครนายกกว่า ขุนศรีกำนันตำบลบางอ้อ หมื่นศักดิ์กำนันตำบลบ้านเล่า นายเจิม แยกอาชีพวาลี แยกวาลีอยู่ร่วมกับพวก ซึ่งเป็นคนของฝ่าย ม.ร.ว. สุวพรรณธ์ ได้ไปร้องวัดที่นาราชภูรเพื่อจะขาย และขับไล่ไม่ให้ราษฎรทำนาอีก หนึ่ง ๆ ที่ราษฎรได้ทำนาในที่นั้นมาแล้ว 8-11 ปี (เข้าใจว่าชาวนาเข้ามาทำนาบริเวณนี้ในระยะที่บริษัทเข้าไปขุดคลอง หรือถ้าเข้าไปก่อนหน้านั้น ก็เป็นเวลาไม่นานนัก) บุคคลดังกล่าวอ้างว่า ที่เหล่านั้นเป็นที่ของบริษัทได้ออกใบตรอก(ขาย)ไว้แล้ว ถ้าผู้ใดประสงค์จะทำนา ต้องขอซื้อโดยมัดจำไว้รายละ 50 บาท และจะต้องชำระอีก 500 บาทในเดือนมีนาคม คือคิดเป็นเงินราวไร่ละ 5.50 บาท⁴⁷ (ทั้งนี้จากหลักฐานของกำนันในระยะต่อมาบอกว่า คิดในที่นา 100 ไร่) และปรากฏต่อมากไปกว่า ม.ร.ว. สุวพรรณธ์ได้เป็นโจทก์ฟ้องขับไล่ราษฎรแล้วถึง 29 ราย ตามรายงานของหลวงอร่ามรมชิต ได้วิจารณ์การกระทำของ ม.ร.ว. สุวพรรณธ์และบริษัทว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง กล่าวคือ “ปล่อยให้ราษฎรเข้าทำนาช้านาน โดยไม่ทักท้วงหรือขับไล่ประการใด จนเห็นว่าเป็นที่มีประโยชน์และได้ราคามากแล้ว จึงเข้าจัดการบังคับซื้อและฟ้องขับไล่ให้ออกจากที่ดิน ดังนี้เป็นวิธีการซึ่งน่าเกลียดและไม่พึงเห็นด้วย”⁴⁸

การที่เกิดแย้งซึ่งที่นาได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมาก เพราะปรากฏว่า นอกจากการฟ้องขับไล่เป็นคดีแพ่งโดย ม.ร.ว. สุวพรรณธ์แล้ว คนของ ม.ร.ว. สุวพรรณธ์เองก็ฟ้องราษฎรเป็นความอาญาว่า บุกรุกลักเกี่ยวข้าวในที่นาด้วย ดังปรากฏในกรณีนายช่วง ราษฎรบ้านบางปรากฏน้อย ตำบลบางอ้อ อำเภอบ้านนา⁴⁹ ถูก ม.ร.ว. สุวพรรณธ์ฟ้องขับไล่ให้ออกจากที่นาและเรียกค่าเสียหาย 1,000 บาท ขณะเดียวกันนั้น ก็เกิดการแย้งซึ่งกันไถ่ หว่าน และเก็บเกี่ยวข้าวในที่ที่วิวาท และนายเชียงมี คนของ ม.ร.ว. สุวพรรณธ์ ซึ่งอยู่ในบ้านหลวงพรหมอายุดี ผู้พิพากษา

⁴⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/2 เล่ม 1 เรื่องบริษัทขุดคลองแควคูนาสยามฟ้องขับไล่ราษฎรทุ่งดงละคร จังหวัดนครนายกไม่ให้ทำนา รายงานรองอำมาตย์เอกหลวงอร่ามรมชิต ผู้รั้งราชการตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดนครนายก ถึง จางวางตรี ม.จ. ธำรงศรี สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลปราจีน, 14 มิถุนายน พ.ศ. 2459, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทฯ.

⁴⁷ เอกสารเดียวกัน.

⁴⁸ เอกสารเดียวกัน.

⁴⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ. 5/2 เล่ม 1 คำให้การของนายช่วง, วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2459, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทฯ.

รองศาลจังหวัดนครนายก ได้ยื่นฟ้องเอาอีกในคดีบุกรุกและลักทรัพย์ ในครั้งนั้นศาลจังหวัดนครนายกได้ตัดสินให้ฝ่าย ม.ร.ว. สุวพรรณรชชนะ ให้ขับไล่ราษฎรออกไป ขณะที่ในคดีอาญาก็ให้นายเชียงมีชนะ ให้เรียกค่าเสียหาย 120 บาท และให้จำคุกนายช่วง 1 เดือน ทั้งยังปรากฏต่อไปอีกว่า นายช่วงจะขอประกันตัวระหว่างอุทธรณ์ก็ไม่ได้รับอนุญาตจากศาล ซึ่งมีหลวงพรหมอายุดีเป็นผู้พิพากษา ทำให้มองเห็นได้ว่า ศาลจังหวัดไม่ได้ให้ความยุติธรรมแก่ราษฎรนักทั้งยังเข้าข้างฝ่ายโจทก์ด้วย จากรายงานของผู้ว่าราชการเมืองนครนายกเอง ได้แสดงความรู้สึกต่อคดีว่า

... การที่นายช่วงต้องจำคุกในคดีนี้ จะมีผลเป็นอำนาจ ซึ่งแสดงความหวาดเสียวแก่บุคคลอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องเป็นจำเลยในคดีเรื่องนี้จำพวกเดียวกันได้ เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องนับแต่ชั้นต้นจนถึงเกล้ากรู๊สึกเช่นเดียวกัน และยังมีรู้สึกสลดใจอีกด้วย เพราะเห็นว่าเรือนจำจังหวัดนครนายกเวลานี้ ไม่ใช่สำหรับคุมขังแต่เฉพาะคนที่ประพฤติเป็นพาล สันดานบาปหยาบช้า กระทำการทุจริตอย่างเดียว ถึงคนที่ประพฤติสุจริต แต่ไปกระทำการขัดขวางผลประโยชน์ที่เขาควรจะได้ ก็คุมขังเหมือนกัน⁵⁰

และนอกจากกรณีที่สองที่ 1 ปัญหาที่กำลังจะเกิดขึ้นอีกในบริเวณคลองที่ 5 และ 7 ซึ่งเป็นที่นาฟางแล้วและ ม.ร.ว. สุวพรรณรชได้ส่งให้คนของตนไปจัดการขายหรือให้เช่าอีกด้วย

ความเดือดร้อนที่ราษฎรได้รับในลักษณะที่ถูกเอาเปรียบ ได้ถูกรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ ทำให้พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์* ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเวลานั้น ไม่อาจนิ่งเฉยอยู่ได้ จึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องวิวาททุ่งดงละครนี้ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6⁵¹ ขณะเดียวกันก็ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือเรื่อง “บันทึกเรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม” วันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2459 เป็นหนังสือลับ กล่าวถึงการดำเนินงานชุดคลองของบริษัท ทั้งในทุ่งรังสิตและดงละคร กล่าววิจารณ์งานของบริษัทอย่างละเอียด ซึ่งสรุปได้ว่า บริษัทได้เอาเปรียบราษฎรและรัฐบาลอย่างไรบ้าง ดังที่ได้มีการกล่าวอ้างถึงไว้บ้างแล้วในบทก่อน ๆ

⁵⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/2 เล่ม 1 บันทึกสังเขปเรื่องที่ดินในทุ่งดงละคร.

* ในปี พ.ศ. 2453 ได้เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างรัชกาลที่ 5 กับกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เนื่องจากคดีพญาธรรมา เรื่องข้าราชการกระทรวงยุติธรรมกราบบทวายบังคมลาออกจากราชการ และเรื่องขุนหลวงพระยาไกรสี เป็นทนายว่าความให้จีนฮง (โปรดดูรายละเอียดในเรื่อง “การปฏิรูปการศาลส่วนกลางของกระทรวงยุติธรรม ในรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ปรินิพนธ์ของมนู อุดมเวช, 2516) กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กราบบทวายบังคมลาออกจากราชการ แต่พอถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ได้โปรดให้ทรงกลับเข้ารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ.

⁵¹ เอกสารเดียวกัน.

มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่ง ในระหว่างที่คดีนี้มาถึงรัฐบาลที่กรุงเทพฯ คือความไม่พอพระทัยของกรมหลวงราชบุรีดิเรกเสนาบดีกรรมการตัดสินคดีของศาลจังหวัดนครนายก ดังที่ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่า

ตามสำนวนศาลจังหวัดนครนายก ศาลพิพากษาให้ขับไล่ราษฎร 29 ราย และให้หม่อมราชวงศ์สุวพรรณมีอำนาจในที่นาทุ่งดงละคร และกระทรวงยุติธรรมไม่ได้มีความเห็นแจ้งให้กระทรวงเกษตรทราบ กระทรวงเกษตรต้องถือว่า ตามความเห็นของกระทรวงยุติธรรม กฎหมายของเมืองไทยเป็นดั่งที่ศาลจังหวัดนครนายกวางไว้ในคำพิพากษา ผลมีว่าถ้าเกิดคดีร้ายขึ้นในทุ่งดงละครประการใด ไม่ใช่เรื่องที่กระทรวงเกษตรต้องรับผิดชอบ เพราะกระทรวงเกษตรได้บอกเรื่องกระทรวงยุติธรรมก่อนคำพิพากษาแล้ว⁵²

แต่ในที่สุด ก็มีพระราชกระแสให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ปรีกษาทกลงกับกรมหลวงราชบุรี และกรมหลวงราชบุรีได้เสนอให้กรมหลวงสวัสดิ์* เป็นผู้ตรวจพิจารณาคดีนี้ใหม่ ซึ่งกรมหลวงสวัสดิ์ได้ตัดสินกลับคำตัดสินเดิม⁵³ คือตัดสินให้ฝ่ายราษฎรชนะคดีไป กล่าวคือ

1. ถือว่าใบตrockของ ม.ร.ว. สุวพรรณ ซึ่งได้รับจากบริษัทเปรียบเหมือนมือซ้ายทำให้แก่มือขวา และเวลาตลาดเคลื่อนกับความจริง บริษัทสิ้นอายุพระบรมราชานุญาตไปแล้ว และใบตrockที่ถือก็ออกโดยไม่ชอบด้วยกฎหมาย ให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเรียกใบตrockคืนจาก ม.ร.ว. สุวพรรณ และไม่ให้อ้างว่ามีสิทธิในที่นาจำนวน 11,100 ไร่ตามใบตrock
2. ถ้าและ ม.ร.ว. สุวพรรณไปหักร้างทางพงทำนาเป็นนาฟางในดงละครจำนวนมากน้อยเพียงใด ก็ให้ขอจับจองตามวิธีจับจอง ซึ่งเจ้ากระทรวงจะได้พิจารณาออกให้ โดยอาศัยหลักที่ว่าได้ปกครองเวลาใด ใครเข้าอยู่ก่อนอยู่หลัง
3. คดีที่ ม.ร.ว. สุวพรรณขับไล่ราษฎร ซึ่งอยู่ในระหว่างอุทธรณ์ให้ประนีประนอมเลิกแก่กัน โดยเปรียบเทียบให้ ม.ร.ว. สุวพรรณถอนฟ้อง

⁵² เอกสารเดียวกัน.

* พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสวัสดิ์วัฒนวิษณุ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีศาลฎีกาขณะนั้น

⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/2 เล่ม 1 บันทึกความเห็นกรมหลวงสวัสดิ์, วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2461.

เป็นอันว่าในที่สุด ฝ่ายรัฐบาลก็ต้องจัดการพิจารณาคดีใหม่ และตัดสินใจไปตามที่ถูกที่ควร ซึ่งน่าจะยกความผิดของรัฐบาลในครั้งนี้ให้กับกรมหลวงราชบุรี, ในฐานะที่ได้ทรงต่อสู้เพื่อเรื่องนี้อย่างสำคัญ

2. เรื่องการสร้างประตูน้ำ

ตามสัญญาชุดคลองทุ่งดงละคร ได้มีข้อกำหนดเกี่ยวกับการสร้างประตูน้ำอยู่หลายข้อ (ตั้งแต่ข้อ 5-9) ซึ่งระบุว่า บริษัทจะต้องสร้างประตูน้ำตามแบบที่กรมคลองกำหนด และจะต้องสร้างด้วยศิลา โดยต้องลงมือทำภายใน 3 เดือน นับแต่ได้รับอนุญาตตามสัญญา แต่ปรากฏว่าในทางปฏิบัติ บริษัทได้พยายามบ่ายเบี่ยง ไม่ยอมทำตามแบบที่กรมคลองออกให้ แต่จะทำเช่นเดียวกับที่เคยทำในเขตรังสิต การที่บริษัทบ่ายเบี่ยงนี้เนื่องมาจากเหตุผลที่ว่า ขณะนั้นบริษัทขายที่ดินไม่ค่อยได้ บริษัทจึงไม่อยากจะเสียเงินเพื่อสร้างประตูน้ำ โดยเฉพาะถ้าต้องเสียเงินมากหากทำตามแบบที่กรมคลองต้องการ จึงเกิดการโต้เถียงกันขึ้นระหว่างบริษัทกับกรมคลอง

ในการเจรจากันระหว่างบริษัทกับกรมคลอง ในเรื่องการสร้างประตูน้ำในปี พ.ศ. 2448⁵⁴ บริษัทได้ชี้แจงว่า ไม่อาจจะทำประตูน้ำตามแบบของกรมคลองได้ด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ

1. เงินที่จะต้องใช้ในการก่อสร้างสูงมากเกินไปกว่าที่กรมคลองได้ประมาณไว้ กล่าวคือ กรมคลองประมาณไว้ว่า 50,000 บาท ขณะที่บริษัทคาดว่าจะต้องใช้ถึง 60,000 บาท

2. บริเวณที่กำหนดให้สร้างประตูน้ำเป็นที่ลุ่มอ่อน เกรงว่าถ้าทำ จะพังลงมา

ในระยะต่อมา เจ้าพระยาเทเวศร์เองได้เรียกบริษัทมาพบและบังคับให้บริษัทยอมทำตามกรมคลอง แต่บริษัทก็ยืนยันกรานไม่ยอมทำ ในที่สุดนายไฮเดจึงเสนอให้รัฐบาลเรียกสัญญาคืน ทั้งนี้โดยถือว่าบริษัทได้ทำผิดสัญญา ข้อ 5 คือไม่ยอมทำประตูน้ำ และจะต้องคืนสัญญาตามข้อ 17 หรือถ้ารัฐบาลยังต้องการจะให้บริษัทได้ขุดคลองต่อไป ก็ควรจะต้องมีการแก้ไขสัญญาใหม่ ทั้งนี้เขาได้วิจารณ์การกระทำของบริษัทในดงละครไว้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ

บริษัทกล่าวว่า กลัวจะทำได้ในบทีกะมา และเขาเห็นว่าดีกว่าที่จะทำประตูน้ำสำหรับใช้ชั่วคราว ซึ่งราคาเยากว่า ดูเหมือนเขาจะคิดทำสำหรับใช้แต่ชั่วอายุอนุญาตคอนเซสชันเท่านั้น ต่อไปจะเป็นอะไรก็ช่างเถิด แต่ข้อที่มีอยู่ในอนุญาตคอนเซสชัน ซึ่งเกี่ยวกับการก่อสร้างประตูน้ำนั้น มิได้เปิดช่องให้บริษัททำตามใจชอบ เป็นแต่บังคับให้

⁵⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.6 กษ.5/6 เล่ม 3 หน้า 240 รายงานการประชุมเรื่องทุ่งฝั่งตะวันตกและการก่อสร้างประตูน้ำในทุ่งนครนายก, วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2448, อ้างถึงในบันทึกเรื่องบริษัทขุดคลอง.

เขาทำตาม เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นเรื่องซึ่งเขาเคยทำตามอำเภอใจ เมื่อรัฐบาล
 ไม่ถืออำนาจแข็งแรงไว้ในมือ เมื่อบริษัทได้รับคอนเซสชันแล้ว บริษัทถือว่า ตัวหลุด
 จากอำนาจของรัฐบาล และถือตัวว่าเขาเป็นจอมในท้องที่และเป็นเจ้าของราษฎรที่อยู่ใน
 ที่นั้น เขาได้ทำกับราษฎรที่มีอยู่ที่ตำบลนครนายกอย่างไร ก็ทราบอยู่ด้วยกันดี ๆ เขา
 เอาที่ของราษฎรไปซุกเป็นคลองและคันกลบตันข้าวซึ่งราษฎรออาศัยเลี้ยงชีพ เอาดินที่
 ซุกขึ้นมาทับถมลงไปและไม่ให้ค่าเสียหายสักอัฐเดียว ข้าสัญญาราษฎรที่มีไร่นาอยู่ยัง
 ต้องเสียให้บริษัทไร่ละ 4 บาทอีก ถ้าคลองที่ซุกใหม่มีประโยชน์จริงแก่ราษฎรคนใด ก็
 ควรราษฎรคนนั้นต้องเสียเงิน แต่มีราษฎรเป็นอันมากที่มีได้รับประโยชน์อะไรเลย
 เพราะที่นาของเขาอยู่ใกล้เคียงกับแม่น้ำหรือคลองเล็ก ๆ อยู่แล้ว... อย่างไรก็ตาม รัฐบาล
 ยังจะมีความกรุณาแก่บริษัทอีกสักครั้งหนึ่งก็ได้ จะแก้ไขข้อคอนเซสชันใหม่ก็ได้ แต่
 จำเป็นที่สุดที่จะต้องใช้อีกโอกาสนี้ เพิ่มข้อสัญญาขึ้นตามซึ่งเราเห็นควรจะต้องมี โดยจะ
 ได้กั้นมิให้บริษัทใช้อำนาจเกินไป ในการที่จะทำให้พวกชาวนาซึ่งเป็นผู้ขัดสนเสียใจนั้น
 ได้รับความฉิบหายต่าง ๆ... รัฐบาลควรจะต้องมีความกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นคนจน
 หาเลี้ยงชีพได้โดยยากลำบากในที่อดคัต ก่อนจะแสดงความกรุณาแก่บริษัท ซึ่งได้รับ
 ผลกำไรมาแล้วหลายล้านบาท⁵⁵

ความเห็นของนายไฮเตได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่บริษัทได้สร้างขึ้นให้แก่ราษฎรรวมถึงรัฐบาล
 ทั้งนี้เนื่องจากความผิดพลาดของรัฐบาลเอง ในการที่ยอมให้บริษัททำโครงการนี้ กรมหลวงราชบุรี
 เองได้ทรงกล่าวถึงความเห็นของไฮเตว่า เป็นสิ่งที่ควรจะต้องยอมรับคือ

...อาจบกพร่องอยู่บ้างในด้านกฎหมาย เพราะไม่ชำนาญกฎหมาย เนื่องจากเป็น
 เอ็นยีเนีย แต่ในส่วนที่รู้สึกทุกข์ยากของราษฎรชาวนานั้น คนไทยเราควรต้องสนใจ
 เพราะเป็นความเห็นของคนต่างประเทศที่เป็นคนกลาง ไม่มีได้ไม่มีเสียอยู่ด้วยในส่วน
 ตัวหรือส่วนชาติในเรื่องทุ่งดงละครนี้ และไม่ได้เกี่ยวในสิทธิมิชชันนารีไฮเต
 เป็นต้นคิด⁵⁶

⁵⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.๘ กษ.๕/๘ เล่ม ๓ หน้า 28๘-297 หนังสือนายไฮเต ถึง
 เสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ, วันที่ 22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2448, อ้างถึงในบันทึกบริษัทขุดคลอง ฯ.

⁵⁶ เอกสารเดียวกัน.

เมื่อบริษัทได้ทราบข่าวว่ากรมคลองจะเอาเรื่องจริง ๆ ก็หันมาขอความเห็นใจจากกระทรวงเกษตรฯ โดยยอมรับว่า การที่บริษัทไม่อาจจะทำได้ เป็นเพราะบริษัทขายที่ไม่ได้ทั้งที่ได้ลงทุนไปมากแล้ว ทั้งนี้เพราะความนิยมของคนมีเงินในการซื้อที่ได้ลดลง ขณะที่ชาวนาเองอยากจะได้ที่ดินไว้ แต่ก็ไม่มีเงินพอที่จะซื้อที่บริษัท ขณะเดียวกัน บริษัทก็กลับเรียกร้องให้รัฐบาลรับเป็นผู้จำหน่ายที่ดินเสียเอง โดยบริษัทจะขอรับเพียงค่าจ้างชุดไร่ละ 4 บาท ทั้งนี้เพื่อรัฐบาลจะได้นำไปขายให้ชาวนาที่ต้องการโดยวิธีให้ผ่อนชำระ⁵⁷ ซึ่งเท่ากับบริษัทโยนความรับผิดชอบกลับไปให้รัฐบาล เมื่อเห็นแล้วว่าบริษัทไม่ได้รับประโยชน์ดังที่หวัง แต่ปรากฏว่ารัฐบาลไม่ตกลงด้วยและได้แนะนำให้บริษัททูลเกล้าฯ ถวายหนังสือขอคืนสัญญาเสีย

อย่างไรก็ตาม บริษัทก็ยังไม่ละความพยายาม เพราะแทนที่จะขอคืนสัญญา บริษัทก็กลับทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือขอเลื่อนเวลาชุดคลองออกไปอีก โดยเสนอว่า บริษัทคิดจะเข้าไปทำนาในดงละครเอง โดยจะหาพันธุ์ข้าวที่มีราคาสูงมาปลูก จะปลูกพืชอื่น ๆ หลังฤดูทำนา และจะนำเอาคนกุลีที่ได้จ้างทำการชุดคลองเข้าไปทำนา⁵⁸ แต่ปรากฏว่าเจ้าพระยาเทเวศร์ไม่เห็นด้วยที่จะยอมทำตาม เพราะเห็นว่ายังมีปัญหาขัดแย้งอยู่กับกรมคลอง

ความคิดที่จะเรียกสัญญาคืนจากบริษัท ยังมีได้ตกลงว่าจะทำหรือไม่ จนถึงปี พ.ศ. 2450 ซึ่งแสดงให้เห็นชัดว่า รัฐบาลเองไม่ค่อยมีความคิดที่จะจัดการกับบริษัทอย่างเด็ดขาดและจริงจัง และแม้ว่าจะได้มีการส่งเรื่องราวที่บริษัททำผิดสัญญา ไปให้กรมอัยการพิจารณาและกรมอัยการโดยมิสเตอร์ดีเลกกี แทนเจ้ากรมจะได้ตัดสินใจว่า ฝ่ายกรมคลองเป็นฝ่ายถูกและเสนอให้รัฐบาลเลิกถอนสัญญากับบริษัทเสีย⁵⁹ ก็ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลได้จัดการในเรื่องนี้แต่อย่างใด

โดยสรุป สำหรับโครงการรังสิตดำเนินไปด้วยความหวังอย่างมากโดยรัฐบาลว่า จะเป็นวิถีทางพัฒนาประเทศ ทั้งนี้โดยดึงเอาเอกชนภายในประเทศมามีส่วนร่วม ซึ่งก็ได้ผลบ้าง แต่ก็ก่อ

⁵⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 เรื่องบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ไม่ประพจน์ให้ถูกต้องตามข้อสัญญาคือมิได้ทำประตูน้ำตามที่กำหนดไว้ จดหมาย ม.ร.ว. สุพรรณพงษ์ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2449.

⁵⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เรื่องบริษัทชุดคลองขอเลื่อนกำหนดเวลาชุดคลองตำบลทุ่งดงละคร, วันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2449.

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4/14 เล่ม 2 จดหมายมิสเตอร์ดีเลกกี แทนเจ้ากรมอัยการ ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร, วันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2450.

ปัญหาอย่างมหาศาล ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้แล้วในบทก่อน ๆ ครั้นมาถึงการพิจารณาโครงการทุ่งดง-
ละคร รัฐบาลก็ได้ตัดสินใจที่จะเสี่ยงอีกครั้งหนึ่ง เพราะก็ยังมีความกระตือรือร้นที่จะพัฒนาประเทศ
โดยเร็วที่สุด แต่ในการดำเนินงานของบริษัทที่ทุ่งดงละครนั้น บริษัทได้บิดพลิ้วในการขุดคลองและ
ทำประตูน้ำตามเงื่อนไขข้อสัญญา การโดนซ้ำเติมครั้งนี้ คงจะทำให้รัฐบาลเซ็ดหลาบบริษัทอยู่มาก
ทีเดียว ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2449 นั้นเอง รัฐบาลก็ตกลงระงับโครงการทุ่งตะวันตกที่เคยคิด
จะให้บริษัทนั้นเสีย

บทส่งท้าย

ก่อนที่จะจบเรื่องราวของ “โครงการรังสิต” จะได้หันมาพิจารณาสถานการณ์ของเขตนี้ ในปัจจุบันบ้างสักเล็กน้อยว่า ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แตกต่างไปจากอดีตมากน้อยเพียงใด จากสภาพเท่าที่มองเห็นเขตรังสิตปัจจุบัน นับว่ามีความเจริญอยู่มาก จากการศึกษาที่ตั้งติดต่อกับ กรุงเทพฯ ทำให้สามารถรองรับการขยายตัวของกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี รังสิตปัจจุบันสามารถติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้สะดวกและรวดเร็ว โดยเฉพาะทางรถยนต์ ที่ดินที่เคยเป็นท้องทุ่งนาบางส่วนก็ได้เปลี่ยนสภาพไป เป็นต้นว่า กลายเป็นแหล่งของหมู่บ้านและที่ดินจัดสรร โดยเฉพาะทางด้านถนนพหลโยธินและถนนรังสิต-นครนายก ที่ดินบางส่วนก็เปลี่ยนไปเป็นสวนผักและผลไม้ อย่างไรก็ตาม ดูจากสภาพทั่วไปของเขตนี้ แม้จะมีความเจริญอยู่มาก แต่ก็มีปัญหาบางประการเช่นกัน ที่สามารถมองเห็นได้ไม่ยากนักและน่าจะได้รับการพิจารณาเป็นพิเศษ

ปัญหาประการแรกที่จะต้องกล่าวถึง คือ ปัญหาภาวะการถือครองที่ดิน ได้มีการกล่าวถึงอยู่เสมอว่า เขตรังสิตปัจจุบันเป็นเขตที่มีปัญหาในเรื่องของการถือครองที่ดินมากที่สุด (คือปัญหาที่มีผู้เช่าที่ดินมาก มีเจ้าของที่ดินน้อย) เมื่อเทียบกับเขตอื่นๆ¹ โดยเฉพาะในส่วนของที่ดินที่ใช้เพื่อเกษตรกรรม ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือการทำนา รวมไปถึงการทำสวนซึ่งยังเป็นอาชีพหลักของราษฎรจากบทความเรื่อง “ข้าว” ของอัมมาร สยามวาลา ได้ตั้งสมมุติฐานไว้ว่า การที่มีปัญหาการถือครองที่ดินมากในเขตนี้เป็นเพราะเขตนี้เคยอยู่ในโครงการรังสิตมาก่อน² ข้อสมมุติฐานนี้มีหลักฐานที่อาจยืนยันได้ว่าเป็นความจริง กล่าวคือ

ในประการแรกสิ่งที่จะต้องพิจารณาคือ ภาวะการถือครองที่ดินซึ่งสามารถจะวัดได้ 2 วิธี คือ วิธีแรก โดยการวัดอัตราส่วนของจำนวนครอบครัวที่เป็นเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าทั้งหมด และผู้เช่าบางส่วน และวิธีที่สอง โดยการวัดอัตราส่วนของเนื้อที่ดินที่อยู่ในความครอบครองของเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าทั้งหมดและผู้เช่าบางส่วน จากวิธีดังกล่าวพบว่า เขตจังหวัดปทุมธานีโดยส่วนรวม

¹ แสง กุลทองคำ, “ผลของการสำรวจฐานะเศรษฐกิจของกสิกรไทย,” เศรษฐสาร เล่มที่ 20 ปีที่ 2 ฉบับที่ 6, 16 มีนาคม พ.ศ. 2497 และ อัมมาร สยามวาลา, “ข้าว,” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 3 เล่มที่ 3, พฤษภาคม พ.ศ. 2517, หน้า 41.

² เล่มเดียวกัน.

(คือเขตที่รวมทั้งที่เคยเป็นโครงการรังสิตและไม่ใช่) เป็นเขตที่มีอัตราการเข้าสู่ที่สุดของเขตภาคกลาง คืออยู่ในลำดับที่ 2 รองจากจังหวัดนครนายก ที่เห็นได้ชัดก็คือ ตัวเลขในปี พ.ศ. 2510 ตามตารางที่ 1 ขณะเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบภายในเขตจังหวัดปทุมธานีเอง ระหว่างเขตที่เป็นโครงการรังสิตและไม่ใช่ (เขตที่อยู่ในโครงการรังสิตสำหรับปทุมธานี คือ อำเภอธัญบุรี คลองหลวง หนองเสือ และลำลูกกา คือทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนเขตที่ไม่ใช่ คือ อำเภอเมืองปทุมธานี สามโคก และลาดหลุมแก้ว ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตก) ตามตารางที่ 2 จะพบว่า เขตที่เป็นโครงการรังสิตจะมีอัตราการเข้าสู่สูงกว่าเขตที่ไม่ใช่ หรือสูงกว่าเขตรวมของจังหวัดปทุมธานีอย่างมากมาโดยตลอด แม้ว่าจะมีข้อมูลบางปีที่ไม่ค่อยน่าเชื่อถือนัก เช่น ในปี พ.ศ. 2506 ซึ่งคู่อัตราการเข้าสู่จะต่ำกว่าปีอื่น ๆ มากก็ตาม*

มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ บางส่วนของจังหวัดนครนายกที่สำคัญ คือ อำเภอองครักษ์ และอำเภอบ้านนา ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของโครงการรังสิตด้วย กล่าวคือ อำเภอองครักษ์ซึ่งอยู่ติดกับเขตอำเภอหนองเสือและลำลูกกาของเขตจังหวัดปทุมธานี เป็นส่วนที่มีคลองตามโครงการรังสิตขุดเข้าไป ขณะที่อำเภอบ้านนามีคลองตามโครงการทุ่งนครนายก ซึ่งเป็นโครงการต่อจากโครงการรังสิต โดยบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขุดเข้าไป ก็พบว่า เป็นเขตที่มีการเข้านาสูงมากเช่นกัน ดังปรากฏอยู่ในอันดับที่ 1 ของตารางที่ 1

ตารางที่ 1

อัตราส่วนของจำนวนครอบครัวและเนื้อที่การทำนา
แยกตามประเภทของการถือครอง พ.ศ. 2509-2510

(ร้อยละ)

จังหวัด	อัตราส่วนของจำนวนครอบครัว			อัตราส่วนของที่ดิน		
	เจ้าของ ที่ดิน	ผู้เช่า ทั้งหมด	ผู้เช่า บางส่วน	เจ้าของ ที่ดิน	ผู้เช่า ทั้งหมด	ผู้เช่า บางส่วน
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
นครนายก	20.8	54.5	24.7	20.4	45.3	34.3
ปทุมธานี	22.6	61.2	16.2	21.6	57.4	21.0
พระนคร	23.3	58.9	17.8	23.4	50.7	25.9

* ปัญหาความไม่น่าเชื่อถือของตัวเลขปี 2506 เข้าใจว่าเป็นเพราะการให้ค่าจำกัดความในการสำรวจแตกต่างจากปีอื่น ๆ โปรดดูรายละเอียดที่กล่าวถึงปัญหานี้ จากบทความเรื่อง "ข้าว" ของอัมมาร สยามวาลา

ตารางที่ 1 (ต่อ)

จังหวัด	อัตราส่วนของจำนวนครอบครัว			อัตราส่วนของที่ดิน		
	เจ้าของ ที่ดิน	ผู้เช่า ทั้งหมด	ผู้เช่า บางส่วน	เจ้าของ ที่ดิน	ผู้เช่า ทั้งหมด	ผู้เช่า บางส่วน
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
สมุทรปราการ	23.7	60.5	15.8	23.7	51.6	24.7
พระนครศรีอยุธยา	27.3	36.2	36.5	23.1	29.6	47.3
ฉะเชิงเทรา	34.1	46.4	19.5	32.1	42.8	25.1
ธนบุรี	36.6	53.1	10.3	37.4	45.2	17.4
สระบุรี	45.6	31.3	23.1	42.0	26.7	31.3
นครปฐม	47.1	30.8	22.1	40.3	26.2	33.5
อ่างทอง	52.7	20.0	28.3	48.6	13.8	37.6
ลพบุรี	55.3	28.5	16.2	45.9	30.0	24.1
สิงห์บุรี	56.4	19.2	24.4	51.7	16.1	32.2
นนทบุรี	57.6	28.2	14.2	54.3	24.7	21.0
เพชรบุรี	57.9	12.9	29.2	50.3	12.6	37.1
สุพรรณบุรี	60.0	18.4	21.6	56.9	13.5	29.6
ราชบุรี	61.2	14.9	23.9	53.1	12.4	34.5
ชัยนาท	65.2	17.6	17.2	62.1	14.9	23.0
อุทัยธานี	73.0	18.5	8.5	72.6	16.0	11.4
ปราจีนบุรี	73.0	14.5	12.5	69.4	12.3	18.3
นครสวรรค์	78.1	17.2	4.7	78.2	16.8	5.0
พิจิตร	71.6	13.9	4.4	79.6	12.7	7.7
กาญจนบุรี	85.0	5.7	9.3	84.5	4.4	11.1
กำแพงเพชร	89.9	7.4	2.7	89.2	7.2	4.6
พิษณุโลก	91.6	5.7	2.7	91.4	4.5	4.1
เพชรบูรณ์	93.7	4.7	1.6	93.4	3.8	2.8
สุโขทัย	96.0	2.6	1.4	95.8	2.1	2.1

ที่มา : อัมมาร สยามวาลา, "ข้าว," *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 3 เล่มที่ 3, พฤษภาคม 2517, ตารางที่ 3, หน้า 40.

ขณะเดียวกัน ถ้าพิจารณาจากด้านของผู้เช่าที่ดินและผู้เป็นเจ้าของที่ดิน ก็ยังเห็นได้ชัดว่า กรณีการเช่าเป็นผลโดยตรงมาจากการมีโครงการรังสิต เช่น จากคำให้สัมภาษณ์ของนาย ป๋อ กงซันท์ ชาวนาตำบลคลองหนึ่ง อำเภอคลองหลวง จังหวัดปทุมธานี³ ซึ่งเป็นผู้เช่ารายหนึ่งในที่ดินกองมรดกของ ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ ได้กล่าวถึงการที่ตระกูลของเขาได้เช่าที่นารายนี้มาถึง 3ชั่วอายุคน คือ เช่าทำมาตั้งแต่ปู่ ชื่อเต่า บางซันท์ ต่อมาคือพ่อ นายจันทร์ บางซันท์ จนถึงตัวเขาเองว่า ในระยะแรกเริ่มนั้นปู่ได้เข้ามาจับจองที่ดินบริเวณนี้ขณะที่ยังมีสัตว์ป่าเต็มไปหมด ขณะที่เริ่มจะตั้งรกรากในบริเวณนี้ก็มีการขุดคลองขึ้น โดยพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (คือตามโครงการรังสิต) ภายหลังการขุดคลองเสร็จสิ้นปรากฏว่า ที่ดินสองฝั่งคลองได้ตกเป็นของผู้ดำเนินการขุดคลองหมด ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่า “ถูกกัมปนี่เขาซื้อเอา” ทำให้ครอบครัวของเขาต้องเช่าที่นาทำมาโดยตลอด นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาทางด้านของเจ้าของที่ดินก็จะพบว่า เจ้าของที่ดินในเขตนี้ไม่ใช่คนที่อยู่ในถิ่นนั้น แต่มีที่ดินไว้สำหรับให้เช่า ซึ่งเมื่อดูจากรายชื่อเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ในเขตจังหวัดปทุมธานีเองตามตารางที่ 3 ก็จะพบว่า มีอยู่หลายรายที่เป็นเจ้าของที่ดินดังกล่าว มาตั้งแต่ครั้งมีโครงการรังสิต เช่น ม.ร.ว. สุวพรรณ สนิทวงศ์ บริษัทลำไทร ในบางรายก็เข้าใจได้ว่า ได้รับเป็นมรดกจากต้นตระกูล ซึ่งได้ซื้อที่ดินไว้ในครั้งมีโครงการรังสิต (โปรดพิจารณาตารางการซื้อขายที่ดินสมัยที่มีโครงการรังสิต ในบทที่ 5 เพื่อเปรียบเทียบ) เช่น ม.ร.ว. รสลิน คัคณางค์ และพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช และในบางรายก็มีการเปลี่ยนมือไป แต่ก็ยังอยู่ในมือของเจ้าของที่ดินซึ่งมิใช่ผู้ทำนา

สำหรับการทำนาในเขตรังสิตปัจจุบัน นับได้ว่ามีความก้าวหน้าไปมากในด้านเทคโนโลยี คือ มีระบบชลประทานที่ช่วยควบคุมน้ำสำหรับการเพาะปลูก มีการใช้เครื่องจักรในการทำ รวมถึงการใช้ปุ๋ยเพื่อเพิ่มผลผลิตอย่างแพร่หลาย จากการสัมภาษณ์กำนันผู้หนึ่งที่อำเภอธัญบุรี⁴ ได้ให้ความรู้ในเรื่องคลองส่งน้ำว่า โดยปกติไม่เคยขาดน้ำ โดยเฉพาะคลองรังสิตทำให้มีน้ำพอใช้ตลอดอำเภอ แต่ปัญหาจะมีบ้าง เช่น บางปีน้ำน้อย บางปีมาล่า หรือไม่กี่มีปัญหาที่เครื่องสูบน้ำไม่ใหญ่พอ บางคนก็ไม่มีเครื่องสูบน้ำพอ นอกจากนี้ก็พบว่า การมีถนนตัดผ่านที่นาทำให้สูบน้ำ

³ หนังสือพิมพ์ *ไทยรัฐ* ฉบับประจำวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2518 ได้ทำการสัมภาษณ์ชื่อนานาในระยะที่กำลังมีปัญหาขัดแย้งระหว่างชานากับเจ้าของนา

⁴ ได้ออกสัมภาษณ์ที่อำเภอธัญบุรี เมื่อวันที่ 9 กันยายน พ.ศ. 2519 ที่อำเภอธัญบุรี และหนองเสือ จังหวัดปทุมธานี

ตารางที่ 2

อัตราส่วนของจำนวนผู้เข้าทั้งหมดและเนื้อที่ที่อยู่ใน
ความครอบครองของผู้เข้าทั้งหมดระยะปี พ.ศ. 2480-2510

(ร้อยละ)

เขตถือครอง	อัตราส่วนของจำนวนผู้เข้าทั้งหมด			อัตราส่วนของเนื้อที่ที่อยู่ในความครอบครองของผู้เข้า			
	2493	2506	2510	2480	2493	2506	2510
จังหวัดปทุมธานี	59.4	40.1	61.2	67.7	56.2	38.4	57.4
อำเภอธัญบุรี	—	64.4	89.1	72.9	—	61.1	82.6
อำเภอคลองหลวง	—	50.5	71.6	90.4	—	46.3	66.7
อำเภอหนองเสือ	—	43.1	75.5	78.9	—	41.4	67.5
อำเภอลำลูกกา	—	47.7	69.5	65.8	—	40.5	56.9
อำเภอเมืองปทุมธานี	—	23.9	36.9	37.3	—	16.6	34.2
อำเภอสามโคก	—	17.5	28.2	32.4	—	11.4	23.4
อำเภอลาดหลุมแก้ว	—	38.2	47.4	41.1	—	32.4	40.4

ที่มา : 2480 สำมะโนประชากร ปี พ.ศ. 2480

2493 รายงานสำมะโนเกษตร พ.ศ. 2493

2506 สำมะโนเกษตร พ.ศ. 2506

2510 จากตารางที่ 1

ข้ามถนนลำบาก ต้องเจาะถนนซึ่งจะต้องขออนุญาตและต้องลงทุนมาก ตัวอย่างของความเสียหายที่เกิด พบว่าในปีนี้ (พ.ศ. 2519) ชาวนาคาดคิดว่าค่าด้านาแพงและค่าถนอกล้างแพง จึงหันมาหว่าน แต่ปรากฏว่าฝนไม่หยุด ทำให้ข้าวรากเน่าเสียหาย ต้องสูบน้ำออก ในส่วนของเครื่องจักรส่วนใหญ่จะได้แก่เครื่องไถนา ซึ่งต้องใช้น้ำมันเป็นเชื้อเพลิง พบว่ามีชาวนานิยมใช้แพร่หลาย แทนการใช้ควาย เหตุผลที่ชาวนานิยมใช้ก็คือใช้งานได้ทันใจ และที่สำคัญก็คือ ควายในปัจจุบัน

ราคาแพงมาก⁵ (ราคาควายประมาณตัวละ 1,000–7,000 บาท ซึ่งต้องใช้หลายตัว ส่วนรถคันหนึ่งจากการสอบถามชาวนาตกประมาณ 15,000 บาท) ปัญหาสำหรับการใช้เครื่องจักรมีบ้าง เช่น มีการขโมยกันบ้าง และที่จะเป็นปัญหาต่อไปอีกประการก็คือ ราคาเชื้อเพลิงคือน้ำมันจะสูงขึ้น ทำให้ค่าใช้จ่ายของชาวนาสูงขึ้น ส่วนการใช้ปุ๋ยก็มีส่วนช่วยให้ได้ผลผลิตมากขึ้น เช่น พบว่าในเขตนาลุ่มจะได้ผลผลิตเฉลี่ย 40 ถังต่อไร่ นาดอนได้ 20 ถังต่อไร่ ซึ่งถ้าไม่ใช้ปุ๋ยก็ได้ผลผลิตน้อยลง⁶

ตารางที่ 3

รายชื่อผู้เป็นเจ้าของที่ดินเกินกว่า 1,000 ไร่ขึ้นไป
ในจังหวัดปทุมธานี พ.ศ. 2512

ที่	ชื่อ	จำนวนที่ถือครอง		ที่อยู่ของเจ้าของที่ดิน
		แปลง	ไร่-งาน-วา	
1.	ม.ร.ว.สุพรรณธน์ สนิทวงศ์	192	35,449-0-21	เรืออากาศเอกพจน์ สนิทวงศ์ (ผู้ดูแลผลประโยชน์) 1754 ต. บ่อมปราบ อ. บ่อมปราบ จ. พระนคร
2.	ม.ร.ว.รสลิน ศักดิ์วงศ์	6	2,297-3-75	35/7 ซอยราชครู ต.สามเสน- ใน อ. ดุสิต จ. พระนคร
3.	พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า- วราชนนทีธวัช	19	6,540-2-40	นายลำภู สงวนสัตย์ (ผู้ดูแลผล ประโยชน์) ต. บ้านคลองหก อ. ธัญบุรี จ. ปทุมธานี
4.	น.ส.พัฒนาเพิ่ม อมาตยกุล	9	1,679-2-36	21 ก. ถนนพระรามห้า ต. สามเสนใน อ. ดุสิต จ. พระนคร
5.	วัดอัยยิการาม	7	1,145-1-25	ต. ลำผักกูด อ. ธัญบุรี จ. ปทุมธานี

⁵ ผู้ให้สัมภาษณ์คือชาวนา เพศชาย อายุ 80 ปี อยู่ที่ตำบลหนองเสือ

⁶ ได้จากการสัมภาษณ์ก้านั้น

ตารางที่ 3 (ต่อ)

ที่	ชื่อ	จำนวนที่ถือครอง		ที่อยู่ของเจ้าของที่ดิน
		แปลง	ไร่-งาน-วา	
6.	นางแซ่ไขดวง อาชวานนท์	7	1,510-2-40	554 หมู่ 5 ต. วัดท่าพระ อ. บางกอกใหญ่
7.	นายสว่าง จารุศร	27	1,378-1-57	75/2 ซอยสุคันธาราม ดุสิต พระนคร
8.	บริษัทลำไทร	3	9,190-1-07	ต. ลำไทร อ. ลำลูกกา จ. ปทุมธานี
9.	นายชน เศวกสมบูรณ์	7	1,670-2-91	ต. คลองสอง อ. คลองหลวง จ. ปทุมธานี
10.	นางแม่ มัณยานนท์	2	1,736-1-03	หมู่ 3 ต. บึงนาราง อ. ชัยภูมิบุรี จ. ปทุมธานี
11.	กระทรวงการคลัง	29	5,189-3-35	กระทรวงการคลัง พระนคร
12.	สำนักงานทรัพย์สินฯ	1	1,007-1-45	สำนักงานทรัพย์สินฯ พระนคร
13.	องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้	9	2,962-1-71	องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ พระนคร
14.	นายบุญธรรม ชันแสง	1	1,385-3-08	1 หมู่ 4 ต. บางไผ่ ภาษีเจริญ ธนบุรี
15.	นายสวัสดิ์ อุทัยศรี	1	1,298-0-65	14 ต. คลองเตย พระโขนง พระนคร
16.	หลวงกิติประกาศ (ม.ล. ผ่อน พนมวัน)	2	1,361-2-46	พระนคร
17.	คุณหญิงโมพี คอมันต์	17	1,008-1-27	ถนนเพชรบุรี พระนคร
18.	นายชวลิต ขามประทุมทิพย์	25	2,027-2-66	ตลาดคลองเจ็ด อ. ชัยภูมิบุรี จ. ปทุมธานี
รวม		364	78,839-3-58	

ปัญหาสำหรับการทำนาที่มีการพูดถึงกันอยู่มาก คือ ปัญหาเรื่องอัตราค่าเช่าที่นา ซึ่งเป็นภาระสำหรับชาวนาอยู่มาก ในการเช่านา โดยปกติเจ้าของนาซึ่งไม่ได้อยู่ในดินนั้น จะตั้งผู้ดูแลผลประโยชน์ของเขาซึ่งเรียกว่า “นายกองนา” ให้เป็นผู้ควบคุมการเช่า (จะสังเกตได้ว่า การใช้ นายกองนาได้มีมาแต่สมัยโบราณแล้ว ดังได้กล่าวถึงในบทที่ 5) จากการสัมภาษณ์นายกองนาผู้หนึ่ง ที่คลอง 7 อำเภอธัญบุรี⁷ เล่าว่า ได้ทำหน้าที่นายกองนาให้แก่เจ้าของที่ดินผู้หนึ่ง ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ซึ่งมีที่ดินรวม 4,000 ไร่ โดยได้รับผลประโยชน์จากเปอร์เซ็นต์ของรายได้ที่เจ้าของนาได้รับ หน้าที่สำคัญของนายกองนาก็คือ การควบคุมดูแลผู้เช่าซึ่งเรียกว่า “ลูกนา” จัดการรวบรวมค่าเช่า ส่วนการขายข้าวที่เก็บได้นั้น แล้วแต่เจ้าของจะส่ง สำหรับอัตราร้อยละที่นายกองนาได้รับ นายกองนาเล่าว่า แต่เดิมที่แล้ว ๆ มาเคยได้รับร้อยละ 20 ของรายได้ และเมื่อปีที่แล้ว (พ.ศ. 2518) ได้ขอเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 30 สำหรับอัตราค่าเช่านา ได้ทราบจากนายกองนาว่า ในเขตที่เขาควบคุมซึ่งมีผู้เช่า 100 คน เฉลี่ยคนหนึ่งเช่า 40 ไร่ คิดค่าเช่าในปี พ.ศ. 2518 ไร่ละ 1 ถัง ซึ่งเป็นอัตราที่ลดลง เนื่องจากการที่มีกำหนดอัตราค่าเช่านาใหม่ตามพระราชบัญญัติค่าเช่านา ปี พ.ศ. 2517* เพราะแต่เดิมเก็บในอัตราไร่ละ 1-4 ถัง แล้วแต่หน้าดีหรือไม่ดี แต่อัตราใหม่ดังกล่าวก็มีการเปลี่ยนแปลงได้ เช่นในปีนี้อำเภอได้แสดงความเห็นใจเจ้าของนาว่าได้น้อยมาก เช่น จะต้องเสียภาษีบำรุงท้องที่ ดังในกรณีนี้ 4,000 ไร่ จะได้เงินเพียง 30,000-40,000 บาท เมื่อหักแล้วจะเหลือประมาณร้อยละ 40 จึงตกลงจะเพิ่มให้เป็นไร่ละ 2 ถัง แต่ในบางอำเภอก็จะให้ถึง 4 ถัง

ในเรื่องอัตราค่าเช่านี้ได้ทราบเพิ่มเติมจากกำนันว่า ค่าเช่าตามกรมรดกไร่ละไม่เกิน 4 ถัง เอกชนไม่เกิน 6 ถัง แต่โดยทั่วไปในทางปฏิบัติ จากปากคำของชาวนาเอง ดูเหมือนจะมีการอะลุ่มอล่วยกันอยู่มาก เช่นพบว่า ชาวนาเองก็ยอมเสียเกินกว่ากำหนดก็มีโดยถือเป็นเรื่องตอบแทนบุญคุณ ปัญหาสำหรับการเช่านามักจะเกิดขึ้นในกรณีที่ทำนาไม่ได้ผล และชาวนาไม่สามารถจะจ่ายค่าเช่าได้ โดยเฉพาะในเขตที่ดินเปรี้ยวและที่ดอน เช่นที่คลอง 11 อำเภอหนองเสือ⁸

7 สัมภาษณ์นายกองนา ที่คลอง 7 อำเภอธัญบุรี

* พระราชบัญญัติควบคุมการเช่านา พ.ศ. 2517 ออกโดยสภานิติบัญญัติแห่งชาติ โดยมีนายสัญญาธรรมศักดิ์ นายกรัฐมนตรีลงนามเป็นผู้สนองพระบรมราชโองการ และได้กำหนดให้ยกเลิกพระราชบัญญัติควบคุมการเช่านาเดิมที่ออกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493 โปรดดูรายละเอียดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม 91 พ.ศ. 2517 ตอน 215 ฉบับพิเศษ หน้า 1-31.

8 สัมภาษณ์ชาวนา เพศหญิง อายุ 70 ปี.

ชาวนาเล่าว่า ทำนาไม่ค่อยได้ผล ที่ทั้งหมดมี 90 ไร่ ทำได้ข้าว 2-3 เกียน และทำนาได้เพียงหนเดียว เพราะวิดน้ำไม่ไหว (ในที่นาดี ๆ จะทำนาได้ 2 ครั้ง เป็นส่วนใหญ่) เนื่องจากนาดอนมาก ค่าเช่านาจึงจ่ายได้ไม่เต็มที่

อย่างไรก็ตาม เท่าที่พบสำหรับเขตจังหวัดปทุมธานี ปัญหาการเช่าที่นาดูจะไม่ค่อยมีความรุนแรง ที่ดูเหมือนว่าจะมีความรุนแรงจนปรากฏเป็นข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์ ได้แก่ทางเขตจังหวัดนครนายก คือ เขตคลอง 24 อำเภอองครักษ์ ซึ่งเป็นที่นามรดกของ ม.ร.ว. สุพรรณิทธิ์ ซึ่งพบว่าชาวนาเดือดร้อนมาก เนื่องจากถูกนายกองนา 2 คนพี่น้อง คือ นายไพฑูรย์ และนายภิรมย์ สุชี้น เอาเปรียบและกลั่นแกล้งต่าง ๆ ปรากฏเรื่องราวขึ้นในปี พ.ศ. 2518⁹ ซึ่งพบว่ามีสาเหตุเนื่องจากความขัดแย้งกันหลายประการคือ

1. จากการที่มีพระราชบัญญัติควบคุมค่าเช่านาออกมาในปี พ.ศ. 2517 ทางอำเภอได้เรียกนายกองนามาตกลงอัตราค่าเช่านาใหม่ โดยกำหนดให้เก็บได้ร้อยละ 30 ถึง ปรากฏว่า ฝ่ายนายกองนาไม่พอใจ และไม่ยอมปฏิบัติตาม ทำให้เกิดความตึงเครียดขึ้นระหว่างเจ้าของที่ดินและชาวนา โดยเฉพาะที่ตำบลศิระกระบือ นายกองนาซึ่งดูแลนาขั้นบันได ไม่ยอมให้ผู้เช่าเข้าทำนา และริบลงมือไล่เสียก่อนเพื่อเลี่ยงข้อกฎหมาย และบอกเลิกสัญญาเช่าโดยปริยาย ทำให้ชาวนาดังบ่อนต์ต่อต้านนายกองนา กรณีนี้ปรากฏว่า นายอำเภอซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองเองก็ได้พยายามเข้ามาไกล่เกลี่ย แต่กลับถูกนายกองนาคูกคามเอา

2. มีความเกี่ยวโยงกับเรื่องผลประโยชน์ทางการเมืองอยู่ด้วย 2 กรณี กรณีแรกได้แก่การที่นายกองนาผู้หนึ่ง คือ นายไพฑูรย์ สุชี้น ได้สมัครรับเลือกตั้งเป็นกำนันในปี พ.ศ. 2516 แต่แพ้การเลือกตั้ง จึงมีความแค้นเคืองชาวนาซึ่งเป็นผู้เชื่อว่าไปสนับสนุนคู่แข่งของตน จึงคิดแก้แค้นด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น โกงราคาเช่าสูงกว่าที่เจ้าของกำหนด และในบางรายก็ไล่ไม่ให้อำนาจทำนา อีกกรณีหนึ่ง มีการกล่าวในทำนองว่า นายกองนาผู้หนึ่งเป็นหัวหน้าในการหาเสียงให้แก่ผู้สมัครเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรผู้หนึ่ง แต่ไม่ได้รับความร่วมมือจากชาวนา จึงเกิดความไม่พอใจขึ้น นายกองนาจึงกลั่นแกล้ง นอกเหนือจากนี้โดยปกติก็มักจะเอาเปรียบอยู่แล้วเสมอ ๆ เช่น บังคับให้ผู้เช่าต้องไปทำนาให้เปล่าในที่นาของตน โครชดชืนก็ไม่ให้เช่าที่ บางทีก็ระรานผู้เช่าที่ตนไม่พอใจ โดยการเอาฟางไปสุ่มรอบบ้านเพื่อเผา

⁹ หนังสือพิมพ์*ไทยรัฐ* ฉบับประจำวันที่ 18-24 พฤษภาคม พ.ศ. 2518.

3. ปรากฏว่าบางส่วนของที่กองมรดกนี้¹⁰ ได้มีผู้ซื้อต่อไป เช่น บริเวณคลอง 15, 16 มีนายทหารผู้หนึ่งซื้อไปทำเป็นที่จัดสรรในราคาไร่ละ 7,500 บาท จึงห้ามชาวนาที่เคยทำมาแต่เดิม 30-40 ปีมาแล้ว ไม่ให้เข้าไปทำนา

ปรากฏว่า กรณีนี้ผู้จัดการมรดกได้ตัดสินใจแก้ปัญหา โดยการปลดนายกองนาออก และจัดการลดค่านาลงเหลือเพียงไร่ละ 1 ถัง ทำให้ปัญหาหมดไป

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ในเขตรังสิตราคาที่ดินค่อนข้างสูง เนื่องจากถูกกำหนดโดยโรงงานอุตสาหกรรม จึงดูเหมือนว่า โอกาสที่ชาวนาจะซื้อที่ดินจะมีน้อยมาก มีอยู่บ้างที่ชาวนาได้เคยซื้อที่ดินได้ แต่ในที่สุดก็มีการเปลี่ยนมือไป ตัวอย่างเช่น ชาวนาที่ตำบลหนองเสือได้ซื้อที่ 100 ไร่ ในราคา 12,000 บาทเพื่อใช้ทำนา หลังจากที่เข้ามาเช่านาทำอยู่ระยะหนึ่ง ต่อมาได้นำที่ดินดังกล่าวไปขายฝากกับคนกรุงเทพฯ โดยไม่ได้ทำหนังสือสัญญาในที่สุดที่ดินก็หลุดไป¹⁰

สำหรับผลผลิตข้าวโดยทั่วไป ชาวนาจะขายให้แก่โรงสี ซึ่งพบว่ามีอยู่ทุกคลอง มีทั้งขนาดเล็กและใหญ่ จากการสัมภาษณ์เจ้าของโรงสีแห่งหนึ่ง¹¹ ซึ่งเป็นโรงสีขนาดเล็ก เล่าว่ารับซื้อข้าวจากชาวนาถึ่ละ 20 บาท มีทั้งที่ซื้อรายย่อย ๆ และรายใหญ่ นอกเหนือจากรับจ้างสีโดยโรงสีจะได้เฉพาะปลายข้าวและรำ ปกติชั่วโมงหนึ่งสีได้ 50 ถัง บางทีก็สีถึงวันละ 12 ชั่วโมง ข้าวที่ได้ไม่ค่อยดีนัก ต้นข้าว 1,000 กิโลกรัมจะได้ข้าวสาร 600-660 กิโลกรัม เป็นข้าวชนิด 5% ชนิด 100% สีไม่ได้ ข้าวที่สีได้ที่โรงสีแห่งนี้ จะขายเฉพาะในเขตชนบทไม่ได้ส่งออก ราคาขายตกถึ่ละ 60 บาท ปลายข้าวกระสอบละ 80 บาท รำ 50 บาท เจ้าของเล่าว่า บางทีชาวนาจะมาเอาข้าวไปก่อน ได้ข้าวเมื่อไรก็เอามาใช้คืน

นอกจากการทำนา พบว่าได้มีผู้พยายามจะหันไปปลูกพืชอื่น ๆ อยู่บ้าง เช่น ทำไร้แดงโม สวนกล้วยหอม ส้ม และมันเทศ¹² สำหรับแดงโมมีการปลูกแพร่หลายมาก ประมาณปี พ.ศ. 2495-2500 ระยะแรกๆ พบว่าได้ผลดีมาก ปลูกที่ไหนก็ได้ไม่ต้องฉีดยา แต่ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2502 พบว่าต้องรักษาดูแลมาก เนื่องจากมีโรคระบาด ต้นทุนจึงสูง และผู้ปลูกขาดทุน จึงมีการเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่น ๆ โดยปกติที่ที่ใช้ทำไร่และสวนก็เป็นที่เช่า โดยผู้ทำจะตกลงราคากับเจ้าของที่ดิน แล้วจึงไปตกลงกับผู้เช่าอยู่เดิมเอาเอง ซึ่งเรียกว่าเป็นการเช่าสิทธิ์ มีการทำสัญญา

¹⁰ ชาวนาเพศหญิง อายุ 65 ปี.

¹¹ สัมภาษณ์เจ้าของโรงสีัญญาพัฒนา ที่คลอง 11 อำเภอหนองเสือ.

¹² ได้จากการสัมภาษณ์ก้านัน ที่คลอง 11 อำเภอธัญบุรี.

เช่าประมาณไร่ละ 100 บาทต่อปี ซึ่งเจ้าของที่จะได้เงินมากกว่าให้เช่าทำนา จากการสัมภาษณ์
 กำนันที่คลอง 7 ซึ่งทำสวนอยู่แล้วว่า ได้เช่าที่นา 50 ไร่ทำสวน พบว่าการปลูกกล้วยหอมและส้ม
 ต้องลงทุนมาก โดยทั่ว ๆ ไปจึงต้องอาศัยนายทุนจากกรุงเทพฯ ออกทุนในการทำและเป็นผู้จัด
 จำหน่ายส่งไปขายต่างประเทศ เช่น ฮองกง ญี่ปุ่น ส่วนมันเทศพ่อค้าจะเข้ามาดูแล้วตกลงราคา
 รับซื้อไป

ที่น่าจะต้องกล่าวถึงอีกประการหนึ่งคือ การที่มีชาวนาส่วนหนึ่งละทิ้งการทำนา เข้ามา
 ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นทางเลือกใหม่อีกทางหนึ่ง สำหรับคนในเขตรังสิต ในฐานะ
 ที่รังสิตเป็นเขตโรงงานอุตสาหกรรมใหญ่ (โรงงานอุตสาหกรรมจำนวนรวมของจังหวัดปทุมธานี
 มีถึง 289 โรง) จากคำให้สัมภาษณ์ของชาวนา ที่อำเภอคลองหลวง¹³ กล่าวว่าในปัจจุบันเด็กหนุ่ม
 เด็กสาวในเขตรังสิตได้หันไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมกันเป็นส่วนมาก โดยเฉพาะในเขต
 อำเภอคลองหลวงซึ่งเป็นย่านอุตสาหกรรม เหตุผลเท่าที่เขารู้ถึงก็คือ ในเขตที่เขาทำนาประมาณ
 1,900 ไร่ มีปัญหาในเรื่องน้ำ เนื่องจากการสร้างถนนพหลโยธินในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม
 เป็นนายกรัฐมนตรี กล่าวคือผู้ดำเนินการได้ถมดินลงไปคลองที่ส่งน้ำโดยไม่ฝังท่อให้ทำให้นา
 ฝั่งเหนือ คือทางอำเภอคลองหลวงไม่มีน้ำ ชาวนาได้เคยระดมเพื่อนบ้านขุดถนนเพื่อให้เป็นทาง
 น้ำ ทำให้ถนนเสียหาย จนทางราชการต้องบังคับให้ถมใช้ โดยไม่ยอมฟังเสียงเรื่องความเดือดร้อน
 อ้างแต่ว่าในแผนที่ไม่มีการฝังท่อระบายน้ำ ตั้งแต่นั้นมานาต้าน้ำก็แห้งมาตลอด อาศัยแต่น้ำฝน
 อย่างเดียว ทำนาหว่านก็ได้เพียงไร่ละ 4-5 ถัง ทำนาค้ำก็น้ำไม่พอ บริเวณนาจึงเป็นนาว่าง
 ส่วนใหญ่เพราะ “ใครขึ้นหลงนาอดตายแน่ ๆ”

จากการพิจารณาสถานการณ์และปัญหาของเขตรังสิต โดยเฉพาะในเรื่องการถือครองที่ดิน
 มีแนวโน้มที่พอจะเห็นได้ว่า ในที่สุดพวกเจ้าของที่ดินรายใหญ่จะไม่สามารถทนกับการให้เช่าที่นาใน
 ราคาถูกได้ต่อไป เพราะโดยปกติอัตราค่าเช่าไร่ละ 1 ถัง ถือได้ว่าเป็นอัตราที่ต่ำมาก คือ รวบรวม
 3 ของผลผลิต แม้ว่าในทัศนะของชาวนาจะเห็นว่าค่าเช่าแพง เนื่องจากผลผลิตค่อนข้างต่ำ
 ก็ตาม ทางเลือกสำหรับเจ้าของที่ดินก็คือ เขาจะขายที่ดินดังกล่าวให้แก่รัฐบาล เพื่อผลักภาระให้
 แก่รัฐบาลไปจัดการเอง เห็นได้จากกรณีที่ดินมรดกของ ม.ร.ว. สุพรรณธร ซึ่ง ร.ท. พจน์ สนิทวงศ์

¹³ หนังสือพิมพ์*ไทยรัฐ* ฉบับวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2518.

ผู้จัดการมรดกกล่าวว่า ในที่ดินที่มีอยู่ประมาณ 60,000 ไร่* ซึ่งเก็บค่าเช่าถูกที่สุดในโลก คือ ไร่ละไม่เกิน 4 ถังนั้น ทางกองมรดกมีภาระต้องเสียภาษีบำรุงท้องที่ปีละล้านกว่าบาท จึงไม่อยากเอาไว้ เพราะสู้ราคาไม่ไหว¹⁴ ทางออกที่คิดว่าจะทำก็คือ ในส่วนของที่ดินที่ใช้เพื่อการเกษตรก็เสนอให้รัฐบาลซื้อไปจัดสรรให้ชาวนาทำกิน หรือให้ชาวนารวมกลุ่มกันรับซื้อโดยฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐบาลให้การค้ำประกัน สำหรับข้อเสนอประการแรก คือ ให้รัฐบาลรับซื้อ ร.ท. พจน์กล่าวว่า เคยเสนอให้รัฐบาลทำมาช้านานแล้ว แต่ก็ไม่ได้รับความสนใจ จนต้องเรียกข้อเสนอคืน เมื่อราคาที่ดินได้เปลี่ยนแปลงไป สำหรับข้อเสนอประการหลัง เขาได้เสนอเมื่อปรากฏมีกรณีชาวนาลูกขึ้นร้องเรียนว่าเดือดร้อนจากการกระทำของนายกองนา และในเวลาใกล้เคียงกันนั่นเอง เมื่อปรากฏว่า กระทรวงเกษตรฯ ได้จัดตั้งสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมขึ้น** โดยวางโครงการว่าจะจัดทำในเขตที่มีปัญหาการถือครองมากที่สุด คือในเขตภาคกลางก่อน ซึ่งจังหวัดปทุมธานีก็ได้รวมอยู่ด้วย เขาก็เสนอจะขายที่ดินให้แก่สำนักงานปฏิรูปที่ดินด้วย ขณะเดียวกันในส่วนของที่ดินที่อยู่ในแหล่งอุตสาหกรรม เขาก็ตกลงใจจะขายให้กับโรงงานอุตสาหกรรมไป เนื่องจากเป็นส่วนที่จะทำเงินให้แก่กองมรดก ฉะนั้นความหวังสำหรับชาวนาจึงอยู่ที่ว่า รัฐบาลจะทำงานได้จริงจังเพียงไร โดยเฉพาะในส่วนของที่ดินสำหรับการเกษตร ในการที่จะให้การปฏิรูปเป็นผลสำเร็จและสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่ชาวนามีอยู่ให้ลุล่วงไป

* ที่ดินจำนวนนี้กินบริเวณตั้งแต่รังสิตไปจนถึงอยุธยา นครนายก ฉะเชิงเทรา จนลงมาจตุรพักตรพิมาน สำหรับราคาที่ดินปัจจุบันเฉพาะสองข้างทางถนนพหลโยธินเห็นออกคลองรังสิตขึ้นไป ราคาประมาณไร่ละ 100,000 บาท นอกจากนั้นก็มรดกหล่นกันลงมาไร่ละ 50,000—20,000 บาท ต่ำสุดคือ 1,500 บาท หรือเฉลี่ยแล้วอย่างต่ำที่สุดราคารวมกันประมาณ 600 ล้านบาท (ราคาในปี 2518).

¹⁴ หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2518.

** ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2518 และเริ่มการสำรวจที่ดินในปี พ.ศ. 2519.

ภาคผนวก

ภาคผนวกที่ 1
ตราถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการ

ศาลาที่ว่าการกระทรวงเกษตรราชการ

กรุงเทพมหานคร

วันที่ 24 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 109

สารตราท่านเจ้าพระยาพลเทพสรรพพลเสพ เสนาบดีศรีวิไชยราชมหัยสววรรษย์ อเนกานันต์รัษฎาหารพิจารณา ปฏิพัตน์พรรัตน์มูรธาธร มหิศรสุมหเชษฐเกษตราริบัติ อภยพิริยปรากรมพาหุมาถึงพระยาพิทักษ์ทวยหาร ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองประทุมธานี

ด้วยมีพระบรมราชโองการมารพระบัณชุกรสูรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าพนักงานทำสัญญากับคอมปนีชูดคลองซึ่งจะรับชูดคลองในพระราชอาณาเขตฯ จึงได้พระราชทานประโยชน์พิเศษเป็นการบำรุงอุดหนุนแก่คอมปนีชูดคลองนี้ เพื่อที่จะให้คอมปนีได้ตั้งการชูดคลองใหญ่คลองนาให้มากสายหลายแห่งขึ้นในพระราชอาณาเขตฯ เป็นเหตุให้การเพาะปลูก ทำนาไร่เรือกสวนจะได้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งทางที่จะบันทุกสินค้าไปมากก็จะสะดวกยิ่งขึ้น และจะเป็นประโยชน์แก่มหาชนที่จะได้ใช้อาไศรยไปมาในลำคลองทั่วไปนั้น

เจ้าพนักงานจึงได้ทำสัญญากับคอมปนี เป็นสัญญา 13 ข้อ แต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรมค่ำหนึ่ง ปีชวดสัมฤทธิ์ศก 1250 แล้วคอมปนีชูดคลองได้แต่งพวกของคอมปนีออกตรวจสอบทางที่จะชูดทำแผนที่เสร็จแล้ว เป็นคลองแปดสาย จึงได้มาแจ้งความยื่นแผนที่ต่อเจ้าพนักงานให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขออนุญาตชูดตามสัญญา แต่คอมปนีจะขอชูดสายหนึ่งก่อน ตั้งแต่ลำแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกที่บ้านใหม่ได้เกาะใหญ่ไปออกลำน้ำด้านตะวันออกเฉียงเหนือแขวงเมืองนครนายก กว้าง 6 วา ฤก 6 ศอก เป็นทางยาวประมาณ 22,000 เส้น ให้เป็นคลองกลางสำหรับคนทั้งปวงจะได้ใช้อาไศรยไปมาได้ทั่วกัน จะขอลงมือชูดในเดือนมกราคม รัตนโกสินทรศก 109 ให้แล้วเสร็จบริบูรณ์ในรัตนโกสินทรศก 111 นั้น

ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้คอมปนีชูดแล้ว ถ้าคอมปนีชูดคลองจะจ้างลูกจ้างแล่นายงานมาทำการชูดคลอง ซึ่งทางคลองจะผ่านไปในเขตแขวงหัว

เมืองใดให้ผู้ว่าราชการเมืองแต่งกรมการกำกับคนของคอมปนีที่จะไปทำการขุดคลองปักกรุยลำคลองที่จะขุดไปจนถึงเขตรแขวงบ้านเมือง แลที่ใดซึ่งว่างเปล่าอยู่ไม่มีโฉนดตราแดงตราจองเป็นที่หวงห้ามแล้ว ที่ทั้งสองฝั่งลำคลองนั้นพันคันคลองขึ้นไปข้างละหนึ่งเส้น ซึ่งจะยกไว้เป็นของแผ่นดินสำหรับทำเป็นหนทางหลวงแล้ว คอมปนีขุดคลองจะจับจองที่นั้นไว้ ได้ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้นทั้งสองฝั่งตามพระบรมราชานุญาต แต่ถ้าที่ใดซึ่งมีโฉนดตราแดงตราจองเจ้าของหวงห้ามอยู่แล้ว ก็ให้กรรมการปักกรุยคลองให้เฉพาะแต่ที่ซึ่งจะขุดคลองเพียงกว้าง 6 วาเท่านั้น ที่ทั้งสองฝั่งซึ่งคลองผ่านไปนั้น คงเป็นของเจ้าของเดิมซึ่งมีตราแดงตราจองอยู่แล้ว ถ้าคอมปนีจะต้องการที่นั้น ก็ให้ว่าซื้อขายกันตามราคาที่เขาของผู้มีโฉนดตราแดงตราจองจะขายให้ไม่เป็นการบังคับของเจ้าพนักงานผู้ว่าราชการเมืองกรมการแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ตามแต่หน้าใจของเจ้าของแลคอมปนีจะตกลงกันเอง แลคอมปนีซึ่งจะมาตั้งการขุดคลองอยู่ ณ แขวงบ้านเมืองนั้นต้องอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ทุกข้อทุกประการ

ได้คัดสำเนาสัญญาซึ่งเจ้าพนักงานได้ทำกับคอมปนี แลหนังสือพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้แก่คอมปนีตั้งขึ้นรับขุดคลองสอดมาในนี้ด้วยแล้ว แลใบอนุญาตขุดคลองที่เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรราชการได้ให้ไว้แก่คอมปนีมีทำนองการที่คอมปนีจะต้องประพฤติทำประการใดนั้นเมื่อคอมปนีได้เอาออกแสดงแล้ว ให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการคัดสำเนาไว้สำหรับบ้านเมืองด้วย

ให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ประพฤติให้ต้องตามท้องตราข้อสัญญา แลหนังสือสัญญาอนุญาตขุดคลอง ซึ่งเกี่ยวในการขุดคลองนี้ทุกประการ

ประทับตราพระพิรุณทรงนาคมาเป็นสำคัญ

(เซ็น) ภาสกรวงษ์

ที่มา : กองจัดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/3 เล่ม 1, เอกสาร ร.6 กษ.5/10 และประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 12

ภาคผนวกที่ 2

สัญญา

พระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง

หนังสือพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองได้ทำ ณ กรุงเทพมหานคร เป็น 2 ฉบับ ลงวันที่ 5 เดือน 2 แรมค่ำหนึ่ง ปีชวดสัมฤทธิ์ศก ศักราช 1250

ด้วยคอมมิตีกรมพระนครบาล รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้แทนในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะได้เรียกต่อไปในหนังสือสัญญานี้ว่า ผู้อนุญาต ฝ่ายหนึ่ง พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์ พระนามาภิไธยราชินี (ชื่น) นายโยวาภิรมย์ แคร่ซึ่ง เดิมอยู่เมืองในประเทศอิตาลี แลบัดนี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครในแผ่นดินสยาม เป็นช่าง รับเหมาทำตึกทำเรือน แลได้แสดงตนตามพระราชกำหนดกฎหมาย ว่าเป็นคนสัปโยกต์สยาม (ตั้งแต่ปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช 1250) กับนายยม บุตรพระยาพิสมนต์สมบัติบริบูรณ์ (ยม) ที่ เข้าหุ้นส่วนกันเป็นคอมมิชชันนารีขุดคลอง ซึ่งจะได้เรียกต่อไปในหนังสือสัญญานี้ว่า ผู้รับอนุญาตฝ่ายหนึ่ง ได้ไปผูกขาดพร้อมกันตกลงทำสัญญาไว้ต่อกันดังจะว่าต่อไปนี้

ข้อ 1. ด้วยผู้รับอนุญาตได้ทำความสัญญาดังที่จะกล่าวต่อไปในหนังสือนี้ แลรับว่าจะยอม ปฏิบัติตามข้อบังคับสัญญาที่จะกล่าวต่อไป ผู้อนุญาตจึงได้ยอมอนุญาตให้ผู้รับอนุญาตมีโอกาสที่จะ เป็นผู้ได้รับจ้างก่อน แลขุดคลองก่อนผู้อื่นในที่ตำบลทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตสยามตาม ข้อบังคับคำสัญญานี้เสมอ 25 ปี นับตั้งแต่วันที่ลงชื่อสัญญากัน แลข้อความในสัญญานี้ผู้รับ อนุญาตต้องเข้าใจว่าไม่ได้เป็นความเกี่ยวข้องตลอดถึงการที่ผู้ใดผู้หนึ่งได้รับอนุญาตขุดคลองก่อน สัญญานี้ แลไม่เป็นข้อบังคับห้ามมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งขออนุญาตขุดคลองฯ ขอรับเหมาการขุดคลอง ฤฯ การที่จะมีผู้ใดผู้หนึ่งขุดคลองในเขตแขวงที่บ้านที่สวนที่ไร่เนาแลที่ใดๆ เฉพาะในเขตที่ซึ่งเป็นสิทธิ ของผู้นั้น ๆ

ข้อ 2. ผู้รับอนุญาตจะคิดขุดคลองใหม่ในตำบล แลจะขอข้อมคลองเก่าในตำบลใดก็ดี ต้องนำแผนที่แบบแผนคลองที่กำหนดจะขุดกว้าง ยาว ลึก แลทำหนังสือแจ้งการที่จะทำ กำหนด เวลาที่จะลงมือขุด แลกำหนดคลองจะแล้วช้านานเพียงใด มายื่นแก่ผู้อนุญาตให้เห็นชอบด้วยก่อน ทุก ๆ คราว เมื่อได้รับหนังสือสำคัญจากผู้ให้อนุญาตยอมเห็นชอบด้วยในความคตินั้นแล้ว ผู้รับ

อนุญาตจึงจะลงมือขุดคลองฤๅซ่อมคลองนั้นได้ ถ้าแลผู้อนุญาตจะเห็นข้อขัดขวางที่ควรจะต้องแก้ไข ฤๅข้อขัดขวางที่จะเป็นจะเห็นชอบไปด้วยความคิดของผู้รับอนุญาตไม่ได้โดยเหตุอันสมควรใด ๆ กิติผู้อนุญาตจะชี้แจงให้ผู้รับอนุญาตทราบเหตุนั้น ๆ เพื่อที่จะได้แก้ไข ฤๅเลิกถอนการที่คิดนั้นเสียตาม เหตุการที่สมควรแลผู้อนุญาตจะตอบความเห็นทั้งนี้ให้ผู้รับอนุญาตทราบในกำหนดเดือนหนึ่ง

ข้อ 3. ถ้าจะมีผู้ใดผู้หนึ่งมาขออนุญาตขุดคลองในที่ตำบลใด ๆ ซึ่งผู้อนุญาตเห็นสมควรว่าจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ควรจะยอมให้ขุดได้ ก็จงแจ้งความให้ผู้รับอนุญาตทราบ ถ้ามผู้รับอนุญาตก่อนว่าคลองตำบลนั้นๆ ผู้รับอนุญาตจะขุดฤๅไม่ ถ้าผู้รับอนุญาตไม่ขุดจึงจะยอมให้ผู้ขออนุญาตใหม่ขุดตามความประสงค์ ถ้าผู้รับอนุญาตจะรับขุดแล้วก็จะอนุญาตให้ขุด แต่การที่ผู้รับอนุญาตรับขุดนั้นต้องลงมือขุดตามกำหนดเวลาที่ผู้ขออนุญาตเดิมกำหนดไว้ ถ้าพ้นกำหนดเวลาผู้รับอนุญาตไม่ลงมือขุดคลอง ฤๅลงมือขุดคลองแล้ว แต่คลองค้างไม่แล้วเสร็จตามกำหนดที่ผู้ขออนุญาตเดิมกำหนดไว้ ผู้ให้อนุญาตจะคืนอำนาจนี้เสียไม่ให้ผู้รับอนุญาตขุดคลองนี้ต่อไปก็ได้ จะให้ผู้ขออนุญาตเดิม ฤๅผู้ใดผู้หนึ่งขุดคลองที่ยังไม่ได้ลงมือ ฤๅคลองที่ขุดค้างไว้วันนั้นก็ได้

ข้อ 4. คลองใดคลองหนึ่งที่ได้รับอนุญาตได้อนุญาตให้ขุดใหม่ แลได้ออกทุนของผู้รับอนุญาตขุดเองนั้น ถ้าได้ขุดคลองเสร็จแล้วเมื่อใดที่แผ่นดิน 2 ฟังคลองที่ไม่มีผู้ใดจับจองเป็นเจ้าของไว้แต่เดิม วัดตั้งแต่ฝั่งคลองขึ้นไปฟากละ 40 เส้น สองฟากรวม 80 เส้น จนตลอดลำคลองที่ขุดลงใหม่นั้น ให้ผู้รับอนุญาตถือเอาได้ว่าเป็นที่ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้แล้วตั้งแต่วันที่ลงมือขุดคลองนั้นมา ผู้ใดผู้หนึ่งจะมาจับจองที่นาในกำหนดนั้นนอกจากผู้รับอนุญาตยอมให้จองนั้นไม่ได้ ผู้รับอนุญาตจะขายให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็ขายได้ตามความปรารถนา แต่การที่ผู้รับอนุญาตได้ประโยชน์ถือเอาที่แผ่นดินที่กล่าวแล้วนี้ว่าเป็นที่ผู้รับอนุญาตได้จองไว้แล้วนั้น จะถือเอาเกินกำหนดเวลาในพระราชบัญญัติซึ่งว่าด้วยการจับจองที่นานั้นไม่ได้ ต้องประพฤติตามพระราชบัญญัตินั้นทุกประการ

ข้อ 5. ถ้าผู้ให้อนุญาต ฤๅเจ้าพนักงานในกรมที่ทำการโยธาจะกำหนดการขุดคลองใหม่ที่ตำบลใด ๆ กิติ ฤๅจะซ่อมคลองเก่าที่ตำบลใดกิติ ซึ่งจะจำหน่ายทุนของหลวงออกเป็นค่าจ้างแล้ว จะได้แจ้งความให้ผู้รับอนุญาตทราบก่อนผู้อื่นเพื่อจะได้รับจ้างขุดคลองนั้น แต่ถ้ามีผู้มาว่าลราคา กัน ผู้รับอนุญาตกำหนดราคาขุดคลอง ฤๅซ่อมคลองแพงไปกว่าผู้อื่นแล้ว ฤๅเจ้าพนักงานทำการโยธาจะทำเองกิติ ผู้ให้อนุญาตฤๅเจ้าพนักงานทำการโยธาไม่ต้องจำเป็นให้ผู้รับอนุญาตทำการ จะให้ผู้อื่นที่ลราคาถูกลงกว่าทำการขุดคลองฤๅซ่อมคลองนั้นก็ได้

ข้อ 6. คลองเก่าที่ขึ้นเรือไปมาไม่สะดวก ผู้รับอนุญาตจะขออนุญาตลงทุนขุดซ่อมให้ยก แลได้รับหนังสือสำคัญเห็นชอบด้วยความดี ดังว่าไว้ในข้อ 2 แล้วกิติ ฤๅผู้ให้อนุญาต ฤๅเจ้าพนักงาน

ทำการโยธาจะขอให้ผู้รับอนุญาตลงทุนขุดซ่อมให้ถูกต้องนี้ก็ดี เมื่อขุดคลองสำเร็จแล้ว ผู้ให้อนุญาตจะยอมให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาในคลองนั้นใช้ทุนที่ลงไปก็ได้ ฤจะคิดเงินใช้ทุนที่ผู้รับอนุญาตได้ลงไป กับทั้งให้กำไรร้อยละ 10 ก็ได้ ถ้าแลจะให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเองแล้ว กำหนดราคาที่จะเก็บเงินมากน้อยเท่าใด แลกำหนดที่จะเก็บเงินนั้นช้านานเพียงใด ผู้รับอนุญาตต้องกำหนดยื่นให้ผู้รับอนุญาตตรวจก่อนตกลงการที่ขุดคลอง เมื่อผู้ให้อนุญาตเห็นชอบด้วยแล้ว จึงจะได้ลงมือขุดซ่อมคลองนั้น

ข้อ 7. คลองที่ผู้รับอนุญาตจะได้ขุดลงใหม่ เมื่อสำเร็จแล้ว ผู้รับอนุญาตจะต้องเป็นผู้รักษาแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นไปชั่วเวลาที่ผู้รับอนุญาตจะขายที่ซึ่งจะคืนเอาตามความข้อ 4 ว่าเป็นที่ของผู้รับอนุญาตเหมือนได้จับจองไว้ทั้ง 2 ผังได้หมด แลในคลองเก่าที่ผู้รับอนุญาตเป็นผู้รับจ้างขุดให้ภูกนั้น ถ้าเป็นการมอบอำนาจให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเองก็จะรักษาแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นไปชั่วเวลาที่เก็บเงิน แลการที่ผู้รับอนุญาตจะรักษาแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองดังกล่าวมานี้ จะต้องมีข้อความที่จะจัดการรักษาแลข้อบังคับสำหรับการในคลองนั้นให้ชัดด้วย ต้องส่งให้ผู้อนุญาตตรวจเห็นชอบให้อนุญาตก่อนแล้วจึงจะใช้ได้ เมื่อสิ้นเวลากำหนดนี้แล้วผู้รับอนุญาตต้องมอบการนั้นให้ผู้อนุญาตรักษาแลจัดการที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นต่อไป

ข้อ 8. การที่ผู้อนุญาตได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตผลประโยชน์ตามสัญญาผู้รับอนุญาตขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายกำไรในการผู้รับอนุญาตได้ทำการนี้เป็นส่วนกำไรร้อยละ 20 ส่งขึ้นพระคลังมหาสมบัติ ตามความสัญญาในข้อนี้ แลเมื่อเจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติจะตรวจสอบบัญชีใดๆ ในรายทำการขุดคลอง ผู้รับอนุญาตจะยอมให้ตรวจทุกบัญชีตามเวลาที่ขอตรวจ

ข้อ 9. การที่ให้อนุญาตผลประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามสัญญาผู้รับอนุญาตต้องเข้าใจว่ายอมให้เฉพาะคอมปนีที่อยู่ในกฎหมายสยาม เมื่อผู้รับอนุญาตจะตั้งคอมปนีหุ้นส่วนจัดการขุดคลองตามอนุญาตนี้แล้ว คอมปนีจะต้องอยู่ในบังคับสยาม จึงจะรับผลประโยชน์ตามสัญญานี้ได้

ข้อ 10. แม้ว่าผู้รับอนุญาตนี้ปรารถนาจะมอบประโยชน์แห่งความอนุญาตนี้ให้ผู้อื่นผู้ใดก็ดี ต้องนำหนังสือสัญญาที่เข้าหุ้นส่วนกันนั้นกับทั้งหนังสือสัญญามอบอนุญาตให้คืนมาหรือให้ผู้อนุญาตทราบก่อน เมื่อผู้ให้อนุญาตเห็นชอบลงลายมืออนุญาตไว้เป็นสำคัญด้วยแล้วจึงจะใช้ได้ ถ้ามิฉะนั้นซึ่งจะมอบอนุญาตให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็เป็นใช้ไม่ได้ แต่ต้องถือว่าซึ่งอนุญาตไว้ดังนี้ ผู้รับอนุญาต

กระทำการเองก็ดี จะมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี มิให้การคอมปนีเข้าหุ้นส่วนนั้นผิดไปกับความในข้อสัญญาทั้งหมด ๆ ข้อใดเลย ถ้าเป็นการผิดไปไม่ถูกต้องตามข้อสัญญาแต่ข้อใดข้อหนึ่งแล้ว หนังสืออนุญาตนี้เป็นอันขาดใช้ไม่ได้ ผู้ให้อนุญาตจะไม่ให้ผลประโยชน์ตามสัญญาแก่ผู้รับอนุญาตต่อไป

ข้อ 11. ถ้าผู้รับอนุญาตผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งควรจะได้รับประโยชน์ในหนังสืออนุญาตนี้ แลทั้งผู้ที่ได้เข้าหุ้นส่วนจะเป็นคนเดียวฤหลายคนก็ดี สิ้นทุนต้องล้มไม่ได้เข้าหุ้นส่วนในคอมปนีก็ดี ฤคอมปนีเข้าหุ้นส่วนจะเลิกการของคอมปนีนั้นโดยคิดทำเองก็ดี ฤต้องเลิกโดยที่จำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ประโยชน์แห่งหนังสืออนุญาตนี้ต้องกลับคืนเป็นของผู้อนุญาต ผู้อนุญาตจะอนุญาตประโยชน์นี้ให้ผู้อื่นอีกก็ได้ แต่ถ้าเป็นแต่เหตุที่ผู้เข้าหุ้นส่วนแยกกันออกจากคอมปนี ฤผู้ที่เข้าหุ้นส่วนจะตายไปก็ดี แต่ยังมีผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งจะครบหุ้นส่วนแลทำการชดชองนี้ต่อไป จะใครได้รับผลประโยชน์ตามสัญญาต่อไปอีกแล้วก็ให้ผู้รับอนุญาตมีหนังสือแจ้งความให้ผู้ให้อนุญาตทราบเพื่อจะได้เห็นชอบด้วย แลผู้อนุญาตจะไม่ถือว่าสัญญาเป็นขาดใช้ไม่ได้ เมื่อผู้ที่เข้าหุ้นส่วนกันในคอมปนีนี้ยังถือตามแลรักษาข้อสัญญาทุก ๆ ข้อดั่งว่าไว้ในข้อ 10 นั้น

ข้อ 12. ผู้รับอนุญาตซึ่งจะได้รับประโยชน์ตามสัญญาต้องลงมือทำการชดชองในกำหนด 2 ปี นับตั้งแต่วันที่ได้ทำหนังสือสัญญา ถ้าพ้นกำหนดนี้ไม่ได้ทำการหนังสืออนุญาตนี้ต้องยกเสียเป็นอันขาดใช้ไม่ได้ ผู้ให้อนุญาตจะอนุญาตประโยชน์อันนี้กับผู้ใดผู้หนึ่งก็ได้

ข้อ 13. ผู้ทำสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายได้รักษาอำนาจไว้ที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขคำในหนังสือสัญญา ฤเพิ่มเติมข้อความขึ้นใหม่ตามที่จะเห็นสมควรโดยเหตุการณ์ใด ๆ ก็ดี แลข้อซึ่งได้ตกลงกันประการใดเมื่อทำหนังสือที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขความนั้นก็ต้องลงชื่อประทับตราไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ผู้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(เซ็นพระนาม) 1. นเรศวรฤทธิ 2. สวัสดิโสภณ

ผู้ได้รับอนุญาต

(เซ็นพระนาม) 1. สายสนทวงษ

(เซ็นชื่อ) 2. พระนานาพิธภายี

(เซ็นชื่อ) 3. นายโยวากิมแครซี (เซ็นชื่อ) 4. ยม

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/1 น.41.4/3 เล่ม 1, เอกสาร ร.6 กษ.5/10 และ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11.

ภาคผนวกที่ 3

ใบข้อสัญญา

พระยาภาสกรวงษ์ ที่เกษตราธิบดี ผู้รับพระบรมราชโองการที่จะเป็นผู้ให้อนุญาตในการขุดคลองทั่วพระราชอาณาจักรฝ่ายหนึ่ง พระนานาพิพิธภักษ์ซึ่งจะได้รับอำนาจแทนคอมปนีขุดคลองผู้ได้รับพระบรมราชานุญาตพิเศษฝ่ายหนึ่ง ได้มาปรึกษาชี้แจงอธิบายรายการตามข้อสัญญาและความประสงค์ของเจ้าพนักงานกรมเกษตรธิการและความประสงค์ของคอมปนีขุดคลองซึ่งกันแลกัน เป็นความเข้าใจตกลงกันต่อไปนี้

1. ความในสัญญาข้อ 1 ที่ว่าคอมปนีมีโอกาสที่จะเป็นผู้ได้เลือกก่อนผู้อื่นในที่ตำบลทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตสยามตามในข้อบังคับคำสั่งสัญญาที่เสมอ 25 ปีนั้น ความในข้อนี้คอมปนีขุดคลองได้อธิบายไขข้อขยายความว่า ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดจะขออนุญาตขุดคลองก็ได้ไม่เป็นการขัดขวางสิ่งใดกับข้อสัญญาในข้อ 1 แต่คอมปนีจะขอเป็นผู้รับจ้างขุดก่อน เมื่อราคาค่าจ้างของคอมปนีน้อยกว่าฤๅเสมอกับราคาค่าจ้างของผู้อื่นคอมปนีต้องได้รับจ้างขุดก่อน เป็นความเข้าใจกันดังนี้ แลคำที่ว่าคอมปนีจะเป็นผู้ได้เลือกก่อนในข้อสัญญานี้ แก่เป็นผู้ได้รับจ้างก่อน

2. คอมปนีจะขอรับอนุญาตขุดคลอง ซึ่งหมายที่ 1 ในแผนที่ในเล่มนี้ให้ได้ลงมือขุดในเดือนมกราคม เพราะคอมปนีได้ลงทุนค่าจ้างตรวจทำเชกแซนคลองแลสร้างเครื่องจักรไว้แล้ว แลคลองนี้จะให้แล้วในวันโกสินทรศก 111 ถ้าคอบเวนแมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะต้องการให้คอมปนีตรวจทำระดับน้ำสิ่งไร ถ้าแม้ว่าผู้ที่จะขออนุญาตขุดคลองอื่น ๆ ต้องทำระดับน้ำแลยื่นเชกแซนในคลองที่จะขุดเหมือนอย่างที่เขาพนักงานเรียกร้องให้คอมปนียื่นเสมอทั่วหน้ากันแล้ว คอมปนีก็จะยอมตรวจระดับน้ำยื่นตามที่เจ้าพนักงานเรียกร้องเอา แต่ในชั้นที่จะขออนุญาตขุดคลองเลขที่ 1 ตามแผนที่นั้น จะขอส่งระดับน้ำต่อภายหลังเมื่อได้ลงมือขุดคลองแล้ว ก็จะได้ตรวจระดับน้ำไปที่เดียว

3. มิศเตอร์ โยคิมแคร์ซี ซึ่งเป็นคนต่างประเทศผู้มีชื่อเข้าหุ้นในคอมปนีขุดคลองนี้จะได้กลับเป็นคนอยู่ในบังคับสยามตามหนังสือสัญญาตั้งแต่วันที่ได้รับอนุญาตขุดคลองไป แลทุนรอนผลประโยชน์ของคอมปนีขุดคลองนี้ไม่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศโดยอย่างหนึ่งอย่างใดเลย การประพฤติของคอมปนีในการขุดคลองนี้จะอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้ว ฤๅจะมีต่อไปทุกประการ

ด้วยความเข้าใจในระหว่างเจ้าพนักงานกรมเกษตรราชการผู้รับพระบรมราชโองการเป็น
ผู้อนุญาต แลคอมปนิชุดคลองผู้รับอนุญาตดังกล่าวมาสามข้อข้างบนแล้ว แลเพื่อให้เป็นพยาน
มั่นคงสำคัญอันนี้ผู้อนุญาตและผู้รับอนุญาตได้ลงมือชื้อด้วยลายมือแลประทับตราไว้เป็นสำคัญ หนังสือ
ความเข้าใจไซ้ข้อนี้ได้เขียนไว้เป็นสองฉบับความต้องกันรักษาไว้คนละฉบับ แต่วันที่ 16 ธันวาคม
รัตนโกสินทรศก 109

(ลงชื่อ) ภาสกรวงษ์

ผู้ให้อนุญาตประทับตราพระพิรุณทรงนาค

(ลงชื่อ) พระนานาพิพิธภายี, เย แครชี่

ผู้รับอนุญาตประทับตรา

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/11.41.4/2 เล่ม 1, เอกสาร ร.6 กษ.5/10 และ
ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 12.

ภาคผนวกที่ 4

ประกาศ เรื่องอนุญาตขุดคลอง

พระยาภาสกรวงษ์ ที่เกษตราธิบดี รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงษานุวงศ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ ผู้น้อย แลทวยราษฎรทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้วก็ได้ตั้งพระราชฤทัยทรงทนบำรุงการขุดคลอง เพื่อจะให้เป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัย และเส้นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาโดยสะดวก ทั้งให้ผลแก่การเรือกสวนไร่นาซึ่งจะได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านในเมืองให้วัฒนาเจริญยิ่งขึ้น

จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีแม่กองขุดคลองขึ้นหลายสายหลายตำบลทั้งได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชนอื่นขุดคลองใหญ่ แลคลองนาด้วย แลในเร็ว ๆ นี้ก็ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งคอมปนีขุดคลองขึ้น ได้รับพระบรมราชานุญาตเป็นประโยชน์พิเศษเพื่อที่จะได้จัดการขุดคลองแลรับจ้างขุดคลองในพระราชอาณาจักรให้มากสาย เป็นที่อุดหนุนการเพาะปลูกแลการค้าขายให้วัฒนาการไพบูลย์ยิ่งขึ้นในบ้านในเมือง แต่การที่ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าทูลลอองธุลีพระบาทเป็นแม่กองขุดบ้าง เอกชนอื่น ๆ ได้รับพระบรมราชานุญาตบ้าง แลคอมปนีขุดคลองได้รับพระบรมราชานุญาตพิเศษที่จะได้ตั้งการขุดคลอง แลรับจ้างขุดขึ้นบ้าง ในการขุดคลองเหล่านี้มีวิธีที่จะขุดแลธรรมเนียมที่ประพฤติในการรักษาคลองแลการที่จะได้รับพระมหากรุณาเป็นประโยชน์พิเศษแก่การที่จะได้ขุดคลองนั้น ยังเป็นการแยกย้ายกันอยู่ เพราะผู้ที่ได้รับพระบรมราชานุญาตไปเป็นผู้อำนวยความสะดวกก็มีความเห็นจัดการไปตามกัน ๆ ยังไม่เป็นแบบแผนแลธรรมเนียมวิธีเดียวกันได้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงเกษตราธิการเป็นเจ้าของงานที่จะบังคับบัญชารักษาคอง เป็นกระทรวงที่จะให้อนุญาตขุด แลสั่งให้ปิดตามเหตุการที่จะเกิดมีขึ้นสืบไป แลโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า บรรดาคลองทั้งปวงที่ได้ขุดแล้วเป็นของหลวงมีแม่กองรักษาอยู่ที่ใด คลองที่เอกชนได้รับพระบรมราชานุญาตไปขุดโดยเจตีย์เรียไรแก่ผู้รับจอบที่นา แลผู้

ได้รับพระบรมราชานุญาตนั้นยังเป็นฐานะอยู่ในคลองนั้นก็ดี ฤๅคลองที่จะขอพระบรมราชานุญาต ขุดต่อไปก็ดี ซึ่งเป็นคลองกลางสำหรับมหาชนจะได้เอาไศรยใช้ทั่วไปนั้น ให้ยกมาขึ้นอยู่ในกระทรวง เกษตรธิการทั้งสิ้น แลการที่ผู้จะขออนุญาตขุดคลองใหญ่ก็ดี คลองนาก็ดี ซึ่งเป็นคลองกลางเอาไศรย ใช้ทั่วกันที่จะได้ขออนุญาตขุดใหม่สืบไป จงประพฤติให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัติต่อไปนี้

ข้อ 1. บรรดาคลองทั้งปวงซึ่งจะขอพระบรมราชานุญาตขุดนั้น แต่ขึ้นไปให้จัดเป็น 3 ขนาด ๆ ที่ 1 กว้างตั้งแต่ 3 วาลงมาเป็นคลองเล็ก มีคลองนาฤๅลำหอดล้ารางเป็นต้น ขนาดที่ 2 กว้างตั้งแต่ 4 วาขึ้นไปถึง 6 วา เป็นคลองขนาดกลาง ขนาดที่ 3 กว้างตั้งแต่ 7 วาขึ้นไปเป็น คลองขนาดใหญ่ แต่ทุกแลยวานั้นแล้วแต่ผู้ขออนุญาตจะกำหนดในใบขอ

ข้อ 2. ผู้หนึ่งผู้ใดจะเป็นผู้เดียวกันก็ดี ฤๅชักชวนเข้าหุ้นส่วนขุดคลองก็ดี ให้ทำเรื่องราว มายื่นขออนุญาตยังกระทรวงเกษตรธิการให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาต ฤๅจะทำเรื่องราวขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเองก็ได้ ในเรื่องราวที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณา ฤๅยื่นยังกระทรวงเกษตรธิการก็ดี ให้บอกอธิบายการที่จะขุดเป็นคลองขนาดโดยยาวทุกเท่าใด ในแขวงตำบลไหน กำหนดลงมือเมื่อไร ให้แล้วเมื่อไร แลให้มีแผนที่คลองที่จะขุดกำกับมาด้วย ถ้าเป็นที่กร้างว่างเปล่าอยู่ ฤๅจะถูกที่นาที่สวนของท่าน ผู้หนึ่งผู้ใด ที่มีโฉนดตราสารหวงห้ามอยู่แล้ว ก็ให้บอกรายการในเรื่องราวนั้น ให้ตลอดละเอียด จงทุกทุกข้อ ทุกประการ

ข้อ 3. เมื่อผู้ขออนุญาตขุดคลองได้ยื่นเรื่องราวขอยังกระทรวงเกษตรธิการก็ดี ฤๅกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาตโดยตรงก็ดี เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรธิการจะได้ ตรวจสอบที่ซึ่งจะขุดคลองแลรายการนั้น ถ้าไม่เป็นการขัดขวางต่อราชการ แลเสื่อมเสียประโยชน์ แก่มหาชนอื่นแล้ว ก็จะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาตให้ตาม ประสงค์ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว เจ้าพนักงาน กระทรวงเกษตรธิการจะได้ทำสัญญากับผู้ขออนุญาตในการที่ผู้รับอนุญาตจะต้องประพฤติในการที่จะขุดคลองนั้น ทั้งข้อบังคับซึ่งจะได้ตั้งไว้ให้ผู้ที่จะอยู่ในคลองนั้นประพฤติด้วย แลผู้รับอนุญาต จะต้องยอมให้คอมปนีขุดคลองได้รับจ้างขุดคลองก่อนผู้อื่น ถ้าค่าจ้างของคอมปนีขุดคลองน้อยกว่า ฤๅเสมอกับผู้อื่นแล้ว เพราะว่าคอมปนีขุดคลองได้รับพระบรมราชานุญาตเป็นประโยชน์พิเศษใน การขุดคลอง ฤๅรับจ้างขุดคลองนั้น แต่ถ้าราคาจ้างของคอมปนีขุดคลองแพงไปกว่าราคาของผู้อื่น ที่จะรับจ้างโดยความสัตย์จริงไม่เป็นอุบายแล้ว ผู้รับอนุญาตจะจ้างผู้อื่นขุด ไม่จ้างคอมปนีขุดคลอง ก็ได้

ข้อ 4. ผู้ที่ได้รับอนุญาตขุดคลองนั้น จะได้ประโยชน์พิเศษคือถ้าขุดคลองขนาดเล็กที่แผ่นดิน 2 ฟันคลองที่ขุดซึ่งไม่มีโนนตรวจของขุดหนึ่งผู้ใด ฤาเป็นที่ห้ามหวงแล้ว พันคันคลองขึ้นไปข้างละ 6 วา ทั้ง 2 ข้างคลองยื่นขึ้นไปสืบห้าเส้น ผู้รับอนุญาตจะจับจองที่หวงห้ามไว้ได้ ในเขตตามพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าขุดเป็นคลองขนาดกลางผู้รับอนุญาตจะจับจองที่แผ่นดินพันคันคลองขึ้นไป 6 วา แล้วจะจองหวงห้ามที่แผ่นดินไว้ได้ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 30 เส้น ถ้าขุดคลองขนาดใหญ่ผู้รับอนุญาตจะจับจองที่แผ่นดินพันคันคลอง 6 วาขึ้นไปแล้วจะจองหวงห้ามที่แผ่นดินยื่นขึ้นไปได้ฝั่งละ 40 เส้น แลที่ทั้ง 2 ฟันคลองนั้นถ้าเป็นนาไถนสร้างมิใช่ที่หักร้างแล้ว จะพระราชทานยกค่านาให้แก่ผู้จับจองที่นั้น 3 ปีด้วย

ข้อ 5. คลองที่ผู้รับอนุญาตจะขุดขนาดใดขนาดหนึ่งทั้ง 3 ขนาดก็ดี เมื่อขุดแล้วผู้รับอนุญาตขุดคลองจะต้องคิดทำที่สำหรับให้โคกระบือข้ามในกำหนดระยะที่อันควร อย่าให้เป็นการกีดขวางแก่ทางเรือที่จะอาศัยไปมาได้ เพราะว่าโคกระบือนั้นเป็นที่ห้ามไม่ให้ลงในลำคลอง เจ้าของโคกระบือที่จับจองนาตามลำคลองต้องทำแปลงเขิน้ำเข้าไปในที่ของตน สำหรับให้โคกระบือต้มและอาบ

ข้อ 6. เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรธิการ ผู้รับพระบรมราชโองการเป็นผู้ให้อนุญาตในการขุดคลองคงอำนาจไว้ว่า ที่แผ่นดินสองฝันคลอง ตั้งแต่คันคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 6 วา ยกไว้เป็นที่หลวงสำหรับแผ่นดินซึ่งจะได้เป็นถนนหนทางหลวง ให้ราษฎรอาศัยไถยแลไถ่ถอนฝูงสัตว์ไปมาได้โดยสะดวก ผู้ที่จับจองนาทั้ง 2 ฟันคลองจะอาศัยไถยใช้ได้แต่เป็นทำน้ำฤาฤพานเท่านั้น จะปลูกสร้างสิ่งใดลงในที่ทั้ง 2 ฟันคลองก็กำหนดไว้ฝั่งละ 6 วาไม่ได้ จะปลูกรั้วฤาต้นไม้เป็นเขตที่ของตน พัน 6 วาขึ้นไปจากคันคลองจึงจะปลูกสร้างได้

ข้อ 7. ประกาศพระราชบัญญัตินี้ จะเพาะแต่ผู้ขออนุญาตขุดคลอง แลคลองที่จะขุดสืบไปให้เป็นทางกลางเท่านั้น ไม่เกี่ยวถึงคลองเก่าที่ได้ขุดแล้วซึ่งอยู่ในพระราชบัญญัติรักษาคลอง 10 มาตรา ซึ่งได้ตั้งไว้แต่ปีมะเมียโทศก ศักราช 1232 ฤาขุดลำกระโดงคูและท่อในที่นาที่สวนของตนเอง ก็ไม่เกี่ยวอยู่ในพระราชบัญญัตินี้เหมือนกัน

ประกาศมา ณ วันที่ 10 พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 110

ภาคผนวกที่ 5
หนังสืออนุญาตขุดคลอง
กระทรวงเกษตรราชการ

วันที่ 24 กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก 109 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพ สรรพเสพเสนาบดีศรีวิไชย ราชมหัยสวรรค์ อเนกานันต์ รัชฎาหาร พิจารณ์ปฏิพัทธ์ นพรัตน์มูรธาธรรมิศรสมุหเสฐุ เกษตรราชบดี อภัยพิริปรากรมพาหุ ผู้รับพระบรมราชโองการ เป็นผู้ให้อนุญาตในการขุดคลองนี้ให้ไว้แก่คอมปนีขุดคลองแลคูนาสยาม

ด้วยคอมปนีได้ยื่นแผนที่ แลมีหนังสือลงวันที่ 31 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 109 ขออนุญาตขุดคลองสายหนึ่งซึ่งหมายเลขในแผนที่ ๆ หนึ่ง ตั้งแต่ลำแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ตำบลบ้านใหม่ได้เกาะใหญ่แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกลำน้ำเมืองนครนายก ทางยาวประมาณ 2,000 เส้น ล้ำคลองกว้าง 6 วา ฤก 6 ศอก จะขุดลงมือทำการในมกราคม รัตนโกสินทรศก 109 ให้แล้วเสร็จบริบูรณ์ ให้เรือเดินอาไศรยใช้ไปมาได้ ในรัตนโกสินทรศก 111 ตามหนังสือสัญญาขึ้น เจ้าพนักงานได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการมารถพระบัณฑูรสรุสังหนาท ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรราชการออกหนังสือสำคัญอนุญาตให้แก่คอมปนีขุดคลองตามหนังสือขออนุญาตทำการขุดคลองสายหมายเลขที่หนึ่งในแผนที่ ซึ่งได้ขออนุญาตขุดคลองตามทำนองแลอาการต่อไปนี้

1. ให้คอมปนีขุดคลองสยามประพฤติตามหนังสือสัญญาอนุญาตและข้อไขข้อหนังสือสัญญาที่ได้ตกลงกัน แลตามพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ พระราชบัญญัติที่มีอยู่แล้ว และจะมีต่อไปด้วยที่แผ่นดินแลลำน้ำลำคลองจงทุกประการ

2. ถ้าคอมปนีขุดคลองสยาม จะขุดคลองสายหมายเลขในแผนที่ ๆ 1 ซึ่งได้ขออนุญาตขุดนี้ จะกินที่ผ่านเข้าไปในเนื้อที่นาไร่เรือกสวนของผู้ใดซึ่งมีโฉนดตราแดงตราจอง มีเจ้าของเปนผู้หวงห้ามอยู่ในเนื้อที่นั้น ๆ แล้ว ก็ให้คอมปนีขุดคลองพูดจาว่กล่าวกับเจ้าของผู้หวงห้ามที่นั้น ในการที่จะซื้อฤาแลกเปลี่ยนเนื้อที่กันประการใด ก็แล้วแต่ใจของเจ้าของที่กับคอมปนีจะตกลงกันอย่าให้คอมปนีบังคับกับคนที่ผู้เป็นเจ้าของเนื้อที่นั้น โดยอ้างอำนาจที่ได้รับอนุญาตจะเอาที่เสียเปล่า ฤาโดย

อำนาจอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งผิดจากความยุติธรรม ให้เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรผู้เป็นเจ้าของที่ดินได้ เป็นอันขาด ตามทางคลองที่จะขุดดินในที่ของผู้ใดในกำหนดคลองกว้างเพียง 6 วาเท่านั้นเจ้าของ จะขุดขวางไว้ไม่ได้เพราะเป็นของกลางสำหรับแผ่นดิน เป็นประโยชน์ อาศัยรัยใช้ทั่วกัน

3. เมื่อคลองสายหมายเลขในแผนที่ ๆ หนึ่ง ซึ่งคอมปนีขออนุญาตขุดนี้ ได้ทำการขุด เสร็จเป็นลำคลองแล้วเนื้อที่ 2 ฟากคลอง ซึ่งเป็นที่ว่างเปล่าอยู่ยังไม่มีโฉนดตราสารอันเป็นที่เจ้า ของหวงห้ามพันฝั่งคลอง 2 ฟาก ๆ ละ 1 เส้น ย่นขึ้นไปฟากละ 40 เส้น สองฟากรวม 80 เส้น จนตลอดลำคลองที่ขุดใหม่ คอมปนีขุดคลองสยามจะห้ามหวงถือไว้ได้ว่าเหมือนเป็นที่ของคอมปนี ได้จับจองไว้แล้ว ตั้งแต่วันที่ได้ลงมือขุดคลองนั้นไป และต้องรับโฉนดตราสารไว้เป็นสำคัญ สำหรับที่ดินนั้นตามพระราชบัญญัติ ผู้หนึ่งผู้ใดจะจับจองที่ดินซึ่งได้กำหนดไว้้นอกจากคอมปนีให้ อนุญาตนั้นไม่ได้ คอมปนีขายฤจะส่งต่อให้ผู้หนึ่งผู้ใดก็ได้ตามความปรารถนา แต่ที่เหล่านี้นคอมปนี จะหวงห้ามไว้ได้ก็แต่ในกำหนดอายุตราจองตามพระราชบัญญัติเท่านั้น

4. ผู้ที่จะรับต่อในเนื้อที่ตาม 2 ฟากลำคลองนี้จากคอมปนี ไปเป็นผู้หวงห้ามแล้ว ถ้า คอมปนียังไม่ได้รับโฉนดตราสารไว้สำหรับที่ ก็ต้องให้ผู้นั้นรับโฉนดตราจองจากเจ้าพนักงานกระ- ทรวงเกษตรธิการไปไว้เป็นคุ่มมือ ถ้าคอมปนีได้รับโฉนดตราสารไปสำหรับที่นั้นแล้ว ผู้รับต่อ ต้องนำโฉนดที่คอมปนีมอบให้มาสักหลัง จดทะเบียนที่เจ้าพนักงานสำหรับที่จะได้เป็นผู้หวงห้ามใน เนื้อที่นั้นสืบไป ถ้าราษฎรผู้ที่จะรับต่อจากคอมปนีผู้ใดไม่รับตราจองจากเจ้าพนักงานกระทรวง เกษตรธิการให้นำโฉนดมาสักหลังจดทะเบียนแล้ว แม้ถึงว่าได้ทำที่นั้นลงไว้เป็นนาฟางขึ้นแล้ว จะว่าเป็นที่ของตัวได้รับต่อจากคอมปนีไม่ได้ ที่นั้นต้องเป็นที่หลวงอยู่ตามธรรมดา เว้นไว้แต่มี โฉนดตราสารไว้เป็นคุ่มมืออย่างเดียว

5. คลองซึ่งคอมปนีได้ขออนุญาตนี้ เมื่อได้ขุดทำสำเร็จแล้ว ก็ให้คอมปนีขุดคลองเลือก ดูในที่ตามระยะพอสมควรทำสะพานที่สำหรับจะให้ช้างม้าโคกระบือได้อาศัยข้ามไปมาเพราะห้าม มิให้ช้างโคกระบือลงลุยอาบข้ามน้ำในลำคลองนั้นได้เป็นอันขาด และสะพานนั้นอย่าให้เป็นที่กีด ขวางแก่ทางเรือที่จะได้ใช้อาศัยเดินไปมาในลำคลองนั้น

6. คลองที่คอมปนีขออนุญาตขุดนี้ ถ้าแม้ว่าเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรธิการ ถ้า เจ้าพนักงานตรวจสอบการคลองการน้ำในกระทรวงเกษตรธิการ จะเห็นการว่าจะเปนทางชักให้ น้ำในลำน้ำฤที่ท้องทุ่งหนึ่งทุ่งใดลดลงได้โดยเร็ว ซึ่งจะให้เปนอันตรายแก่การเพาะปลูกเสียประโยชน์ ของผู้อื่นเพราะขุดคลองนี้แล้ว ถ้าคลองนั้นยังเปนธุระของคอมปนีอยู่ดูแล คอมปนีจะต้องทำประตู

ปิดเปิดน้ำ ฤกลงทำนบที่จะกันก้างให้น้ำทรงอยู่ได้อย่างหนึ่งอย่างใด คอมปนีจะต้องทำตามที่
เจ้าพนักงานผู้ตรวจเห็นสมควรที่จะสั่งให้ทำปิดกันทางน้ำให้ทรงไว้จงได้

7. ที่แผ่นดิน 2 ผังคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 1 เส้นนั้นให้ยกไว้เป็นของกลางสำหรับแผ่นดิน
เพื่อที่จะได้ทำถนนหนทางหลวงให้มหาชนได้ไปมาอาไศรยโดยสะดวก และผู้ที่ได้จับจองที่แผ่นดินทั้ง
2 ผังคลองที่ขุดนั้นจะอาไศรยทำสะพานน้ำทำน้ำตรงเขตรในที่ ๆ ตนก็ทำได้โดยไม่ต้องเสียค่าเช่าถือ
สิ่งใด แต่ผู้ที่จับจองได้อาไศรยทำน้ำในที่ของกลางเหล่านี้จะปลูกต้นไม้ ฤกก่อสร้างสิ่งใดลงในที่
ริมฝั่งคลองนี้ไม่ได้จะปลูกสร้างได้ก็แต่ที่ซึ่งพื้นเขตรของกลางซึ่งกำหนดไว้เส้นหนึ่งขึ้นไปอันเป็นที่
ของตนจับจองไว้ จึงปลูกสร้างได้

8. ผู้ปกครองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคงอำนาจไว้ว่า ถ้าเมื่อไรเป็นการที่สมควร
จะเปนจะต้องถือเอาส่วนที่ดินแต่แห่งหนึ่งแห่งใดใน 2 ฟากคลองนี้สำหรับทำการโยธา มีโรงพัก
กองตระเวนว่าการที่แผ่นดิน โทรเลข ฤกถนนทางรถไฟทางรถรางเหล็ก ฯลฯ เป็นต้น ในการอย่าง
หนึ่งอย่างใดซึ่งเป็นของแผ่นดินก็ได้ เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตราธิการจะคิดราคาที่ดินซึ่งผู้ปกครอง
จะต้องการให้เป็นค่าใช้ทุนหนุนหนุนแก่ผู้ที่จับจองที่นั้นโดยราคาพอควร ตามผู้ที่จับจองได้เสียไป
แล้วโดยจริง

9. ผู้ปกครองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคงอำนาจไว้เหมือนกันว่า บรรดาสิ่งที่จะ
ใช้สำหรับจะทำถนน ฤกซ่อมแซมถนนและสะพาน เป็นต้น มีอยู่ในที่ซึ่งจับจองเหล่านี้ จะต้องการ
ใช้เมื่อไรก็ให้เรียกร้องเอามาใช้สอยทำการได้ แลให้คิดราคาค่าสิ่งของนั้นให้ตามสมควรดังในข้อ 8

10. บรรดาแร่โลหะทั้งปวงที่มีอยู่ใต้ดิน ฤกในเขตรที่ดินซึ่งผู้จับจองไว้พบปะทราบความ
ว่ามีแล้วต้องตกเป็นของหลวง แลเจ้าพนักงานมีอำนาจที่จะให้ไปตรวจในที่เหล่านั้น ฤกส่วนที่
เหล่านั้น ทำการทดลองแร่ในที่นั้นได้ แลจะได้คิดค่าใช้ทุนหนุนหนุนให้แก่ผู้จับจองพอสมควรแก่ที่
จะเสียประโยชน์ไปในที่นั้น ๆ แลเมื่อเจ้าพนักงานได้ตรวจพบปะแร่เป็นของที่มีประโยชน์แล้ว ผู้
จับจองที่แผ่นดินนั้นก็ดี ฤกผู้รับมรดกก็ดี ผู้รับต่อส่งต่อ ซึ่งเป็นเจ้าของที่จับจองนั้น ถ้าเจ้าของทำ
การแร่โลหะในที่ของตนสืบไปก็ได้ แต่ต้องให้มารับผูกถือต่อเจ้าพนักงาน ตามกฎหมายที่มีอยู่แล้ว
ฤกจะมีต่อไปด้วยการแร่โลหะนั้น ถ้าผู้อื่นจะรับผูกถือทำแร่ในที่ซึ่งมีเจ้าของจับจองไว้เสียค่าเช่า
ค่าที่แก่ผู้จับจองตามแต่จะตกลงกันเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจะรับผูกถือต่อเจ้าพนักงาน

11. อำนาจที่จะปกครองบังคับบัญชาทางในน้ำคลองสะพานเรือที่จะเดินไปมา แลการปิดน้ำท่อน้ำเปิดน้ำอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะเป็นประโยชน์แก่มหาชนทั่วไป ให้เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรราชการเป็นธุระหน้าที่บังคับบัญชาทั้งสิ้น

12. ในเวลาที่คอมปนีทำการขุดคลองอยู่นี้ ห้ามอย่าให้ผู้จัดการของคอมปนี ลูกจ้างคนใช้พวกคอมปนีขุดคลองคบคิดกันเป็นโจรผู้ร้ายปล้นสดมย่องเบาลักขังฆ่าโคกระบืออัญมณีของสมณชีพราหมณ์ แลอาณาประชาราษฎรลูกค้าพานิชทางบกทางเรือ แลซื้อขายสิ่งของที่ต้องห้ามกระทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่ แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้เป็นอันขาดทีเดียว

13. ถ้าลูกจ้างคนใช้ของคอมปนี จะมีคดีเกี่ยวข้องกับวิวาทกันเป็นแต่ความเล็กน้อย ก็ให้ผู้จัดการของคอมปนีขุดคลองว่ากล่าวเปรียบเทียบเสียให้แล้วแก่กันตามความยุติธรรม จะได้ไม่เป็นที่พวยการเสียเวลาของคอมปนีในการขุดคลองได้ ต่อเมื่อไม่เป็นการตกลงกันจึงให้ไปร้องฟ้องต่อผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองนั้น ๆ ให้พิจารณาให้ตามพระราชกำหนดกฎหมาย

14. ถ้าราษฎรเป็นโจทก์ฟ้องกล่าวโทษคอมปนีขุดคลอง ฤ็ผู้จัดการของคอมปนีลูกจ้างคนใช้ยังโรงศาลแห่งใด ๆ เป็นความนครบาลอาญาแพ่งก็ดี ผู้จัดการของคอมปนีต้องไปสู้ความ แลส่งตัวลูกจ้างคนใช้ที่ต้องคดีไปยังโรงศาลสู้ความกับโจทก์ผู้กล่าวหา จะขัดขืนไม่ไปว่าความส่งตัวผู้ต้องฟ้องให้ไปแก้คดีนั้นไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าพิจารณาไม่ตกลงฤ็ขัดข้องประการใดเกินเขตคดี ก็ให้คอมปนีมาร้องต่อกระทรวงเกษตรราชการ เจ้าพนักงานจะได้ช่วยตักเตือนเร่งรัดให้ความนั้นแล้วไปโดยเร็ว ถ้าคอมปนีขุดคลองผู้จัดการของคอมปนีฤ็ลูกจ้างจะมีข้อคดีแก่ผู้อื่น ก็ให้ไปร้องฟ้องยังโรงศาลบ้านเมืองตามธรรมเนียม ห้ามมิให้ผู้จัดการคอมปนีฤ็ลูกจ้างคนใช้ของคอมปนีเก็บข้อคดีนั้นมาพิจารณาว่ากล่าวตามพละการตนเอง ที่ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายเป็นอันขาดทีเดียว

15. ให้คอมปนีขุดคลองเอาหนังสืออนุญาตนี้ ออกให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองตามหัวเมืองที่คลองขุดไปทราบไว้เป็นสำคัญ เมื่อผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองได้ทราบหนังสืออนุญาตนี้แล้ว ให้คัดสำเนาหนังสืออนุญาตนี้ ไว้สำหรับบ้านเมืองแล้วให้แต่งกรรมการออกกำกับคอมปนีขุดคลอง บั้กเขตให้เพียงกำหนดที่จะขุดคลองตามกรุยของคอมปนีที่ได้กะไว้วันนั้น แลถ้าคลองของคอมปนีได้ขุดสำเร็จแล้ว ก็ให้บั้กเขตให้คอมปนีในเนื้อที่ตามลำคลอง พันจากลำคลองฝั่งละหนึ่งเส้น ยันขึ้นไปสี่สิบเส้นทั้ง 2 ฝากคลอง เป็นผู้หวงห้ามที่นั้นได้ตามแขวงเมืองนั้น แลห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด

จับจองที่ที่แย่งชิงในเขตที่ของคอมปนีเป็นอันขาด และให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการจัดให้คอมปนี ชุคคลองได้ทำการชุคคลองให้ตลอดไปโดยเร็ว อย่าให้เป็นที่ขัดขวางชักช้าเสียเวลาของคอมปนีที่มี กำหนดชุคคลองได้ให้แล้วเสร็จไปโดยสะดวก

16. หนังสืออนุญาตชุคคลองนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าพนักงานกรมเกษตรราชการทำหนังสือสำคัญนี้ให้แก่คอมปนีชุคคลองสายหนึ่ง ซึ่งหมายเลขในแผนที่ ๆ หนึ่ง ตั้งแต่บ้านใหม่ใต้เกาะใหญ่แขวงเมืองประทุมธานีไปออกลำน้ำเมืองนครนายก เป็นทางยาวประมาณ 22,000 เส้นเศษ แต่ ณ วันที่ 30 มกราคม รัตนโกสินทรศก 109 ฤๅเปนวันที่ 8116 ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ประทับตราพระพิรุณทรงนาครไฉนสำคัญ ผู้รับพระบรมราชโองการให้อนุญาต

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5/น.41.4/1 เล่ม 1, เอกสาร ร.6กษ.5/10 และ ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม 12.

ภาคผนวกที่ 6

1. คลองที่ขุดในโครงการรังสิต

คลองที่ขุด	เริ่มขุด/ พ.ศ.	ขุดเสร็จ/ พ.ศ.	กว้าง (เมตร)	ลึก (เมตร)	ยาว (เส้น-วา-ศอก)	หมายเหตุ
(1) คลองรังสิต	ม.ค. 2433	10 ก.ย. 2440	16	3.20	1,324-18-2	บางส่วนขุดโดยคนจีน ที่เหลือขุดโดยเรือ
(2) คลองหกวาสายล่าง	เม.ย. 2436	27 ก.ค. 2440	12	3.20	1,527- 2-2	
(3) คลองหกวาสายบน	พ.ย. 2441	25 ต.ค. 2444	12	3.20	977-00-0	
(4) คลองขอยฝั่งใต้คลองรังสิต						
คลอง 2 ใต้รังสิต	31พ.ค. 2435	—	6	2	64	ขุดโดยคนจีนทั้งสาย
คลอง 3 ,, ,,	16 ต.ค. 2443	7 ม.ค. 2443	10	3.20	159-06-0	ขุดโดยคนจีน 67 เส้น 10 วา
คลอง 4 ,, ,,	7 ก.ค. 2440	1 เม.ย. 2441	10	3.20	190-03-0	
คลอง 5 ,, ,,	8 มี.ย. 2441	25 ม.ค. 2442	10	3.20	194-16-0	ขุดโดยคนจีน 101 เส้น 07 วา
คลอง 6 ,, ,,	13 มี.ย. 2435	—	6	2	240-05-0	ขุดโดยคนจีนทั้งสาย
คลอง 7 ,, ,,	13 มี.ย. 2435	—	6	2	267-16-2	ขุดโดยคนจีนทั้งสาย
คลอง 8 ,, ,,	15 ก.ค. 2441	5 ม.ค. 2441	10	3.20	280-00-0	ขุดโดยคนจีน 82 เส้น 10 วา
คลอง 9 ,, ,,	11 ส.ค. 2441	13 ต.ค. 2444	10	3.20	271-08-0	ขุดโดยคนจีน 41 เส้น
คลอง 10 ,, ,,	13 มี.ค. 2440	4 ส.ค. 2441	10	3.20	285-18-0	
คลอง 11 ,, ,,	3 มี.ค. 2443	20 ส.ค. 2444	10	3.20	298-11-0	
คลอง 12 ,, ,,	19 ม.ค. 2441	22 ส.ค. 2442	10	3.20	314-08-0	
คลอง 13 ,, ,,	7 พ.ย. 2442	8 ต.ค. 2443	10	3.20	335-19-0	ขุดโดยคนจีน 67 เส้น 10 วา
คลอง 14 ,, ,,	10 ก.พ. 2441	13 ต.ค. 2442	10	3.20	338-04-0	ขุดโดยคนจีน 54 เส้น
คลอง 15 ,, ,,	12 มี.ค. 2443	13 ก.ย. 2444	10	3.20	350-11-0	
คลอง 16 ,, ,,	7 ก.ย. 2444	27 เม.ย. 2444	10	3.20	368-08-0	
คลอง 22 ,, ,,	10 มี.ค. 2445	14 ม.ค. 2446	10	3.20	433-07-0	
คลอง 23 ,, ,,	25 ม.ค. 2446	14 มี.ย. 2447	10	3.20	247-05-0	
คลอง 24 ,, ,,	4 มี.ค. 2446	11 ต.ค. 2447	10	3.20	378-05-0	

คลองที่ขุด	เริ่มขุด/ พ.ศ.	ขุดเสร็จ/ พ.ศ.	กว้าง (เมตร)	ลึก (เมตร)	ยาว (เส้น-วา-ศอก)	หมายเหตุ
(5) คลองขอยฝั่งใต้คลองหกวา						
สายล่าง						
คลอง 8 ใต้คลองหกวา						
สายล่าง	4 ส.ศ. 2435	—	6	2	20-00-0	ขุดโดยคนจีนทั้งสาย
คลอง 9 ,, ,,	3 ก.ค. 2440	12 ต.ค. 2440	10	3.20	137-09-2	
คลอง 10 ,, ,,	27 ต.ค. 2441	14 ก.พ. 2441	10	3.20	139-12-0	
คลอง 11 ,, ,,	16 ต.ค. 2440	19 ธ.ค. 2440	10	3.20	111-01-0	ขุดโดยคนจีน 54 เส้น 7 วา
คลอง 12 ,, ,,	6 ก.ย. 2442	15 ธ.ค. 2442	10	3.20	191-09-0	ขุดโดยคนจีน 154 เส้น 02 วา
คลอง 13 ,, ,,	29 ก.ย. 2435	—	6	4.00	31-00-0	ขุดโดยคนจีนทั้งสาย
คลอง 14 ,, ,,	3 พ.ย. 2444	2 เม.ย. 2445	10	3.20	275-15-0	
คลอง 15 ,, ,,	2 พ.ค. 2445	19 ต.ค. 2445	10	3.20	296-18-0	ขุดโดยคนจีน 41 เส้น 10 วา
คลอง 16 ,, ,,	5 เม.ย. 2443	2 ม.ค. 2443	10	3.20	322-16-0	
คลอง 17 ,, ,,	22 พ.ค. 2445	24 ก.ค. 2446	10	3.20	348-00-0	ขุดโดยคนจีน 46 เส้น 07 วา
คลอง 18 ,, ,,	26 ก.ค. 2446	21 มี.ย. 2447	10	3.20	398-01-0	
คลอง 19 ,, ,,	5 ส.ศ. 2446	2 ส.ศ. 2447	10	3.20	456-13-0	ขุดโดยคนจีน 46 เส้น 03 วา
คลอง 20 ,, ,,	12 ก.ย. 2446	14 ก.ค. 2447	10	3.20	462-00-0	ขุดโดยคนจีน 6 เส้น
คลอง 21 ,, ,,	28 พ.ย. 2446	3 ต.ค. 2447	10	3.20	460-13-0	
(6) คลองขอยฝั่งเหนือ						
คลองรังสิต						
คลอง 1 เหนือรังสิต	8 เม.ย. 2445	11 ก.พ. 2445	12	3.20	434-00-0	
คลอง 2 ,, ,,	17 พ.ค. 2444	2 มี.ค. 2447	10	3.20	455-03-0	
คลอง 3 ,, ,,	28 พ.ค. 2444	23 ม.ค. 2445	10	3.20	471-08-0	

คลองที่ขุด	เริ่มขุด/พ.ศ.	ขุดเสร็จ/พ.ศ.	กว้าง (เมตร)	ลึก (เมตร)	ยาว (เส้น-วา-ศอก)	หมายเหตุ
คลอง 4	เหนือรังสิต	16 พ.ย. 2447	10 พ.ค. 2448	10	3.20	485-19-0
คลอง 5	„ „	27 พ.ย. 2440	26 พ.ย. 2441	12	3.20	496-10-0
คลอง 6	„ „	7 ต.ค. 2444	2 ก.ย. 2445	10	3.20	500-08-0
คลอง 7	„ „	2 ต.ค. 2447	4 เม.ย. 2448	10	3.20	494-15-0
คลอง 8	„ „	25 พ.ย. 2444	5 พ.ค. 2446	10	3.20	523-00-0
คลอง 9	„ „	10 ธ.ค. 2445	17 ม.ค. 2446	10	3.20	514-14-0
คลอง 10	„ „	16 มิ.ย. 2444	16 มิ.ย. 2445	10	3.20	528-11-0
คลอง 11	„ „	20 มิ.ย. 2445	4 ส.ค. 2446	10	3.20	530-00-0
คลอง 12	„ „	3 พ.ค. 2444	31 พ.ค. 2445	10	3.20	556-16-0
คลอง 13	„ „	14 ธ.ค. 2445	16 พ.ย. 2446	10	3.20	549-06-0
คลอง 14	„ „	22 ม.ค. 2443	22 ก.ค. 2447	10	3.20	380-08-0
คลอง 15	„ „	2 พ.ย. 2447	31 ธ.ค. 2447	10	3.20	85-00-0
คลอง 29	„ „	2 ม.ค. 2447	12 ก.ค. 2448	10	3.20	300-08-0
คลอง 30	„ „	14 ต.ค. 2447	31 มิ.ค. 2447	10	3.20	249-18-0
คลอง 31	„ „	25 ม.ค. 2446	28 ต.ค. 2447	10	3.20	181-00-0
คลอง 32	„ „	24 ก.ค. 2447	8 ก.ย. 2448	10	3.20	248-04-0
คลอง 33	„ „	4 ก.ค. 2447	13 ธ.ค. 2447	10	3.20	254-07-0
(7) คลองซอยฝั่งเหนือคลองหกวาสายบน						
คลอง 1	เหนือคลองหกวาสายบน	29 พ.ย. 2444	1 มิ.ค. 2444	12	3.20	126-17-0
คลอง 6	„ „	6 ก.ย. 2445	6 มิ.ย. 2446	10	3.20	270-16-0
คลอง 10	„ „	23 มิ.ย. 2445	21 ต.ค. 2447	10	3.20	239-15-0
คลอง 26	„ „	6 พ.ค. 2446	31 ธ.ค. 2448	12,10	3.20	993-15-0
คลอง 27	„ „	14 ธ.ค. 2446	30 ก.ค. 2447	10	3.20	220-00-0
คลอง 28	„ „	9 มิ.ย. 2446	7 ธ.ค. 2446	10	3.20	171-00-0

2. คลองที่ขุดในโครงการนครนายก

คลองที่ขุด	เริ่มขุด/พ.ศ.	ขุดเสร็จ/พ.ศ.	กว้าง (เมตร)	ลึก (เมตร)	ยาว (เส้น-วา-ศอก)	หมายเหตุ
(8) คลองรถไฟ	1 เม.ย. 2448	5 มี.ย. 2448	10	3.20	26-00-0	
คลอง 1	22 ก.พ. 2447	7 พ.ย. 2448	12,10	3.20	273-16-0	
คลอง 2	23 เม.ย. 2448	5 มี.ย. 2449	12,10	3.20	811-14-0	
คลอง 3	19 พ.ย. 2448	10 ก.ค. 2449	10	3.20	299-11-0	ขุดโดยคนจีนยาว 5 วา
คลอง 5	3 ก.ค. 2448	3 พ.ย. 2448	10	3.20	207-14-0	
คลอง 6	25 มี.ย. 2449	25 มี.ย. 2449	10	3.20	—	
คลอง 7	17 เม.ย. 2449	24 ก.ย. 2449	10	3.20	253-16-0	

คลองที่ไม่ได้ระบุว่า
ขุดโดยคนจีน ขุดโดย
ใช้เครื่องจักร ส่วน
คลองที่ขุดโดยคนจีน
บางส่วนของหลักขุด
โดยเครื่องจักรเช่นกัน

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ. กรมคลอง เล่มที่ 34/791 ประวัติคลองต่างๆ พ.ศ. 2452.

ภาคผนวกที่ 7

กรุงเทพ ฯ

วันที่ 31 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 111²⁵

ข้าพเจ้า ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ แจ้งความมายังท่านหลวงปฏิบัติราชประสงค์ ด้วยเรื่องการทำนุบำรุงบ้านเมืองด้วยในกำปะนีชุดคลองแลคูนาสยามนั้น ซึ่งเราได้พูดกันเมื่อวานนี้ คงจะตกลงตามที่กล่าวต่อไปนี้

เดิม ณ วันจันทร์ เดือนนี้ แรมค่ำหนึ่ง ปีชวดสัมฤทธิ์ศก ศักราช 1250 ตรงกับวันที่ 17 เดือนแยนนุวารี ปี 1889

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้แก่ 1 พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ 2 พระนานาพิธภานี 3 มิสเตอร์โยวาكيمแกรซี 4 โลฟพอยม ที่จัดการชุดคลองในเมืองสยาม ตามบังคับที่มีอยู่ในหนังสือพระบรมราชานุญาต แต่โลฟพอยมนี้ ตั้งแต่ลงมือทำการไม่ได้มาเปนฐานะเกี่ยวข้องด้วยในกำปะนีนี้ หม่อมราชวงษ์สุพรรณธน์เป็นผู้ได้รับ ส่วนแทนโลฟพอยม แลหนังสือพระบรมราชานุญาตนี้มีข้อหนึ่งว่า มิสเตอร์แกรซีจะต้องเข้าอยู่ในบังคับสยาม ตั้งแต่วันที่ได้โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต มาบัดนี้มิสเตอร์แกรซีไม่ยอมที่จะเข้าอยู่ในบังคับสยาม แล้วยอมถอนชื่อออกจากในหนังสือพระบรมราชานุญาต แต่มิสเตอร์แกรซียังมีพุนอยู่ในกำปะนีชุดคลองแลคูนาสยามประมาณห้าหมื่นบาท

ข้าพเจ้าพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงษ์สุพรรณธน์ แลพระนานาพิธภานี ก็ยอมให้มิสเตอร์แกรซีจัดการอยู่ในกำปะนีชุดคลองแลคูนาสยาม บัดนี้มิสเตอร์แกรซีจะขอถอนทุนและไม่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องด้วยแก่ข้าพเจ้า พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงษ์สุพรรณธน์ แลพระนานาพิธภานี บัดนี้จะยอมให้ท่านหลวงปฏิบัติราชประสงค์ มีหุ้นส่วนด้วยกำปะนีชุดคลองแลคูนาสยาม แต่การที่จะถอนชื่อแลหุ้นส่วนของมิสเตอร์แกรซี แลการที่จะเปลี่ยนแปลงหนังสือพระบรมราชานุญาตเดิมต่อเจ้าพนักงานให้เรียบร้อยเปนหลักฐานต่อไปข้างหน้านั้น ข้าพเจ้าพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงษ์สุพรรณธน์ แลพระนานาพิธภานีต้องเปนธุระจนสำเร็จตลอด แลเมื่อถอนชื่อมิสเตอร์แกรซีไป การเรียบร้อยแล้ว พายหลังจึงจะทำหนังสือสัญญาละเอียดเพื่อให้เปนหลักฐานทั้งสองฝ่าย แต่ในหนังสือสัญญาที่จะทำต่อไปนี้ คงจะมีข้อต่างๆ ตามที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นต้น คือ

1. ท่านยอมที่จะออกทุนประมาณห้าหมื่นบาท ในระหว่างเดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันที่ได้มีหนังสือไปนี้

2. ต่อไปข้างนากำปะนีชุตคลองแลคนาสยาม จะขาดทุนหรือมีกำไรมากน้อยเท่าใด จะแบ่งเป็นสี่ส่วน ของพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ส่วนหนึ่ง ของหม่อมราชวงศ์สุวพรรณธ ส่วนหนึ่ง ของพระนาเนาพิภษีส่วนหนึ่ง ของหลวงปฏิบัติราชประสงค์ส่วนหนึ่ง เท่ากันทุกส่วน

3. ทุนทั้งสี่หุ้นนั้นจะเป็นเงินมากน้อยเท่าใด คิดบัญชีกับมิสเตอร์แกรซี่แล้วจึงจะกะได้ แลทุนของผู้มีหุ้นส่วนทั้งสี่หุ้นซึ่งได้ลงไว้ในกำปะนี จะต้องคิดดอกเบี้ยร้อยละเจ็ดครึ่งในปีหนึ่งทุกปีไป

4. ถ้าแม้ว่ากำปะนีมีเงินเหลือใช้ในการที่ชุตคลอง ข้าพเจ้าพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงศ์สุวพรรณธ แลพระนาเนาพิภษี ยอมให้ท่านหลวงปฏิบัติราชประสงค์ถอนทุนออกจากกำปะนี ให้ถอนตามใจของท่านหรือท่านยังอยากเอาเงินทุนทั้งหมดหรือบ้างไว้ในกำปะนีต่อไปก็ตาม แต่ถึงท่านจะถอนเงินทุนขึ้นทั้งหมดหรือบ้าง ถึงเช่นนั้นท่านคงเป็นหุ้นส่วนตามเดิม แลท่านคงได้กำไรซึ่งแบ่งเป็นสี่ส่วนเต็มตามที่กล่าวมาแล้วในข้อสองเหมือนกันกว่าการชุตคลองแลคนาสยามที่ได้พระบรมราชานุญาตแล้วตลอด

5. ข้าพเจ้าพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมราชวงศ์สุวพรรณธแลพระนาเนาพิภษี จะต้องจัดการกำปะนีโดยเต็มกำลังตามหน้าที่ของข้าพเจ้า แลท่านหลวงปฏิบัติราชประสงค์ถ้าตัวท่านอยู่ในกรุงเทพฯ แล้ว จะต้องช่วยจัดการของกำปะนีพอสมควร

6. หนังสือสัญญาละเอียดที่จะทำนั้น จะต้องทำต่อเจ้าพนักงานตามกระทรวง แต่ในการที่ข้าพเจ้าทั้งสามเป็นอันตกลงตามนี้ ขอให้ท่านถือหนังสือฉบับนี้ซึ่งข้าพเจ้าทั้งสามได้เซ็นชื่อประทับตราถือไว้เป็นประกัน ถ้าเกิดเหตุอันหนึ่งอันใดเป็นการพอสมควร ที่จะทำหนังสือสัญญาที่กล่าวมาข้างบนนี้ไม่ได้แล้ว ข้าพเจ้าทั้งสามยอมรับใช้เงินที่ท่านได้ลงทุนเต็มกับดอกเบี้ยอย่างตามธรรมเนียมให้แก่ท่านกลับคืน

ข้าพเจ้าทั้งสามหวังใจว่าท่านคงจะชอบตามนี้แล้ว แลคงจะลงทุนตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แลข้าพเจ้าทั้งสามได้เซ็นชื่อประทับตราให้ไว้เป็นสำคัญ

(เซ็นพระนาม) สายสนิทวงศ์

(เซ็นนาม) สุวพรรณธ

(เซ็นชื่อ) พระนาเนาพิภษี

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กระทรวงเกษตรราธิการ หนังสือเก่า เล่มที่ 91 เรื่องที่

ภาคผนวกที่ 8 ข้อแก้ไขเพิ่มเติม

กรุงเทพ ฯ

วันที่ 27 พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก 26 112

อีกประการหนึ่ง หนังสือสัญญาเรียบร้อยซึ่งยังไม่ได้ทำแต่ที่จะทำต่อไปนั้น ข้าพเจ้ายอมให้เติมข้อความอีกตามที่จะกล่าวต่อไปนี้คือ เงินต้นทูนของบริษัทคือเงินที่ท่านทั้งหลายได้ลงทุนไว้นั้น จะนับเป็นทูนทองคำตามเอ็กเชน แลตามวันที่ได้ลงทุนวันนั้น

อนึ่งโดยเหตุที่ในเวลาซึ่งข้าพเจ้ามีเงินไม่พอที่จะลงทุนพอกับการ แลไม่เท่ากับท่านแล้ว ฉะนั้นข้าพเจ้าทั้งสามยอมไม่ถอนเงินทูนแลเงินกำไรของข้าพเจ้าขึ้นก่อนเวลาที่เงินทูนแลเงินกำไรของข้าพเจ้าได้เท่าเงินทูนของท่านทุกคนนั้น ถ้าแลเงินซึ่งบริษัทมิเหลือใช้แล้ว ข้าพเจ้ายอมให้ท่านกับมิสเตอร์ฮันเมสเลอร์ถอนเงินของท่านขึ้นได้พอสวมควรกับการ จนทูนของท่านทั้งสอง แลทูนของข้าพเจ้าทั้งสามเท่ากันทั้งห้าหุ้น

อนึ่งในประชุมที่ปรึกษาการของบริษัทนั้น ถ้าผู้หุ้นส่วนไม่พร้อมใจกันแล้ว จะต้องประพยอมตามขึ้นจำนวนเงินที่ได้ลงทุนมากแลน้อย ถ้าแลหุ้นส่วนมีเท่ากันทุกคนแล้ว จำเป็นต้องประพยอมตามความเห็นคนมาก ข้าพเจ้าเซ็นชื่อลงลายมือให้ไว้เป็นสำคัญ

(เซ็นพระนาม) สายสนิทวงษ์

(เซ็นนาม) สุวพรรณย์

(เซ็นชื่อ) พระนานาพิชภาณี

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. 5 กระทรวงเกษตรรากร หนังสือเก่า เล่มที่ 91 เรื่องที่

ภาคผนวกที่ 9

ที่ 86

ออฟฟิศบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ลิมิตเต็ด

วันที่ 12 ตุลาคม รัตนโกสินทรศก 118

มายัง

ด้วยเดิมท่านพร้อมด้วยท่านทั้งหลายได้ไปขอลงชื่อในแผนที่ของบริษัท ขอช่วยเสียค่าชุดคลองกรอกที่ดินตามแนว 2 ฟังคลองซอยต่าง ๆ ฟังเหนือคลองรังสิตฯ เป็นจำนวนไร่คนละมากบ้างน้อยบ้าง ถ้าวรวมเข้ากันกว่าเนื้อที่ดินซึ่งมีจริง 2-3 ไร่ ต่อมายังมีภพพวกหนึ่งยื่นเรื่องราวแลพูดโดยวาจาขอช่วยเสียค่าชุดคลอง ขอกรอกที่ดินในตำบลซึ่งกล่าวนี้ บริษัทเห็นว่าตามแผนที่นั้นมิผู้ลงชื่อไว้จนสิ้นเนื้อที่แล้ว บริษัทจำเป็นต้องตอบว่าไม่มี แต่เมื่อเวลาที่ท่านทั้งหลายลงชื่อในแผนที่จำนวนไร่มาก ๆ นั้น บริษัทได้ทักท้วงว่า จะต้องการจริงหรือฉ้อฉล ท่านทั้งหลายก็รับโดยแข็งแรงว่ามีญาติพี่น้องแลพรรคพวกมากจะต้องการจริง ที่ยื่นรายชื่อกันโดยละเอียดก็มีแล้ว บริษัทเรียกเงินมัดจำเมื่อใด จะนำไปกรอกในทันใดบริษัทจำเป็นต้องเชื่อถือไว้ชั้นหนึ่ง แต่ในเวลา นั้นบริษัทยังไม่ได้เรียกเงินมัดจำเลย แลยังหาหลักฐานที่จะให้บริษัททราบแน่ชัดว่า ท่านทั้งหลายต้องการที่ดินตามที่ลงชื่อไว้ นั้นจริงหรือไม่ เพราะฉะนั้นการซึ่งจะให้ทราบแน่ชัดว่า ท่านทั้งหลายต้องการที่ดินจริงตามที่ลงชื่อไว้ แลทราบจำนวนที่ดินจะมีเหลือเพื่อให้อื่น ซึ่งมาเนื่อง ๆ ที่หลังช่วยเสียค่าชุดคลองกรอกที่ดินหรือไม่ บริษัทจำเป็นต้องดำริจัดการมั่นคงให้สิ้นสงสัยและกระวีรวิธีที่จะทำชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทราบ ถ้าผู้ใดต้องการที่ดินจริงตามที่ลงชื่อไว้แล้ว ก็ต้องประพฤติตามข้อความซึ่งบริษัทจะชี้แจงต่อไป ถ้าผู้ใดไม่ประพฤติตามข้อความที่ชี้แจงบริษัทต้องเข้าใจว่า ท่านซึ่งเป็นผู้ที่ได้ลงชื่อในแผนที่ แลบริษัทได้รับสัญญาโดยวาจาว่าจะยอมให้ช่วยเสียค่าชุดคลองกรอกที่ดินเต็มตามจำนวนที่ลงชื่อไว้หรือยอมแบ่งเฉลี่ยให้ตามสมควรนั้น ท่านไม่ต้องการที่ดินซึ่งลงชื่อไว้แล้ว บริษัทต้องเข้าใจว่าขาดสัญญาที่ได้ลงชื่อในแผนที่โดยวาจา บริษัทจะให้ผู้อื่นมัดจำเงินช่วยเสียค่าชุดคลองกรอกที่ดินนั้นต่อไปเสียตามชอบใจ วิธีบริษัทจะจัดนั้นดังที่กล่าวต่อไปนี้เป็น

1. บริษัทจะเรียกเงินมัดจำไว้ละ 2 สิ่งทุก ๆ รายตามจำนวนที่ต้องการแต่ไม่ให้เกินจำนวนที่ได้ลงไว้ในแผนที่
2. ต้องส่งเงินมัดจำในระหว่าง 5 เดือนนับแต่วันที่ลงในหนังสือเป็นต้นไปคือจนถึงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 118 เวลาเที่ยง เป็นหมุดกำหนดรับเงินมัดจำ
3. ผู้ที่ได้ลงชื่อไว้ในแผนที่ไม่ได้ส่งเงินมัดจำไปยังออฟฟิศบริษัทซึ่งตั้งอยู่ในวังพระวรราชเธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ตามกำหนดนี้แล้ว บริษัทต้องเข้าใจว่าท่านผู้นั้นไม่ต้องการที่ดินซึ่งลงชื่อไว้ แลภายหลังจะร้องขอกรอกที่ดินเข้าตามลำดับที่ลงในแผนที่เดิมนั้นไม่ได้เป็นอันขาด
4. ในตำบลนี้บริษัทจะจำหน่ายแลรับเงินมัดจำแต่ของผู้ซึ่งอยู่ในบังคับสยาม
5. เมื่อถึงวันที่ 15 มีนาคม ร.ศ. 118 เวลาเที่ยงหมุดกำหนดรับเงินมัดจำแล้ว บริษัทจะรวมบัญชีเงินมัดจำ ตรวจเนื้อที่มีพอให้เต็มตามที่มัดจำไว้หรือไม่ ถ้าเนื้อที่มีไม่พอก็จะแบ่งเฉลี่ยลดลงทุกๆ รายส่วนเท่ากันตามจำนวนที่ลงไว้มากแลน้อย ครั้น 15 วันที่หลังคือถึงวันสิ้นเดือน มีนาคม ร.ศ. 118 คิดจำนวนแล้วตกลงประการใดบริษัทจะให้ทราบถ้าได้เนื้อที่ลดน้อยลง บริษัทยึดเงินมัดจำไว้จำเพาะแต่ตามเนื้อที่ซึ่งได้ ส่วนเงินมัดจำซึ่งไม่ได้เนื้อที่นั้นบริษัทจะคืนให้เสร็จแต่วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 118 นั้นไป ค่าป่วยการในเงินมัดจำไม่มี
6. คลองซอยต่าง ๆ นั้น บริษัทตั้งใจจะขุดปากคลองกว้าง 5 วา ลึกไม่ต่ำกว่า 5 ศอก แต่บริษัทไว้อำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงในขนาดนี้แล้วแต่บริษัทเห็นสมควร
7. บริษัทจำหน่ายที่ดินยาวตามลำคลอง 1 เส้น ยืนขึ้นไปประมาณ 30 เส้นหรือจะจำหน่ายยืนขึ้นไปมากกว่า 30 เส้นหรือน้อยกว่าก็สุดแล้วแต่เนื้อที่บริษัทเห็นสมควร
8. ราคาที่จะเรียกในการช่วยเสียค่าขุดคลองขนาดกว้าง 5 วา ไร่ละไม่เกิน 4 บาท คือ (1) ในขั้นแรกนี้จะเรียกเงินมัดจำไว้ละ 2 สิ่ง (2) เมื่อตั้งเครื่องจักรขุดคลองที่ปากคลองสายใด จะเรียกเงินมัดจำในสายนั้นอีกไร่ละ 1 บาท (3) เมื่อขุดคลองตลอดเนื้อที่ที่ได้มัดจำเงินแล้ว จะเรียกเงินที่ยังค้างตามราคาที่จะไถ่นั้น (4) เมื่อข้าหลวงอำเภอกำหนดไปพร้อมด้วยบริษัทออกไปจองทำหนังสือบริคณส์สัญญาซื้อขายเด็ดขาดได้ จำนวนที่ดินแน่มากน้อยเท่าใด จึงจะคิดเงินขาดเหลือให้เสร็จ
9. เมื่อบริษัทได้รับเงินมัดจำไว้ละ 2 สิ่ง ขั้นแรกนี้แล้วบริษัทจะลงมือปักหลักเส้นกะที่ไว้ เพื่อบางท่านมีความประสงค์ที่จะหักร้างถางพงทำนาล่วงนาก่อนขุดคลองก็ได้ แต่ที่ปักหลักนั้นเป็นแต่ประมาณและกรุยคลองคือหลักนั้นปักในแนวหมายศูนย์กลางของคลองซึ่งตั้งใจจะขุดต่อไป

ข้างนำ แลที่ดินซึ่งจะกะจำนำจะกะเปณะระยะเสี้ยนยาวตามสองฝั่งคลองที่จะขุด แลเสี้ยนนั้นเปณะแต่ประมาณ ผู้ที่วางเงินมัดจำต้องยอมเลื่อนไปมาตามการบริษัทเห็นสมควร ในเวลาเมื่อขุดคลองเสร็จแล้วจะออกไปวัดจำนำเด็จขาดนั้น

10. ผู้ซึ่งรับชั้ที่ปักหลักแล้ว ถ้าจะพุนโคกปลูกสร้างอย่างหนึ่งอย่างใดต้องเว้นตั้งแต่ปักกรุยหนึ่งเสี้ยน ไม่ให้ปลูกสร้างอันใด แลต้องรักษาหลักแลที่นั้นเองเอง ถ้าต่อไปข้างนำหลักหายหรือผู้หนึ่งผู้ใดแย่งชิงรุกเข้าไปในที่นั้น บริษัทไม่รับผิดชอบเปณะอันขาด

11. ที่จะขุดคลองเหล่านี้ต่อไป สายหนึ่งสายใดให้แล้วเมื่อใดในสมัยนี้บริษัทยังกำหนดแน้ไม่ได้ แต่คลองใดมีผู้มัดจำเงินมากกว่าสายอื่นก็จะขุดสายนั้นก่อน แลถึงอย่างไรก็ดีบริษัทตั้งใจจะขุดคลองซึ่งมีผู้มัดจำเงินแล้วให้เสร็จไม่ช้ากว่า 8 ปี บริษัทไว้อำนาจที่จะขุดคลองสายหนึ่งสายใดก่อนหรือหลัง แลจะขุดตลอดทีเดียวหรือเปณะตอนก็แล้วแต่บริษัท แลถ้ามีเหตุอันสมควรบริษัทไว้อำนาจที่จะเว้นสายหนึ่งสายใดไม่ขุด

12. ถ้าแลในเขตคลองสายหนึ่งสายใดมีผู้ทำเปณะนาฟางแต่นานมาแล้ว ถ้าบริษัทสืบได้ว่าผู้นั้นได้ทำนาฟางโดยสุจริตไม่แก้งแย่งชิงของผู้ใด แลผู้นั้นขอกรอกที่ดินต่อบริษัท ๆ ไว้อำนาจที่จะให้ที่ดินแก่ผู้นั้นก่อนผู้อื่น ถึงบริษัทได้รับเงินมัดจำในที่นั้นนั้นจากผู้มีชื่อแล้ว ถ้าปราณีปราณอมไม่ได้ก็ผู้นั้นจะต้องรับเงินมัดจำกลับคืนค่าบ่วยการไม่มี

13. ในที่คลองสายหนึ่งสายใดไม่ว่าแห่งใด ซึ่งมีผู้ใดลงชื่อในแผนที่หรือได้มัดจำเงินแล้วปักหลักแล้วก็ดี ถ้าบริษัทมีเหตุอันสมควรซึ่งจะต้องการที่อันนั้นให้แก่ผู้อื่น ๆ ไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใดบริษัทไว้อำนาจที่จะให้ที่อันนั้นแก่ผู้อื่นก่อนผู้ที่ได้มัดจำเงินก็ได้ ไม่จำเป็นที่จะต้องให้แก่ผู้ที่ตั้งชื่อแต่บริษัทจะต้องให้เงินที่มัดจำนั้นกลับคืน

14. ผู้ซึ่งมัดจำเงินแล้วต้องประพฤติตามข้อบังคับซึ่งบริษัทจะได้ออกโดยความเห็นชอบของกระทรวง แลต้องประพฤติตามพระราชบัญญัติกฎหมายทุกอย่างทุกสิ่ง ที่อันนั้นรัฐบาลจะเก็บค่าเสนาคิดเปณะนาคูโค หรือนาฟางลอย รัฐบาลจะเรียกผู้ที่มีมัดจำเงินช่วยเสียค่าขุดคลองกรอกที่ดินในบริเวณของบริษัทนั้น จะต้องประพฤติตามทุกสิ่งทุกอย่าง โดยไม่ต้องโต้เถียง

15. ผู้ที่ได้มัดจำเงินชั้นแรกไว้ละ 2 สลึงแล้ว เมื่อบริษัทเรียกเงินมัดจำชั้นที่ 2 อีกไว้ละ 1 บาท หรือเมื่อเรียกเงินมัดจำชั้นที่ 3 ถ้าผู้นั้นไม่มีเงินมัดจำ บางทีบริษัทจะผ่อนผันให้ติดค้ำแต่ต้องเสียค่าบ่วยการให้ตามที่บริษัทกับผู้นั้นจะตกลงกันเอง

เพราะฉะนั้น ขอให้ท่านตริตรองตามความที่กล่าวมาในเบื้องต้นนี้ถ้าเป็นการพอใจของท่านแล้ว ก็เชิญมาดำเงินที่ออฟฟิศบริษัทให้ทันตามเวลาที่กำหนดไว้ แลขอให้ท่านเข้าใจว่า บริษัทจะจัดการชดเชยเหล่านี้โดยเต็มกำลังแลสถิติบัญชีให้เรียบร้อยให้เป็นที่พอใจของผู้ทำนาในบริเวณของบริษัทจะได้ให้เป็นที่ยอมรับทั่วๆ ไป

โดยโอกาสนี้ ขอแสดงความนับถือมายังท่านด้วย

พระปฏิบัติราชประสงค์

ผู้จัดการบริษัทชดเชยแลคุณาสยาม ลิมมิตเต็ด

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร. ๒ กษ. 5/10.

ภาคผนวกที่ 10

เพิ่มเติมใบข้อสัญญา

พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตรพานิชการ ผู้รับพระบรมราชโองการที่จะเป็นผู้ให้อนุญาต ในการขุดคลองทั่วพระราชอาณาเขตรฝ่ายหนึ่ง พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ แลพระนาเนาพิภษั (ชั้น) ผู้ได้รับพระบรมราชานุญาตพิเศษอีกฝ่ายหนึ่ง ได้มาปรึกษาชี้แจงอธิบายรายการข้อสัญญาเพิ่มเติมใบข้อสัญญาตามความประสงค์ของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งกันแลกัน แลเป็นความตกลงต่อไปดังนี้

1. ตามความในสัญญาข้อที่ห้าที่ที่ดินทั้งสองฝั่งคลอง ผู้รับอนุญาตถือเอาได้ว่าเป็นที่ที่ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้แล้ว จะขายให้ผู้หนึ่งผู้ใด ๆ ก็ขายได้ตามความปรารถนานั้น ผู้รับอนุญาตได้อธิบายไขข้อความไปว่า ที่ดินทั้งสองฝั่งคลองซึ่งผู้รับอนุญาตจะได้จำหน่ายนั้น ผู้รับอนุญาตจะไม่ตั้งราคาเอาตามอำเภอใจเป็นอันขาด ก่อนที่ผู้รับอนุญาตจะจำหน่ายที่ดินทั้งสองฝั่งคลองในคลองใด ผู้รับอนุญาตจะต้องขอความตกลงต่อผู้ให้อนุญาตที่จะตั้งราคาที่ดินนั้นเป็น ครั้งเป็น คราวตามสมควรเมื่อตกลงแล้วจึงจะจำหน่ายที่ดินทั้งสองฝั่งคลองนั้นได้

2. คลองที่ผู้รับอนุญาตขออนุญาตขุดนี้ เมื่อคลองใดขุดแล้ว ผู้รับอนุญาตจะรับทำประตูน้ำตามระยะคลอง สุดแต่ผู้รับอนุญาตจะกะให้ทำเพื่อประโยชน์ที่จะปิดเปิดน้ำใช้ในนาทั่วไป แลผู้รับอนุญาตจะทำโรงพักสำหรับผู้เฝ้ารักษาเครื่องประตูน้ำแลรักษาด้วยในเวลาที่ยังทำการอยู่นั้น

3. คลองที่ผู้รับอนุญาตขุดนี้ ถ้าแม้ว่าผู้ให้อนุญาต ฤ็เจ้าพนักงานการคลอง การน้ำในกระทรวงเกษตรพานิชการก็ดี เห็นว่าคลองหนึ่งคลองใดเป็นทางชักให้น้ำในคลองฤ็ทุ่งหนึ่งทุ่งไหลลงโดยเร็วซึ่งจะเป็นอันตรายแก่การเพาะปลูกแล้ว ถ้าคลองนั้นยังอยู่ในระหว่างของผู้รับอนุญาตดูแลอยู่ ผู้รับอนุญาตจะต้องทำประตูน้ำปิดเปิดได้ ฤ็ทำทำนบกั้นน้ำให้ทรงอยู่จงได้ด้วย

4. เงินค่าภาคหลวงที่ผู้รับอนุญาตได้ทูลเกล้าฯ ถวายในเงินกำไรร้อยละยี่สิบตามสัญญาข้อแปดนั้น ผู้รับอนุญาตขอรับไขข้อต่อไปว่า เมื่อถึงกำหนดปีหนึ่งสิบสองเดือน ผู้รับอนุญาตจะทำบัญชีรายการได้แลจ่ายที่จริงยื่นต่อเจ้าพนักงานผู้อนุญาต แลคิดค่าภาคหลวงสำหรับปีนั้นส่งให้เสร็จด้วยเสมอทุก ๆ ปีไปกว่าคลองจะเสร็จได้นั้น แลส่วนบัญชีรายจ่ายซึ่งผู้รับอนุญาตได้ส่งมานั้น ผู้รับอนุญาตยอมให้ผู้อนุญาตตรวจคัดลดย่อยได้ด้วยตามสมควร

5. การคลอ้งที่ผู้รับอนุญาต ขอขุดให้แล้วตามกำหนดที่มีมาในหนังสือขออนุญาตนั้น ถ้าผู้รับอนุญาตลงมือทำการไม่แล้วตามกำหนด ผู้ให้อนุญาตจะบอกผู้รับอนุญาตให้รีบเร่งทำการคลอ้งนั้นให้แล้วในกำหนดสามเดือน ผู้รับอนุญาตจะต้องรีบลงมือทำการนั้นให้แล้วหรือมีเหตุขัดขวางโดยการจำเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งใดต้องบอกชี้แจงมาให้ผู้ให้อนุญาตทราบในระหว่างนั้น ถ้าผู้ให้อนุญาตเห็นว่าการนั้นเป็นการขัดขวางจริงดังคำชี้แจงแล้ว ผู้ให้อนุญาตจะผ่อนกำหนดเวลาให้ตามสมควร แต่ผู้รับอนุญาตจะต้องทำการให้แล้วตามกำหนดเวลาที่ผู้ให้อนุญาตผ่อนให้ นั้น ถ้าผู้รับอนุญาตทำการให้แล้วตามกำหนดวันบอกเล่าแล้ววันกำหนดผ่อนเวลาให้แล้วนั้น ผู้ให้อนุญาตจะอนุญาตหรือจ้างผู้หนึ่งผู้ใดทำการที่ค้างอยู่นั้นต่อไปก็ได้ แต่ราคาค่าจ้างแลค่าสิ่งของต่าง ๆ ที่ผู้ให้อนุญาตได้จ้างแลทำนั้น มากน้อยเท่าใด ผู้รับอนุญาตจะต้องออกเงินใช้แทนให้ทั้งสิ้น แต่เมื่อเวลาที่ผู้ให้อนุญาตจะตกลงว่า ราคาค่าจ้างแก่ผู้รับจ้างนั้น ต้องให้ผู้รับอนุญาตทราบด้วย

ตามข้อสัญญาเพิ่มเติมนี้ ความเข้าใจในระหว่างเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรพานิชการ ผู้รับพระบรมราชโองการเป็นผู้ให้อนุญาต แลบริษัทขุดคลองแลคunasยามผู้รับอนุญาตแลได้ตรวจดูเป็นการถูกต้องดังกล่าวมาแล้วรวมห้าข้อ แลเพื่อจะให้เปนพยานมั่นคงสำคัญอันนี้ ผู้ให้อนุญาต แลผู้รับอนุญาต ได้ลงชื่อด้วยลายมือแลประทับตราไว้เปนสำคัญ หนังสือเพิ่มเติมสัญญาเปนการตกลงรวมห้าข้อนี้ ได้เขียนไว้เปนสองฉบับ ความต้งกันรักษาไว้คนละฉบับแต่วันที่ 2 กันยายน

26
รัตนโกสินทรศก 112

ผู้ให้อนุญาต   ประทับตราพระพิรุณทรงนาค
ลงชื่อ   *สุรศักดิ์มนตรี*

ผู้รับอนุญาต   ประทับตรารูปพระขรรค์
ลงชื่อ   *สายสนิทวงษ์*

ผู้รับอนุญาต   ประทับตราเทวดาถือรูปพระขรรค์
ลงชื่อ   *พระนานาพิรภามิ*

ที่มา : ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14.

ภาคผนวกที่ 11

ประกาศบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม

พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ได้ทรงพระราชดำริที่จะอุดหนุนการของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามซึ่งติดขัดข้องอยู่กับราษฎร ต้องเป็นถ้อยความกันจนถึงทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาเป็นการยุ่งยากกันมาช้านาน ได้ความเดือดร้อนเสียผลประโยชน์มาด้วยกันทั้งสองฝ่ายนั้น ให้ได้ดำเนินไปโดยทางชอบธรรมเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บริษัทแลราษฎรกับทั้งการเพาะปลูกในพระราชอาณาเขต จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการปรึกษากับบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เพื่อให้พร้อมกันให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ทำการได้โดยสะดวก บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ยอมตกลงกับเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ มีข้อความดังต่อไปนี้

ข้อ 1. คลองทั้งหลายที่บริษัทยังขุดอยู่ หรือที่จะขุดต่อไปในทุ่งหลวงตามแผนที่ที่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้ยื่นไว้ต่อกระทรวงแล้วนั้น ให้ถือว่าบริษัทได้รับอนุญาตแล้ว ส่วนคลองแยกทั้งหลายในฝั่งได้แลฝั่งเหนือคลองรังสิตที่ไม่เกินกว่า 43 คลอง ซึ่งมีกำหนดกว้างยาวแล้วนั้น ให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามยื่นกำหนดต่อเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตราธิการให้ชัดเจนว่าจะลงมือขุดคลองสายหมายเลขที่เท่าไร ให้แล้วเสร็จในเดือนนั้น ปีนั้น

ข้อ 2. คลองใดควรมีที่ข้ามสัตว์พาหนะ เจ้าพนักงานต้องกำหนดให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามทำมีกำหนดให้แล้วตามสมควร แต่ต้องให้แล้วไม่ช้ากว่าการเปิดใช้น้ำในลำคลองแลลักษณะของที่ข้ามนั้นต้องให้เป็นการสะดวก และไม่ให้ขัดขวางแก่เรือใหญ่แลเรือน้อยที่จะใช้ไปมาในลำคลอง

ข้อ 3. คลองใดที่ควรมีประตูน้ำ เจ้าพนักงานต้องกำหนดให้บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามทำตามสมควรแก่ระยะคลองที่จะต้องมี แต่ต้องทำให้แล้วเสร็จไม่ช้ากว่าการเปิดใช้น้ำในลำคลอง แต่ส่วนเงินค่าธรรมเนียมรักษาประตูน้ำซึ่งจะเก็บจากเรือไปมาในลำคลองนั้น ถ้าคลองนั้นยังอยู่ในความรักษาของบริษัท ก็ให้เจ้าพนักงานกำหนดราคาเป็นอัตราตามที่เห็นสมควร

ข้อ 4. ที่ดินตามสองฝั่งคลองรังสิตแลคลองแยกของคลองรังสิตฝั่งใต้นั้น อนุญาตให้ว่าบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามเป็นผู้หวงห้ามเหมือนดังได้จับจองไว้แล้ว ตั้งแต่วันที่ 30 มกราคม

รัตนโกสินทรศก 109 ถ้าที่นารายโดมิโบจองซึ่งถูกต้องตามกฎหมายได้จองไว้ก่อนวันที่ 30 มกราคม รัตนโกสินทรศก 109 ขึ้นไป ให้ที่นานั้นเป็นสิทธิ์แก่ผู้ซึ่งมีหลักฐานตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทชุตคลองแลคูนาสยามจะเรียกร้องเอาเงินค่าที่นั้นไม่ได้ แลที่ดินคลองแยกฝั่งเหนือของ คลองรังสิตนั้น อนุญาตให้บริษัทชุตคลองแลคูนาสยามเป็นผู้หวงห้ามเหมือนดังได้จับจองไว้แล้วแต่ รัตนโกสินทรศก 111 ถ้าที่นารายโดมิโบจองซึ่งถูกต้องตามกฎหมายได้จองไว้ก่อนรัตนโกสินทร ศก 111 ขึ้นไปให้ที่นั้นเป็นสิทธิ์แก่ผู้ซึ่งมีหลักฐานตามที่ศาลจะพิจารณาเห็นสมควร บริษัทชุต คลองแลคูนาสยามจะเรียกร้องเอาค่าที่นั้นไม่ได้

ข้อ 5. ที่ดินซึ่งมีผู้ทำเป็นนาฟางอยู่แล้ว แต่ไม่มีใบจองมีแต่ใบเหยียบย่ำแลใบเสร็จเสีย ทางเข้าค่านาเป็นสำคัญ ให้เรียกค่าที่นาให้แก่บริษัทตามอัตราที่บริษัทได้กำหนดไว้แก่เจ้าพนักงาน แต่ก่อน

ข้อ 6. การจำหน่ายที่นานั้น ต้องมีเจ้าพนักงานกำหนดแลออกตราจองด้วย

ข้อ 7. ภาคหลวงที่ได้กำหนดแต่ก่อนนั้นจะตรวจสอบบายูชีการได้แลการใช้จ่ายยาก ลำบากให้ยกเสีย ให้เรียกค่าจองแก่บริษัทชุตคลองแลคูนาสยามไร่ละสลึง ตามจำนวนนาที่บริษัท ได้จำหน่ายไป

ข้อ 8. ที่ดินตามฝั่งคลองทุก ๆ คลอง พ้นจากที่ซึ่งยกไว้เป็นที่หลวงแล้ว ให้บริษัทถือ เอาที่ดินนั้นได้ฝั่งละสี่สิบเส้น

ข้อ 9. ที่ดินทั้งหลายในทุ่งหลวงนี้ ซึ่งบริษัทชุตคลองแลคูนาสยามยังไม่ได้ชุตคลองไป ถึงเป็นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่นั้น ถ้ามีราษฎรผู้ใดขอจับจองจะไปขอตรอกที่นั้นต่อบริษัทก็ได้ ฤจะจับ จองต่อผู้ว่าราชการเมืองในท้องที่นั้นก็ได้ แต่ให้บริษัทฤผู้ว่าราชการเมืองนำผู้ขอจับจองนั้นไปขอ ลงในทะเบียนแผนที่ที่กระทรวงเกษตราธิการฯ จะได้ออกใบสำคัญโดยความรู้เห็นของบริษัท เมื่อ บริษัทชุตคลองไปถึงที่นั้นเมื่อใด ก็ให้ผู้ที่จองเสียค่าที่ตามอัตราให้แก่บริษัท

ข้อ 10. การที่จะจัดต่อไปนั้น อย่าให้ถือเอาใบจองที่พระเสวรินทรการเป็นผู้ออกไว้ใน แขวงเมืองประทุมธานีแลเมืองนนทบุรีว่าเป็นใช้ได้ตามกฎหมาย

ข้อ 11. การต่อไปให้กระทรวงเกษตราธิการเรียกแผนที่ทั้งปวงจากบริษัทมาไว้เป็นหลัก ฐานในกระทรวง แลให้ถือเอาแผนที่เหล่านี้เป็นถูกต้องแต่แห่งเดียว เมื่อบริษัทชุตคลองไปได้มาก

น้อยเท่าใด ก็ให้มาชี้แจงหมายลงไว้ในแผนสำหรับกระทรวง จะโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจตรวจที่ซึ่งไม่มีความวิวาทในที่บริษัทได้ชุดคลองไปแล้วนั้น ออกตราแดงให้แก่ผู้เป็นเจ้าของแลในส่วนที่เป็นรายวิวาทนั้น ให้ศาลพร้อมกับเจ้าพนักงานกรมการพิจารณาตัดสินคดีให้เด็ดขาด แล้วออกตราแดงต่อไปจนตลอด

บรรดาคดีที่ในนี้ของบริษัทชุดคลองแลคุณาสยามได้รับอำนาจเป็นผู้หวงห้าม ซึ่งมีข้อพิพาทค้างมาแต่ก่อน หรือที่จะเกิดขึ้นใหม่ต่อไปให้ศาลพิจารณาตัดสินตามข้อความในประกาศฉบับนี้ประกอบด้วย

ประกาศมา ณ วันที่ 29 กันยายน รัตนโกสินทรศก 118 เป็นวันที่ 11280 ในรัชกาล
ปัตยุบันนี้

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 น.41.4/47, เอกสาร ร.6 กษ.5/10 และ ประชุม
กฎหมายประจำศก เล่ม 17.

ภาคผนวกที่ 12

นาคูโคแลนาฟางลอย

ในการทำนาของไทยพบว่าได้มีการจำแนกประเภทของนาอยู่วิธีหนึ่งเรียกว่า นาคูโคและนาฟางลอย จุดมุ่งหมายสำคัญดูเหมือนต้องการจะแยกเพื่อการจัดเก็บ (ภาษี) ค่านา ความเป็นมาของนาทั้งสองประเภทที่เกี่ยวกับค่านาสมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า นาคูโคเป็นนาที่อาศัยได้ทั้งน้ำฝนและน้ำท่าซึ่งหลากมาตามฤดูกาล ทำให้ผลเต็มที่จะเรียกเก็บค่านาเต็มตามเนื้อที่นาที่มีอยู่ไม่ว่าจะทำหรือไม่ การเก็บค่านาวิธีนี้ทรงอธิบายว่า มาจากการที่นาคูโคแต่เดิมใช้วิธีนับจำนวนคูโค (กระบือ) ที่ใช้ทำนาในที่นั้น ๆ ถือเป็นยุติว่าคูโคหนึ่งจะทำนาในที่เช่นนั้นได้ผลประมาณปีละเท่าใด เอาเกณฑ์จำนวนโคขึ้นตั้งเป็นอัตราทางข้าวค่านาที่จะต้องเสีย ที่ทรงเข้าพระทัยเช่นนี้ สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชเจ้าทรงชี้แจงว่า เพราะได้ไปเห็นวิธีเก็บค่านาที่เมืองปัตตานียังใช้วิธีนับจำนวนคูโคที่ใช้ทำนามากำหนดทางข้าวค่านาที่จะต้องเสียอยู่ และได้ความว่าได้เก็บเช่นนี้มาแต่โบราณ¹ อย่างไรก็ดีตามโดยทั่ว ๆ ไปในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เลิกการเก็บค่านาตามจำนวนคูโคแล้วหันมาใช้วิธีรังวัดที่นากำหนดลงในหนังสือสำคัญที่เรียกว่า “ตราแดง” แทนแต่คนทั้งหลายก็ยังคงเรียกชื่ออยู่อย่างเดิม² ส่วนการเก็บอย่างนาฟางลอยเนื่องจากเป็นนาดอนได้อาศัยแต่เพียงน้ำฝน ผลที่ได้ไม่แน่นอนจึงกำหนดเก็บค่านาตามเนื้อที่ที่ทำได้จริง ที่ได้ไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสีย คือเอาตอซังข้าวเป็นที่สังเกตในการเก็บค่านา³

การเก็บค่านาเป็นนาคูโคและนาฟางลอยนั้นได้เริ่มมีขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏแน่ชัด สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพทรงอธิบายว่าเข้าใจว่าใช้กันมาแต่โบราณก่อนสมัยอยุธยา ซึ่งก็เป็นเรื่องที่ไม่อาจหาหลักฐานมายืนยันได้ ทว่าสำหรับสมัยอยุธยานั้นเข้าใจว่ามีการเก็บตามแบบดังกล่าว สังเกตได้จากบันทึกของลาลูแบร์กล่าวว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีการเรียกเก็บค่านาเป็น 2 วิธี การเก็บค่านาวิธีเก่าจะเก็บเท่าที่ทำได้เหมือนกันหมด ส่วนค่านาที่ได้ทรงตั้งขึ้นใหม่เฉพาะเขตหัวเมือง

¹ สมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, เล่ม 1, คุรุสภา, พ.ศ. 2505, หน้า 70-72 และ ตำนานภาษีอากรบางอย่าง กับพระนิพนธ์อธิบาย ลักษณะธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 15 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายหิรัญ สุตะบุตร, พ.ศ. 2512.

² เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ที่ทรงมีพระราชอำนาจเต็มทีนั้นให้เก็บหมดเนื้อที่⁴ ซึ่งเมื่อกรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศัตราธิราช
แปลข้อเขียนของลาลูแบร์ ก็ทรงกล่าวว่า เป็นการเก็บอย่างนาฟางลอยและนาคูโค⁵ นั้นเอง
สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์ การเก็บค่านาเป็นนาคูโคและนาฟางลอยได้มีมาตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอน
ต้น มีหลักฐานว่าเก็บในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา⁶

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเรื่องนาคูโคและนาฟางลอย
พบว่าความสำคัญของนาทั้ง 2 ประเภทจะมีมากกว่าเรื่องของวิธีการเก็บค่านา ซึ่งอาจจะพิจารณา
ได้ดังต่อไปนี้

1. นาคูโค เป็นนาบนพื้นที่ราบลุ่ม มีระบบน้ำที่ให้ผลมั่นคงกว่าคือได้รับทั้งน้ำฝนและ
น้ำท่า ขณะที่นาฟางลอยเป็นนาในที่ดอนจึงอาศัยแต่น้ำฝนเป็นสำคัญ ดังที่มีคำเรียกว่าเป็น “นา
น้ำฝนฟางลอย”⁷ มีข้อได้เปรียบอย่างหนึ่งคือ บันทึกของลาลูแบร์ได้ให้ข้อเท็จจริงที่แตกต่างออกไป
ว่า นาคูโคในสมัยพระนารายณ์ คือนาที่เรียกเก็บเฉพาะในหัวเมืองที่พระราชอำนาจมีอย่างบริบูรณ์
ซึ่งในประเด็นนี้แลงกาต์ได้ให้ความเห็นว่าเป็นคำอธิบายที่ไม่สู้จะสมเหตุสมผลนัก เพราะที่จริงจะต้อง
คำนึงถึงความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินด้วย กล่าวคือ

บางเมืองที่นาได้รับการรดน้ำไว้ได้บริบูรณ์ ทำได้ทุกปีโดยไม่ต้องอาศัยน้ำฝนโดย
เฉพาะ แต่ยังอาศัยน้ำท่าด้วย การเก็บเกี่ยวจะผลมากหรือน้อยนั้นก็สุดแล้วแต่ความ
หมั่นเพียรบากบั่นของเจ้าของ แต่มีบางเมืองที่การทำนาต้องอาศัยน้ำฝนโดยเฉพาะถึง
แม้ว่าเจ้าของมีความพากเพียรจริง ก็ยังไม่สามารถที่จะทำได้เต็มที่ บางปีหากฝน
ไม่เพียงพอจำต้องทำแต่บางส่วน วิธีการเก็บอย่างใหม่ (คือนาคูโค) เห็นจะใช้ได้เฉพาะ
แต่เมืองที่มีนาบริบูรณ์เท่านั้น หารือเพราะในเมืองนั้นพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจบังคับ
บัญชาราษฎรมากกว่าเมืองอื่น⁸

⁴ *La Loubere, Du Royaume de Siam* อ้างถึงโดย ร. แลงกาต์, *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย* (กฎหมาย
ที่ดิน) คำสอนชั้นปริญญาโท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2483, หน้า 32-33 และ กรม
พระนารายณ์ประพันธ์พงศัตราธิราช, *จดหมายเหตุลาลูแบร์*, เล่ม 2, กุรุสภา, พ.ศ. 2505, หน้า 90.

⁵ กรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศัตราธิราช, เล่มเดิม, หน้า 90.

⁶ กรมพระยาเดโชรัตนโกสินทร์, *พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*, หน้า 70.

⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* พ.ศ. 2405-2408, กุรุสภา,
พ.ศ. 2504; *ประกาศฉบับที่ 258 ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องนาตราแดงและนาคูโค*, พ.ศ. 2507, หน้า 243-251.

⁸ ร. แลงกาต์, เล่มเดิม, หน้า 33.

อย่างไรก็ตาม ในความเห็นของผู้เขียนข้อเขียนของลาลูแบร์ไม่ถือว่าผิด เพราะลาลูแบร์มองจากสภาพที่เขาได้เห็น กล่าวคือ เขตนาคูโคจะได้แก่เขตดวงราชธานีคือเขตพระนครและหัวเมืองที่ล้อมรอบ ซึ่งเป็นเมืองที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเต็มที่จริง ๆ ขณะเดียวกันก็เป็นความจริงด้วยที่ว่าเมืองเหล่านั้นมีน้ำท่าบริบูรณ์ดังที่แลงการ์ดคาดหมาย ซึ่งทั้งนี้ก็นื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า การตั้งเมืองหลวงแต่ก่อนย่อมเลือกภูมิประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ ถ้าสามารถทำได้ ก็จะต้องเป็นที่ราบมีแม่น้ำไหลผ่านทั้งนี้เพื่อช่วยในการปลูกข้าวให้เพียงพอสำหรับใช้บริโภค รวมถึงเพื่อสะสมไว้เป็นเสบียงในยามสงครามหรือในยามที่เกิดขาดแคลน

2. ในเรื่องวิธีการทำนาของนาคูโคและนาฟางลอย ประกาศรัชกาลที่ 4 ฉบับที่ 258 คือประกาศพระราชบัญญัตินาตราแดงและนาคูโค และประกาศในรัชกาลที่ 5 คือประกาศแก้วิธีและพิทักษ์เก็บเงินค่านา พ.ศ. 2448 กล่าวว่านาคูโคเป็น “นาหว่าน”⁹ ซึ่งนาประเภทนี้เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่ม วิธีทำจะต้องมีการเตรียมพื้นดิน ก่อนการหว่านเมล็ดข้าวโดยการไถคราดดินคือจะต้องใช้วัวควายเข้าช่วย ส่วนนาฟางลอยเอกสารเดียวกันกล่าวถึงว่าเป็น นาน้ำฝน นาน้ำปักและนาสวนน้ำปัก และจากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 กล่าวว่าเป็นนาสวนน้ำปักค้ำและนาปักค้ำ¹⁰ ซึ่งวิธีการทำนาประเภทนี้จากหนังสือ*ประวัติกระทรวงเกษตรฯ* ได้แก้วิธีการทำนา 2 วิธี คือ หยอด และดำ กล่าวคือ

(1) นาที่ทำบนเขา โคกเนิน หรือตามป่า อาศัยเฉพาะน้ำฝน หรือทำตามแอ่งที่มีน้ำซับ นาชนิดนี้ต้องตัดโค่นต้นไม้ใหญ่ลงแล้วเผาใบไม้กิ่งไม้ให้หมด จึงขุดดินหยอดเมล็ดข้าวก่อนฤดูฝน นาชนิดนี้ไม่สู้มีใครทำมาก แม้จะได้เมล็ดข้าวมากเพราะอยู่ในก้นดง ข้าดินก็จัดเร็วทำได้เพียง 2-3 ปีก็ต้องย้ายหาที่ใหม่ นาประเภทนี้เรียกว่า นาน้ำฝน หรือนาป่า¹¹

(2) นาในที่ราบ ซึ่งเป็นที่ดอนอาศัยได้เฉพาะน้ำฝน ประเภทนี้จะต้องมีการไถคราดดินทำคันสำหรับกั้นน้ำฝนเอาไว้ และใช้วิธีปักค้ำ ประเภทนี้คือเป็นนาน้ำฝนเช่นกัน มีชื่อเรียกว่านาไร่¹²

⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, หน้าเดิม; และ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20*, หน้า 163-167.

¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, เล่ม 2, คุรุสภา, พ.ศ. 2504, หน้า 72-73.

¹¹ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรราชการ*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลเอก เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์), พ.ศ. 2485, หน้า 278-298; และ W.A. Graham, *Siam*, Vol. II, London: The De La More Press, 1924, p.11.

¹² เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรฯ*, หน้า 288.

(3) นาที่ทำตามท้องร่องสวน หรือไร่ที่ปลูกไม้ล้มลุกอาศัยน้ำฝนเช่นกัน มีบ้างที่อาศัยน้ำที่ไหลมาจากที่อื่น นาประเภทนี้ใช้วิธีตกกล้าและปักดำ เรียกว่า นาสวน นาดำ หรือนาปัก¹³

สรุปความก็คือ นาคุโศ จากการที่ทำบนพื้นที่ราบลุ่มคือมีน้ำบริบูรณ์ จึงสามารถทำได้เต็มเนื้อที่ ขณะที่นาฟางลอยความไม่แน่นอนในเนื้อที่เพาะปลูกจะมีอยู่มาก กล่าวคือ ประเภทที่เป็นนาป่าขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของเนื้อดิน เมื่อดินจืดก็ต้องย้าย ประเภทที่สอง คือนาไร่ก็ต้องขึ้นอยู่กับสภาพของดินฟ้าอากาศเป็นสำคัญ ขณะที่ประเภทที่ 3 คือนาสวน แม้ผลที่ได้จะบริบูรณ์ แต่ก็ทำเป็นส่วนน้อย เพราะนาประเภทนี้ทำเป็นเพียงผลพลอยได้เท่านั้น

3. จากการที่กำหนดว่า นาคุโศเป็นนาในท้องที่มีน้ำบริบูรณ์ ทางกรจึงได้กำหนดไว้ว่ามีอยู่ใน 4 หัวเมือง คือ กรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง และสุพรรณบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ นาคุโศมีหลักฐานอย่างแน่ชัดว่าได้แก่นา 4 หัวเมืองนี้¹⁴ แต่สำหรับสมัยอยุธยาไม่แน่ว่าคือที่ใดบ้าง แต่ถ้าเชื่อตามลาลูแบร์ว่าเขตนาคุโศ คือบริเวณที่อยู่ในพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ ก็เห็นจะได้แก่พระนครศรีอยุธยา และหัวเมืองข้างเคียง ซึ่งก็น่าจะเป็น 4 หัวเมือง ที่มีหลักฐานว่าเรียกเก็บในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั่นเอง

สำหรับนาคุโศ สมัยรัตนโกสินทร์นั้นพบว่าได้เรียกเก็บเฉพาะในเขต 4 หัวเมืองมาจนถึงรัชกาลที่ 5 และมาในสมัยรัชกาลที่ 5 คือในปี พ.ศ. 2451 จึงได้มีการขยายเขตนาคุโศเพิ่มเติม เหตุผลที่มีการขยายเข้าใจว่าเนื่องมาจากการทำนาได้มีความเปลี่ยนแปลงเจริญขึ้นกว่าเดิมมากโดยเฉพาะการขุดคลองอย่างแพร่หลายทำให้มีการขยายเนื้อที่ทำนามากขึ้น และคลองก็ยังช่วยเพิ่มน้ำให้แก่นานอกเหนือจากน้ำฝนขณะที่การค้าข้าวก็เจริญขึ้นอย่างมาก ทำให้รัฐบาลเห็นว่ามีเหตุผลสมควรที่จะขยายการจัดเก็บเป็นนาคุโศออกไป เขตที่มีการจัดเก็บเป็นนาคุโศได้แก่ มณฑลกรุงเก่า มณฑลราชบุรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก ทั้งนี้โดยกำหนดรายละเอียดเป็นรายตำบล อำเภอ และจังหวัด¹⁵ อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่านาคุโศที่มีการขยายใหม่นี้ก็มีอยู่ไม่น้อยที่ภายหลัง

¹³ เล่มเดียวกัน, หน้า, 297—298.

¹⁴ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*, หน้า 70; พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เล่มเดิม*, หน้า 243; และ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20*, หน้า 163—167.

¹⁵ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 22*, หน้า 438—475.

ต้องเปลี่ยนกลับไปเป็นนาฟางลอยในระยะปี พ.ศ. 2453¹⁶ ทั้งนี้เนื่องมาจากการทำนาไม่ใคร่ได้ผลนั่นเอง

4. ผลผลิตจากนาข้าวโคโดยทั่วไปมีคุณภาพเลวกว่าหรืออยู่ห่างไกลกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นตลาดค้าข้าวในสมัยรัตนโกสินทร์ กว่าเขตนาฟางลอย (เขตใกล้กรุงเทพฯ มักจะเป็นนาสวน) ราคาข้าวที่ได้จึงต่ำกว่า

5. เนื่องจากท้องที่นาข้าวโคไม่ค่อยมีความเสียหายจากภัยธรรมชาติจึงเรียกเก็บค่านาเต็มตามเนื้อที่ที่มีอยู่ ส่วนในท้องที่นาฟางลอยนั้นเนื่องจากผลไม่แน่นอนก็ให้เก็บตามที่ปลูก

6. จากการที่เขตนา 4 หัวเมืองซึ่งเป็นเขตนาข้าวโค เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติดังได้กล่าวแล้ว การทำนาในเขตนี้จึงทำได้เต็มที่และทำได้อย่างสม่ำเสมอ คือเป็น Settled Agriculture อย่างแท้จริง หรือกล่าวได้อีกนัยหนึ่งคือเป็นเขตที่มีการพัฒนาทางด้านการเพาะปลูกได้อย่างสมบูรณ์ แต่การที่เขตนี้ใช้วิธีทำนาเป็นนาหว่านแทนที่จะเป็นนาดำซึ่งความจริงให้ผลผลิตสูงและคุณภาพดีกว่าก็เนื่องจากสภาพของพื้นที่เป็นสำคัญ กล่าวคือในเขต 4 หัวเมืองเป็นเขตที่ราบลุ่มมาก เมื่อน้ำท่าไหลบ่าเข้ามาอย่างรวดเร็ว ถ้าทำนาดำโดยไม่มีการควบคุมระดับน้ำก็จะเสียหายได้มาก ขณะเดียวกันการที่นิยมทำนาหว่านก็เพราะในช่วงนั้นค่าแรงพวงนาหว่านมีความเหมาะสมมากกว่า ส่วนในเขตนา นอกจาก 4 หัวเมืองเนื่องจากเป็นเขตที่ไม่อุดมสมบูรณ์การเพาะปลูกจึงยังเลือนลอยอยู่มาก เห็นได้จากการที่ชาวนามักจะโยกย้ายไปทำนาในที่ใหม่ ๆ อยู่เสมอเพื่อหาแหล่งที่อุดมสมบูรณ์กว่า นาประเภทนี้จึงมีลักษณะอย่างที่แองค์เรียกว่า Shifting Cultivation¹⁷ คือเป็นนาเลือนลอยอยู่มากจัดเป็นนาที่เพิ่งพัฒนาขึ้นใหม่หรือพัฒนาแล้วแต่ยังไม่สมบูรณ์

7. จากการที่มีการเก็บค่านาด่างกัน การออกหนังสือสำหรับที่นาทั้ง 2 ประเภทจึงแตกต่างกันไป กล่าวคือ นาข้าวโคจะออกหนังสือเรียกว่า “ตราแดง” ขณะที่นาฟางลอยจะออกหนังสือเรียกว่า “ตราจองหรือใบตราจอง” ซึ่งกรรมสิทธิ์ของที่นาทั้ง 2 จะต่างกัน ที่นาดาแดงจะทำหมดหรือไม่หมดเนื้อที่ประการใดก็ตามถ้าเจ้าของที่ยังเสียค่านาอยู่แล้วก็มิกรรมสิทธิ์ไม่ขาด

¹⁶ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 23*, หน้า 23-29, 349-365, 280-283, 409-412, 416-419.

¹⁷ Lucien M. Hanks, *Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia*, Aldine Atherton Inc., Chicago, New York, 1972, ch.3, pp. 24-43.

ส่วนตราจอนนั้นถ้าเจ้าของที่ไม่ได้ทำเพียง 3 ปี กรรมสิทธิ์ต้องกลับเป็นของหลวง¹⁸ สำหรับในกรณีของนาสวน ซึ่งโดยปกติจะมีการออกหนังสือสำหรับที่สวนที่เรียกว่า “โฉนดตราแดงหรือนาโฉนด”¹⁹ และก็มีมีการเรียกเก็บอากรค่าสวนอยู่แล้ว ฉะนั้นเมื่อมีการทำนาจึงเรียกค่านาเท่าที่ทำได้ แต่กรรมสิทธิ์ก็ยังเป็นไปตาม “โฉนดตราแดงหรือนาโฉนด” คือมีกรรมสิทธิ์ถาวร

สำหรับอัตราค่านาคู่โคและนาฟางลอยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีปรากฏดังต่อไปนี้

รัชกาลที่ 2 ทั้งนาคู่โคและนาฟางลอยเรียกเก็บเป็นฟางข้าวในอัตราเท่ากัน คือเรียกข้าวเปลือกที่ราษฎรทำนาได้ไร่ละ 2 ถัง และบังคับซื้อข้าวเข้าหลวงไร่ละ 2 ถัง ราษฎรที่ทำนาต้องขนข้าวของหลวงเหล่านั้นไปจนถึงฉางหลวงเหมือนกันทั้งในกรุงและหัวเมือง²⁰

รัชกาลที่ 3 จากการที่ทรงพระราชดำริว่า วิธีเก็บหางข้าวและบังคับให้ราษฎรขนส่งถึงฉางหลวงเป็นความเดือดร้อนนัก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเก็บค่านาเป็นเงินเท่ากันทั้งนาคู่โคและนาฟางลอยคือไร่ละ 1 สลึงเพียง²¹

รัชกาลที่ 4 การที่มีการเปิดขายข้าวให้ต่างประเทศทรงมีพระราชดำริว่า ราษฎรคงพอใจที่จะทำนาให้เต็มที่ นาคู่โคจึงเสียเปรียบนาฟางลอยเพราะจะทำนาหรือไม่ก็ต้องเสียค่านาเต็มเนื้อที่และเจ้าของนาคู่โคเองก็ร้องอยู่เนือง ๆ ว่า ทำนาไม่ได้ผลจะขอลดหย่อนค่านาซึ่งเป็นการยากที่จะได้สวน ขณะเดียวกันคนทำนาคู่โคมักเป็นคนไพร่หลวงที่ต้องรับราชการหนัก คือเป็นฝ่ฝาย เป็นต้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดค่านาคู่โคลงเหลือเพียง 1 สลึง แต่ห้ามมิให้ขอลดหย่อนอีก ส่วนนาฟางลอยคงเก็บในอัตราเดิมคือ 1 สลึงเพียง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2407²² อย่างไรก็ดีตาม การที่เริ่มมีการเก็บค่านาทั้ง 2 ชนิดในอัตราแตกต่างกันโดยที่เรียกเก็บจากนาฟางลอยในอัตราสูงกว่าก็แสดงให้เห็นว่า นาฟางลอยในช่วงนี้ก็สามารถปลูกได้ดีและได้ผลมาก คือค่อนข้างจะมีการเพาะปลูกแน่นอนแล้ว

รัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2448 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการเก็บค่านาใหม่ด้วยทรงพระราชดำริว่าบ้านเมืองได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นกว่าเมื่อ 50 ปีก่อนมาก การทำไร่นาค้าขายมีผลเพิ่มขึ้นถึง 5-6

18 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 เล่ม 2*, หน้า 71.

19 ร. แลงกัตต์, เล่มเดิม, หน้า 39.

20 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, ฉบับที่ 258; และ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20*, หน้า 163-167 ประกาศแก้ไขและพิทักษ์เก็บเงินค่านา, วันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2448.

21 เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

22 เล่มเดียวกัน.

เท่า อัตราค่านาใหม่ได้แบ่งที่นาออกเป็น 5 ชั้น คือนาเอก โท ตรี จัตวา และเบ็ญจะ แต่ก็ยังคงเก็บนาคู้โคอัตราต่อไร่ต่ำกว่านาฟางลอยดังนี้

นาคู้โค	นาเอก	ไร่ละ	1 บาท
	นาโท	„	48 อัฐ
	นาตรี	„	40 „
	นาจัตวา	„	32 „
	นาเบ็ญจะ	„	24 „

นาฟางลอย สูงกว่านาคู้โค 1/4

นาหวงห้าม 1/8 ของนาคู้โค²³

พ.ศ. 2452 เมื่อเปลี่ยนอัตราค่านาเป็นสตางค์ กำหนดค่านาดังนี้

		นาคู้โค	นาฟางลอย	นาหวงห้าม
นาเอก	ไร่ละ	1 บาท	1.20 บาท	12 สตางค์
นาโท	„	80 สตางค์	1 „	10 „
นาตรี	„	60 „	80 สตางค์	8 „
นาจัตวา	„	40 „	60 „	6 „
นาเบ็ญจะ	„	30 „	40 „	5 „ ²⁴

สำหรับเขตรังสิตพบว่าได้เรียกเก็บค่านาเป็นนาฟางลอยนับตั้งแต่แรกเริ่มที่มีการทำนา รัฐบาลได้มีความคิดที่จะเปลี่ยนการเก็บค่านาเขตนี้นี้เป็นนาคู้โคอยู่บ้าง เช่นในปี พ.ศ. 2447 ในการประชุมเทศบาลได้มีการเสนอให้เก็บค่านาในมณฑลกรุงเทพฯ ที่ได้ออกโฉนดอย่างใหม่ (ซึ่งเขตรังสิตได้รวมอยู่ด้วย) เป็นนาคู้โค แต่ที่ประชุมเห็นว่ายังควรเก็บเป็นนาฟางลอยอย่างเดิมก่อน และเมื่อนำเข้าประชุมในที่ประชุมเสนาบดีก็ยังมีความเห็นให้คงเก็บเป็นนาฟางลอยเช่นกัน²⁵ ซึ่งเข้าใจว่าที่ความเห็นส่วนใหญ่ยังไม่ต้องการให้เก็บเป็นนาคู้โคเนื่องจากการทำนาในเขตนี้นี้ยังไม่ได้ผลบริบูรณ์นั่นเอง

²³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20*, หน้า 163—167.

²⁴ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 23*, พ.ศ. 2452.

²⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, *เอกสาร ร.5 กษ.ร.2/36 เล่ม 2* รายงานประชุมเสนาบดี, วันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2447.

อัตราค่านาฟางลอยในเขตรังสิต มีการกำหนดดังต่อไปนี้

อำเภอเมือง (เมืองธัญบุรี)	คลองรังสิตฝั่งเหนือ ตั้งแต่คลอง 13 ฝั่งตะวันออก ถึงคลอง 11 ฝั่งตะวันตก ยื่นขึ้นไป 40 เส้น ฝั่งใต้ตั้งแต่คลอง 3 ถึงคลอง 11 จดเขต อำเภอลำลูกกา	} เอก
---------------------------	--	-------

อำเภอเมือง	นอกจากที่กำหนด	ตรี
อำเภอลำลูกกา	ทุกตำบล	เอก
อำเภอคลองหลวง	„	โท
อำเภอหนองเสือ	„	ตรี ²⁶

อย่างไรก็ตามปรากฏว่า ได้เคยมีเจ้าของนาในเขตรังสิตได้ร้องเรียนต่อรัฐบาลให้เปลี่ยนเก็บค่านาเป็นนาคู่โค คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช และหมื่นภูเบศร์ ปลัดกรม ซึ่งมีนาอยู่ที่ตำบลลำลูกกาได้ร้องเรียนในปี พ.ศ. 2448²⁷ ทั้งนี้เข้าใจว่าเนื่องจากการที่มีการขึ้นค่านาตามพิกัดอัตราใหม่ทำให้นาดังกล่าวเป็นนาเอกฟางลอยซึ่งอัตราค่านาสูง และเห็นว่าถ้าเปลี่ยนเป็นนาคู่โคจะทำให้เสียค่านาถูกลง ขณะเดียวกันการขอเปลี่ยนดังกล่าวก็แสดงว่าการเพาะปลูกอย่างถาวรในเขตนี้มีมาก จึงพอใจที่จะเสียเป็นนาคู่โคมากกว่าเป็นนาฟางลอย เนื่องจากอัตราค่านาต่อไร่ต่ำกว่า

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.ร.2/35 เล่ม 2 เรื่องเงินค่านาอัตราค่านาณฑลกรุงเทพฯ.

²⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 / 1 น.ร.2 ก/ 58 กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กับหมื่นภูเบศร์ ปลัดกรม จะขอเสียค่านาเป็นนาคู่โค ตั้งแต่ พ.ศ. 2448.

ภาคผนวกที่ 13

สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาต

ให้บริษัทชุกคองแลคูนาสยาม

ชุกคองในทุ่งฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำนครนายก

ด้วยตามสัญญาพระบรมราชานุญาตลงวันที่ 5 เดือน 2 แรมหนึ่งค่ำ ปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช 1250 ในข้อ 2 ซึ่งมีความว่า ผู้รับอนุญาต (บริษัทชุกคองแลคูนาสยาม) จะคิดชุกคองใหม่ในตำบลใดก็ดี ต้องทำแผนที่แบบแผนคลองที่กำหนดจะชุกกว้างยาวทุก แลทำหนังสือแจ้งการที่จะทำกำหนดเวลาที่จะลงมือชุกแลกำหนดจะแล้วช้านานเพียงไรมามายื่นแก่ผู้อนุญาตให้เห็นชอบด้วยก่อนทุกคราวนั้น บัดนี้บริษัทชุกคองแลคูนาสยามได้นำหนังสือแลแผนที่มายื่นต่อกระทรวงเกษตรราชการเพื่อขออนุญาตชุกคองในท้องทุ่งฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำนครนายก มีกำหนดเขตแลสายคลองแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว กระทรวงเกษตรราชการได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองพระบาททรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงได้ปรึกษาหารือกับหม่อมราชวงศ์ใหญ่สุพรรณ แลพระปฏิบัติราชการประสงค์ตกลงกันเป็นเนื้อความ 18 ข้อ กระทรวงเกษตรราชการได้นำความตกลงอันนั้นขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท แลทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการเป็นผู้แทนในนามของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่าผู้ให้อนุญาตฝ่ายหนึ่ง ทำสัญญากับหม่อมราชวงศ์ใหญ่สุพรรณ แลพระปฏิบัติราชการประสงค์ ผู้แทนในนามของบริษัทชุกคองแลคูนาสยาม ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่าผู้รับอนุญาตฝ่ายหนึ่ง ณ ที่ว่าการกระทรวงเกษตรราชการเมื่อวันที่ 10 มกราคม รัตนโกสินทรศก 123 ตามข้อความที่ได้ตกลงกัน แลผู้ทำสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายได้ยินยอมซึ่งกันแลกันว่า จะประพฤติตามข้อสัญญาดังที่จะกำหนดไว้ต่อไปนี้

ข้อ 1. ผู้ให้อนุญาต อนุญาตให้ผู้รับอนุญาตได้ทำการชุกคองแลก่อสร้างประตูน้ำขึ้นในบริเวณที่ฝั่งตะวันออกแห่งแม่น้ำนครนายกเฉพาะที่ได้กำหนดเขตแลสายคลองไว้ในแผนที่ซึ่งผู้ให้อนุญาตและผู้รับอนุญาตได้ลงชื่อไว้แล้วกัลลัดติดท้ายหนังสือสัญญานี้ไว้เป็นสำคัญ

ข้อ 2. ผู้รับอนุญาตจะขุดคลองโดยกำหนดดังนี้ คือ ฎก 5 ศอก ปากกว้าง 5 วา แลคั่นคลองเทลาดตามส่วน แลกำลังของเครื่องจักรที่จะขุดได้ รวมระยะยาวของคลองทุกๆ สาย ตามแผนที่ท้ายสัญญาี้ ประมาณไม่เกิน 3,500 เส้น

ข้อ 3. การขุดคลองนี้ ผู้รับอนุญาตจะได้ลงมือขุดภายในกำหนด 3 เดือน แลจะให้แล้วสำเร็จบริบูรณ์ภายในกำหนด 3 ปี นับตั้งแต่วันลงในสัญญาี้เป็นต้นไป

ข้อ 4. เมื่อผู้รับอนุญาตได้ขุดคลองสายใดสำเร็จตลอดสายแล้ว ผู้รับอนุญาตจะบอกมายังผู้ให้อนุญาต แลผู้ให้อนุญาตจะแต่งตั้งเจ้าพนักงานอินนิเนียในกรมคลองของกระทรวงเกษตราธิการไปตรวจ เมื่อเป็นการถูกต้องแลผู้รับอนุญาตจะมอบคลองสายนั้นให้แก่ผู้ให้อนุญาตเป็นคลองๆ ไปกว่าจะหมดทุกสาย แลการมอบคลองกันนี้ต้องให้เป็นสำเร็จหมดทุกสายภายในกำหนด 3 ปี นับแต่วันลงในสัญญาี้เป็นต้นไป

ข้อ 5. ผู้รับอนุญาตจะต้องสร้างประตูน้ำสำหรับเรือเดินเข้าออกได้ที่คลองหมายอักษร ก. ด้วยทุนของผู้รับอนุญาต แลประตูนั้นต้องมีประตูไขน้ำด้วย

ข้อ 6. ประตูน้ำตามที่กล่าวไว้ในข้อ 5 นั้น ผู้รับอนุญาตจะต้องลงมือสร้างภายในกำหนด 3 เดือน นับแต่วันลงในสัญญาี้เป็นต้นไปแลจะต้องก่อด้วยศิลา เว้นแต่บานกบแลบานประตูจะต้องทำด้วยไม้ ตามแบบของอินนิเนียของผู้ให้อนุญาต แลผู้รับอนุญาตจะต้องคิดค่าแบบนี้ให้แก่ผู้ให้อนุญาต เป็นเงิน 200 บาท

ข้อ 7. ในเวลาทำการก่อสร้างประตูน้ำนี้ ผู้ให้อนุญาตจะได้จัดให้เจ้าพนักงานอินนิเนียในกรมคลองไปเป็นผู้ดูการ ผู้รับอนุญาตต้องทำการตามคำแนะนำของผู้ดูการนั้นตามสมควรทุกประการ แลผู้รับอนุญาตจะออกเงินค่าใช้จ่ายของเจ้าพนักงานนั้นให้ 1,600 บาท ถ้าผู้รับอนุญาตจะทำให้แล้วภายใน 6 เดือน นับแต่วันลงมือทำเป็นต้นไป แลถ้าผู้รับอนุญาตทำการไม่แล้วเสร็จภายใน 6 เดือน แลยังทำการต่อไปอีก ผู้รับอนุญาตจะต้องเสียเงินค่าใช้จ่ายของเจ้าพนักงานนั้นตามที่ผู้ให้อนุญาตต้องจ่ายต่อไปจนตลอดเวลา

ข้อ 8. ถ้าแลผู้รับอนุญาตกับเจ้าพนักงานผู้ดูการทำประตูน้ำจะเกิดทู่เมียดกันด้วยประการใดๆ ในเรื่องประตูน้ำนั้น ผู้ให้อนุญาตจะเป็นผู้ตัดสินเป็นเด็ดขาด ผู้รับอนุญาตจะต้องกระทำตามคำตัดสินนั้นทุกประการ

ข้อ 9. การก่อสร้างประตูน้ำนี้ ผู้รับอนุญาตจะต้องทำการให้แล้วเสร็จภายในกำหนด 2 ปี แลจะต้องมอบให้แก่ผู้ให้อนุญาตภายในกำหนด 3 ปี นับตั้งแต่วันลงในหนังสือสัญญาี้

เปนต์ันไป ในระหว่างเวลาที่ประตูน้ำนี้อยู่ในความปกครองของผู้รับอนุญาต ผู้รับอนุญาตจะเก็บค่าธรรมเนียมแก่เรือเดินเข้าออกได้ โดยไม่เกินกว่าอัตราสำหรับประตูน้ำจุฬาลงกรณ์

ข้อ 10. ผู้ให้อนุญาต ๆ ที่ดินซึ่งห่างจากคันคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดขึ้นไป 1 เส้น ให้เป็นของผู้รับอนุญาตยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ตลอดลำคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดทุก ๆ สาย เหมือนหนึ่งว่าผู้รับอนุญาตได้จับจองที่เหล่านั้นไว้ เมื่อวันที่ลงในหนังสือสัญญา

ข้อ 11. ส่วนที่ดินที่ได้มีผู้จับจองและทำเป็น นาฟางไว้แล้วแต่ก่อน วันที่ลงในสัญญาจะมีหนังสือสำคัญสำหรับที่กีดหรือไม่มีกีด ผู้รับอนุญาตต้องยอมรับรองว่าผู้นั้นคงจะต้องเป็นผู้ได้รับการสิทธิอยู่ในที่นั้น ๆ ทุก ๆ ราย แต่ถ้าที่รายใดมิได้ตั้งอยู่ริมลำแม่น้ำ ในเขต 30 เส้น ยื่นขึ้นไปจากฝั่งแม่น้ำแล้ว ผู้รับอนุญาตจะคิดเอาค่าชดเชยแก่เจ้าของที่นั้น ๆ ได้ไร่ละ 4 บาท และที่จะได้ทราบว่า ผู้ใดทำนาฟางไว้มากน้อยเท่าใดในเวลานั้น ผู้ให้อนุญาตจะจัดให้เจ้าพนักงานกรมแผนที่ไปตรวจจริงวัดไว้ ให้เป็นหลักฐานภายในฤดูแล้งนี้

ข้อ 12. ถ้าแลเจ้าของนาฟางไม่ยอมเสียค่าชดเชยให้ผู้รับอนุญาตตามที่ได้กำหนดไว้แล้วต้องยอมขายที่นั้นให้แก่ผู้รับอนุญาตเต็มทั้งแปลงตามราคาซื้อขายกันอยู่ในเวลาก่อนวันลงในสัญญา และผู้รับอนุญาตต้องรับซื้อที่รายนั้นตามที่ได้กำหนดไว้ ถ้าแลผู้รับอนุญาตกับเจ้าของที่จะไม่ตกลงกันด้วยประการใด ๆ กีด ผู้รับอนุญาตยอมให้ผู้ให้อนุญาตเป็นผู้ตัดสินได้เด็ดขาด

ข้อ 13. บรรดาเจ้าของนาฟางตามที่กล่าวมาในข้อ 11 นั้น ผู้ให้อนุญาตจะแต่งเจ้าพนักงานออกไปปักปันให้ใหม่ ให้ที่นาได้มาจกที่หลวงริมคลองที่ผู้รับอนุญาตขุดจกทุกราย

ข้อ 14. บรรดาที่ดินซึ่งผู้ให้อนุญาต ๆ ให้ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้ตามข้อ 10 นั้น ผู้รับอนุญาตจะต้องยื่นบัญชีที่ดิน แลมารับโฉนดแลทำหนังสือขายให้แก่ผู้มีชื่อให้เสร็จภายในกำหนด 5 ปี นับแต่วันลงในสัญญาเป็นต้นไป แต่ถ้าเจ้าพนักงานผู้ออกโฉนดให้ไม่แล้วเสร็จได้ในกำหนดนี้แล้ว ผู้รับอนุญาตจะยื่นบัญชีรายชื่อผู้รับอนุญาตได้จำหน่ายที่ดินให้พร้อมทั้งเงินภาคหลวงแลค่าจองส่งให้แก่ผู้ให้อนุญาตเพื่อจะได้ออกโฉนดให้แก่ผู้นั้นต่อไป ส่วนที่ดินที่ผู้รับอนุญาตไม่ได้จำหน่ายนั้น ขาดอำนาจตามสัญญาจากผู้รับอนุญาต ผู้ให้อนุญาตจะจำหน่ายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดต่อไป หรือจะทำประการใด ๆ ก็ได้ทุกประการ

ข้อ 15. ด้วยเหตุที่ผู้ให้อนุญาตได้ให้อำนาจแลประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามข้อความในหนังสือสัญญา ผู้รับอนุญาตจะคิดภาคหลวงตามเนื้อที่ ๆ ผู้รับอนุญาตได้รับตามข้อ 10 แห่งหนังสือสัญญา ให้แก่ผู้ให้อนุญาตไร่ละสิ่งหนึ่งกับต้องเสียค่าจองและค่าธรรมเนียมทำหนังสือขายตามอัตราให้แก่เจ้าพนักงานในวันที่มารับโฉนดและทำหนังสือขายนั้นให้เสร็จทุกรายด้วย

ข้อ 16. การขุดคลองนี้ถ้าต่อไปผู้รับอนุญาตเห็นสมควรว่า จะเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมสายคลองอื่นอีกเพื่อประโยชน์ประการใด ๆ ผู้รับอนุญาตจะได้ทำแผนที่แลทำคำชี้แจงมายื่นต่อผู้ให้อุญาตเพื่อขออนุญาตเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมสายคลองตามความเห็นนั้น และผู้ให้อุญาตจะได้วินิจฉัยตามสมควรแก่เหตุการณ์ ต่อเมื่อผู้รับอนุญาตได้รับอนุญาตประการใดแล้ว ผู้รับอนุญาตจึงจะทำการนั้นได้ตามข้อความที่อนุญาตใหม่นั้น

ข้อ 17. เพราะเหตุที่ได้กล่าวมาแล้วในข้อต่าง ๆ หนังสือสัญญาจะมีกำหนดใช้ได้เพียง 5 ปี นับแต่วันลงในสัญญาเป็นต้นไป เมื่อพ้นกำหนด 5 ปีแล้วหนังสือสัญญานี้เป็นอันใช้ไม่ได้ต่อไป แต่ในภายในระหว่าง 5 ปีนั้น ถ้าผู้รับอนุญาตมิได้ประพฤติก่อให้เกิดข้อสัญญาที่ได้กล่าวไว้ในข้อใดข้อหนึ่ง ณ เวลาใดแล้ว คลองแลประตูน้ำที่ผู้รับอนุญาตได้ทำมาแล้วกับทั้งอำนาจประโยชน์ของผู้รับอนุญาตตามสัญญานี้จะตกมาเป็นของผู้ให้อุญาตทั้งสิ้นในเวลานั้น แลสัญญานี้จะเป็นอันใช้ไม่ได้ต่อไปถึง 5 ปีตามที่ได้กำหนดไว้

ข้อ 18. ถ้าแลผู้ให้อุญาตกับผู้รับอนุญาตจะมีความเข้าใจความในข้อสัญญานี้ผิดกันประการใด ๆ จะได้รับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเป็นเด็ดขาด

หนังสือสัญญานี้ได้ทำเป็น 2 ฉบับ ผู้ให้อุญาตรักษาไว้ฉบับหนึ่ง มอบให้แก่ผู้รับอนุญาตไปฉบับหนึ่ง เนื้อความถูกต้องกัน เพื่อเป็นพยานหลักฐานของสัญญานี้ ได้ลงชื่อผู้ให้อุญาต แลผู้รับอนุญาตกับได้ลงชื่อพยานไว้เป็นสำคัญ

ประทับตราพระพิรุณทรงนาครไว้เป็นสำคัญ

(เซ็น) เทเวศร์วงษ์วิวัฒน์	ผู้ให้อุญาต
(เซ็น) สุพรรณ	ผู้รับอนุญาต
(เซ็น) พระปฏิบัติราชประสงค์	ผู้รับอนุญาต
(เซ็น) พระยาอินทราธิบดี	พยาน

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.5 กษ.9.4 เล่ม 2, เอกสาร ร.6 กษ.5/10 และประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20.

ภาคผนวกที่ 14
รายชื่อเสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการ
ระยะปี พ.ศ. 2431–2473

1. เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) พ.ศ. 2431–2435
2. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) พ.ศ. 2435–2439
3. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง ทรงบริหาร
งานของกระทรวงเกษตรที่ถูกยุบลงเป็นกรมเกษตรกร ขึ้นกับกระทรวงพระคลังมหา
สมบัติ พ.ศ. 2439–2442
4. เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) พ.ศ. 2442–2452
5. เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา) พ.ศ. 2452–2455
6. พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พ.ศ. 2455–2463
7. เจ้าพระยาพลเทพ (เฉลิม โกมารกุล ณ นคร) พ.ศ. 2463–2473

ที่มา : เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์), *ประวัติกระทรวงเกษตรราชการ*, พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ พ.ศ. 2484; *ประวัติกระทรวงเกษตร*, กระทรวงเกษตรฯ
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตำรวจตรีลัย อูทยานนท์ พ.ศ. 2509; และพวงเพชร สุรัตน์แก้ว,
เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการ พ.ศ. 2435–2475, วิทยานิพนธ์ แผนกวิชาประวัติศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2516.

บรรณานุกรม

---

1. เอกสารชั้นต้นที่ยังมิได้พิมพ์

เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

1.1 เอกสารรัชกาลที่ 5

(1) กระทรวงเกษตรราชการ (ส่วนที่มาจากกรมราชเลขาธิการ)

- กษ.1 *เบ็ดเสร็จกระทรวงเกษตรราชการ (1-15)*
กษ.2 *ตั้งตำแหน่งเสนาบดีและข้าราชการ (1-4)*
กษ.3.1 *กรมฯ ราชการทั่วไป (1-16)*
กษ.3.2 *กรมฯ เงินค่าที่นา เล่ม 1 (1-14)*
กษ.3.2 *กรมฯ เงินค่าที่นา เล่ม 2 (20-36)*
กษ.3.3 *กรมฯ ที่นา เล่ม 1 (1-41)*
กษ.4 *กรมทะเบียนที่ดิน (1-21)*
กษ.4.1 *กรมทะเบียนที่ดิน ประกาศและพระราชบัญญัติ เล่ม 1 (1-14)*
กษ.4.2 *กรมทะเบียนที่ดิน รายงานข้าหลวงเกษตรจัดที่ดิน (1-3)*
กษ.4.3 *กรมทะเบียนที่ดิน โฉนดที่ดิน (1-13)*
กษ.4.4 *กรมทะเบียนที่ดิน จัปจ้อง ออกตราจองที่ดิน (1-15)*
กษ.4.5 *กรมทะเบียนที่ดิน ค่าเช่า อากรที่ดิน (1-16)*
กษ.9 *กรมคลอง (1-11)*
กษ.9.1 *กรมคลอง พระราชบัญญัติต่าง ๆ (1-6)*
กษ.9.2 *กรมคลอง การขุดคลอง เล่ม 1 (1-30)*
กษ.9.2 *กรมคลอง การขุดคลอง เล่ม 2 (31-59)*
กษ.9.3 *กรมคลอง ทำนบ ประตูน้ำ เล่ม 1 (1-27)*
กษ.9.4 *กรมคลอง บริษัทขุดคลองแกลคุนาสยาม เล่ม 1 (1-10)*
กษ.9.4 *กรมคลอง บริษัทขุดคลองแกลคุนาสยาม เล่ม 2 (11-14)*
กษ.9.4ก *กรมคลอง บริษัทขุดคลอง คดีความที่นา เล่ม 1 (1-16)*
กษ.9.4ก *กรมคลอง บริษัทขุดคลอง คดีความที่นา เล่ม 2 (17-45)*
กษ.10 *การเพาะปลูก (1-6)*
กษ.11 *การจำหน่ายน้ำจืด (ประปา) เล่ม 1 (1-8)*

(2) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

- ค.22.1 *หนี้หลวง หนี้เงินค้ำภาษีอากร เล่ม 1 (1-38)*
ค.22.2 *หนี้หลวง หนี้เงินกู้หลวง เล่ม 2 (23-54)*

(2) กรมราชเลขาเนกา

- รล.6 รายงานการประชุมเสนาบดี (1-8)
 รล.11 ขอรับราชการและขอเลื่อนตำแหน่ง (1-64)

(4) กระทรวงมหาดไทย

- ม.2.25 ทุพพิภักดิ์และอพยพ เล่ม 1 (1-22)
 ม.2.25 ทุพพิภักดิ์และอพยพ เล่ม 2 (23-45)
 ม.2.25 ทุพพิภักดิ์และอพยพ เล่ม 3 (46-54)

(5) กระทรวงนครบาล

- น.3.2ก ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ธัญญบุรี เล่ม 1 (1-36)
 น.3.2ก ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ธัญญบุรี เล่ม 2 (37-117)
 น.3.5ก ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ปทุมธานี ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-30)
 น.3.5ก ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ปทุมธานี ราชการทั่วไป เล่ม 2 (31-78)
 น.30 บัญชีสำมะโนครัว (1-13)
 น.41.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-25)
 น.41.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ราชการทั่วไป เล่ม 2 (26-77)
 น.41.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ราชการทั่วไป เล่ม 3 (78-125)
 น.41.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ราชการทั่วไป เล่ม 4 (126-186)
 น.41.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ราชการทั่วไป เล่ม 5 (187-221)
 น.41.3 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ ชุดคลอง บัดเบ็ดทำนบ (1-13)
 น.41.4 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 1 (1-26)
 น.41.4 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 2 (27-50)
 น.41.4 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 3 (51-58)
 น.41.4 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตรราชการ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 4 (59-83)
 น.44.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงมหาดไทย ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-35)
 น.44.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงมหาดไทย ราชการทั่วไป เล่ม 2 (36-73)
 น.44.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงมหาดไทย ราชการทั่วไป เล่ม 3 (74-103)
 น.44.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงมหาดไทย ราชการทั่วไป เล่ม 4 (104-202)

1.2 เอกสารรัชกาลที่ 6

(1) กระทรวงเกษตรราชการ

- กษ.1 เบ็ดเสร็จกระทรวงเกษตรราชการ (1-19)
 กษ.2 ประกาศและพระราชบัญญัติ (1-27)
 กษ.3 ข้าราชการ (1-22)
 กษ.4 ล่าคลอง ทำทำนบ ประตูน้ำ (1-12)
 กษ.5 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 1 (1-6)
 กษ.5 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม เล่ม 2 (7-12)

(2) เบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 6

บ.2.1 เบ็ดเตล็ดบุคคลชาวไทย เล่ม 2 (35-67)

(3) กระทรวงนครบาล

น.2 ประกาศและพระราชบัญญัติ เล่ม 1 (1-51)

น.10.2ก ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ มีนบุรี ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-20)

น.10.4 ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ัญญบุรี ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-16)

น.10.4 ราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ัญญบุรี ราชการทั่วไป เล่ม 2 (17-36)

น.31.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตร ราชการทั่วไป เล่ม 1 (1-26)

น.31.1 เอกสารโต้ตอบกระทรวงเกษตร ราชการทั่วไป เล่ม 2 (27-38)

1.8 เอกสารรัชกาลที่ 7

(1) กระทรวงเกษตร

กษ.1 เบ็ดเสร็จกระทรวงเกษตร (1-16)

กษ.2 ประกาศและพระราชบัญญัติ (1-24)

กษ.9 การชลประทาน (1-13)

1.4 เอกสารรัชกาลที่ 5-7

(1) ส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

บ.1.3 ส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แผนกเกษตร (1-12)

(2) เอกสารกระทรวงเกษตร (ที่มาจากกระทรวงเกษตร) เอกสารชุดใหม่แบบเอกสารชุดใหม่ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติยังมีจัดหมวดหมู่ การเรียงลำดับเรื่องเป็นไปตามที่หน่วยราชการเดิมจัดทำไว้

บริษัทชุกคอง เล่ม 1 (1-21)

เล่ม 2 (22-36)

เล่ม 3 (37-40)

เล่ม 4 (41-85)

เล่ม 5 (86-130)

เล่ม 8 (201-217)

เล่ม 9 (218-247)

เล่ม 10 (248-254)

เล่ม 26 (1142-1182)

เล่ม 27 (1183-1231)

เล่ม 28 (1232-1233)

เล่ม 29 (1234-1283)

เล่ม 30 (1284-1313)

หนังสือเก่า เล่ม 46 (1772-1804)

เล่ม 62 (2453-2499)

เล่ม 85 (3799-3821)

หนังสือเก่า	เล่ม 86 (3822—3845)
	เล่ม 87 (3846—3880)
	เล่ม 91 (3967—3981)
	เล่ม 92 (3982—4016)
กรมคลอง	เล่ม 1 (1—7)
	เล่ม 2 (8—33)
	เล่ม 7 (146—265)
	เล่ม 34 (378—794)
	เล่ม 43 (1011—1036)
กรมเพาะปลูก (ชุดที่ 1)	เล่ม 10 (223—272)
	เล่ม 13 (289—300)
	เล่ม 15 (332—349)
	เล่ม 20 (371—403)
	เล่ม 22 (444—460)
สารบรรณ	เล่ม 1 (1—18)
	เล่ม 15 (361—395)
	เล่ม 82 (1618—1649)
ข้าหลวงเกษตร	เล่ม 1 (1—33)
	เล่ม 4 (87—122)
รายงาน (ชุดที่ 2)	เล่ม 6 (95—121)

2. เอกสารชนต้นที่พิมพ์แล้ว

2.1 หนังสือ

กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 1—5. ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง.

พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ, 2506.

เกษตร, กระทรวง. รายงานสามะโนเกษตร พ.ศ. 2493.

_____. สามะโนเกษตร ปี พ.ศ. 2506.

เกษตรธิการ, กระทรวง. รายงานประจำปีกระทรวงเกษตรราชการ ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. 2442 ถึง มีนาคม พ.ศ. 2454.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401—2404. กรุงเทพฯ, 2504.

_____. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405—2408. กรุงเทพฯ, 2504.

_____. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2508—2411. กรุงเทพฯ, 2504.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ 1, 2, 3. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์. โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย.
เล่ม 1—2. กระทรวงมหาดไทย, 2513.

_____. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน
เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451). พิมพ์ในงานศพนายทรงหยง ไชยบุญดี, 2502

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5.
คุรุสภา, 2504.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. เล่ม 1—2. คุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. เล่ม 1—2. คุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. เล่ม 1—2. คุรุสภา, 2504.

ปรมาณูชิตชินโนรส, สมเด็จพระ, พระมหาสมณะเจ้า. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. สมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระ, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตร
จาตุรนต์. โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25. ภาคที่ 1 สถานที่ทรงสร้างในกรุงเทพ. คุรุสภา, 2507.

มหาดไทย, กระทรวง. สามะโนประชากร ปี พ.ศ. 2480. เล่ม 4 (การเกษตร).

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท., และคนอื่นๆ, ผู้รวบรวม. ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 7—20, 22—23.
พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมต์, 2478.

หอสมุดแห่งชาติ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1—2. คลังวิทยา, 2505.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3—4. คลังวิทยา, 2506.

๒.๒ วารสารและหนังสือพิมพ์

เทศาภิบาล. เล่ม 4 (2450), เล่ม 5 (2451).

ไทยรัฐ (18—24 พฤษภาคม 2518).

“บันทึกเรื่องการทอดผ้าของประเทศไทย.” จัดหมายเหตุของสภาเผยแผ่พันธิย์. เล่มที่ 5 (15 มกราคม 2467).

๓. เอกสารชั้นสอง

๓.1 หนังสือและวิทยานิพนธ์

เกษตร, กระทรวง. ประวัติกระทรวงเกษตร. พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพด้าวจตุรดีมีชัย
อุทยานนท์, 2509.

เกษตรและสหกรณ์, กระทรวง. กรมชลประทาน. การพัฒนาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา. หนังสือที่ระลึกในการเสด็จพระ
ราชดำเนินประกอบพิธีเปิดเขื่อนภูมิพล, 17 พฤษภาคม 2507.

เกษม ศิวสัมพันธ์ และ นีออน สนิทวงศ์. แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
รวมพิมพ์ในหนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2514.

ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. รวมพิมพ์ในหนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย มหา
วิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514.

- ชมกานท์ นาครีรักษ์. บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411—2453. วิทยานิพนธ์แผนกวิชาภูมิศาสตร์—ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. *ตำนานภาษีอากรบางอย่าง กับพระนิพนธ์อธิบาย. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, ภาค 15. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายหิรัญ สุตะบุตร, 2512.*
- ชานินทร์ กรัยวิเชียร. *การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช. กระทรวงยุติธรรมจัดพิมพ์ในโอกาสครบรอบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์, 1 ตุลาคม 2511.*
- บาร์ตัน, โทมัส แฟรงค์ และสวาท เสนาณรงค์. *ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย, 2500.*
- ประวัตินายพลเอก เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สหกัน สนธิวงศ์). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลเอก เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สหกัน สนธิวงศ์), 2484.*
- ผาด แก้วสีปลาด. *การชลประทานและการเกษตร. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายผาด แก้วสีปลาด, 2500.*
- พระประวัติพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางสาวเพลินตา สนธิวงศ์, 2508.*
- พวงเพชร สุรัตน์กุล. *เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตร พ.ศ. 2435—2475. วิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.*
- พัฒนาการแห่งชาติ, กระทรวง. กรมพัฒนาที่ดิน. กองนโยบายที่ดิน. *ผลการวิจัยภาวะการถือครองที่ดินของกสิกรในจังหวัดภาคกลาง. 2511.*
- _____. *ภาวะการถือครองที่ดินของชาวนา 26 จังหวัดในภาคกลาง.*
- มงคลประศาสน์, รองอำมาตย์โท ขุน. *ตำราการทำนา. 2471.*
- มหาดไทย, กระทรวง. กรมที่ดิน. *ประวัติที่ดิน. หนังสืออนุสรณ์ในพิธีเปิดอาคารใหม่กรมที่ดิน, 16 พฤษภาคม 2511.*
- _____. *อนุสรณ์กรมที่ดินครบรอบ 60 ปี. 2505.*
- ราชบัณฑิตยสถาน. *อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย. เล่ม 4 ภาคผนวก. โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2509.*
- ราชบุรีดิเรกฤทธิ์, กรมหลวง. *หัวข้อเล็กเข็รกฎหมายที่ดิน. โรงเรียนกฎหมายที่ดิน กระทรวงยุติธรรม, 2443.*
- ราชสกุลวงศ์. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนั่น บุญศิริสัมพันธ์. พิมพ์ครั้งที่ 8. โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512.*
- ลาลูแบร์. *จดหมายเหตุลาลูแบร์. เล่ม 1—2. พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. คุรุสภา, 2505.*
- วงษาอนุประพัทธ์, เจ้าพระยา. *ประวัติกระทรวงเกษตรราชการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพลเอกเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สหกัน สนธิวงศ์). โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2485.*
- วรวาทินิจฉัย, หลวง(สวัสดิ์). *คำอธิบายกฎหมายลักษณะที่ดิน. โรงพิมพ์พานิชกุลผล, 2457.*

วิชัย เสวะมาตย์. *การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2510.

วิเศษสาส์, หลวง. *รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลที่กระทรวงเกษตรธิการ*. ปีที่ 2 (ร.ศ. 129).

ศักดิ์ ไทยวัฒน์, และคนอื่น ๆ. *บทความบางเรื่องเกี่ยวกับที่ดิน*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายควง ยารสเอก, 2511.

สมใจ ไพโรจน์ธีร์รัตน์. *บทบาทของประเทศไทยจากอดีตถึงปัจจุบันในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์, 2517.

สวัสดิ์ วีระเดชะ. *ข้าวเมืองไทย*. ตำราชุดเกษตรกรรม. โอเดียนสโตร์.

_____. “ความเจริญของการชลประทานในประเทศไทยภายใน 100 ปี.” คัดจากหนังสือ *ข้าวช่วงฉบับพิเศษ* เนื่องในงานฉลองพระนครครบ 150 ปี. รวมพิมพ์ในหนังสือเรื่อง *ข้าวเมืองไทย*. ตำราชุดเกษตรกรรม, โอเดียนสโตร์.

สวาท เสนานรงค์. *ภูมิศาสตร์ประเทศไทย*. โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. 2512.

สี่ศักดิ์ สนิทวงศ์, พระยา (ม.ร.ว. ถัด สี่ศักดิ์สนิทวงศ์ ชุมสาย). *โชคตาในชีวิตที่พอใจ*. กุรุสภา, 2506.

สุจริต ถาวรสุข. *พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. เล่ม 2-3. กุรุสภา, 2508.

สุธรรมวินิจฉัย, พระ (ใหญ่ วินิจฉัยกุล). *คำอธิบายกฎหมายว่าด้วยที่ดิน*. 2446.

สุรศักดิ์มนตรี, จอมพล เจ้าพระยา. *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี*. เล่ม 1-4. กุรุสภา, 2505.

สุริยานุวัตร, พระยา. *เศรษฐกิจขั้นต้น*. เล่ม 1. โรงพิมพ์นิติสาส์น.

สุวพรรณธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, ม.ร.ว. *เรื่องข้าวของประเทศสยาม*. แปลจาก *The Rice of Siam* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพันตรี ม.ร.ว. สุวพรรณธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470.

อธิบายราชินิกุลบางช้าง. ฉบับพิมพ์อุทิศถวายสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ฉบับชำระใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 3. โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471.

อนุমানราชชน, พระยา. *ชีวิตของชาวนา*. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางผิว ชาตินันท์, 2491.

_____. *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*. ราชบัณฑิตยสถาน. 2510.

_____. *พื้นความหลัง*. เล่ม 1-4. สัณยิตสยาม, 2510.

3.2 วารสารและหนังสือพิมพ์

อัมมาร สยามวาลา. “ข้าว.” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 3, เล่มที่ 3 (2517).

ชัชเชษฐ ทานาเบ็. “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย.” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 3, เล่มที่ 2 (ตุลาคม 2518- มกราคม 2519).

1. Primary Sources

Published and Unpublished Documents

- Bangkok Times* (Weekly Mail). 1900, 1902, 1906.
- Ingram, J.C. "Thailand's Rice Trade and The Allocation of Resources." In C.D. Cowan, ed. *The Economics Development of Southeast Asia : A Studies in Economic History*. London Allen & Unwin, 1964.
- Johnston, D.W. *Rural Society and Rice Economy in Thailand 1880—1930*. Ph.D. Dissertation, Yale University, 1975.
- Riggs, Fred W. *The Modernization Siam and Burma, Thailand, The Modernization of a Bureaucratic Polity*. Honolulu: East West Center Press, 1966.
- Royal Irrigation Department. "Administration, Report of the Royal Irrigation Department of Siam for the period 2457 B.E.—2468 B.E. (1914/15—1925/26)." Bangkok, 1927.
- . "Project Estimate for works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plans of Central Siam." 4 vols. 1915.
- . "Report on a Scheme for the Irrigation of so much of the Valley of the Menam Chao Phraya as may be Possible for a Capital Outlay of One and Three Quarters Millions Sterling Report By Mr. T.R.J. Ward Ministry of Lands and Agriculture." Bangkok, 1915.
- . "Report of the Royal Irrigation Department of Siam on the Benefits which have already accrued to the State by Irrigation works already completed, and what benefit may be expected from works still to be undertaken." 2471.
- Skinner, G. William. *Chinese Society in Thailand*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1975.
- Statistical Year Book of the Kingdom of Siam*. 1912 second number, 1920 fifth number, 1922 twelfth number.
- Thai Study Center Thammasat University. *F.O. 69/217*. Ministry of Finance Report of the The Financial Adviser upon the Budget of the Kingdom of Siam (1901—1902).
- Thompson, Virginia. *Thailand : The New Siam*. 2d ed. New York : Paragon Book Reprint Co., 1967
- Van der Heide, J. Homan. *General Report on Irrigation and Drainage in the Lower Menam Valley*. Bangkok, 1903.
- Wales, H.G. Guaritch. *Ancient Siamese Government and Administration*. New York : Paragon Book Reprint, 1965.
- Wyatt, David R. *The Politics of Reform in Thailand Education in the Reign of King Chulalongkorn*. New Haven, London : Yale University Press, 1969.
- Yai, Suaphan Sanitwongse. *An Outline of Rice Cultivation in Siam*. Ministry of Agricultural, 1911.
- Zimmerman, C.C. *Siam Rural Economic Survey, 1930—31*. Bangkok : Bangkok Time Press, 1931.

2. Secondary Sources

2.1 Books and Thesis

Ammar Siamwalla. *A History of Rice Price Policies in Finance, Trade and Economic Development in Thailand*. Essay in Honour of Khunying Suparb Yossundara. Prateep Sondysuvan, ed. Sompong Press, 1975.

———. "Land Labor and Capital in three Rice-Growing Deltas of S.E.A. 1800-1940." Economic Growth Center Discussion Paper No. 150. Yale University, 1972.

Anuman Rajadhon, Phya. *Life and Ritual in Old Siam: Three Studies of Thai Life and Customs*. New Haven : Haraf Press, 1961.

Graham, W.A. *Siam*. 2 vols. London : Alexander Morning Limited. The De La More Press, 1924.

Grassi, Jochim. *Scheme of Irrigation in Siam*. Bangkok, 1902.

Hanks, Lucien M. *Rice and Man : Agricultural Ecology in Southeast Asia*. Illinois : Aldine Atherton, Inc. 1972.

Ingram, James C. *Economic Change in Thailand 1850-1970*. Kuala Lumpur, London, Singapore : Oxford University Press, 1971.

2.2 Journals

Hank, L.M. "Bang Chan and Bangkok." *Journal of Southeast Asia History*. Vol. 8 No. 2 (Sept. 1967).

Owen, Norman G. "The Rice Industry of Mainland Southeast Asia 1850-1941." *JSS*. Vol. 59. Part 2 (July 1971).

Small, Leslie E. "Historical Development of the Greater Chao Phya Water Control Project : An Economic Perspective." *JSS*. 61 (1 Jan. 1973).

Van der Heide, J. Homan. "The Economical Development of Siam During the Last Half Century." *JSS*. Vol 3 Part 2 Bangkok (Oct. 1906), Reprinted 1931.

ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431 - 2457

“งานของคุณสุนทรী อาสะไวย์เป็นการศึกษาเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์เมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว แต่สิ่งที่ปรากฏอยู่ในหลายส่วนหลายตอนของหนังสือเล่มนี้ ก็ดูเหมือนกับเป็นเหตุการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความสัมพันธ์และข้อตกลงที่รัฐบาลจะพึงมีกับธุรกิจเอกชน (โดยเฉพาะธุรกิจเอกชนที่มีชาวต่างประเทศเป็นผู้ร่วมลงทุนด้วย) เรื่องของการแบ่งปันผลประโยชน์ที่จะได้จากธุรกิจนั้น ระหว่างรัฐบาล ผู้ลงทุน กับราษฎร เรื่องของความขัดแย้งระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ภายในระบบราชการด้วยกันเอง เรื่องของปัญหาการถือครองที่ดินที่เกิดจากโครงการจัดสรรที่ดิน นอกจากนี้กรณีบริษัทขุดคลองเสกุนาสยามจำกัด ก็เป็นธุรกิจการเกษตร (agri-business) รายแรกรายหนึ่งของประเทศ ที่รับจะดำเนินโครงการ โดยอ้างว่าการดำเนินธุรกิจของคณจะมีส่วนช่วยให้เกษตรกรมีฐานะดีขึ้น

จะเห็นได้ว่า หลายสิ่งหลายอย่างที่เราก็ดูกันในปัจจุบันว่าเป็นของใหม่นั้นไม่ได้เป็นเช่นว่า ปัญหาที่เราคิดว่าเป็นปรากฏการณ์ ‘ใหม่ ๆ’ เหล่านี้ ต่างก็เป็นปัญหาที่คนไทยในอดีตได้เผชิญมาก่อนแล้ว ได้ขบคิดหาทางแก้ไขกันแล้ว และอาจจะแก้ไขสำเร็จหรือล้มเหลวไปแล้ว แต่ผู้ที่เผชิญกับปัญหาเหล่านั้นต่างก็แก้ไขกันเป็นเรื่อง ๆ ไป เมื่อเสร็จแล้วก็แล้วกันไป แม้ว่าจะมีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้เอาไว้บ้าง แต่ก็มียุคคนที่ยังคิดจะนำบทเรียนที่ได้มาประยุกต์กับสถานการณ์ปัจจุบัน คนรุ่นหลังที่ไม่สนใจอดีตจึงต้องมาคลำทางกันใหม่ และปฏิบัติการผิด ๆ พลาด ๆ ซ้ำซากอยู่ร่ำไป มิหนำซ้ำบางรายยังอ้างแต่ประสบการณ์ในช่วงชีวิตตนเองมากลบเกลือนวิชาของคนอื่น”
(บางส่วนจาก “คำนำ โดย ศาสตราจารย์ ดร.อัมมาร สยามวาลา”)

สุนทรী อาสะไวย์

ศส.บ. เกียรตินิยมดี (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, อ.ม. (ประวัติศาสตร์)
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปัจจุบันเป็นนักวิจัยประจำสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ผลงานวิชาการ ได้แก่ วิทยานิพนธ์เรื่อง “การพัฒนาระบบการชลประทานในประเทศไทย พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493” (2521), งานวิจัยเรื่อง “วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1” (2529) และงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์สังคมไทย พ.ศ. 2398 - 2445 : บทวิเคราะห์กรณีการเกิดขึ้นของขบวนการผู้มีบุญอีสาน” (2530)